

АРХЕОН

ЧАСОПИС АРХИВА ВОЈВОДИНЕ

Год. 7, бр. 7, 2024.

Издавач

Архив Војводине, Нови Сад

Главни и одговорни уредник

Др Небојша Кузмановић, Архив Војводине, Нови Сад (Србија)

Одговорни уредник годишта

Др Борис Булатовић, Архив Војводине, Нови Сад (Србија)

Редакција

Др Михаил Ларин, Руски државни универзитет за хуманистику, Москва (Русија)

Др Чарлс Фаруџа, Национални архив Малте, Рабат (Малта)

Др Јакуб Борнио, Универзитет у Вроцлаву (Пољска)

Др Драгана Катић, Архив Војводине, Нови Сад (Србија)

Др Филип Крчмар, Историјски архив Зрењанин (Србија)

Др Марош Мелихарек, Универзитет „Павел Јозеф Шафарик“, Кошице (Словачка)

Мр Дејан Јакшић, Архив Војводине, Нови Сад (Србија)

Мр Александра Пијук-Пејчић, Хисторијски архив Сарајево (Босна и Херцеговина)

Дизајн корица

Татјана Цавнић

УДК

930.25(497.113)

ISSN

2620-1305

Часопис излази једном годишње.

АРХЕОН

ЧАСОПИС АРХИВА ВОЈВОДИНЕ

Год. 7, др. 7

АРХИВ ВОЈВОДИНЕ

Нови Сад, 2024.

Vol. 7, No. 7, 2024

Publisher

Archives of Vojvodina, Novi Sad

Editor-in-chief

Nebojša Kuzmanović, PhD, Archives of Vojvodina, Novi Sad (Serbia)

Editor of the volume

Boris Bulatović, PhD, Archives of Vojvodina, Novi Sad (Serbia)

Editorial Board

Mikhail Larin, PhD, Russian State University for the Humanities, Moscow (Russia)

Charles J. Farrugia, PhD, National Archives of Malta, Rabat (Malta)

Jacub Bornio, PhD, University of Wrocław (Poland)

Dragana Katić, PhD, Archives of Vojvodina, Novi Sad (Serbia)

Filip Krčmar, PhD, Historical Archives of Zrenjanin (Serbia)

Maroš Melichárek, PhD, Pavol Jozef Šafárik University, Košice (Slovakia)

Dejan Jakšić, Mgr., Archives of Vojvodina, Novi Sad (Serbia)

Aleksandra Pijuk-Pejčić, Mgr., Sarajevo Historical Archives (Bosnia and Herzegovina)

Cover Design

Tatjana Cavić

UDC

930.25(497.113)

ISSN

2620-1305

Journal is published annually.

САДРЖАЈ

АРХИВИСТИКА

Др Елејн Гоу / Elaine Goh

Универзитет у Британској Колумбији, Ванкувер (Канада) / University of British Columbia, Vancouver (Canada)

ЈАЧАЊЕ РЕГУЛАТОРНОГ ОКВИРА ЗА У ДИГИТАЛНОМ ДОБУ:
ПРЕГЛЕД АРХИВСКОГ ЗАКОНОДАВСТВА / STRENGTHENING THE
REGULATORY FRAMEWORK FOR ARCHIVES IN THE DIGITAL AGE:
A REVIEW OF LEGISLATION 15

Др Јордан Баев

Софијски универзитет „Св. Климент Охридски“ (Буџарска)

АРХИВСКА ГРАЂА О КИНИ У БУГАРСКИМ ДРЖАВНИМ АРХИВИМА .. 27

Сузана Петровић – Предраг Стојковић

Историјски архив „31. јануар“ Врање (Србија)

ДОСТУПНОСТ АРХИВСКЕ ГРАЂЕ ДРЖАВНОГ АРХИВА РЕПУБЛИКЕ
СЕВЕРНЕ МАКЕДОНИЈЕ ОД ЗНАЧАЈА ЗА ИСТОРИЈУ СРПСКОГ
НАРОДА И СРБИЈЕ 41

Шаролта Картаг Миладинов / Sarolta Kartag Miladinov

Архив Војводине, Нови Сад (Србија) / Vajdasági Levéltár, Újvidék (Szerbia)

МОГУЋНОСТИ ИСТРАЖИВАЊА АРХИВСКЕ ГРАЂЕ ФОНДА
МИНИСТАРСТВА ВЕРА И ПРОСВЕТЕ КРАЉЕВИНЕ УГАРСKE (1867–1918)
/ A MAGYAR KIRÁLYI VALLÁSI ÉS KÖZOKTATÁSÜGYI
MINISZTERIUM (1867–1918) KUTATÁSI LEHETŐSÉGEI 69

ИСТОРИОГРАФИЈА

Др Снежана Алексић

Универзитет МБ, Београд (Србија)

ПРИЛОГ ЕКОНОМСКОЈ ИСТОРИЈИ СРБИЈЕ: ЦИВИЛИСТЕ И АПАНАЖЕ
ДИНАСТИЈЕ ОБРЕНОВИЋ И ДИНАСТИЈЕ КАРАЂОРЂЕВИЋ 79

Др Филип Крчмар

Историјски архив Зрењанин (Србија)

ПУТУЈУЋА СКУПШТИНА МАЂАРСКОГ ГЕОГРАФСКОГ ДРУШТВА У
ВЕЛИКОМ БЕЧКЕРЕКУ 1909. ГОДИНЕ 99

Жарко Панић

Универзитет у Новом Саду (Србија)

СРПСКА ШТАМПА У УГАРСКОЈ О ПОРТУГАЛСКОЈ РЕВОЛУЦИЈИ
1910. ГОДИНЕ 129

Владимир Дамњановић

Међуопштински историјски архив Ваљево (Србија)

ПОМОЋ УГРОЖЕНИМ КАТЕГОРИЈАМА СТАНОВНИШТВА
У КОЛУБАРСКОМ ОКРУГУ НАКОН ПРВОГ СВЕТСКОГ РАТА 153

Др Филип Крчмар

Историјски архив Зрењанин (Србија)

ПРИЛОГ ЗА ИСТОРИЈУ ЧЕЛИЧНОГ ПРИЈАТЕЉСТВА: СРЕБРНИ
ЈУБИЛЕЈ КИНЕСКЕ КОЛОНИЈЕ У ЗРЕЊАНИНУ (1999–2024) 173

ПРИЛОЗИ И ГРАЂА

Марушка Ненезић

Историјски архив Кошор (Црна Гора)

ПРОСЛАВЕ УЈЕДИЊЕЊА СРБА, ХРВАТА И СЛОВЕНАЦА У КОТОРУ
1919. ГОДИНЕ 215

Мирослава Ћаћић

Градски музеј Сомбор (Србија)

ИДЕНТИТЕТИ: ИСПРАВЕ ИЗ ИСТОРИЈСКЕ ЗБИРКЕ МУЗЕЈА
ПОДУНАВСКИХ ШВАБА 231

Загорка Авакумовић

Архив Војводине, Нови Сад (Србија)

У ПРИЛОГ ПРОУЧАВАЊА АРХИВСКЕ ГРАЂЕ АРХИВСКОГ ФОНДА
КОМИСИЈА ЗА РЕГУЛАЦИЈУ ПОТИСКОГ КРУНСКОГ ДИСТРИКТА
АРХИВА ВОЈВОДИНЕ 257

АРХЕОЛОГИЈА

Сандра Молнар

Музеј града Новог Сада, Пејроварадин (Србија)

ШЛЕМОВИ ТИПА „БАЛДЕНХАЈМ” НАЂЕНИ НА БАЛКАНУ 265

МУЗЕОЛОГИЈА

Драгана Вучићевић

Природњачки музеј у Београду (Србија)

БОСИЉАК: СИГУРНИ АПОТРОПАЈОН, НЕЗАОБИЛАЗНИ ЕПИЗОДНИ
„ГЛУМАЦ” ИЛИ САМО СЛУЧАЈНИ „ГОСТ” НА ТРИ
УЗАСТОПНЕ ИЗЛОЖБЕ 293

БИБЛИОТЕКАРСТВО

Љиљана Раковић

Библиотека Пореске управе, Земун (Србија)

БУДУЋНОСТ СПЕЦИЈАЛНИХ БИБЛИОТЕКА ДРЖАВНИХ ОРГАНА
РЕПУБЛИКЕ СРБИЈЕ 315

КОНЗЕРВАЦИЈА И РЕСТАУРАЦИЈА

Мр Вишња Николић

Архив Војводине, Нови Сад (Србија)

КОНЗЕРВАТОРСКО-РЕСТАУРАТОРСКИ РАДОВИ НА КАРТАМА И
ПЛАНОВИМА АРХИВА ВОЈВОДИНЕ 323

Маја Јокмановић

Архив Војводине, Нови Сад (Србија)

КОПИЈА ПОВЕЉЕ ЦАРИЦЕ МАРИЈЕ ТЕРЕЗИЈЕ О УСТАНОВЉЕЊУ
ВЕЛИКОКИКИНДСКОГ ПРИВИЛЕГОВАНОГ ДИСТРИКТА ИЗ 1774. ... 337

ИЗВЕШТАЈИ О АКТИВНОСТИМА И ПРИКАЗИ

Мр Дејан Јакшић

Архив Војводине, Нови Сад (Србија)

Приказ књиге: Шаролта Картаг Миладинов, Жужана Мезеи / Kartag Miladinov Sarolta, Mezei Zsuzsanna, МИНИСТАРСТВО ВЕРА И ПРОСВЕТЕ КРАЉЕВИНЕ УГАРСКЕ (1867–1918) / MAGYAR KIRÁLYI VALLÁS- ÉS KÖZOKTATÁSÜGYI MINISZTERIUM (1867–1918), аналитички инвентар / Analitikus leltár, свеска 3, Архив Војводине, Нови Сад 2023, електронско издање, 413 стр. 349

Наташа Стојановић

Историјски архив Сомбор (Србија)

ДЕШАВАЊА У ИСТОРИЈСКОМ АРХИВУ СОМБОР У 2024. ГОДИНИ .. 355

Упутство сарадницима 365

CONTENTS

ARCHIVAL SCIENCE

Elaine Goh, PhD

University of British Columbia, Vancouver (Canada)

STRENGTHENING THE REGULATORY FRAMEWORK FOR ARCHIVES IN THE DIGITAL AGE: A REVIEW OF LEGISLATION	15
--	----

Jordan Baev, PhD

Sofia University "St. Kliment Ohridski" (Bulgaria)

ARCHIVAL MATERIALS ON CHINA IN BULGARIAN STATE'S ARCHIVES ...	27
---	----

Suzana Petrović – Predrag Stojković

Historical Archive "January 31" of Vranje (Serbia)

ACCESSIBILITY OF ARCHIVAL MATERIALS OF THE STATE ARCHIVES OF THE REPUBLIC OF NORTH MACEDONIA OF SIGNIFICANCE FOR THE HISTORY OF THE SERBIAN PEOPLE AND SERBIA	41
---	----

Šarolta Kartag Miladinov

Archives of Vojvodina, Novi Sad (Serbia)

RESEARCH OPPORTUNITIES OF THE HUNGARIAN ROYAL MINISTRY OF RELIGION AND PUBLIC EDUCATION (1867–1918)	63
--	----

HISTORIOGRAPHY

Snežana Aleksić, PhD

MB University, Belgrade (Serbia)

A CONTRIBUTION TO THE ECONOMIC HISTORY OF THE KINGDOM OF SERBIA: CIVILISTS AND APPANAGES OF THE OBRENOVIĆ AND KARAĐORĐEVIĆ DYNASTIES	79
--	----

Filip Krčmar, PhD

Historical Archives of Zrenjanin (Serbia)

THE TRAVELING GENERAL ASSEMBLY OF THE HUNGARIAN GEOGRAPHICAL SOCIETY IN GROSS-BETSCHKEREK IN 1909	99
--	----

Žarko Panić

University of Novi Sad (Serbia)

THE SERBIAN PRESS IN HUNGARY ABOUT THE PORTUGUESE REVOLUTION IN 1910	129
---	-----

Vladimir Damnjanović

Intercommunity Historical Archives of Valjevo (Serbia)

ASSISTANCE TO VULNERABLE POPULATIONS IN THE COLUBARA DISTRICT AFTER WORLD WAR I	153
--	-----

Filip Krčmar, PhD

Historical Archives of Zrenjanin (Serbia)

CONTRIBUTION TO THE HISTORY OF STEEL FRIENDSHIP: THE SILVER JUBILEE OF THE CHINESE COLONY IN ZRENJANIN (1999–2024)	173
---	-----

ARCHIVAL MATERIALS

Maruška Nenezić

Historical Archives of Kotor (Montenegro)

CELEBRATIONS OF THE UNIFICATION OF SERBS, CROATS, AND SLOVENES IN KOTOR IN 1919	215
--	-----

Miroslava Ćaćić

Sombor City Museum (Serbia)

IDENTITIES: DOCUMENTS FROM THE HISTORICAL COLLECTION OF THE MUSEUM OF THE DANUBE SWABIANS	231
--	-----

Zagorka Avakumović

Archives of Vojvodina, Novi Sad (Serbia)

CONTEXT OF STUDYING THE ARCHIVAL HOLDINGS OF THE ARCHIVE FOND OF THE COMMISSION FOR THE REGULATION OF THE CROWN DISTRICT OF POTISJE IN THE ARCHIVES OF VOJVODINA	257
--	-----

ARCHAEOLOGY

Sandra Molnar

Novi Sad City Museum, Petrovaradin (Serbia)

BALDENHEIM-TYPE HELMETS FOUND IN THE BALKANS 265

MUSEOLOGY

Dragana Vučićević

Natural History Museum, Belgrade (Serbia)

BASIL: A CERTAIN APOTROPION, AN INEVITABLE EPISODE “ACTOR” OR
JUST AN INCIDENTAL “GUEST” AT THREE CONSECUTIVE
EXHIBITIONS 293

LIBRARY SCIENCE

Ljiljana Raković

Tax Administration Library, Zemun (Serbia)

THE FUTURE OF SPECIAL LIBRARIES IN GOVERNMENT AUTHORITIES
OF THE REPUBLIC OF SERBIA 315

CONSERVATION AND RESTORATION

Višnja Nikolić, Mgr.

Archives of Vojvodina, Novi Sad (Serbia)

CONSERVATION AND RESTORATION WORK ON MAPS AND PLANS
OF THE ARCHIVES OF VOJVODINA 323

Maja Jokmanović

Archives of Vojvodina, Novi Sad (Serbia)

CREATING A COPY OF THE CHARTER OF EMPRESS MARIA THERESA
ON THE ESTABLISHMENT OF THE GREAT KIKINDA PRIVILEGED
DISTRICT FROM 1774 337

REPORTS ON ACTIVITIES AND REVIEWS

Dejan Jakšić, Mgr.

Archives of Vojvodina, Novi Sad (Serbia)

Review of: Kartag Miladinov Sarolta, Mezei Zsuzsanna, MAGYAR KIRÁLYI
VALLÁS- ÉS KÖZOKTATÁSÜGYI MINISZTERIUM (1867–1918), vol. 3,
Archives of Vojvodina, Novi Sad 2023, 413 pages 349

Nataša Stojanović

Historical Archives of Sombor (Serbia)

EVENTS IN THE HISTORICAL ARCHIVES OF SOMBOR IN 2024 355

Guidelines for Contributors 365

АРХИВИСТИКА

UDC 930.251:349.134
Оригинални научни рад
doi: 10.46793/Arheon7.015G

Dr Elaine Goh¹

University of British Columbia (Vancouver)

Faculty of Arts

School of Library, Archival and Information Studies

Canada

STRENGTHENING THE REGULATORY FRAMEWORK FOR ARCHIVES IN THE DIGITAL AGE: A REVIEW OF LEGISLATION

Abstract: This paper examines the challenges faced by archival legislation in Commonwealth countries in relation to the creation, management, and preservation of records within complex digital environments. The author argues that archival science can play a crucial role in strengthening existing archival legislation to address the evolving issues in the digital landscape. Additionally, the paper proposes several areas for future empirical research on archival legislation.

Keywords: archival legislation, digital records, Commonwealth Countries, record management, cloud computing, digital environment

Law and Technological Development

Legislation serves as one of the primary mediums through which law is conveyed.² A common approach to understanding how law is expressed is the instrumental and functionalist perspective. This viewpoint suggests that legal rules should possess certain essential qualities. For instance, the rules should be stable, meaning they consist of clearly defined requirements that individuals

¹ elainegoh@metrovancover.org; Елејн Гоу, Универзитет у Британској Колумбији (Ванкувер), Факултет уметности, Школа за библиотекарство, архивистику и информатику, Канада

² Wim Voermans, "Quality of EU Legislation Under Scrutiny: What Kind of Problem, by what Kind of Standards," in *Quality of Legislation – Principles and Instruments: Proceedings of the Ninth Congress of the International Association of Legislation (IAL) in Lisbon, June 24th–25th, 2010*, eds. Luzius Mader and Marta Tavares de Almeida (Germany: Nomos, 2011), 35.

should refer to before acting, rather than retroactively establishing legal obligations. Additionally, the law must be clear and precise so that those responsible for its implementation and enforcement can easily comprehend and apply it consistently.³ Furthermore, the law should have the quality of foreseeability, allowing it to anticipate future events and guide human behavior accordingly. While most legislations strive for precise prescriptions, these prescriptions may not always accurately reflect any actual situation but rather represent a complex ideal that is difficult to fully achieve.

In legal literature, there has been considerable discussion regarding the law's inability to keep pace with technological advancements. According to Moses, "as technology gives rise to new possibilities, and people engage in new forms of conduct, the law continues to be directed to solving old problems and is unable to keep up with the modern world."⁴ As a result, "technological change can make the law become unclear and it can make law that was previously unobjectionable become subject to criticisms."⁵ Another issue arising from the law's failure to address technological progress is that "courts and legal practitioners are faced with applying decades—and even centuries—old definitions and principles to radical technologies not even conceived of less than twenty years ago."⁶

One area where the limitations of existing laws in addressing challenges in the digital environment can be observed is in records-related legislation, which is defined as legislation that deals with records or information generally such as evidence legislation, which is not in connection with a specific legislated activity. A good example of this can be seen in the recent review of the *Evidence Act* (1997) in Singapore. During the second reading of the Evidence (Amendment) Bill, the Minister of Law in Singapore explained that when the act was first introduced in 1996, a cautious approach was adopted regarding the admissibility of computer output as evidence. The Minister described this approach as a cumbersome process not consonant with modern realities and emphasized that

³ Jorge Miranda, Law, Rule of Law and Quality of Law," in *Quality of Legislation – Principles and Instruments: Proceedings of the Ninth Congress of the International Association of Legislation in Lisbon, June 24th–25th, 2010* (Germany: Nomos, 2011), 27.

⁴ Lyria Bennett Moses, "Agents of Change: How the Law 'Copes' with Technological Change," *Griffith Law Review* 20, no. 4 (2011): 763.

⁵ Lyria Bennett Moses, "Adapting the Law to Technological Change: A Comparison of Common Law and Legislation," *University of New South Wales Law Journal* 26, no. 2 (2003): 396.

⁶ Gregory E. Perry and Cherie Ballard, "A Chip by any Other Name would Still be a Potato: The Failure of Law and its Definitions to Keep Pace with Computer Technology," *Texas Tech Law Review* 24 (1993): 799.

computer output evidence should not be treated differently from other evidence. The Minister's remarks were in line with a consultation paper from the Singapore Law Academy.

The Academy argued that the *Evidence (Amendment) Act* 1996 was created under the assumption that the certification of electronic records relied on a client-server network model, in which the systems administrator held responsibility for the records. However, businesses are now shifting towards a delegated responsibility model, where the responsibility for the computing system and business operations is distributed among the client, information technology vendors, and other service providers. The Academy pointed out that in such computing and business models, it will be hard to identify the party or organisation responsible for the reliability of the electronic evidence. This statement highlights some of the major challenges faced by archivists and records professionals in ensuring the long-term trustworthiness of records across time and space, especially with the use of cloud computing. Cloud computing introduces several risks that could compromise security and negatively affect the governance framework for managing and preserving records. These risks emphasize the need to develop and strengthen existing archive acts concerning records management functions. As Chasse argued, "the silence of case law does not justify the silence of legislation. The impact of electronic technology upon law and practice, and its rapid change, should lead to the conclusion that legislation is needed before the law is demonstrably inadequate."⁷

Objectives

This paper outlines the significant challenges posed by digital technologies, particularly within a cloud computing environment, and examines how such an environment can undermine the trustworthiness of records. It argues that robust archival legislation is essential for implementing effective controls over the proper creation, maintenance, and preservation of records. Furthermore, the paper highlights the existing weaknesses and shortcomings of certain archival acts and suggests that archival science can help bridge the gap between current legislation and its capacity to address issues in the digital age. Finally, the paper concludes with recommendations for potential areas of research related to archival legislation.

⁷ Ken Chasse, "Electronic Records as Documentary Evidence," *Canadian Journal of Law and Technology* 6 (2007): 142.

Challenges in the Cloud Computing Environment

Cloud computing is defined as a model for enabling convenient, on-demand network access to a shared pool of configurable computing resources (e.g., networks, servers, storage, applications, and services) that can be rapidly provisioned and released with minimal management effort or cloud provider interaction. While cloud computing itself is not a new technology, it is viewed as an innovative service delivery model aimed at improving economies of scale and the scalability of information technology services and infrastructure. Tucker, during a CTO Roundtable discussion, noted, “cloud computing is not so much a definition of a single term as a trend in service delivery taking place today.”⁸

The National Institute of Standards and Technology (NIST) in the United States has identified three service models. First, the Cloud Software-as-a-Service (SaaS) model allows consumers to access application systems, with the cloud service provider offering the necessary infrastructure and application capabilities. Second, the Cloud Platform-as-a-Service (PaaS) model involves the cloud provider supplying the infrastructure, operating environments, and tools needed for the development of applications created or acquired by the consumer. Lastly, in the Infrastructure-as-a-Service (IaaS) model, the consumer does not manage the physical infrastructure, such as computers and networks, but retains the flexibility to control the operating environment (e.g., the type of operating system and database) and the type of application systems.⁹ Regardless of the model chosen by the user, cloud computing is fundamentally a distributed service delivery model that involves outsourcing information and communications technology (ICT). This outsourcing has significant implications for the management and preservation of digital records.

One challenge in cloud computing revolves around concerns related to the security of the recordkeeping infrastructure. Cloud providers may modify the computing infrastructure, operating environment, and/or application implementation to address issues such as usage load and storage needs. These technological changes could unintentionally impact the security of the recordkeeping system.¹⁰ The extent and nature of this impact largely depend on the specific type of ser-

⁸ Mache Creeger, “CTO Roundtable: Cloud Computing,” *Communications of the ACM* 52, no. 8 (August 2009): 52.

⁹ Chris Rose, “A Break in the Cloud? the Reality of Cloud Computing,” *International Journal of Management and Information Systems* 15, no. 4 (2011): 61–64.

¹⁰ Scott Paquette, Paul T. Jaegar, and Susan C. Wilson, “Identifying the Security Risks Associated with Governmental use of Cloud Computing,” *Government Information Quarterly* 27, no. 3 (2010): 245–253.

vice model being used. For instance, when using the SaaS model, such as web-based collaboration tools like Google Apps, the responsibility for network, infrastructure security, and application code security primarily lies with the cloud provider. In contrast, with an IaaS model, the cloud provider controls the security of the computing facility, while the cloud user is responsible for securing the application code.

Cloud computing also raises transborder jurisdictional issues concerning the control of records, as records may be stored in data centers located in different countries. Some countries may not fully comply with the data protection and privacy laws of the record creators' countries.¹¹ Additionally, there may be an "unknown number of copies of the same digital document in different iterations across different jurisdictions," which "could affect the identification of relevant data for criminal proceedings." The presence of multiple copies of records also complicates records retention, as it is "common for service providers to replicate records for multiple backups, sending copies to sites in different locations or even different jurisdictions."¹² This can result in time-expired records not being properly deleted from every server across all locations. The accuracy, reliability, and authenticity of records can be compromised if the identity of the records is altered, if there is a lack of audit trails in the recordkeeping system, or if there are no clear procedures to delineate responsibility between the cloud provider and the user.¹³ Issues related to the ownership and custody of records also arise, particularly when service providers merge or dissolve. Furthermore, challenges in exporting and migrating records across platforms emerge, especially if record owners decide to switch cloud providers. These data migration challenges can stem from incompatible data storage and transmission formats between vendors or from the sheer scale and complexity of the data to be transferred.

Given these challenges, it is evident that outsourcing ICT services does not equate to outsourcing risks. Record creators cannot fully rely on records in a cloud computing environment, and ensuring their trustworthiness will require more than just authentication technologies. When archivists discuss trust in records, they refer to the accuracy, reliability, and authenticity of records. As "targets of our primary trust," we can place trust in records, provided that there are

¹¹ Miranda Mowbray, "The Fog Over the Grimpen Mire: Cloud Computing and the Law," *SCRIPTed* 6, no. 1 (2009): 135–136.

¹² Australasian Digital Recordkeeping Initiative, *Advice on Managing the Recordkeeping Risks Associated with Cloud Computing*. 2010: Council of Australasian Archives and Records Authorities, 29 July 2010, 10.

¹³ Katharine Stuartand and David Bromage, "Current State of Play: Records Management and the Cloud," *Records Management Journal* 20, no. 2 (2010): 220–221.

adequate controls in place regarding the policies, procedures, and mechanisms governing their creation and maintenance.¹⁴ However, trust is also a “three-part relation grounded in the truster’s assessment of the intentions of the trusted with respect to some action.”¹⁵ Hardy further explains, “A trusts B to do X,” and notes that “trust depends on the context.”¹⁶ This relational aspect of trust between record creators and government agencies can be strengthened by understanding both parties as “agencies of accountability.”¹⁷ These agencies “provide insurance of trustworthy conduct, by putting pressure (facilitating, controlling, or sanctioning) on persons, roles, institutions, or systems that are the targets of our primary trust.”¹⁸ Trust relations between record creators and national archives can be enforced by clearly defining their roles and responsibilities as outlined in archival law. Given the risks to the trustworthiness of records in a digital environment and the crucial role of recordkeeping in society, the law can help sustain the “trust relationship” between the creating agency and the preserver by “(taking) over those areas in which there is significant value at stake.”¹⁹

Analysis of Archival Legislation in Commonwealth Countries

Researchers in the field of archives have criticized archival acts in their respective countries as being ineffective and reactive in managing digital records. These archival acts are often described as “weak,” “outdated,” “old,” and “inconsistent.”²⁰ Most archival legislation in Commonwealth countries is based on the UK Public Records Act of 1958, a law designed for a paper-based records environment that is ill-equipped to address the challenges posed by the digital age. A key weakness in the current archival legislation in Commonwealth countries is the lack of clear stipulation regarding the recordkeeping roles and responsibilities of government agencies as record creators. The legislation typically only mentions that government agencies must seek approval from the national authority before

¹⁴ Piotr Sztompka, *Trust: A Sociological Theory* (UK: Cambridge University Press, 1999), 47–48.

¹⁵ Hardin, Russell, *Trust and Trustworthiness* (New York: Russell Sage Foundation, 2002), xx.

¹⁶ *Ibid.*, 9.

¹⁷ Piotr Sztompka, *Trust: A Sociological Theory* (UK: Cambridge University Press, 1999), 47–48.

¹⁸ *Ibid.*

¹⁹ Hardin, Russell, *Trust and Trustworthiness* (New York: Russell Sage Foundation, 2002), 64.

²⁰ Chris Hurley, “From Dust Bins to Disk-Drives and Now to Dispersal: The State Records Act 1988 (New South Wales),” *Archives and Manuscripts* 26, no. 2 (November 1998): 390–409.

destroying public records. Most archival laws in Commonwealth countries outline the role of the national archives in acquiring, preserving, and promoting access to archival records. Essentially, these archival laws serve a constitutional function by establishing an institution. Archival legislation in Canada and Singapore also indicates that the national archives should play an advisory role in helping develop or facilitate the creation of records and/or information management programs within government agencies. In Singapore, the act even specifies that the national archives “shall advise public officers concerning standards and procedures pertaining to the management of public records.”²¹ However, archival laws in both Canada and Singapore are notably silent when it comes to defining the shared responsibilities and accountability structures for recordkeeping and preservation between record creators and the national archives. As a result, there is no mechanism in place to ensure that both record creators and preservers fulfill their duties according to accepted professional standards.

Establishing clear lines of responsibility and an accountability framework through archival legislation is crucial for maintaining the trustworthiness of records. These frameworks ensure that the creating agency holds the “primary responsibility for their reliability and authenticity while they are needed for business purposes,” while the archives assume “responsibility for their authenticity over the long term.”²² Furthermore, since the reliability of records depends on the “completeness of the record’s form and the level of control exerted over the process of its creation,” archival legislation should require government agencies to exercise due diligence when outsourcing records management to third-party service providers. This ensures that adequate measures are in place to allow the agency to maintain control over the identity and integrity of its records.

However, some archival legislation attempts to clarify the roles and responsibilities of both record creators and preservers. For example, the *Public Records (Scotland) Act 2011* stipulates that government agencies must submit a records management plan to the archival authority.²³ In turn, the archival authority is required to submit an annual report to the Scottish Ministers, detailing the records management plans submitted by the agencies. This report must include

²¹ *National Heritage Board Act*, Singapore Statutes Online, 1993, no. 13.

²² Luciana Duranti, “The Impact of Digital Technology on Archival Science,” *Archival Science* 1, no. 1 (2001): 49.

²³ The National Archives of Scotland merged with the General Register Office for Scotland in April 2011 to become an entity known as the National Records of Scotland. *Public Records (Scotland) Act*, 2011.

information such as the records management reviews conducted and the names of any authorities that have failed to comply with any of the requirements of an action notice, along with details of the alleged failures. Another example of legislation outlining the recordkeeping responsibilities of both public offices and the archival authority is the Public Records Act (2005) in New Zealand. This act specifies that public officers are responsible for creating and maintaining “full and accurate records of its affairs, in accordance with normal, prudent business practice, including records of matters contracted out to independent contractors.”²⁴ The act requires that records under the control of public officers be maintained in an “accessible form” until their disposal is “authorized by or under this Act or required by or under another Act.”²⁵ The act also defines the role of the Chief Archivist in issuing standards for the creation, maintenance, appraisal, and access to records. The Chief Archivist is expected to present an annual report on recordkeeping practices in the public sector to the Minister and to conduct audits of public sector recordkeeping practices.²⁶

Defining the roles and responsibilities of both the record creator and the preserver in archival legislation is crucial in the digital environment, as it is based on the premise that “management of digital records must proceed from a comprehensive understanding of all phases or stages in the lifecycle of records, from the time they are generated, through their maintenance by their creator, and during their appraisal, disposition and long-term preservation as authentic memorials of the actions and matters of which they are a part.”²⁷ Additionally, it would be beneficial for archival legislation to provide a definition of key archival concepts such as reliability and authenticity, applicable to both the record creator and the archives. For example, authenticity is the trustworthiness of a record as a record and is dependent on the “record’s state, mode and form of transmission, and to the manner of its preservation and custody.”²⁸ As such, maintaining and preserving the authenticity of records is a joint responsibility between both the record creator and the archives.

²⁴ *Public Records Act, Parliamentary Counsel Office* 2005, no. 14.

²⁵ *Ibid.*

²⁶ *Ibid.*

²⁷ Yvette Hackett, Domain 3 Task Force, “Appendix 21: Preserver Guidelines – Preserving Digital Records: Guidelines for Organizations,” in *International Research on Permanent Authentic Records in Electronic Systems (InterPARES) 2: Experiential, Interactive and Dynamic Records*, eds. Luciana Duranti and Randy Preston (Padova, Italy: Associazione Nazionale Archivistica Italiana, 2008), 734.

²⁸ Luciana Duranti, “The Reliability and Authenticity of Electronic Records,” in *Preservation of the Integrity of Electronic Records*, eds. Luciana Duranti et al. (The Netherlands: Kluwer Academic Publishers, 2002), 27.

The second weakness of the archival legislation in Commonwealth countries is that the acts typically state that government agencies should seek permission from the national archives before destroying public records. Such a clause assumes that the appraisal of records only occurs at the end of the lifecycle when the records become inactive. In reality, the appraisal of records, especially in the digital environment, should take place during the active stage of the record's lifecycle. This approach would allow archivists to obtain documentation about the recordkeeping environment of the creating agency, as well as technical documentation on the digital system responsible for creating and maintaining the records. Additionally, there is a need to monitor the appraised electronic records before they are transferred into archival custody to ensure that no significant changes occur in the records or the recordkeeping environment, which could affect the identity and integrity of the records. Furthermore, the timely appraisal of records aligns with the chain of preservation concept. This concept is based on the premise that from the perspective of long-term or continuing or enduring preservation, all the activities to manage records throughout their existence are linked, as in a chain, and interdependent. Lastly, the absence of the term "appraisal" in several archival legislations means that archivists lack "adequate legislative or policy foundations" and, as a result, "without a proper mandate to act towards achieving their goal, archivists work at a distinct disadvantage."²⁹

Another limitation of archival legislation in Commonwealth countries is that they typically state that records should be transferred to archival custody several decades after they have become inactive.³⁰ For instance, the Public Record Act (1958) specifies that public records "shall be transferred not later than thirty years after their creation either to the Public Record Office or to such other place of deposit appointed by the Lord Chancellor under this Act as the Lord Chancellor may direct." While records may be transferred to archival custody earlier than 30 years by agreement between the archives and the transferring agency, the archival act assumes that preservation requirements are only considered at the end of the record's lifecycle. The long time frame for record transfer is not an effective strategy for managing digital records, where preservation requirements should be integrated and implemented in the design of record-creation and recordkeeping systems.

²⁹ Terry Eastwood, "Reflections on the Goal of Archival Appraisal in Democratic Societies," *Archivaria* 54 (Fall, 2002): 69.

³⁰ Chris Hurley, "From Dustbins to Disk-Drives: A Survey of Archives Legislation in Australia," in *The Records Continuum - Ian Maclean and Australian Archives First Fifty Years*, eds. Sue McKemmish and Michael Piggott (Clayton: Ancora Press, 1994), 206–233.

In relation to an activity, the passage of time, and transfer to an archival institution, archival legislation often defines records and archives in specific terms. For example, the archives act in Singapore distinguishes public records as “records of any kind whatsoever produced or received by any public office in the transaction of official business or by any officer in the course of his official duties,” while public archives are defined as records that are “more than 25 years old” and of “national or historical significance” that have been transferred to archival custody.³¹ Such a definition ties public records and public archives to physical placement, creating a conceptual divide between the management of active and inactive records.³² The increasing privatization within the public sector means that records from organizations not listed in the schedule of public bodies may be excluded from the archives act. Moreover, this definition is limiting not only in a traditional analogue environment but also in the digital environment. In the digital context, it can be contentious to determine which version of the same digital entity belongs to whom, particularly when multiple service providers are involved.

Conclusion – Call for Future Empirical Research

The weaknesses in archival legislation highlight the inadequacy, “under-inclusiveness,” and the “obsolescence of existing legal rules” in addressing the challenges posed by the digital environment and the evolving nature of public administration.³³ There is a need to strengthen archival legislation by incorporating archival science, including concepts like the chain of preservation, reliability, and authenticity, as well as the theory of provenance. Duranti points out that the archival legislation of ancient Rome was grounded in the principles of archival science. For example, concepts such as the unbroken chain of custody and the 1898 Dutch manual on arrangement and description were influenced by early Roman law.³⁴ However, over time, archival legislation diverged from these foundational principles and concepts. Therefore, archivists must revisit these

³¹ *National Heritage Board Act*, Singapore Statutes Online, 1993, no. 13.

³² V. Lemieux, “Archival Solitudes: The Impact on Appraisal and Acquisition of Legislative Concepts of Records and Archives,” *Archivaria* 1, no. 35 (1992), 156.

³³ F. Foscarini, “InterPARES 2 and the Records-Related Legislation of the European Union,” *Archivaria* 63 (2007): 121–136.

³⁴ Luciana Duranti, “Archival Science,” in *Encyclopedia of Library and Information Science*, vol. 59, ed. Allen Kent (New York, Basel, Hong Kong: Marcel Dekker, 1996), 2–5.

principles and collaborate with legislators to enhance the legislative framework of archives law.

Finally, one area that requires further empirical research is to understand the perspectives of archivists and records professionals on whether the archives act provides them with a framework to effectively manage records. The application and implementation of archival legislation involves interaction among stakeholders from various government agencies, including the national archives, and this process of interaction is not sufficiently addressed in case law. Another related area of research is to explore organizational dynamics and interactions among archivists and government representatives as they negotiate their responsibilities under the archives act, including how they interpret and apply the act in the management of records. For example, Hurley noted the “interplay of bureaucratic politics” in the implementation of the *State Records Act* in New South Wales, where the act was even “opposed and watered down by other agencies who believe that their turf is being invaded.”³⁵ Hurley’s statement serves as a reminder to archivists and records professionals that it is beneficial to go beyond the instrumental approach in understanding law in terms of its “explicit rules, specialised offices and institutions, and determinate procedures.”³⁶ There is also a need to examine archival legislation from the bottom-up. Such a perspective will highlight the gaps between the law in theory and the law in practice by providing insight into why and in what circumstances archivists and records professionals engage with the archives act, as well as instances where the archives act is not relied upon by records professionals.

³⁵ Chris Hurley, “From Dust Bins to Disk-Drives and Now to Dispersal: The State Records Act 1988 (New South Wales),” *Archives and Manuscripts* 26, no. 2 (November 1998): 393.

³⁶ Roderick A. Macdonald, “Legislation and Governance,” in *Rediscovering Fuller: Essays on Implicit Law and Institutional Design*, eds. Willem J. Witteveen and Wilbren Van der Burg (Amsterdam: Amsterdam University Press, 1999), 310.

Елејн Гоу

ЈАЧАЊЕ РЕГУЛАТОРНОГ ОКВИРА ЗА У ДИГИТАЛНОМ ДОБУ: ПРЕГЛЕД АРХИВСКОГ ЗАКОНОДАВСТВА

Сажетак: Овај рад испитује изазове са којима се суочава архивско законодавство у земљама Комонвелта у вези са стварањем, управљањем и чувањем документа унутар сложених дигиталних окружења. У раду се тврди да архивска наука може да има кључну улогу у јачању постојећег архивског законодавства како би се решавали еволуирајући проблеми у дигиталном окружењу. Такође, у чланку се предлаже неколико области за будућа емпиријска истраживања архивског законодавства.

Кључне речи: архивско законодавство, дигитални документи, земље Комонвелта, управљање документима, рачунарство у облаку, дигитално окружење

UDC 930.251(497.2)
Оригинални научни рад
doi: 10.46793/Arheon7.027B

Др Јордан Баев¹

Софијски универзитет „Св. Климент Охридски”

Факултет за историју

Бугарска

АРХИВСКА ГРАЂА О КИНИ У БУГАРСКИМ ДРЖАВНИМ АРХИВИМА

Апстракт: Овај чланак истражује важност архивских извора Кине у бугарским државним архивима, са посебним нагласком на документе из различитих периода, укључујући Хладни рат, кинеско-совјетски конфликт и касније периоде политичких и економских реформи. Иако је обим истраживања о овој теми у Бугарској био ограничен, постоје значајна архивска грађа у државним архивима која пружају вредне информације о спољној политици и дипломатским односима између Бугарске и Кине. Ови извори, који укључују званичну дипломатију, шифроване извештаје и извештаје са терена, нуде увид драгоцено историјско и политичко разумевање улоге Бугарске као савезника Совјетског Савеза, као и њеног доприноса међународним односима у контексту кинеских односа са земљама Источне Европе.

Кључне речи: архивска грађа, Кина, Бугарска, архивска грађа, Хладни рат, бугарски архиви, дипломатски односи, Комунистичка партија, обавештајне службе, спољна политика

Основни извор за сваки вид историјског истраживања јесу архивски извори, као првостепени носилац поузданих информација о личностима, догађајима и феноменима у савременом свету. Важан предуслов истраживачког процеса јесте да се обезбеди могућност упоређивања најмање два или три независна извора, док је у ситуацијама када се разматрају билатерални или мултилатерални односи дефинисано да је потребно критички размотрити и анализирати позиције и аргументе сваке од страна у тим односима.

¹ *jordan.baev@gmail.com*; ORCID: 0000-0003-4639-2700; Jordan Baev, Sofia University “St. Kliment Ohridski”, Faculty of History, Bulgaria

Приликом припреме своје последње монографије о Кини и Источној Европи (с „погледом из Бугарске”²), аутор овог рада имао је прилику да изучи све значајне бугарске државне архиве, чија грађа је на било који начин повезана са темама које се односе на Кину. Пре него што се прослови о њиховом стању и тематској усмерености, корисно је да се представи кратка упоредна анализа доступне грађе у страним архивима, пре свега у Кини и земљама Централне и Југоисточне Европе.

Без сумње, највеће истраживачко интересовање побуђује аутентични кинески архиви и могућности за њихово коришћење.³ За време владавине Мао Цедунга савремена историја Кине 20. века била је представљена искључиво у складу са званичним канонима партијске пропаганде, попут некадашњих интерпретација бољшевичког режима у Совјетској Русији током стаљинизма. Дуго се сматрало да су током такозване Културне револуције (1965–1976) велики сегменти архивске грађе које су поседовали историјски архиви у Кини уништени или барем расути, правећи аналогију са судбином документарног и материјалног историјског наслеђа у Камбоџи у време режима Пола Пота, који је био подржаван од стране маоистичке Кине. Током целокупног периода Хладног рата, поједине кинеске архивске збирке биле су објављиване углавном у Хонг Конгу, а у појединим случајевима и на Тајвану и у Сингапуру.

Први нормативни акти за декласификацију (скидање ознаке поверљивости) и коришћење архивских докумената у Народној Републици Кини утврђени су Законом о архивима из 1988. године (допуњеним новим одредбама у јулу 1996. године). Члан 19 овог закона формално установљава рок од 30 година, након чега би документи требало да буду доступни за коришћење. Међутим, овај рок се не односи на архивску грађу са ознакама „тајно” или „поверљиво”, за које је могуће да период класификације траје и до пола века или дуже. Из ове процедуре изузета је архивска грађа која се односи на „националну сигурност и виталне интересе државе”, али се не наводе се критеријуми и садржина ових појмова. Додатни захтеви прописани су Законом о заштити државне тајне из 2010. године. У пракси архивских установа у данашњој Кини прави се разлика између корисни-

² Јордан Баев, *Китай и Источна Европа: Исторически хоризонти (Поглед от България)*, София: Изток-Запад, 2023.

³ Анализа актуелног стања у кинеским архивима може се видети у неколико стручних публикација. Види: Christian Ostermann, “Archives Thaw in China”. Washington DC, *CWIHP Bulletin*, no. 16, Winter 2008, pp. 2–3; Charles Kraus, “Researching the History of the People’s Republic of China”, *CWIHP Working Paper*, no. 79, April 2016; “Shen Zhihua on Learning the Scholar’s Craft”. *H-Diplo Essay*, no. 267, September 2020.

ка, и то између држављана и странаца, иако то није изричито прописано законом.

На крају 80-их година 20. века у Центру за партијску документацију при Централном комитету Комунистичке партије Кине (где се чувају лични архиви Мао Цедунга, Лиу Шаочија, Џоу Енлаја, Денг Сјаопинга и других истакнутих лидера Народне Републике Кине) започела је припрема за издавање вишетомних серија оригиналних докумената. У периоду од 1987. до 1998. године објављено је 13 томова одабраних материјала Мао Цедунга. Паралелно су припремљена вишетомна издања са материјалима Џоу Енлаја и Лиу Шаочија, као и историјска хроника о раду Денга Сјаопинга. Наравно, ово је веома мали део документарног наслеђа кинеских комунистичких „вођа”, чак и уколико се оно упореди са објављеним делима неких источно-европских комунистичких руководилаца као што су Енвер Хоџа и Јосип Броз Тито.⁴ У периоду од 1992. до 1998. године објављено је 20 томова одабраних докумената о стварању Народне Републике Кине, а 2013. године изашло је 50 томова са документима Централног комитета Комунистичке партије Кине за период 1949–1965.

Пракса уклањања тајности дипломатске документације у Архиву Министарства спољних послова у Пекингу је изузетно индикативна. Године 2003. званично је саопштено да је Архив Министарства спољних послова започео систематски процес декласификације и дигитализације архивске дипломатске документације за прве две деценије историје НР Кине. Три године касније, у читаоници Дипломатског архива већ је било доступно 42.000 архивских докумената у дигиталном формату, а до почетка 2012. године број декласификованих материјала премашао је 80.000 фасцикли.⁵ Као резултат потписаног споразума о сарадњи између Дипломатског архива у Пекингу и Међународног историјског пројекта о Хладном рату у Вашингтону 2008. године, објављене су две документарне колекције са званичним кинеским документима о Женевској конференцији за Азију из 1954. године и о Бандуншкој конференцији из 1955. године у Индонезији. Међутим, како наглашава Чарлс Краус, који је у периоду од 2007. до 2015. године имао прилику да ради у 25 кинеских државних, провинцијских и локалних архива, укључујући Дипломатски архив и

⁴ Поређења ради, у деценији након смрти председника Тита 1980. у Југославији је објављено 30 томова његових дела само за период од 1926. до 1947. године. Од 1979. до 1990. године у Тирани је објављено 70 томова дела албанског лидера Енвера Хоџе и још 14 томова његових политичких дневника.

⁵ За разлику од материјала за друге источноевропске земље, доступна документација садржи свега неколико информација из кинеске амбасаде у Софији.

градске архиве у Пекингу и Шангају, од почетка 2013. године започео је период извесних рестрикција и рекласификације великог броја архивских колекција, а даља декласификација најважнијих архивских збирки постала је значајно отежана.

Захваљујући сарадњи са Центром за међународну историју Хладног рата при Источнокинеском нормалном универзитету у Шангају,⁶ аутору овог чланка су биле доступне копије одабраних докумената о Бугарској у укупној количини од преко 2000 страница из архиве Међународног одељења (Одељења за међународне везе) ЦК КП Кине, основаног 1951. године. Међу докуменатима Шестог бироа, који је био одговоран за Совјетски Савез и Источну Европу (у одређеним годинама ово тело је било означено и као Пети биро), налазе се извештаји и информације о Бугарској комунистичкој партији БКП и њеним водећим личностима у периоду од 1956. до 1987. године. Према информацијама добијеним од стране кинеских колега, материјали о узајамној сарадњи и посетама бугарских делегација Кине могу се пронаћи и у већим регионалним архивима, као што је Градски архив Шангаја. Архив је значајно оштећен током Културне револуције, али је од 1979. године започело његово обнављање. У последњој деценији, у Градском архиву Шангаја може се прегледати документација шангајске канцеларије Кинеског националног удружења за културне везе са иностранством. Доступна збирка материјала о посетама привредних, културних, научних, просветних и спортских делегација и гостију из Бугарске за период 1953–1988. садржи шездесет четири документа укупног обима који премашује 800 листова.⁷

Такође је корисно напоменути да су, као исход посета Бугарској од стране водећих кинеских архивиста, крајем прве деценије 21. века успостављени професионални контакти са бугарским државним архивима. На иницијативу кинеске стране 2.0 јула 2017. у Софији је потписан споразум о сарадњи између Агенције за државне архиве при Савету министара Републике Бугарске и Управе за националне архиве при Државном савету НР Кине, који предвиђа „реципрочну размену копија докумената од историјског значаја”.

Да би се проценили садржај и стање бугарских архива о Кини, корисно је извршити поређење са досадашњом праксом у другим земљама Централне и Источне Европе. Свака од ових земаља има своје специфичне каракте-

⁶ Аутор овог чланка је био гостујући професор на Источнокинеском универзитету у Шангају 2007. и 2011, као и на Пекиншком универзитету 2015. године.

⁷ Нумерација фасцикли у овој збирци је: В45, В105, В126, В 134, В 170, В 172, С37.

ристике у односима са НР Кином, што се првенствено односи на три балканске земље – Албанију, Румунију и Југославију. Најсличнији бугарском примеру је процес декласификације румунских државних архива, који су у великој мери постали доступни у другој деценији након завршетка Хладног рата. Ово се односи и на политичке и дипломатске архивске фондове, као и на документе тајних служби. Документи из војних архива су мање доступни. Због природе релативно интензивнијих контаката и веза између Букурешта и Пекинга после 1964. године (у поређењу са осталим земљама Варшавског пакта), документи о Кини у румунским државним и дипломатским архивима изазивају заслужено интересовање. То је такође дало повода за припрему (на иницијативу бившег румунског амбасадора у Пекингу Ромулуса Јоана Будуре) три документарна зборника о румунско-кинеским односима, од којих су два објављена у издању Министарства спољних послова, а трећи од стране Националног архива у Букурешту.⁸

Током периода 2001–2005. године први пут је проучаван низ интересантних документарних материјала о албанско-кинеским односима од 1950-их до 1980-их година. Ови документи се углавном чувају у архивским колекцијама Централног комитета Албанске комунистичке партије у Централном државном архиву и у Дипломатском архиву у Тирани. Најважнији документи о развоју југословенско-кинеских односа током првих послератних деценија чувају се у личном архиву Јосипа Броза Тита и у Комисији за међународне односе Централног комитета Савезне комуниста Југославије у Архиву Југославије (АЈ, Фонд 507, 837), као и у Дипломатском архиву у Београду.

Као резултат учешћа у документарном пројекту „Нова сведочанства о Хладном рату у Азији из архива у Централној и Источној Европи“, којим је координисао Центар за руске, источноевропске и евроазијске студије Универзитета „Џорџ Вашингтон“ и који је финансирала Фондација „Лус“,⁹ током 2002–2003. године први пут су проучени поједини бугарски архивски документи о Кини, који се чувају у Централном државном архиву и Дипломатском архиву у Софији. Иницијални резултати су саопштени на конференцији у Будимпешти почетком новембра 2003. године, на којој је учествовао и представник Дипломатског архива бугарског Министарства спољних послова.

⁸ Romulus Ioan Budura (ed.), *Relațiile româno-chineze 1880–1974. Documente*, București, 2005; *Politica independentă a României și relațiile Romano-Chineze, 1954–1975. Documente*, București, 2008; *Relațiile româno-chineze 1975–1981. Documente*, vol. I–II, București, 2015.

⁹ “New Central and East European Evidence on the Cold War in Asia,” *CWIHP Bulletin*, Issue 14/15, Spring 2004, p. 440–443.

Током 2007. године на међународном стручном саветовању у Шангају започет је други петогодишњи пројекат „Источна Европа и Кина” са учешћем стручњака из девет земаља. Године 2011. на округлом столу у Фрајбургу као и 2012. године на радном састанку у Пекингу разматрани су резултати истраживања и систематизације грађе о Кини у Албанији, Бугарској, Немачкој, Пољској, Румунији, Србији,¹⁰ Мађарској и Чешкој. Коначни резултати овог пројекта објављени су 2019. године у оквиру Центра за међународну историју Хладног рата на Источнокинеском универзитету у Шангају, у каталогу на кинеском језику у девет томова. Методолошке поставке овог пројекта примењене су и оквиру другог дугорочног документарног истраживачког пројекта „Кореја у бугарским архивима 1945–1995” (2014–2018), који је финансирала Корејска научна фондација и Министарство образовања Републике Кореје. У оквиру пројекта тим истраживача, углавном из Центра за источне језике и културе (ЦИЕК) при Софијском универзитету „Св. Климент Охридски”,¹¹ изабрао је преко 30.000 страница архивских докумената који се чувају у 36 различитих фондова (око 1800 архивских јединица – фасцикли) у бугарским државним архивима. Међу пронађеним документима налази се новооткривена информација о Корејском рату и различитим фазама у развоју севернокорејско-кинеских односа. Резултати овог пројекта били су представљени на неколико међународних конференција и у каталогу који је објављен у вишејезичном издању на енглеском, корејском и бугарском језику 2018. године у познатој академској издавачкој кући у Сеулу.¹² Касније је у истој издавачкој кући објављен и зборник са шездесет изабраних докумената из бугарских архива чија архивска грађа је изучавана.¹³

Имајући у виду околности да Трећа бугарска држава није имала званичне међудржавне односе и дипломатска/конзуларна представништва у Кини до краја Другог светског рата,¹⁴ у Архиву Министарства спољних послова Бугарског царства (ЦДА, фонд 176К) налазе се фрагменти секундар-

¹⁰ Представници Србије у оквиру пројекту били су академик Љубодраг Димић са Универзитета у Београду и Јован Чавошки, тадашњи докторанд на Пекиншком универзитету, тренутно запослен као виши научни сарадник на Институту за новију историју Србије.

¹¹ Аутор овог чланка је био виши консултант истраживачког тима.

¹² Jordan Baev and Kim Soyoung (eds.), *Catalogue. Korea (DPRK and Republic of Korea) in the Bulgarian state archives 1945–1995*, Seoul: Sunlin Books, 2018.

¹³ Evgeniy Kandilarov and Kim Soyoung (eds.), *Documents from Bulgarian Archives on Korean Peninsula during the Cold War*, Seoul: Sunlin Books, 2020.

¹⁴ Са једним изузетком – формални дипломатски контакти у периоду 1941–1944. постојали су са марионетском владом под контролом Јапанског царства у Нанкингу.

них података, пре свега у извештајима бугарских дипломатских представника у Санкт Петербургу и Москви. Поједини материјали и фотодокументи чувају се у личним архивским фондовима водећих комунистичких делатника, повезаних са Коминтерном, који су провели године у емиграцији у Москви или посетили Кину након оснивања НР Кине (фондови 141Б, 146Б, 147Б, 214Б, 396Б, 498, 572, 1165). Без сумње најбогатији и најразноврснији је лични архив бившег генералног секретара Коминтерне (1935–1943) и председника владе Бугарске (1946–1949) Георгија Димитрова.

У процесу декласификације и дигитализације архивске грађе основних фондова Коминтерне (1919–1943), који се чувају у Руском државном архиву за социјално-политичку историју у Москви, објављени су бројни тематски зборници докумената. Међу њима се налази и петотомно издање о односима Совјетског Савеза и Коминтерне са Комунистичком партијом Кине од њеног оснивања у јулу 1921. године.¹⁵ Документи Коминтерне откривају, између осталог, јединствене податке о тесној међусобној повезаности страних емисара Коминтерне и представника совјетског војног и спољнополитичког обавештајног рада.

У четвртом и петом тому документарног издања о Коминтерни и Кини објављено је око три стотине докумената који су непосредно повезани са делатношћу Георгија Димитрова у период након његовог избора за генералног секретара Коминтерне (септембар 1935 – фебруар 1944). Ова значајна документарна колекција, која је у великој мери непозната међународној јавности, детаљно разоткрива улогу и утицај Димитрова на драматичне политичке догађаје у Кини током периода јапанско-кинеског и Другог светског рата, при чему је уочљиво да такву улогу није имао ниједан други Бугарин у историјском развоју било које глобалне силе у савременом свету. У овој колекцији 108 докумената чини преписка између Димитрова и Централног комитета Комунистичке партије Кине, а других 57 представља кореспонденција између Димитрова и Мао Цедунга. Осим тога, близу 20 докумената чини кореспонденција и извештаји других кинеских комунистичких руководица (Ван Мин, Џоу Енлај, Лин Бјао и други), а 14 се односи на заседања и одлуке Извршног комитета Коминтерне за Кину. Нарочито важних 17 докумената чини кореспонденција Димитрова са Стаљином и другим совјетским руководиоцима (Молотов, Ворошилов, Маљенков, Андрејев, Деканозов, Мануиљски), као и још 18 докумената из кореспонденције са

¹⁵ ВКП(б), *Коминтерн и Кина*, Т. 1, 1920–1925, Москва, 1994; Т. 2, 1926–1927, Москва, 1996; Т. 3, 1927–1931, Москва, 1999; Т. 4, 1931–1937, Москва, 2003; Т. 5, 1937–1943, Москва, 2006.

руководиоцима совјетских специјалних служби (Урицки, Проскуров, Бољшаков, Фитин, Гуљајев, Иличов, Шарија). Поглавити део ове архивске грађе чува се у Секретаријату генералног секретара Коминтерне (РГАСПИ, ф. 495, оп. 73 и 74), Президијуму и Секретаријату Извршног комитета Коминтерне (ф. 495, оп. 2, 18) и Источном секретаријату Извршног комитета Коминтерне (ф. 495, оп. 154), као и у фонду са материјалима Комунистичке партије Кине (ф. 514).

Као што је већ знано, у дневнику Георгија Димитрова за период 1936–1947. године има укупно око 70 записа о Кини. Велики део од њих су белешке за састанке и разговоре, а само у појединим случајевима се изнова објављују неке директиве, писма и телеграми.¹⁶ Међутим, неки делови овог дневника су изгубљени или уништени (на пример за период од 1. фебруара 1935. до 18. августа 1936. године). У личном архиву Димитрова у Централном државном архиву (ЦДА) и у фонду куће музеја „Г. Димитров“ чувају се и друге свеске са рукописним белешкама Димитрова, у којима је генерални секретар Коминтерне бележио важне документарне информације о међународним догађајима у периоду од 1936–1941. године. Значајан корпус ових података је повезан са Шпанским грађанским ратом и јапанско-кинеским ратом, а међу њима се налазе и изводи из поверљивих извештаја и информација совјетских дипломатских представника при влади Чан Кај Шека – Дмитрија Богомолова и Ивана Спилванека.¹⁷ Уколико се поменути подаци упореде са материјалима у четвртном и петом тому издања докумената о Коминтерни и Кини, уочљиво је да се поклапа врло мали број – око 7–8 докумената. Одвојено, у друга два документарна зборника¹⁸ објављено је четрнаест односно шеснаест докумената који се односе на ову тему – углавном одлуке Президијума и Секретаријата Извршног комитета Коминтерне, редиговане и потписане од стране генералног секретара Коминтерне, затим Димитровљева писма Стаљину, као и кореспонденција са Централним комитетом Комунистичке партије Кине.

У периоду после 1993. године сукцесивно је омогућен приступ грађи Централног комитета Бугарске комунистичке партије (ЦДА, фонд 1Б).

¹⁶ Георги Димитров, *Дневник 9 март 1933 – 6 фебруари 1949*. Д. Сирков, П. Боев, Н. Аврејски, Е. Кабакчиева (сџст.), встџпление И. Димитров, София, 1997.

¹⁷ Јордан Баев и Вера Дичева, „Така започна войната. Политически записки на Г. Димитров (1936–1940)“, *Известия на Военноисторическото научно дружество*, т. 58, София, 1995.

¹⁸ *Коммунистический Интернационал и Китайская революция*, отг. ред. Михаил Титаренко, Москва, 1986; *Dimitrov and Stalin 1934-1941. Letters from the Soviet Archives*, ed. by A. Dallin and F. Firsov, Yale University Press, New Haven, 2000.

Модел, структура и механизми власти у Бугарској током владавине комунистичког режима (1944–1990) јасно показују да је политика Бугарске у годинама Хладног рата била одређивана и усмеравана у складу са одлукама и резолуцијама највишег партијског руководства – Политбироа и Секретаријата Централног комитета Бугарске комунистичке партије. У великој мери ова архивска грађа је дигитализована и објављена на званичном сајту Агенције за државне архиве (описи 6, 35, 64, 66, 67, 68). Стенограми, тајна кореспонденција и немали број других докумената (описи 5, 7, 8, 34, 36, 58, 60, 69, 70, 71, 91, 101) је у потпуности доступан за коришћење. Током 2002–2003. године обрађен је и лични архивни фонд бившег генералног секретара Бугарске комунистичке партије и председника Државног савета Народне Републике Бугарске Тодора Живкова (фонд 378Б), у којем се такође могу наћи додатни материјали у вези са Кином.

Посебно је интересантна архивска документација Међународног одељења Централног комитета Бугарске комунистичке партије КП (одсек „Спољна политика и међународни односи”), која је првобитно била доступна само за двадесетогодишњи период од 1946–1966. године (описи 32, 33, 51). После дугог периода обраде, током 2019–2020. године откривен је и огроман корпус докумената Међународног одељења за период 1967–1990. 3 оквиру архивске грађе која се односи Кину (опис 81г) чувају се поверљиви и тајни извештаји, информације, планови, извештаји и кореспонденција из бугарске амбасаде у Пекингу, Министарства спољних послова, као и других бугарских амбасада у Азији. Укупна количина ове изузетно вредне документације о Кини, која до сада није била предмет научног истраживања, превазилази 20.000 листова распоређених у око 130 архивских јединица.

У фондовима Народне скупштине, Државног савета, Владе, министарства спољних послова, спољне трговине / спољноекономских веза / економије, народног просвете / образовања, културе и неких државних агенција (Комитета за пријатељство и културне везе са иностранством, и др.), који се чувају у Централном државном архиву, постоји значајна количина грађе о различитим аспектима бугарско-кинеских дипломатских, политичких, економских, културних, образовних и спортских односа. За разлику од архивске грађе из службене архиве Министарства спољних послова (пренете у Централни државни архив у периоду од 2009–2010. године), која обухвата само период 1945–1975. године (фондови 1477, 1478, 1479, 1481), фондови других државних институција су доступни и за прву деценију година политичке транзиције у Бугарској (фондови 117, 136, 142, 259, 1224 и др.).

Након што је у децембру 2006. године усвојен је посебан закон о обелодањивању архивске документације Државне безбедности и обавештајних

служби бугарске војске, у наредних десет до дванаест година, архивски фондови бугарских обавештајних и контраобавештајних органа за период до 16. јула 1991. пребачени су у новоосновани Централизован архив Комисије за досијее (КРДОПБГДСРСБНА). У већини случајева, након одговарајуће провере, они постају доступни за коришћење. Делатност бугарских тајних служби „по кинеској линији” (линија „А”) почела је након усвајања тајног указа највишег партијског врха јануара 1966. године. Несумњиво највећи значај имају обавештајни извештаји, информације и анализе територијалних и информационо-аналитичких јединица у спољнополитичким (ПГУ-ДС) и војним (РУ ГШ) обавештајним одељењима, који се чувају у архивским фондовима „Р“ и „ВР“. Интересантни су и оперативни извештаји бугарске контраобавештајне службе (ВГУ-ДС), сажети у периодичне извештаје Седме информативно-аналитичке управе ДС („М”, фондови 2, 38 и 44).¹⁹ Низ драгоцених података о Кини налази се у документацији „обавештајне размене” и, пре свега, у дневним тајним извештајима који су добијани од КГБ-а за читав период 1968–1990 („М”, фонд 1, инвентарни описи 10, 11а, 12).

Током периода од 2008. до 2011. године са скоро 90% архивских докумената који се чувају у Државном војно-историјском архиву у Великом Трнову скинута је ознака поверљивости (у складу са чл. 34. и ст. 9. Закона о заштити тајних података из 2002). Велики број информативних извештаја и извештаја бугарског војног представништва при Амбасади Народне Републике Бугарске у Пекингу доступан је за коришћење у фондовима министра одбране, Генералштаба и Обавештајне управе Генералштаба (фондови 1, 22, 23, 42о). Додатне информације о слању бугарске санитетске бригаде у Северну Кореју током Корејског рата налазе се у засебним архивским збиркама (ДВИА, фонд 42б, ЦХП 84).

Колико год то на први поглед изгледало необично, Дипломатски архив Министарства спољних послова у Софији једини је бугарски државни архив који – из више разлога – није извршио планско и периодично уклањање ознаке поверљивости са своје архивске грађе у складу са одредбама Закона о заштити тајних података (чл. 34. и ст. 9) и духом Закона о

¹⁹ У документарној збирци број 34 из серије „Из архиве Службе државне безбедности” објављено је укупно 116 докумената о Кини из архивских фондова бугарских обавештајних и контраобавештајних институција. *Државна сигурност и РУ ГШ на БНА в Азия (1944–1991). Документи*, София: КРДОПБГДСРСБНА, т. I, 2016. Нови том бр. 58, из исте серије, објављен у децембру 2022. године, посвећен је теми „Државна безбедност и маоизам”. У њему су први пут објављени документи из неких нерегистрованих оперативних „књижевних” случајева о Кини.

приступу јавним информацијама. И док грађа из службеног архива за период 1976–1996. године може бити захтевана за коришћење од стране истраживача, документи из поверљивих описа (описи П) и шифроване кореспонденције са бугарским амбасадама у иностранству (описи Ш) и даље остају готово у потпуности затворени за цео историјски период у последњих 75 година. С обзиром на то да се велики део докумената са највишим степеном тајности за претходни историјски период (укључујући и строго поверљиве извештаје амбасадора и министара спољних послова) може без проблема користити у архивским фондовима Политбироа ЦК Бугарске комунистичке партије, Министарства одбране и бугарских обавештајних служби, у том смислу неретко настају парадоксалне ситуације. Године 2004, на моју иницијативу, дугогодишњи дипломата и синолог др Донцио Дончев (амбасадор Бугарске у Пекингу 1983–1989, шеф азијског одељења 1989–1990, те заменик министра спољних послова 1990–1991) позван је на округли сто у Пекингу на којем су учествовали бивши источно-европски амбасадори у Кини и кинески амбасадори у Источној Европи. Када је затражио да прегледа неке од годишњих извештаја из своје дипломатске мисије у Пекингу, Министарство спољних послова му је ускратило дозволу будући да са ових материјала још није скинута ознака поверљивости. Још једна парадоксална ситуација настала је када сам после 2004. поново тражио да видим неке документе о Кини из поверљивих описа, са којима сам већ имао прилике да се упознам претходних година (1992–2002), али ми је овога пута из сличних разлога одбијен приступ. На срећу истраживача, најважнија аналитичка документација бугарске амбасаде у Пекингу за период до 1991. године може се слободно користити у архивској збирци Међународног одељења Централног комитета Комунистичке партије Бугарске, а поједини извештаји и белешке за наредни период до 2001. године доступни су у архивским фондовима Народне скупштине и председника Народне скупштине, односно Министарског савета.

У оквиру истраживања динамике односа између Кине и Источне Европе, Бугарска заузима посебно место, што је условљено прежено њеном улогом као најближег савезника (сателита) Москве у оквиру Варшавског пакта и на Балкану. Спољнополитичка активност Бугарске може се илустровати кроз квантитативне показатеље који се могу упоредити са подацима из дипломатских архива других источноевропских држава, попут Мађарске и Албаније. Ово омогућава извођење специфичне анализе садржаја документације, која укључује и преглед кореспонденције дипломатских мисија ових земаља у Пекингу са њиховим министарствима

спољних послова током совјетско-кинеског конфликта (1960–1981).²⁰ Један од главних извора за ову анализу је кореспонденција између мађарске амбасаде у Пекингу и Будимпеште, која не обухвата само дипломатске односе Мађарске са Кином, већ садржи и информације о интеракцијама других источноевропских земаља са НР Кином. У поређењу са тиме, дипломатска преписка из Тиране је ограниченија и углавном је фокусирана на идеолошке аспекте односа са Кином, првенствено због политичке линије коју је Тирана следила.

Када је реч о Бугарској, преписка између бугарске амбасаде у Кини и Министарства спољних послова у Софији показује јасну динамику. У првој деценији након успостављања дипломатских односа између две државе (1951–1961), обим шифроване кореспонденције не прелази 100–150 страница годишње. Међутим, након почетка совјетско-кинеског конфликта, обим примљених поверљивих информација нагло се повећава. У периоду од 1962. до 1971. године, посебно након почетка Културне револуције у Кини, овај обим прелази 550 страница годишње, а у неким годинама достиже 650–700 страница — односно једну или два телеграма дневно. У последњим годинама Културне револуције (1973–1976), обим кореспонденције опада на 200–250 страница годишње, али се поново удвостручује у првим годинама политичких и економских реформи после смрти Мао Це-дунга (1977–1981).²¹

Кратки преглед докумената из извора за Кину у бугарским државним архивима показује њихову разноврсност и важан историјски садржај. Ово је јасна илустрација да се и у релативно малој балканској земљи као што је Бугарска могу пронаћи вредна и аутентична сведочанства о догађајима и процесима из новије светске историје, повезана са једном од водећих сила у савременом глобалном свету.

Превео с бугарског Борис Булаићовић

²⁰ Податке о садржају информација мађарских дипломатских представника за период 1964–1989. доставио ми је Балаш Шалонтаи, а информације о албанским дипломатским представницима у периоду 1949–1981. омогућила ми је проф. Ана Лалаи, директорка Центра за историју Хладног рата у Тирани.

²¹ За период 1960–1981. шифрована дипломатска преписка између Министарства спољних послова у Софији и бугарске амбасаде у Пекингу обухвата приближно 8.000 страница и подељена је на 63 архивске јединице (*Дипломатически архив*, Софија, оп. 3ш–14ш), но све още не е започнал процес за декласифицирање на тези описи, али процес скидања знаке поверљивости ових инвентара још увек није започео.

Jordan Baev

ARCHIVAL MATERIALS ON CHINA IN BULGARIAN STATE'S ARCHIVES

Abstract: This article provides an in-depth exploration of the archival documentation on China within Bulgarian state's archives, highlighting the diversity and significance of the historical content contained within them. It examines the rich collection of materials found in Bulgarian archives, including the Foreign Ministry, the Central State Archives, and those pertaining to Communist Party leadership, the military, and intelligence services. These documents offer invaluable insights into the political, diplomatic, and economic relations between Bulgaria and China, especially during the Cold War era. The study also focuses on the role of Bulgaria as a close ally of the Soviet Union within the Warsaw Pact and its influence on the global geopolitical landscape, with a special emphasis on the Sino-Soviet conflict and the developments in China during the Cultural Revolution and its aftermath. By analyzing various diplomatic and intelligence reports, the article highlights Bulgaria's active engagement with China and the broader Eastern Bloc's policy towards the People's Republic of China. The findings suggest that Bulgaria's historical documentation provides an important source for understanding China's international relations and its relationship with Eastern Europe during the second half of the 20th century.

Keywords: Bulgaria, China, archival material, Cold War, Bulgarian archives, diplomatic relations, Communist Party, intelligence, foreign policy

UDC 930.25(497.7)
Оригинални научни рад
doi: 10.46793/Arheon7.041P

Сузана Петровић¹

Предраг Стојковић²

Историјски архив „31. јануар” Врање,
Србија

ДОСТУПНОСТ АРХИВСКЕ ГРАЂЕ ДРЖАВНОГ АРХИВА РЕПУБЛИКЕ СЕВЕРНЕ МАКЕДОНИЈЕ ОД ЗНАЧАЈА ЗА ИСТОРИЈУ СРПСКОГ НАРОДА И СРБИЈЕ

Сажетак: Узимајући у обзир заједничку историју коју имају Србија и територија данашње Македоније, почевши од краја 13. века, када је Македонија постала део Српске краљевине, а Скопље, од 1346. године постало престоница Душановог царства, преко Вардарске Македоније (1913–1915) до Народне Републике Македоније, касније Социјалистичке Републике Македоније, која је у периоду од 1945–1991. године била федерална јединица СФРЈ, део архивске грађе веома значајан за историју српског народа и Србије се и даље налази у Државном архиву Републике Северне Македоније. У раду ће бити речи о доступности основних информација о архивској грађи од значаја за историју српског народа и Србије, могућности и процедуре истраживања, као и њеног објављивања, у складу са Законом о архивској грађи Државног архива Републике Северне Македоније, на основу реципроцитета и у корелацији са општим актима поменутог Архива.

Кључне речи: архивска грађа, доступност, иностранство, страни држављани, истраживање

Споразум о питањима сукцесије државних архива

У складу са резолуцијом Савета безбедности бр. 1022 из 1995. године, о споразумном решавању отворених питања наслеђивања бивше Југославије,

¹ *suzanapetrovicvr@gmail.com*; Suzana Petrović, Historical Archive “January 31” of Vranje, Serbia

² *pedjavr76@gmail.com*; Predrag Stojković, Historical Archive “January 31” of Vranje, Serbia

Босна и Херцеговина, Република Хрватска, Република Македонија, Република Словенија и Савезна Република Југославија (СРЈ)³, потписале су, у Бечу, 29. јуна 2001. године Споразум о питањима сукцесије Социјалистичке Федеративне Републике Југославије (СФРЈ). Закључењем Споразума, окончан је мукотрпан преговарачки процес, започет 27. августа 1991. године, под покровитељством Мировне конференције Европске заједнице (данас Европске уније)⁴.

У Преамбули Споразума о питањима сукцесије СФРЈ потврђује се да су Босна и Херцеговина, Република Хрватска, Република Македонија, Република Словенија и Савезна Република Југославија равноправне државе сукцесорке СФРЈ. У том смислу, на основу принципа реципроцитета, сукцесорке СФРЈ прихватиле су обавезу да, сходно унутрашњем законодавству, предузму све неопходне мере да би се обезбедила доследна примена Споразума од надлежних државних органа, а у том циљу и остварење начела слободног приступа тим органима, од стране других држава сукцесорки и њихових држављана (члан 8). Слично решењима из чл. 13 и 26 Бечке конвенције о сукцесији држава у односу на државну имовину, архиве и дугове из 1983. године, Споразум о питањима сукцесије СФРЈ у чл. 2 прописује обавезу да свака држава сукцесорка мора да предузме све неопходне мере заштите државне архива од губитака, оштећења или уништења, до коначних резултата њихове поделе. Тиме се принципијелно наглашава потреба међусобне сарадње држава, у односу на оне архиве за које постоји непосредна заинтересованост других држава сукцесорки. Изражавајући спремност да сарађују на решавању отворених питања сукцесије државне архиве, у складу са међународним правом – државе сукцесорке потврдиле

³ Споразумом о питањима сукцесије СФРЈ, предвиђено је да исти ступа на снагу 30 дана по депоновању 5 инструмента о ратификацији (чл. 12). СР Југославија је ратификовала Споразум 1. јула 2002. године, након усвајања Закона у оба већа Савезне скупштине. Хрватска је последња у низу држава сукцесорки СФРЈ која је ратификовала Споразум, 17. марта 2004. године. Поступак регистрације Споразума спроводи се сходно чл. 102 Повеље Уједињених нација, који омогућава свакој страни уговорници да се на Споразум позива пред компетентним органима светске организације (члан 13, ст. 2). Видети: „Споразум о питањима сукцесије СФР Југославије”, *Службени листи СРЈ*, Међународни уговори, бр. 6/2002.

⁴ Стручни део преговарачког процеса водиле су државе сукцесорке СФРЈ, у оквиру специјалне Групе за економска питања, Групе за сукцесију и Подгрупе за процену државне активе и пасиве, која су била радна тела Међународне конференције за бившу Југославију (између августа 1992. године и децембра 1995. године). Након закључења Дејтонског мировног споразума, 21. новембра 1995. године, Радна група за сукцесију наставила је рад, као део структуре за цивилну имплементацију мировног споразума Конференције за примену мира (између децембра 1995. године и јуна 2001. године), док је Високи представник за Босну и Херцеговину преузео одговорност око спровођења преговарачког процеса.

су обавезу поштовања принципа правичности, на коме, између осталог, почива и читава концепција о сукцесији држава. За спровођење Споразума требало би да буде меродаван и принцип узајамног поверења, из Повеље Уједињених нација и општег међународног права (чл. 9). Усвојеним решењем, Споразум прихвата правило садржано у чл. 3 Бечке конвенције, из 1983. године, чије је дејство ограничено на последице сукцесије, које се остварују у складу са међународним правом и општим начелима међународног права, садржаним у Повељи Уједињених нација.⁵

Споразум о питањима сукцесије СФРЈ прихвата критеријум функционалне везе и под државном архивом подразумева архиву СФРЈ састављену од докумената – без обзира на датум, природу или врсту докумената и место где се налазе – докумената који су настали или су примљени од СФРЈ и њених правних претходника, почев од 1. децембра 1918. године, до 30. јуна 1991. године, у вези са вршењем државних функција и у складу са унутрашњим правом.

Претходним југословенским савезним законодавством о архивској грађи регулисано је чување и контрола архиве намењене за било које сврхе (чл. 1, тачка а)⁶. Поменута архива се разликује од архиве чуване у републикама и територијално-административним јединицама СФРЈ, регулисане републичким законодавством о архивској грађи – без обзира на датум, природу или врсту и место где се налази, а која је настала или је била примљена од република или територијално-административних јединица у вршењу њихових функција, као архива у било које сврхе или за било које потребе (члан 1, тачка б). У поменутом смислу, „документи за било које потребе” обухватају филмове, аудио и видео траке и друге записе, као и компјутерске снимке и културна добра.⁷

Споразум о питањима сукцесије СФРЈ обезбеђује прелаз дела државне архиве, која се односи директно на територију једне или више држава сукцесорки, која је настала или је примљена на територији једне или више држава сукцесорки, односно архиве која је сачињена од уговора за које је СФРЈ била депозитар. Такође, прелаз се односи и на архиву која је од важности за територију или институције са седиштем на тој територији, без обзира на њихову тренутну локацију. Када архиву треба уступити већем броју држава сукцесорки, питања уступања оригиналне документације и

⁵ Santiago Torres Bernardez, *Succession d'États, Droit International, Bilan et Perspectives*, tome I, A. Pedone, Paris, 1991, 417 etc.

⁶ Закон о архивској грађи федерације, *Службени лист СФРЈ*, бр. 11/1986.

⁷ Д. Димитријевић, „Сукцесија СФР Југославије у односу на државне архиве”, *Правни живот*, бр. 12, 2014, 257–258.

копирања од стране других држава сукцесорки решава се споразумно. У односу на другу државну архиву, правична подела треба да уследи у року од 6 месеци од ступања на снагу Споразума. Архива остаје у ретенцији, као заједничка баштина држава сукцесорки, уз обезбеђење слободног приступа и права репродуковања, на бази једнаке поделе трошкова. Споразумно решење правичне поделе укључује поштовање принципа интегритета или јединства државних архива. На поменути начин, омогућава се и слобода приступа и слобода истраживања државних архива⁸.

Државни архив Републике Северне Македоније

Проблематика историјског развоја архивске делатности у Републици Македонији односи се на два значајна периода у историји македонског народа: период између два светска рата, односно од 1918. до 1945. године. У поменутом периоду архивска делатност је била активирана у другој половини 1926. године, када је основан Српски државни архив у Скопљу, у вардарском делу Македоније, као прва специјализована установа архивског типа. Његова активност, различитим интензитетом, одвијала се током читавог периода између два светска рата до распада Краљевине Југославије. За време НОБ-а, у јединицама НОБ-а почиње да се одвија елементарна заштита докумената насталих у војним јединицама, као и у органима народне власти.

Прва архивска установа је формирана 28. септембра 1926. године, у неадекватним условима. Била је смештена у приватном стану тадашњег директора Делимија Лазаревића. Касније је архив премештен у просторије просветног дома, а пре почетка Другог светског рата у једну приватну зграду, која је узета у најам. Државни архив је у Македонији као самостална установа постојао до 1941, када је постао одељење при Музеју Јужне Србије у Скопљу. За време Другог светског рата архив је престао да постоји. Део документарног материјала, сакупљен од институција у време окупације, сачуван је и налази се у Државном архиву Републике Северне Македоније. По ослобођењу Македоније, 1944. године, одмах се приступило формирању државних институција неопходних за функционисање целокупног живота у новоформираној македонској републици (Демократска Федерална Маке-

⁸ Јован П. Поповић, *О сукцесији архива на њосџорима дивше СФРЈ, Сукцесија и континуитет Савезне Републике Југославије*, Институт за међународну политику и привреду, Београд, 2000, 146–150.

донија). У склопу југословенске федерације, 31. маја 1946. године, Министарство народне просвете је формирало комисију за прикупљање архивске грађе.

Прва архивска установа у народној Републици Македонији је формирана јуна 1949. године – Историјски архив при централни комитет на КПМ. Задатак овог архива био је ограничен на прикупљање и обрађивање архивског материјала радничког покрета и Комунистичке партије у Македонији, као и докумената која су говорила о Народноослободилачкој борби (1941–1945.)

Озбиљан приступ за прикупљање, чување и обраду архивског материјала био је започет у првим годинама после ослобођења, али потреба за специјализованом установом, која ће контролисати све фазе архивских докумената, упоредо са свим међународним стандардима, започела је оснивањем и формирањем државног архива. Њему је претходио општи закон за државне архиве у Југославији, који је донет 23. јануара 1950. године. Овај закон је иницирао и доношење републичких закона којима се уређивала архивска делатност на нивоу републике, чиме је започео период инситуционализације архивске делатности.

Везано за указ бр. 3/6-II-1951⁹ (6. јануара) Президијум Народне скупштине НРМ је донео Закон о државној архиви и на основу њега је, првог априла 1951. године, формиран држани архив НР Македоније (ДАН-РМ), са седиштем у Скопљу. Оснивач овог архива је био Савет за просвету и културу НРМ. Основан је и архивски Савет НРМ. Закон о државним архивима од 1951. године¹⁰ предвидео је формирање девет регионалних архива: Скопље (1952), Битола (1954), Велес (1954), Охрид (1951), Штип (1956), Струмица (1956) и Тетово (1951).

За првобитно прикупљање архивске документација за потребе ових архива били су формиран архивски сабирни центри, у седиштима општина чију надлежност су покривале. Архивска документација ових центара претходно се чувала у верским установама и школама, у држаној управи, институцијама као што су били судови, болнице, шумске управе, геодетске

⁹ Службен весник на СРМ, бр. 1 од 12. јануара 1951, стр. 3. УКАЗ Врз основа на чл. 73 т. 4 од Уставот на НРМ а во врска со чл. 5 т. 7 од Законот за Президиумот на Народното собрание на НРМ, Президиумот на Народното собрание на НРМ го прогласува Законот за државните архиви, што го донесе Народното собрание на НРМ на седницата од 5 јануари 1951 година, а кој што гласи: Закон за државните архиви I – Органи за чување, заштита и обработување на историско-архивскиот материјал.

¹⁰ Закон о државним архивима НР Србије из 1951. године (Службени гласник НРС, 4/1951).

управе, итд. Један од главних проблема за функционисање новоформираног архива је био простор за смештај архивске грађе.

Државни архив Републике Македоније почео је са радом 1. априла 1951. године, са двоје архивиста, који су завршили стручни једногодишњи курс за архивисте, у Дубровачком архиву. У правцу организованог прикупљања архивске документације 11.

јуна 1952. године, Државни архив шаље допис Савету за образовање, науку и културу, са захтевом да пошаље допис свим дирекцијама и републичким установама на територији НРМ, којима ће бити стављено на знања да једино право откупа, прикупљања, чувања и сређивања архивске грађе има Државни архив НРМ (одлука донешена на основу закључка III седнице Главног архивског савета одржаног од 3. до 5. јануара 1952. године у Београду).¹¹

У периоду 1953–1954. године, Државни архив Републике Македоније је организовао вишемесечне архивске курсеве за обуку нових кадрова, који ће радити и у регионалним историјским архивима.

Године 1953. Архив је покренуо тематско истраживања архивске грађе која се односи на историју Македоније и македонског народа, у архивским центрима у југословенским републикама. Приликом ових истраживања ДАНРМ је преузео велики број микрофилмованих фондова.

Од оснивања до 1963. Архив Македоније сакупио је око 5.000.000 оригиналних архивских докумената или укупно 637 фондова и збирки. Од тога се 477 фондова и збирки односи на период од 14. века до 1944. године, а осталих 160 фондова и збирки односи се на период од 1944. до 1953. године. Прикупљена је и прилично богата збирка руком писаних и штампаних књига на старословенском, турском, арапском и персијском језику. Од тога, Архив је поседовао 60 рукописних старословенских књига, 3.300 рукописних књига на турском, арапском и персијском језику, уникатне штампане књиге – 3.877 књига и 2.000 дупликата на турском, арапском и персијском језику, 6.990 штампаних књига и 1.743 тома стручних часописа библиотека¹².

Развојни пут Државног архива Републике Македоније уско је везан за друштвене промене у земљи. У духу новог уређења управе и културе, Народна скупштина је, 21. априла 1965. године, донела Закон о архивској

¹¹ Јасмина Дамјановска и Бранислав Светозаревић, *Печай на времето – 70 години Државен архив (1951–2021) (второ дојолнето издание)*, Државен архив на Република Северна Македонија, Скопје 2021, стр. 22.

¹² Исто, стр. 38.

грађи и архивима¹³. Овим законом је дефинисан нови назив Државног архива Републике Македоније – Архив Македоније као матични, а регионални архиви прерастају у историјске архиве.

Године 1969. Државни архив Републике Македоније уселио се у нову, наменску зграду, где и данас ради. Објекат је био по свим савременим захтевима и стандардима за архивску делатност и специфичним потребама установе. Објекат је имао 5.050 м², од чега су радне просторије Архива Македоније заузимале 1.794 м², депо 1.898 м². Изграђене су и наменске зграде за историјске архиве у Скопљу, Охриду, Битољу и Прилепу.

До 1971. године архив у СР Македонији је функционисао на основу Југословенског савезног архивског законодавства. Као републичка установа, Архив је наставио да ради по самоуправним принципима, али са ограниченим правима у одлучивању Радне заједнице и са повећаним компетенцијама директора Архива. Самоуправна права, обавезе и одговорности радника и радне заједнице управног органа су били регулисани Законом о Државној управи.

Према Закону о архивској делатности из 1973. године, Архив Македоније и историјски архиви третирају се као установе у области културе.

Током 1975. и 1976. године по први пут су припремљени водичи „АМ и историјски архиви у Македонији”, на основу јединствене методологије за њихово уређивање, коју су објавили Архив Македоније и Удружење архивиста Македоније.

1979. године Архив Македоније је, у сарадњи са Архивом Србије, објавио два тома публикације „Архивска грађа за историју македонског народа у Архиву Србије”.

Од 1987. године Архиви у Републици Македонији имају двојни статус: Архив Македоније је републичка организација (орган управе), а остали архиви су организације заједничког рада у области културе. Ова врста дуалности није присутна у другим културним активностима у СРМ. Архив Македоније од оснивања до 1965. године је био орган управе, а од 1965. до 1977. има статус заједничке радне организације у области културе. Од 1977. године Архив Македоније има статус републичке организације.

Новим Законом о архивима, усвојеним 8. новембра 1990, Државни архив Републике Македоније је основан као републичка управна организација, у надлежности Владе Републике Македоније, а тадашњи историјски архиви су ушли у њен састав као њене јединице.¹⁴ Од 1990. године архивска

¹³ Службен весник на СРМ, бр. 16 од 21. април 1951, стр. 381.

¹⁴ Службен весник на СРМ, бр. 36 од 8. новембра 1990, стр. 646; <https://www.slvesnik.com>.

служба у Македонији је интегрисана, са којом самосталне архивске установе широм Републике постају подручна одељења.

Првих година после осамостаљења Македоније осећао се недостатак некадашњег великог заједништва са архивским центрима и архивском мрежом некадашње државе.¹⁵

За потребе пословања новоформираног Државног архива Македоније, спроведена су неопходна истраживања, израђене анализе и утврђени критички ставови у функцији израде архивских нормативних аката о архивској делатности, како би се Државни архив ставио у функцију у новим условима деловања. Израђен је одређени број подзаконских аката, ради праћења промена у вези са организацијом рада нових стваралаца и доношењем нових врста правних аката, која су регулисала рад тих стваралаца грађе.¹⁶ У протеклим годинама закони, прописи, правилници и други акти су се мењали и надограђивали.

У јулу 1995. године донет је Закон о изменама и допунама Закона о архивској грађи из 1990. године. Уз додатак, створене су нормативно-правне претпоставке за јачање статуса, за одговорности и функционисање архивске службе и за већу ефикасност и квалитет у заштити и коришћењу архивске грађе. Подзаконским актима и прописима, који су проистекли из Закона, уређена је јединствена методологија и стандардизација у евидентирању и обради архивске грађе, инспекцијски надзор, коришћење, валоризација, категоризација, микрофилмовање архивске грађе и др. Усвојене су нове уредбе за канцеларијски и архивски рад, за посебну заштиту архивске грађе у ратном и ванредном стању, критеријуми за дуже рокове коришћења архивске грађе и др.

У складу са Законом о уређењу и раду органа државне управе, од 21. јула 2000. године,¹⁷ Архив Македоније је преименован у Државни архив Републике Македоније. На иницијативу Државног архива Републике Македоније, 2000. године у Институту за историју Филозофског факултета у Скопљу су отворене основне студије за област Историја са архивистиком, а од 2004. године и постдипломске студије архивистике.

Један од значајних процеса у који је ДАРМ био укључен 2004. године, а дугорочно је започета његова реализација, јесте процес сукцесије архивских фондова који су стварали савезни архиви СФРЈ, као заједничко

mk/Issues/B23EEA5832614964982292FD70011DFB.pdf

¹⁵ Георги Стојчевски, „Arhivistika u našoj sadašnjosti”, u: *Tehnični in vsebinski problemi klasičnega in elektronskega arhiviranja*, 9, Pokrajinski arhiv Maribor, Maribor, 2010, 141–148.

¹⁶ Исто.

¹⁷ *Службен весник на СРМ*, бр. 58 од 21. јула 2000, стр. 2474.

наслеђе свих република произашлих из те федерације. Државни архив је закључио Уговор о сарадњи 11. 11. 2004. године, са тадашњим Архивом Србије и Црне Горе, на основу којег је вршена истраживачка делатност у Архиву Југославије. При томе је извршен увид у архивску грађу у власништву те установе, копирани су неки од научно-информационих ресурса и дигитално снимљени одређени архивски фондови.¹⁸

У 2012. години, донешен је нови Закон о архивској грађи, којим се уређују заштита, чување, обрада и коришћење архивске грађе, инспекцијски надзор и надлежности ДАРМ-а. Овај закон је настао као резултат брзих промена у технологији креирања новог електронског и документарног материјала и промена друштвено-политичког система, који својом динамиком и потребама превазилази Закон о архивској грађи из 1990. године, као и због прилагођавање нових међународних стандарда и модела за архивски рад. Према чл. 2 Закона, новина је да се утврђују појмови: конвенционална архивска и документарна грађа (грађа писана на папиру, која се чита без употребе посебних уређаја) и неконвенционална архивска грађа (електронски записи и микрофилмови, који се читају посебним уређајима). Електронска архивска и документарна грађа, према овом закону, обухвата чување електронских докумената у изворном облику у коме су настали, послати, у облику у коме се изворни садржај не мења, као и начин коришћења, чувања и заштите електронске архивске грађе. Овим законом се посебна пажња посвећује архивској и документарној грађи која настаје у раду државних органа, установа, јавних установа и служби, јавних предузећа, јединица локалне самоуправе и других приватних правних лица којима су законом поверена јавна овлашћења, која представља јавну архивску и документарну грађу и власништво Републике Македоније, као и за све њихове обавезе које из тога произилазе. Јавна архивска и документарна грађа је неотуђива. Приватна правна и физичка лица не могу купљати, прибављати, чувати и поседовати јавну архивску и документарну грађу.

Државни архив Републике Северне Македоније се активно укључио у електронски систем ДМС од 1. јануара 2020. године, користећи електронску књигу, општи процес кретања докумената у установи и управљање пословним процесима, чиме је модернизовано канцеларијско и архивско пословање у ДАРСМ-у. Наиме, у 2019. години, Министарство за информационо друштво и управу је започело пројекат модернизације система за

¹⁸ Јасмина Дамјановска и Бранислав Светозаревић, *Печати на времето – 70 години Државен архив*, стр. 70.

управљање електронским документима (ДМС). Укључује 20 државних институција на највишем нивоу, које су интегрисане у систем е-Управе.¹⁹

Архив данас располаже са 7.874 архивска фонда, 382 архивске збирке, смештене у 113.087 архивских кутија, 1.864 регистратора и 68.369 архивских књига, односно дужине око 13.500 метара. Архив има и 18.604 микрофилма са 11.208.450 микрофилмованих снимака, од чега је око 7.000.000 снимака докумената који припадају страним архивима и односе се на Македонију.

Државни архив Републике северне Македоније – Централни део има библиотеку, која може истовремено да опслужује дванаест истраживача. Коришћење архивске грађе се одвија у складу са правилницима и упутствима за коришћење архивске грађе. Микрофилмована архивска грађа – микрофиш, фотокопирана и оригинална архивска грађа се издаје на коришћење. На захтев корисника-истраживача, документи се могу добити директно са микрофилма, копирати на папир или у дигиталном облику на ЦД или ДВД-носач. У изради је дигитални архив (е-архив) који ће омогућити претраживање архивске грађе у дигиталном облику.

Правне одредбе о доступности и употреби архивске грађе

Државни архив Републике Северне Македоније своју надлежност остварује на основу матичног закона, односно у складу са Законом о архивској грађи („Службени лист Р. Македоније”, бр. 95/2012, 41/2014, 72 /2015, 148/2015, 169 /2015, 53/2016), али и на основу подзаконских аката, интерних подзаконских аката и међународних стандарда и норми.

По члану 41 Закона, за попуњавање – допуну архивских фондова и збирки, Државни архив Републике Северне Македоније може да врши размену и уступање архивског материјала (72/2015) са сродним организацијама у земљи и иностранству, уз одобрење Владе Републике Северне Македоније. Исти закон одређује различите рокове доступности архивске грађе.

У складу са Законом о архивској грађи, архивска грађа је доступна за коришћење најкасније 20 година од њеног настанка. Дакле, већи део архивског фонда Републике Македоније је доступан за коришћење.

По истеку овог општег законског рока, на предлог ствараоца, Влада Републике Македоније може одредити дуже рокове за коришћење архивске грађе, али не дуже од 150 година од настанка грађе (члан 21, ст. 2 Закона).

¹⁹ Исто, стр. 78.

На основу овог законског овлашћења, Влада Републике Македоније је 1996. године донела Уредбу о утврђивању критеријума за дуже рокове за коришћење архивске грађе (Сл. лист Р. Македоније, бр. 3/1996).

Рокови утврђени Уредбом обезбеђују неопходну проширену недоступност у коришћењу тих докумената, који по свом садржају, уколико се користе у краћим роковима, могу штетити интересима државе, приватном животу грађана и њиховим правима и слободама.

Доступност архивске грађе која се налази у Државном архиву Северне Македоније:

- документи који могу нарушити суверенитет, независност и територијални интегритет Републике Македоније – 75 година након њиховог стварања;
- документи из области одбране и безбедности државе – 75 година од њиховог настанка;
- документи о спољној политици и дипломатским односима земље – 75 година након њиховог стварања;
- документи за геолошка и геодетска истраживања, објекти и објекти од стратешког значаја за државу – 100 година од њиховог настанка;
- документа која представљају пословну тајну, технолошка унапређења и иновације – 50 година од њиховог настанка;
- документи који вређају национална осећања, ограничавају људска права и слободе верских и политичких уверења; који изазивају националну и расну нетрпељивост и дискриминацију – 100 година од стварања (ако за појединце – 20 година од смрти особе или 100 година од њеног рођења);
- здравствене картоне – 150 година од рођења лица;
- документи настали у судском поступку, до 75 година од ступања на снагу одлуке;
- документи који садрже поверљиве информације о појединцима и њиховим наследницима (силовање, ванбрачно рођење, усвојење, малолетничка делинквенција, итд.) – 150 година од настанка документа (чл. 4 Уредбе).

Дуже рокове за коришћење докумената који имају статус архивске грађе, а који потпадају под критеријуме Уредбе, стваралац утврђује приликом примопредаје грађе између имаоца и Архива. Приликом примопредаје, ималац је дужан да у евиденцији за архивску грађу означи она документа која имају дуже рокове за коришћење и да утврди да се по истеку рока документ може користити.

Документи који испуњавају наведене критеријуме, након истека наведених рокова, постају доступни за коришћење. Одобрење за коришћење докумената у краћим роковима од прописаних Уредбом даје Влада Републике Македоније.

Општи законски рок и рокови за поједине врсте докумената садржани у Уредби не нарушавају принцип опште доступности за коришћење архивске грађе из целокупног архивског фонда Републике Македоније, нити ограничавају једнака права свих корисника архивске грађе.

Начин и поступак коришћења архивске грађе Државног архива Републике Северне Македоније

Одобрење за коришћење архивске грађе даје директор Државног архива, на предлог управника надлежног за давање информација и коришћење архивске грађе. У складу са Поглављем II Правилника, коришћење архивске грађе у Државном архиву Републике Северне Македоније одвија се на следећи начин и по следећој процедури: потенцијални и заинтересовани корисник архивске грађе подноси писмени захтев – пријаву Државном архиву, у коме даје податке о себи и сврси и теми истраживања. Наводи се и сагласност установе у чијем се програму тема налази и друга стандардна процедура (чл. 7, 11 и 12 Правилника).

Корисник је дужан да у свом научном или стручном раду наведе да је користио архивску грађу Архива, односно да наведе релевантну сигнатуру за архивски фонд и архивску јединицу/е (документ/е) коју је користио.

Корисник је дужан да један примерак свог објављеног рада, за чију израду је користио архивску грађу из Архиву, уступи без накнаде библиотеци Архива. За потребе корисника Државни архив пружа техничке услуге: копирање, микрофилмовање, скенирање и штампање докумената, уз новчану накнаду за учињене материјалне трошкове. (чл. 113 и 114 Правилника).

Правилником су прописана одређена ограничења у броју докумената који се могу користити: 5 архивских јединица или 10 страница за припрему саопштења, сажетка, предавања и сл.; 10 целина са 50 страница за научни рад (магистарски, докторски, пројекат итд.).

За потребе државних органа и научних институција, за научне пројекте, умножавање се прилагођава потребама и могућностима Архива (чл. 15 Правилника). Архив ставља свој печат на сваки издати примерак архивског документа. Корисник може добити копију без печата, ако потпише изјаву

да ће бити објављена у његовом научном раду. Корисник који је објавио факсимил документа који се користи у Архиву, а за који није добио дозволу за објављивање од Архива, лишава се права даљег коришћења архивске грађе у Архиву (чл. 17 и 18.).

Правилник садржи и одредбе за рад читаонице Архива. У читаоници са корисницима ради овлашћени службеник, који их упознаје са садржајем овог правилника, њиховим правима и условима коришћења архивске грађе. Архивску грађу корисник наручује попуњавањем позајмног листа на коришћење. Наручивање архивске грађе може се извршити директно у самом Архиву, телефоном, телефаксом или класичном или електронском поштом, ако корисник познаје сигнатуре архивске грађе коју жели да користи (чл. 19–27).

Корисник може користити до 10 архивских јединица дневно, или 5 картотека или фасцикли или 1 микрофилм из одређеног архивског фонда. Уколико корисник захтева коришћење архивске грађе из више архивских фондова, тада се попуњава више позајмних листова. Редослед коришћења утврђује корисник заједно са овлашћеним радником у читаоници, али у истом наведеном износу.

Поступак примопредаје архивске грађе на коришћење између корисника и овлашћеног лица је следећи: на полеђини, поред података о кориснику и траженој архивској грађи, утврђује се датум и време издавања и враћања грађе (чл. 24, став 1). По завршетку коришћења архивске грађе, корисник је дужан да је врати у редоследу и стању у ком је примљена. Овлашћени радник у читаоници врши детаљну проверу коришћене архивске грађе и научно-информационих средстава за ту грађу. Такав преглед врше и радници Одељења депоа (чл. 24). Корисник је дужан да са архивском грађом која је дата на коришћење поступа савесно и правилно и да је штити од било каквог оштећења, за шта постоје изричите забране. Корисник не може: мењати редослед у коме се документи налазе; сортирати несређену архивску грађу; водити белешке о самом документу; користити документе за писање; користити материјал који може оштетити документе; ометати рад других корисника у читаоници; износити архивску грађу из читаонице; присвајати или отуђити архивску грађу; вршити размену материјала са другим корисницима. Корисник је дужан да се придржава упутства приликом коришћења техничких средстава (микрочитач, рачунар и сл.) (чл. 26 Правилника). Уколико се корисник не придржава одредби Правилника може бити опоменут и принуђен да отклони пропуст или да буде привремено удаљен из читаонице (чл. 24).

Одељак VI Завршне одредбе Правилника прописује мере за привремену забрану коришћења или даљег коришћења архивске грађе у Архиву, као и предузимање одговарајућих законских мера. О таквим мерама одлучује директор Архива, на основу образложеног писменог предлога управника надлежног за информисање и коришћење архивске грађе.

Боравак страних држављана у Државном архиву Северне Македоније

Проблематика боравка странаца у Државном архиву Републике Северне Македоније је уређена посебним правилником. У складу са Правилником, страни држављани и истраживачи могу да бораве у Архиву на његов позив, на предлог државних органа Републике Северне Македоније и ако се непосредно пријаве. Прима их директор Државног архива, заменик директора или други овлашћени службеник.

Правилник прописује кретање и правила обављања разговора са најављеним страним држављанима, као и идентификацију и пријављивање ненајављених странаца (чл. 3–7 Правилника).

Страни држављани могу користити архивску грађу у Архиву у складу са Законом о архивској грађи, међународним уговорима, на основу реципроцитета и у складу са општим актима Архива.

Планирање, организацију и реализацију боравка страних делегација или појединаца у Архиву обезбеђују одговорни запослени у Архиву.

Страни држављани могу користити архивску грађу у подручним испоставама Архива само уз претходно одобрење директора Архива.

Страном држављанину неће бити дозвољен даљи боравак нити истраживање архивске грађе ако не поштује одредбе Закона о архивској грађи и правилника.

Сва остала упуства и Правилници која су наведена већ у предходном одељку важе и за истраживаче странце.

Списак фондова који се налазе у Државном архиву Северне Македоније по избору аутора

У наставку рада се налази Списак фондова који се налазе у Државном архиву Северне Македоније, по избору аутора, који су значајни за историју српског народа и Србије.

Државниот архив на Република Северна Македонија Државни архив Републике Северне Македоније ФОНДОВИ И ЗБИРКЕ ЦЕНТРАЛНИ ДЕО				
Реден број Редни број	Назив на фондот, збирката Назив фонда, збирке	Седиште на творец на фондот, збирката Седиште ствараоца фонда	Гранични години на архивската граѓа Граничне године	Статус Статус
17	МИНИСТЕРСТВО ЗА НАДВОРЕШНИ РАБОТИ НА КРАЛСТВО СРБИЈА БЕЛГРАД	БЕЛГРАД	1885–1914	СРЕДЕН срећен

Фонд: Министарство спољних послова Краљевине Србије Београд²⁰
(1839–1918); сигнатура 17 (1885–1915); кутија 6; количина 0,6 м¹ (метара дужних), АИ (аналитички инвентар), архивских јединица 1.250, листова 3.258; информативно средство 220 стр; српски језик.

Опис:

- Извештаји овлашћеног представника Министарства спољних послова у Цариграду (Истанбул) Јеврема Грујића, председнику Министарског савета и министру спољних послова Милутину Гарашанину, у вези покушаја да се постигне договор са Патријаршијом о именовању српских епископа у Македонији и Старој Србији – 1865. године.

²⁰ Архивски фондови и збирке 1993–2005, Државниот архив на Република Македонија, Скопје 2006, стр. 28.

- Преписка у вези са решавањем питања скопске владе – 1897. криза српске спољне политике 1898. године; положај Срба у Прилепу, који је још увек био „бугарска тврђава” – 1898. године, у вези са отварањем школа у Велешкој кази;

- Статистички прегледи за Скопски вилајет – 1902.;

- Преписка у вези са стањем на Балкану уопште, а посебно у Битољском вилајету после Илинденског устанка – 1903;

- Преписка Српске православне митрополије у Приштини, 1908–1911. године;

- Српски погледи на политику Русије, Бугарске, Румуније, Грчке и Турске пре Првог светског рата, током рата и после њега;

- Македонија и Банат као примарни за националне, државне и стратешке интересе Србије;

- Ставови Србије о груписању држава и подели сфера утицаја током Првог светског рата.²¹

18	КРАЛСКО СРПСКО ПРАТЕНИШТВО ЛОНДОН	ЛОНДОН	1884–1918	СРЕДЕН
----	---	--------	-----------	--------

Фонд: Краљевско српско посланство – Лондон (1879–1918); сређен;

Сигнатура : 18 (1884/1918); кутија 6; количина 0,6 м¹ (метара дужних), АИ, архивских јединица 1.394, листова 2.981; информативно средство 293 стр; српски језик

Опис: Дипломатски извештаји амбасадора Србије у Лондону Министарству спољних послова Србије и разна писма и информације о стању у Македонији и на Балкану у периоду од 1884. до 1918. године, прослеђени Краљевском српском посланству (КСП) у Лондону. Извештаји се односе на:

1. Делатност бугарске пропаганде преко енглеске штампе у вези са македонским питањем;

2. Ток и изгледи за успех реформских акција у Македонији;

3. Револуционарна ситуација и спремност становништва у Македонији да поново подигне устанак;

4. Бугарска активност у Македонији и стање у Скопском вилајету;

5. Незадовољства Арбанаса;

6. Покушај Аустроугарске да наметне свој утицај Македонији и Косовском вилајету и став српске владе за доследно спровођење Мирцштегске

²¹ Архивски фондови и збирке у СФРЈ, СР Македонија, Савез друштава архивских радника Југославије, Београд 1982, стр. 37.

реформе уз помоћ Русије, Француске и Италије, упркос опструкцијама Турске у спровођење реформи.

7. Односи српских, бугарских и грчких четничких организација.

8. Забринутост бугарске владе због непослушних „сепаратистичких” поступака пиринског цара Санданског и покушаја да га ликвидира; политичке прилике у Македонији настале успостављањем младотурског режима и држање великих сила.

9. Дипломатска преписка која се односи на Први светски рат²².

19	ГЕНЕРАЛЕН КОНЗУЛАТ НА СРБИЈА СКО	СКОПЈЕ	1908–1911	СРЕДЕН
----	-------------------------------------	--------	-----------	--------

Фонд: Генерални конзулат Србије – Скопље (?–1912); 1908–1911; кутија 1; 0,1 м¹ (метара дужних), АИ, архивских јединица 222, листова 387, информативно средство 40 стр.

Подаци о садржају архивске грађе:

У фонду је углавном преписка обавештајног карактера, између Конзуларног одељења при Министарству спољних послова Србије и Генералног конзулата Србије у Скопљу, у периоду од 1907. до 1911. године.

Преписка се углавном односи на:

1. Односи тадашњег велешко-дебарског митрополита Партенија, намере да се на његово место постави Србин и упутства за решавање велешко-дебарског питања у корист Срба.

2. Статистички преглед осуђених и ослобођених лица од стране Скопског ванредног суда од фебруара 1907. до маја 1908. године;

3. Писма о актуелним проблемима у скопским селима;

4. Рад Комисије за спорне цркве у Македонији;

5. Стање српског елемента у Кратову и Куманову;

6. Упутство Министарства иностраних послова за избор кандидата за српског сенатора у Младотурском сабору;

7. Информација о намерама са Младотурским комитетом да организује митинг и мешовите групе за одлазак на границу са Босном и Херцеговином поводом проглашавања припајања БиХ Аустрији;

8. Извештај о 380 исељеника из Босне и Херцеговине у Скопље и предлог да их српска организација у Скопљу прими и искористи у националне сврхе;

²² Гаџе Стојанов, *Преглед на Архивскиите фондови и збирке 1993–2005*, Државниот архив на Република Македонија 2006, стр. 28.

9. Стање у вилајетској скупштини и рад Комисије Тајне обавештајне службе;

10. Извештаји о кадровским променама у турским властима у општини Скопље.

Архива је на српском језику.

34	ОПШТИНСКА УПРАВА БУШТРАЊЕ	БУШТРАЊЕ	1916–1918	НЕСРЕДЕН
----	------------------------------	----------	-----------	----------

Фонд: Општинска управа Буштрање (1915–1918); 1916/1918: кут. 1; 0,1 м¹ (метара дужних); бугарски језик; несређен.

35	ОПШТИНСКА УПРАВА ВЕЛИКА ГРАБОВНИЦА	ВЕЛИКА ГРАБОВНИЦА	1915–1918	НЕСРЕДЕН
----	---------------------------------------	----------------------	-----------	----------

Фонд: Општинска управа Велика Грабовица (1915–1918); 1915/1918: кут. 1; 0,1 м¹ (метара дужних); бугарски језик; несређен.

40	ОПШТИНСКА УПРАВА ВУЧЈЕ	ВУЧЈЕ	1915–1918	НЕСРЕДЕН
----	---------------------------	-------	-----------	----------

Фонд: Општинска управа Вучје (1915–1918); 1915/1918: кут. 1; 0,05 м¹ (метара дужних); бугарски језик; несређен.

70	ОПШТИНСКА УПРАВА ЛЕСКОВАЦ	ЛЕСКОВАЦ	1916–1917	НЕСРЕДЕН
----	------------------------------	----------	-----------	----------

Фонд: Општинска управа – Лесковац (1915–1918), 1916–1918; књиге 3, кутија 1; 0,1 м¹ (метара дужних); бугарски језик; несређен.

92	ОПШТИНСКА УПРАВА ПРИШТИНА	ПРИШТИНА	1915–1918	НЕСРЕДЕН
----	------------------------------	----------	-----------	----------

Фонд: Општинска управа – Приштина (1915–1918); 1915/1918, кутије 2; 0,2 м¹ (метара дужних); бугарски језик; несређен.

95	ОПШТИНСКА УПРАВА РИСТОВАЦ	РИСТОВАЦ	1916–1918	НЕСРЕДЕН
----	------------------------------	----------	-----------	----------

Фонд: Општинска управа – Ристовац (1915–1918); 1916. године, кутија 1; 0,05 м¹ (метара дужних); бугарски језик; несређен.

106	ОПШТИНСКА УПРАВА ТРГОВИШТЕ	ТРГОВИШТЕ	1915–1918	СРЕДЕН
-----	-------------------------------	-----------	-----------	--------

Фонд: Општинска управа – Трговиште (1915–1918); сигнатура: 106; 1915/1918; књига 1; кутија 2; 0,2 м¹ (метара дужних); бугарски језик; сређен.

118	ПОЛИЦИСКА СТАНИЦА – СУВОРЕЧКИ МАГАЦИОНЕР УРОШЕВАЦ	УРОШЕВАЦ	1917–1918	НЕСРЕДЕН
-----	---	----------	-----------	----------

Фонд: Полицијска станица Складиште шећерне трске Феризово (Урошевац) (1915–1918); 1917/1918 кутија 1; 0,1 м¹ (метара дужних); бугарски језик; несређен;

119	БАНСКА УПРАВА НА ВАРДАРСКА БАНОВИНА СКОПЈЕ	СКОПЈЕ	1921–1941	СРЕДЕН
-----	--	--------	-----------	--------

Фонд Банска управа на Вардарска бановина Скопље (1926–1941), 1932–1941. Кутија 20, 2м¹; (метара дужних); АИ, архивских јединица 462, листова 4830, информативно средство 127 стр., српски језик; сређен.

Опис фонда:

Уредбом од 23. октобра 1929. године основана је територија Вардарске бановине. Вардарска бановина је била регија у Краљевини Југославији од 1929. до 1941. године. Налазила се у јужном делу Краљевине и обухватала је целу данашњу Северну Македонију, јужне делове централне Србије и јужне делове Косова. Добила је име по реци Вардар и административно средиште бановине је било Скопље. Из наведеног разлога фонда се налази у Државном архиву Републике Северне Македоније.

Део Србије који је био у саставу Вардарске бановине обухватао је 8 округа: Босилградски (Босилеград), Јабланички (Лебане), Лесковачки (Лесковац), Масурички (Сурдулица), Пчињски (Врање), Пољанички (Владичин Хан), Прешевски (Прешево) и Власотиначки (Власотинце) са укупно 348.010 или 22,11% пописаних становника територије ове општине.²³ Део

²³ Владимир Симеуновић, *Сјановништво Југославије и социјалистичких република 1921–1961. Укупо сјановништво, полна и сјајарсна сјруктура*, Београд, децембар 1964, 22.

Метохије који је налазио у саставу Вардарске бановине обухватао је 7 округа: Гњилански (Гњилане), Горски (Драгаш), Грачанички (Приштина), Качанички (Качанак), Неродимски (Урошевац), Подгорски (Сува Река) и Шар-планински (Призрен) са укупно 276.245 или 15,55% пописаних становника територије ове општине.²⁴

За банове у Вардарској бановини постављана лица која нису били Македонци, већ Срби, који су дошли из Србије, који су и пре именовања за банове у овој бановини били у служби у вардарском делу Македоније и били су упознат са локалним условима.²⁵

Бан је био начелник Банске управе, која је подељена на одељења и одсеке. Начелнике одељења и начелнике одсека постављао је Краљ, на предлог ресорних министара. Сви послови за које је био задужен бан обављали су се преко Банске управе²⁶.

Највећи део сачуваних документа из овог фонда представља документацију за изградњу мостова, путева и железнице, фабрика, болница, електричних центарала.

У Историјском архиву „31. јануар” у Врању се налази и чува Фонд Краљевска банска управа Бановине вардарске, Просветно одељење – Скопље 1919–1941. Архив Врања је фонд преузео од Просветно-педагошког завода у Врању 1965. године (књига пријема бр. 48). Грађа фонда сачувана је фрагментарно (само статистика одељења). Фонд је срећен. Садржи грађу за период 1936–1938, 1 кутија списка 1936–1938. Грађа садржи: статистичке податке прикупљене поводом 25. годишњице ослобођења Јужне Србије, из којих се могу сагледати називи и кратак историјат школа, стање школских зграда, број ђака и наставника од 1912/13. до 1936/37. школске године, подаци о ђачким дружинама, библиотекама и утрошеним финансијским средствима. Из овог фонда објављене су две публикације:

Краљевска банска управа Бановине вардарске, Просветно одељење – Документи

1936–1938; аутора Бранке Јаначковић, архивског саветника Историјског архива у Врању, 2010. године;

Краљевска банска управа Бановине вардарске, Просветно одељење, Књига друга – Училишта 1936–1938; аутора Бранке Јаначковић, архивског саветника Историјског архива у Врању, 2011. године

²⁴ Исто.

²⁵ *Службен лист Вардарске бановине*, V, бр. 264, 28. IV 1934; VII, бр. 674, 17. VIII 1936.

²⁶ <https://www.zirm.mk/wp-content/uploads/2022/02/IST-1998-9.1-4.05-Cvetkovska-N.-Lo-kalnata-samouprava-vo-Vardarskiot-del-na-Makedonija-megu-dvete-svet-ski-vojni.pdf>

327	УПРАВА НА СРПСКИ ОСНОВНИ УЧИЛИШТА – СКОПЈЕ	СКОПЈЕ	(?–1912); 1899–1912	НЕСРЕДЕН
-----	--	--------	------------------------	----------

Фонд: Управа основних школа у Србији, Скопље, (?–1912); 1899–1912: кутија 1; 0,1 м¹ (метара дужних); несређен; српски језик.

359	НАРОДНА БАНКА НА КРАЛСТВО ЈУГОСЛАВИЈА СКОПЈЕ	СКОПЈЕ	1925–1941	НЕСРЕДЕН
-----	--	--------	-----------	----------

Фонд: Народна банка Краљевине Југославије, Скопље, 1925/1941: књига 11; кут. 1; 0,3 (метара дужних); несређен; српски језик;

360	БАНКА „СТАРА СРБИЈА” СКОПЈЕ	СКОПЈЕ	1925–1941	НЕСРЕДЕН
-----	--------------------------------	--------	-----------	----------

Фонд: Банка „Стара Србија” Скопље 1925–1941: књ. 11; 0,2м¹ (метара дужних); несређен. српски језик;

479	ЛИТЕРАТУРНА ДРУЖИНА „БОРИСЛАВ СТАНКОВИЋ” ВРАЊЕ	ВРАЊЕ	1928–1933	НЕСРЕДЕН
-----	--	-------	-----------	----------

Фонд: Литерарна дружина „Бора Станковић” Врање 1928/1933: књ. 2; 0,1 м¹ (метара дужних); несређен; српски језик.

Обухвата период од 1928. до 1933. године као и два непотпуна записника из 1935. године.

Уз ове записнике су:

Инвентари књижице којом је руководила дружина,

Инвентар наставничке књижице,

Списак уџбеника за сиромашне ученике,

Прозивник чланова Ђачке литерарне дружине „Бора Станковић” од 06. 11. 1932. године до 03. 05. 1933.

Ђачка литерарна дружина „Бора Станковић” при Гимназији у Врању је припадала територијално Жупи за Јужну Србију са седиштем у Скопљу, те се тим путем ова архивска грађа нашла у Архиву у Скопљу.

Литерарна дружина „Бора Станковић” је била члан Савеза југословенских средњошколских удружења са седиштем у Београду. Архив у Врању поседује комплет копираних записника који су уступљени за објављивање.

Иако фотокопије, ови записници престављају нови архивску грађу у Архиву у Врању, која је прикључена архивском фонду Гимназија „Бора Станковић” Врање, у коме се већ налазе записници ове дружине из 1939, 1940. и с почетка 1941. године.

Божа Јањића архивски саветник Историјског архива у Врању објавио је 2011. године ову грађу у публикацији под насловом *Ђачка литерарна дружина „Бора Станковић”: документи 1928– 1935.*

510	СРПСКА ПРАВОСЛАВНА МИТРОПОЛИЈА – СКОПЉЕ	СКОПЉЕ	1908–1911	СРЕДЕН
-----	---	--------	-----------	--------

Фонд: Српска Православна Митрополија – Скопље (1908–1911); 1908/1911: кут. 1; 0,1 м¹ (метара дужних), АИ, архивских јединица 26, листова 47, информативно средство 12 стр.

Историја фонда:

После успостављања српске власти у Македонији, постојеће епархије су фиктивно биле под јурисдикцијом Цариградске патријаршије, а фактички су потпале под српску црквену власт. Скопска, Велешко-дебарска, Пелагониска, Преспанско-охридска, Струмичка и Воденска у марту 1920. године су припојене Српској православној цркви.

Архивска грађа је на српском језику.

523	ЦРКОВНА ОПШТИНА ВРАЊЕ	ВРАЊЕ	1931–1938	НЕСРЕДЕН
-----	--------------------------	-------	-----------	----------

Фонд: Црквена општина Врање (?–1941); (1931–1938) кут. 1; 0,1 м¹ (метара дужних); несређен; српски језик.

910	КОМАНДАНТСКА УПРАВА АЛЕКСИНАЦ	АЛЕКСИНАЦ	1915–1916	СРЕДЕН
-----	----------------------------------	-----------	-----------	--------

Фонд: Командна управа – Алексинац (1915–1918), 1915/1916; кутија. 1; 0,1 м¹ (метара дужних) АИ, архивских јединица 23, листова 64, информативно средство 6 стр.

Опис: Фонд је непотпун. Сачувани су спискови: заробљених „српских војника” из Пирота, Ниша, Алексинца, Лесковца, Прешева, Врања, Куманова, Охрида, Тетова, Смедерева, Пожаревца, Крушевца, Битоља, Штипа, Кавадараца и из других места; преписка у вези са транспортом заробљених војника – обавештења о заробљеним војницима.

Архивска грађа је на српском језику.

938	ГЛАВЕН ОДБОР НА ОРГАНИЗАЦИЈАТА НА ОТОМАНСКИТЕ СРБИ	СКОПЈЕ	1908–1911	СРЕДЕН
-----	--	--------	-----------	--------

Фонд: Српска организација у Османском царству (–); 1908–1911 кутија 1; 0,1 м¹ (метара дужних) АИ, архивских јединица 83, листова 142, информативно средство 23 стр.

Историја фонда:

Српску националну организацију у Османском царству – Српска демократска лига – Скопље основало је 26 угледних Срба, на конференцији одржаној од 10. до 12. августа 1908. године у Скопљу. Изабран је централни одбор од 10 људи, под председавањем Богдана Раденковића.

Први састанак организације одржан је од 2. до 11. фебруара 1909. године. Орган организације био је лист „Вардар”. На изборима 1909. године добио је три посланика и један сенаторски мандат, а успешан је био и на изборима 1911. године.

Подаци о архивској грађи:

Истраживање, писање, информације у вези са организацијом пододбора организације, прикупљањем средстава, контактирањем са Младотурцима; у вези са агитацијом за изборе, услови на терену након проглашења Младотурског устава; о односу турских власти према становништву, начину наплате пореза; политички ставови и ставови Одбора; однос према цркви; архивска грађа је на српском језику.

943	СОЈУЗ НА СРПСКИТЕ УЧИТЕЛСКИ ЗДРУЖЕНИЈА НА ОТОМАНСКАТА ИМПЕРИЈА СКОПЈЕ	СКОПЈЕ	1910–1912	СРЕДЕН
-----	---	--------	-----------	--------

Фонд: Савез српских учитељских друштва Османског царства (?–1912); 1910/1912: кут. 1; 0,05 м¹ (метара дужних) АИ, архивских јединица 147, листова 309, информативно средство 38 стр.

Подаци о архивској грађи:

Записник о оснивачкој скупштини Савеза, одржаној од 25. до 27. јуна 1910. године, у Скопљу; Правилник о раду Синдиката; извештаји и информације о раду окружних савеза – Куманово, Скопље, Охрид, Гостивар, Ѓњилане, Нови Пазар, Митровица (Косовска), Прилеп, Призрен; преписка са Српском митрополијом – Скопље у вези са разним питањима из области

образовања: рад школа, трајање наставе, плате и награде наставника; преписка са захтевом за премештај наставника и захтеви наставника за њихов премештај; преписке и спискови о броју чланова окружног савеза, број наставника у школи, о набавци књига и уџбеника, регулисање наставничких плата. Архивска грађа је на српском језику.

Резиме

Доступност архивске грађе Државног архива Републике Северне Македоније представља значајан извор за историју српског народа и Србије, с обзиром на дугу и заједничку историју коју деле. Присуство важне архивске грађе у Државном архиву Републике Северне Македоније, укључујући и фондове који још нису сређени, представља значајан извор за истраживаче српске историје.

Процес коришћења архивске грађе у Државном архиву Републике Северне Македоније детаљно је уређен законом и правилницима, који обухватају различите аспекте, како би се осигурала ефикасна и одговорна употреба грађе. Од поступка подношења захтева за коришћење до обавезе утврђивања извора у научном раду, све процедуре су јасно дефинисане. Страни држављани имају право на коришћење архивске грађе, уз поштовање истих услова и правила као и домаћи истраживачи. Процедуре за приступ и коришћење ове грађе су усаглашене са законодавством и принципима архивистике, а споразум о питањима сукцесије државних архива додатно обезбеђује заштиту и доступност овог важног наследства. Стога, сарадња истраживача из Србије и Северне Македоније има потенцијал да обогати разумевање заједничке историје и да допринесе бољем увиду у догађаје који су обликовали историју. Приступ архивским документима омогућава истраживачима да дубље истраже прошлост и разумеју историју народа у региону, доприносећи бољем разумевању и побољшању односа између држава и њихових грађана.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

Закони и споразуми:

- Закон о архивској грађи федерације (*Службени листи СФРЈ*, бр. 11/1986).
- Закон за државните архиви I – Органи за чување, заштита и обработување на историско-архивскиот материјал (*Службен весник на СРМ*, бр. 1 од 12. јануара 1951).
- Закон о државним архивима НР Србије из 1951. године (*Службени гласник НРС*, 4/1951).
- Закон о архивској грађи и архивима (*Службен весник на СРМ*, бр. 16 од 21. априла 1951).
- Закон о архивима (*Службен весник на СРМ*, бр. 36 од 8. новембра 1990).
- Закон о уређењу и раду органа државне управе (*Службен весник на СРМ*, бр. 58 од 21. јула 2000).
- Закон о архивском материјалу државе Северне Македоније (*Службен весник на РМ*, 95/2012, 41/2014, 72/2015, 148/2015, 169/2015, 53/2016).
- Споразум о питањима сукцесије СФР Југославије (*Службени листи СРЈ*, Меѓународни уговори, бр. 6/2002).
- Службен листи Вардарске дановине*, V, бр. 264, 28. IV 1934; VII, бр. 674, 17. VII. 1936.
- Уредбата за канцелариското и архивското работење (*Службен весник на РМ*, бр. 58/1996).
- Правилник за условите за начинот на користење на архивскиот и документарниот материјал во ДАРСМ и начинот на манипулирање со архивскиот и документарниот материјал во Депоата на ДАРСМ.
- Правилник за изменување и дополнување на Правилникот за условите за начинот на користење на архивски и документарен материјал во Државниот архив на РСМ и начинот на манипулирање со архивскиот и документарниот материјал во депоата на Државниот архив, бр. 01-2691/1 од 25. 08. 2015.
- Правилник за посета и користење на архивска граѓа од страна на странци во Државниот архив на Република Македонија.

Литература:

- Bernardez, Santiago Torres. *Succession d'États, Droit International, Bilan et Perspectives*, tome I. Paris: A. Pedone, 1991.
- Дамјановска, Јасмина, и Бранислав Светозаревић. *Печай на времето – 70 години Државен архив (1951–2021)*. Скопје: Државен архив на Република Северна Македонија, 2021.
- Димитријевић, Душко. „Сукцесија СФР Југославије у односу на државне архиве”. *Правни живот*, бр. 12, 2014, 249–262.
- Живковић, Јасмина. *Зашићена архивске траге савезних ораана у Југославији (1945–1991)*. Докторска дисертација. Београд, 2020.
- Симеуновић, Владимир. *Стиановништво Југославије и социјалистичких република 1921–1961. Укујно стиановништво, йолна и стиаросна стируктура*. Београд, 1964.
- Стојанов, Гаце. Преглед на архивските фондови и збирке 1993–2005. Скопје: Државниот архив на Република Македонија, 2006.
- Стојчевски, Георги. „Arhivistika u našoj sadašnjosti”. U: *Tehnični in vsebinski problemi klasičnega in elektronskega arhiviranja*, 9. Maribor: Pokrajinski arhiv Maribor, 2010, 141–148.
- Поповић Јован П. *О сукцесији архива на йросйорима дивие СФРЈ, Суццесија и конйинуишети Савезне Рејублике Југославије*. Београд: Институт за међународну политику и привреду, 2000.

Suzana Petrović
Predrag Stojković

ACCESSIBILITY OF ARCHIVAL MATERIALS OF THE STATE ARCHIVES OF THE REPUBLIC OF NORTH MACEDONIA OF SIGNIFICANCE FOR THE HISTORY OF THE SERBIAN PEOPLE AND SERBIA

Abstract: Taking into account the common history of Serbia and the territory of present-day Macedonia, starting from the end of the 13th century, when Macedonia became part of the Kingdom of Serbia, and Skopje became the capital of Dušan's Empire in 1346, through Vardar Macedonia (1913–1915) to the People's Republic of Macedonia, later the Socialist Republic of Macedonia, which was a federal unit of the SFRY, in the period from 1945–1991, part of the archival materials of great importance for the history

of the Serbian people and Serbia is still located in the State Archives of the Republic of North Macedonia. The paper will discuss the availability of basic information on archival materials of importance for the history of the Serbian people and Serbia, the possibilities and procedures for research and its publication, in accordance with the Law on Archival Materials of the State Archives of the Republic of North Macedonia, on the basis of reciprocity and in correlation with the general acts of the aforementioned Archives.

Keywords: archival materials, accessibility, abroad, foreign citizens, research

UDC 930.251(497.113)
Претходно саопштење
doi: 10.46793/Arheon7.069KM

Sarolta Kartag Miladinov¹
Vajdasági Levéltár (Újvidék)
Szerbia

A MAGYAR KIRÁLYI VALLÁSI ÉS KÖZOKTATÁSÜGYI MINISZTERIUM (1867–1918) KUTATÁSI LEHETŐSÉGEI

Apsztrakt: Ez a munka betekintést nyújt a különböző kutatási lehetőségekre a Magyar Királyi Vallási és Közoktatásügyi Minisztérium Fondjában található iratokon keresztül. Ez a nagy jelentőségű fond, melyet a Vajdasági Levéltárban őriznek, értékes információkat nyújt a helytörténészeknek, családfakutatóknak, a közigazgatás történetéhez és nem utolsósorban az oktatás történetéhez a Magyar Királyság területén a dualizmus időszakában az I. világháború végéig.

Kulcsszavak: oktatás, közigazgatás, Magyar Királyság, levéltári irat, Vajdasági Levéltár

МОГУЋНОСТИ ИСТРАЖИВАЊА АРХИВСКЕ ГРАЂЕ ФОНДА МИНИСТАРСТВА ВЕРА И ПРОСВЕТЕ КРАЉЕВИНЕ УГАРСКЕ (1867–1918)

Сажетак: У овом раду се указује на различите типове истраживања које је могуће спровести на основу проучавања фонда Министарства вера и просвете Краљевине Угарске. Овај фонд, као културно добро од изузетног значаја, који се чува у Архиву Војводине, пружа драгоцене податке о пореклу породица, историји администрације, историји дуализма, локалној историји насеља, као и о историји образовања на подручју Угарске у периоду од формирања Двојне монархије до краја Првог светског рата.

Кључне речи: образовање, школство, администрација, Краљевина Угарска, архивска грађа, Архив Војводине

¹ sarolta.k@arhivvojvodine.org.rs; Шаролта Картаг Миладинов, Архив Војводине (Нови Сад), Србија // Šarolta Kartag Miladinov, Archives of Vojvodina (Novi Sad), Serbia

A Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium iratai (F.36) a Vajdasági Levéltár nagy jelentőségű fondjai közé tartozik. A trianoni békeszerződés értelmében az 1924. évi szerb-magyar leltári restitúciós tárgyalások eredményeként a Bács-Bodrog, Temes és Torontál vármegyére vonatkozó iratanyag 1926-ban került a Vajdasági Levéltárba². Bács- Bodrog vármegyéből 124 helységről maradt fenn irat, ebből 18 helység a mai Magyarország területén, Torontál vármegyéből 128, melyből 26 a mai Románia területén, Temes vármegyéből 54, ebből 26 a mai Románia és 2 a mai Magyarország területén található. A Jugoszlávia és Magyarország között 1947-ben megkötött békeszerződés értelmében az iratátadás 1956-ban folytatódott. Ekkor kisebb mennyiségű irattal (kb. 50 iratcsomóval) bővült a fond. Itt már magyarországi, romániai, horvátországi, szlovéniai, szlovákiai, ukrainai és boszniai iratok is érkeztek. Így összesen 38 vármegye iratai találhatóak a fondban. Egyes helységekből mindössze egy irat, másokból (pl. Újvidék, Szabadka, Pancsova, Zombor) több doboznyi irat maradt fenn. Ritkán maradt fenn az egy helységben levő összes iskoláról adat, gyakran csak egy iskoláról van említés településenként. A kétnyelvű analitikus leírásnak külön oka van: a Magyar Nemzeti Levéltár Országos levéltárában 1945-ben pusztító tűzvész, majd 1956-ban bombatalálat következtében komoly iratpusztulás történt, mely a VKM állományában is komoly károkat okozott. Így a Vajdasági Levéltárban őrzött iratoknak nagy jelentőségük van, mert általuk részben betekintést nyerhetünk a vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium munkájába, iratkezelésébe. A fondban más minisztériumok (Kereskedelemügyi, Belügy, Földművelésügyi, Közmunka minisztérium) iratai is találhatóak. A VKM fondja összesen 6,6 ifm, illetve 65 levéltári doboznyi irat. Magák az iratok rengeteg információt hordoznak, melyek a Vajdasági és Magyarországi kutatóknak, helytörténészeknek, családfakutatóknak, az oktatás, az orvostudomány és az építészet története, a nőtörténet és az I. világháború kutatóinak is hasznos adatokkal szolgálhatnak.

A közigazgatás története

A VKM feladatairól és hatásköréről, a közoktatás szervezéséről, az egységes magyarországi iskolarendszer megteremtéséről, a népoktatásról, a magyar nyelv és kultúra terjesztéséről, a vallás és tanulmányi kérdésekkel foglalkozó szervek igazgatásáról, a közoktatás szervezésére vonatkozó törvények előkészítése és végrehajtásáról is sokat lehet megtudni. Szorosan együttműködött a Belügyminisz-

² Akkoriban Újvidéki Állami Levéltár.

tériummal, Földművelésügyi és Kereskedelemügyi és más minisztériumokkal is. A belügyminisztériumot különösen érdekelte a magyar nyelv oktatása a nemzetiségi iskolákban, az államsegélyt is megvonhatta, amennyiben az adott iskolában a tanulók nem sajátították el a magyar nyelvet megfelelő szinten, illetve más mulasztásokat észlelt a tanfelügyelő. Az illetékes görögkeleti püspökök ilyen esetben fellebbeztek, pl a jezvini vagy a karlovai felekezeti iskolák esetében. A tanfelügyelő kérvényezhette az államsegély újboli jóváhagyását, miután megbizonyosodott arról hogy a tanulók kellő szinten megtanultak magyarul. A belügyminiszter jóváhagyása is szükséges volt más tannyelvű tanárok (pl. német) alkalmazásához. Az iskolák költségvetését is felterjesztették a belügyminisztériumhoz, amely az összes hiányról jelentést kért. A tanítók magatartása, iszákos-sága, vallás és államellenes nyilatkozatairól szóló jelentéseket külön vizsgálták. A századfordulón jelentkező nemzeti megmozdulásokról is tájékoztatnak a tanfelügyelők jelentései.

A földművelésügyi minisztérium az állami ipari és mezőgazdasági iskolákkal kapcsolatos ügyekben, például az újonnan alakult gazdasági ismétlő iskolák részére szánt földterületekkel kapcsolatos ügyeket végezték. Olyan esetben amikor az iskolának szánt földön vasút vonalat terveztek, feladatai közé vállalta, hogy találjon az iskolának más megfelelő földet, ahol a tanulók gyakorlati tudásra tehetnek szert. Ezekben az ügyekben a tanfelügyelők és az iskolaszék véleményét is figyelembe vették, hogy mekkora földre volt szükségük. Az iratok nagy része az iskolai alapvagyonnal foglalkozik és az iskolák föld területének tulajdonjogával. A mezőgazdasági minisztérium véleményét is figyelembe vették a gazdasági ismétlő iskolák tanterve tervezésekor, korszerű mezőgazdasági gépek, vetőmag, facsemeték vásárlásakor. A tantervet az adott község mezőgazdasági igényeihez szabdták, így a tanterveken keresztül követni lehet hogy az adott helységben mivel foglalkozott a lakosság, mit természetek a faluban, pl. hol volt a szőlészet, borászat fejlett. Ugyanígy követni lehet a növényeknél megjelenő fertőzésekről (pl. a filoxéra) szóló jelentéseket és az állatorvosi jelentéseket. A volt határőrvidékről és koronai kerületekről kevés irat maradt fenn, viszont ez a kevés adat is sok mindent feltár az ottani szerb lakosság életéről és szokásairól. Továbbá a területek az egységes közigazgatás alá vonásáról, az iskolák államosítása a tanerő alkalmazása és a magyar nyelv oktatása gyakorlati nehézségéről.

Helytörténet

A tanfelügyelői jelentésekből, statisztikai kimutatásokból, az iskolák berendezésével és tanszerek igénylésével kapcsolatos iratokból megfigyelhető a tele-

pülések, községek nemzetiségi, felekezeti és társadalmi összetétele. Látható a különbség a városi gimnáziumok és a falusi állami elemi iskolák anyagi helyzete között. Míg a falusi iskolák gondnoksága alapvető taneszközöket és kiselejtett padok adományozását kérvényezte, az újvidéki fiúgimnáziumban új tornatermet rendeztek be a korszerű testnevelési elveknek megfelelően, hangszereket, írógépeket, a vegytan oktatásához a laboratóriumi eszközöket rendelték, a legújabb Európa és Magyarország falitérképeket, az óbecsei gimnázium pedig kitömött egzotikus madarakat kapott kairóból ajándékba. A városi gimnáziumok tanulói budapesti, horvátországi, boszniai tanulmányi utakon vettek részt. A gimnáziumok iratain követhető Magyarország polgári fejlődése is. A józseffalvai és szerbneuzinai falusi iskolák gondnoksága kérvényezte a VKM-től hogy ne fizettesse meg a tandíjját a tanulók szüleivel, mivel a lakosság szegénysége miatt eddig sem fizettették, és félték hogy a szülők a tanköteles gyerekeket nem küldnék iskolába. A sajkászentiváni iskolai gondnoksága a szegény tanulók tandíjját az iskolai alapból törlesztette. A rudnai elemi iskola udvarát ellepte a sár, és a tanterem túlszűfolt és fűtetlen volt, mivel tűzifára nem jutott pénzük. Sok iskolának nincs alapvető tanszere, tankönyvek nélkül tanítanak nem megfelelő épületben, gyakran egy tanteremben 60–70 gyereket.

Az egyházi kérdések

A vallási és oktatási ügyek szorosan összefüggtek, különösen a felekezeti iskolákkal kapcsolatban, a felekezeti iskolák tanárait is besorolták a nyugdíjlapba. A nemzetiségi közegekben az oktatás felekezeti iskolákban folyt, gyakran a tanároknak nem volt megfelelő képzettségük, ezért a tanfelügyelő javasolta hogy szerezzenek tanítói képesítést, vagy képzett tanítók alkalmazását írták elő.

A felekezeti iskolákat egyházadóból tartották fenn pl Moholon izraelita, görögkeleti szerb és római katolikus iskolát tartottak fenn, de állami segílyre is pályáztak és világi tanítókat is alkalmazttak a magyar nyelv vagy női kézimunka tanításához. A VKM más vallási ügyekkel is foglalkozott pl. a lelkészek fuvarjárándóságával, a nemesmileticsi katolikus templom kegyúri imaszéke tulajdonjoga kérdésével, a hitoktasás szervezésével és a vallási jelképek használata engedélyezéséről az iskolákban. A templomok és paplakok fenntartása kérdése is a VKM hatósága alá szorult. A görögkeleti egyház viszonyát a központi oktatás szervezéséhez, gyakori a fellebbezésekre vonatkozó jelentések a vasárnapi oktatás, vagy a rajztanítás miatt, elleneztek az iparostanonc diákok viselkedését, viszont a tanfelügyelő intéseit nem vették figyelembe. A tanfelügyelői ellenőrzés

után tett jelentésben látható, hogy többszöri felhívás után sem javították ki a mulasztásokat, gyakran pénzhíányra hivatkozva.

Építészet története

Ebben az időszakban (1880–1914) sok új iskola, óvoda, tanítói lakás, tornaterem épült. Az Államépítészeti Hivatallal folytatott levelezésből rengeteg részletet lehet megtudni az iskolák épületeiről. A jelentések részletesen leírják az épület állapotát, az épület bővítése, tatarozása szükségességét, vagy más célú meglévő épületek (pl. kocsmák) tanítói lakássá való átalakítását. Az építkezést államsegélyből, állami kölcsönből, de alapítványokból is törlesztették. A már említett pancsovai főgimnázium 6 levéltári doboznyi iratán keresztül nyomon lehet követni az építészeti munkálatok sorrendjét, a munkálatok meghirdetésétől az elkészült épület felülvizsgálatáig Államépítészeti Hivatal részéről. A munkálatok végzésére a legnagyobb iparosok is jelentkeztek, többek között a Zsolnay gyár is tett ajánlatot. Az építészeti kimutatásokon és a kereseti jegyzőkönyveken keresztül követni lehet a kőműves, bádogos, ács, asztalos, szobafestő munkák menetét. Az akkoriban használatos építészeti anyagokról, technikákról is sokat lehet megtudni. A kályhák, pumpák, ablaküvegek beépítéséről az egész épület bebútorozásától a tanszerek megrendeléséig mindenről maradt fenn adat. Ami különösen fontos adat, a 15 ember halálát okozta újvidéki vasútállomási tragédia tükrében, a magas szintű biztonsági intézkedések az állami épületek építésekor. A gimnázium épületén egy korhadt gerendát találtak, és a vállalkozó köteles volt újra építeni a tetőszerkezetet. Az épületet mindaddig nem adhatták át, amíg az Államépítészeti Hivatalból megbízott építészmérnökök nem hagyták jóvá. Ingatlan ügyekben a Királyi Kincstár és a Pénzügy minisztérium jóváhagyása is szükséges volt, jómódú polgárok házai ideiglenes bérléséhez az iskolák részére, amíg nem épült meg az új iskola épülete. Ingatlan vásárláshoz követték az újságokban megjelenő árveréseket, a legjobb ajánlatokat keresve. Az iskolák építésével kapcsolatban a településék fejlesztéséről is sokat meg lehet tudni: gáz világítás, telefon, elekromosság bevezetése, csatornahálózat áása, villamosmotorok, pumpák használata városokban. Némely településben pedig az artézi kút áása jelentet fejlődést. Az utakat az iskoláknál aszfaltozták, az udvarakat rendezték, bekerítették.

Nagy hangsúlyt helyeztek az iskolákban a megfelelő higiéniahoz, illyemhelyek és vízcsapok szerelésé minden iskolába. Itt követni lehet az orvostudomány történetét is, a fertőző betegségek elleni intézkedéseken keresztül. Hamar rájöttek, hogy azokban az iskolákban ahol egy épületben van az óvoda és az iskola felsőbb

osztályai is, ott sokkal gyorsabban terjednek a fertőző betegségek, ezért külön épületbe helyezték az óvodákat.

A nőtörténet

Az iskolai kötelezettség miatt szükséges lett a női tanerő alkalmazása és képzése. Óvónő, tanítónők és tanárnők, kézimunka tanítónők alkalmazása mind gyakoribb lett, a tanárképző iskolák is alkalmazkodtak a nőképzéshez. A kézimunka tanítónők is képzett tanárok voltak, kik a gazdasági ismétlő iskolákban tanították a diáklányokat kötni, hímzeni, varrni és varrógépet használni. Írógép használatát is oktatták.

Az újvidéki polgári leányiskola iránt, Nemessányi Adél igazgatónő vezetése alatt anyira megnőtt az érdeklődés, hogy 32-vel több diáklány jelentkezett mint amennyi férőhely volt az iskolában. A polgári leányiskolákban rajzot és éneket is tanultak a diáklányok, viszont az ének oktatást külön kellett fizetni a diákoknak. Az újvidéki polgári leányiskola tanulmányi utat is szervezett növendékeinek évente Fiumére, Bosznia Hercegovinába, Dalmáciába és Horvátországba, ahová vonatal első osztályon utaztak. A kísérő tanároknak napidíjat biztosítottak a kirándulási alapból.

Az oktatás és nevelés története

Állami elemi, gazdasági ismétlő iskolák és gimnáziumokról van a legtöbb adat. Óvodákkal kapcsolatban inkább építészeti jegyzőkönyvek, új épület építéssel kapcsolatos iratok maradtak fenn, felekezeti iskolákról legkevesebb az adat, általában a hitközségek fellebbezésével kapcsolatban, a magyar nyelv oktatásával kapcsolatos mulasztásokról. Az iskolák államosításáról igen sok irat maradt fenn. A tantervekből, tanfelügyelői jelentésekből, órarendekből, tankönyvek rendeléséből betekintést lehet szerezni az oktatás szervezésébe a különféle iskolákban. A polgári iskolák számára könyvtárakat tornatermeket, laboratóriumokat is alapítottak. Az Országos Tanszermúzeum jelentéseiből látszik, hogy milyen modern szemléltető eszközöket használtak. A gazdasági ismétlő iskoláknak facsemtéket, vetőmagot, mezőgazdasági gépeket rendeltek. Az iparostanonc és felső kereskedelmi iskolákban korszerű oktatásban részesültek a munkaerő piac elvárásainak megfelelően.

A tanítói állashirdetések, az állásra pályázó tanítók bizonyítványai, erkölcsi bizonylatok, szakvizsgával, tanfolyammal kapcsolatos iratok, nyugdíjalap, tanári

és hitoktatói tiszteledíjak, áthelyezési kérelmek és a tanítóképzői iratok vallanak a tanerőről. Az iskolaszolgák alkalmazása és feladatkörén keresztül a mindennapi iskolai szervezési feladatokról értesülünk.

Az első világháború idejéből fennmaradt iratok a hadbavonult tanerőről és diákokról való jelentések, és a tanárok özvegyei kérelmei a nyugdíjalaphoz, államszegélyhez. Az I. világháborúban megnőtt az igény a női tanítók alkalmazásához a férfi tanítók hadbavonulása miatt. Elég sok iskolát becsuktak, a tanerő hiányából kifolyólag.

Családfakutatásra is alkalmas

Diákok és tanárok névsorai, nyugdíjalapi, tiszteledíjakról szóló jelentéseken, erkölcsi bizonyítványokon keresztül lehet kutatni a családtagok után. Az iratokat 1980-as években rendezték. Az átadási jegyzőkönyvben részletesen lejegyezték mi került átvételre Magyarországtól. Az eredeti jelzetek mellett rövid tartalmi kivonat is található. Mivel az iratok iktató és segédgönyvekek nélkül érkeztek, az eredeti irat iktató száma nem sokat jelent a kutatóknak, ezért az iratok új számozással voltak ellátva, a doboz száma mellett a dobozon belüli sorszámmal, pl. 4. doboz 13. irat. Az iratok helység szerint, betűrendben, helységen belül pedig dátum szerint, időrendben vannak rendezve. A Vajdaságon kívüli megyék iratai szintén így vannak rendezve, a fond végén 9 dobozban. Az utolsó 4 dobozban pedig a magánvizsgák jegyzőkönyvei iratai. A Vajdasági Levéltárban ez az első fond, melynek feldolgozása kétnyelvű, szerb és magyar nyelven készültek analitikus leírások. Mezei Zsuzsa levéltáros 2007 - ben kezdte meg az iratok darabszámú feldolgozását, amely most is folyamatban van, és a feldolgozás Vajdasági helységek két harmadánál tart, melyet kétnyelvűen (magyarul és szerbül) könyv formájában adja ki a levéltár. Minden kötethez készül helység, tárgy és névmutató is. A harmadik kötet 2024.-ben jelent meg, a 4. kötet nyomtatásra készül. A megjelent kötetek a Vajdasági Levéltár honlapján digitálisan hozzáférhetőek.

Šarolta Kartag Miladinov

RESEARCH OPPORTUNITIES OF THE HUNGARIAN ROYAL MINISTRY OF RELIGION AND PUBLIC EDUCATION (1867–1918)

Abstract: This paper provides an insight into the various research opportunities available through the documents found in the Hungarian Royal Ministry of Religion and Public Education archival fonds. This significant fonds, preserved in the Archives of Vojvodina, offers valuable information for local historians, genealogists, administrative historians, and, last but not least, for those researching the history of education in the Kingdom of Hungary during the period of Dualism, up to the end of World War I.

Keywords: education, administration, Kingdom of Hungary, archival documents, Archives of Vojvodina

ИСТОРИОГРАФИЈА

UDC 929.52OBRENOVIĆ
UDC 929.52KARAĐORĐEVIĆ
UDC 33(497.11)(091)
Оригинални научни рад
doi: 10.46793/Arheon7.079A

Др Снежана Б. Алексић¹
Универзитет МБ (Београд)
Србија

ПРИЛОГ ЕКОНОМСКОЈ ИСТОРИЈИ СРБИЈЕ: ЦИВИЛИСТЕ И АПАНАЖЕ ДИНАСТИЈЕ ОБРЕНОВИЋ И ДИНАСТИЈЕ КАРАЂОРЂЕВИЋ

Сажетак: У овом раду разматрана је тема материјалне надокнаде, која је исплаћивана из државне касе Краљевине Србије, као плата суверена и као апанажа. Краљева плата је, кроз буџет, евидентирана са описом „краљева цивилиста”, а апанажа са описом „апанажа Краља Милана”. Осим литературе и историјске периодике, у овом истраживању је коришћена грађа похрањена у Историјском архиву Београда. У раду је у целости приређен, до сада не публиковани, документ који је у вези са одрицањем од апанаже престолонаследника Ђорђа Карађорђевића. Циљ истраживања је да продуби досадашња сазнања у вези са буџетским давањима Краљевине Србије, у корист династије Обреновић и династије Карађорђевић.

Кључне речи: династија Обреновић, династија Карађорђевић, краљева цивилиста, апанажа, буџет

Увод

Од проглашења Кнежевине Србије за Краљевину Србију, 1882. године, до њеног утапања у Краљевину Срба, Хрвата и Словенаца, 1918, протекло је 33 године. У овом периоду, на владарском трону Србије, смениле су се две династије и три владара: Краљ Милан Обреновић, краљ Александар Обреновић и краљ Петар Карађорђевић. Према Српском уставу, суверен је имао право на плату, која је у Српском буџету евидентирана као ставка расхода, са описом „краљева цивилиста”. Уз то, краљ је могао донети

¹ snezanaaleksic3@gmail.com; ORCID: 0009-0003-1908-2595; Snežana Aleksić, MB University (Belgrade), Serbia

одлуку о апанажи – доживотном уживању имања или прихода, али је краљева одлука морала бити потврђена од стране Скупштине.

Династија Обреновић

Владар из династије Обреновића, кнез, потом краљ Милан (1854–1901), за време своје владавине (1868–1889), Србију је начинио модерном европском државом. Србија је стекла независност и територијално проширење, а 1882. године је постала суверена Краљевина.² Краљ Милан је, 22. фебруара 1889.³ објавио своју оставку на престо, пошто је, неколико недеља пре тога, 22. децембра 1888. прогласио нови, од Скупштине примљени, веома слободоумни Устав⁴, са пуним суверенитетом народа.⁵ Краљ Милан се одрекао Српског престола, у корист свога сина Александра, јединога законитога потомка династије Обреновића. Како је млади краљ био још малолетан (рођ. 1876), уместо њега су суверенску власт вршила три намесника, која је, према Уставу, именовао краљ Милан”.⁶

Милан Обреновић је прво као кнез, потом краљ Србије, у складу са Уставом, примао плату из „државне касе”.⁷ У буџету је ова ставка приказана као „Краљева цивилиста”.⁸ До буџетске 1881/82. године, кнежева цивилиста износила је 700.000 динара. Са проглашењем Краљевине Србије. 1882. године. за краљеву цивилисту из буџета је издвојено 1.200.000 дина-

² Више види: Група аутора, *Историја Српског народа*, књ. VI, том I: од Берлинског конгреса до уједињења, Српска књижевна задруга, Београд, 1983.

³ Сви датуми у овом раду наведени су по старом календару.

⁴ Овај Устав је краљ Александар, одмах пошто се прогласио пунолетним, прокламацијом од 9. маја 1894, ставио ван снаге, а на снагу је вратио Устав из 1869. Без имена аутора, *Српски Устав сахранио Александар I*, Застава, бр. 74, 11. мај 1894, 1.

⁵ О Уставотворној скупштини више види: Чедомил Митриновић, Милош Брашић, *Југословенске народне скупштине и сабори*, Народна скупштина Краљевине Југославије, Београд, 1937, 113–125.

⁶ „Јован Ристић и ђенарали Коста Протић и Јован Белимарковић”, у: Владимир Ђорђевић, *Историја Југославије*, Народно дело, Београд, 1933, 634.

⁷ „У Уставу из 1888. године наведено је: Цивилиста Краљева одређује се законом. Једном одређена цивилиста не може се повисити без пристанка Народне Скупштине ни смањити без пристанка краљевог”. Без имена аутора, „Горњи дом Србије: Рад великог уставног одбора”, *Општина: књижевност, наука, друштво и живот*, књ. 31, св.121–124, Београд, 1892, 97.

⁸ Цивилиста је лична, краљева имовина (плата). Трошкови издржавања Двора су посебна ставка у буџету.

ра.⁹ Иста свота издвојена је и 1883. године,¹⁰ као и у годинама које су уследиле.¹¹

По абдикацији (1889¹²) Краљу Милану није више припадала цивилиста, већ је утврђено да се, сада бившем краљу, из средстава постојеће краљеве цивилисте, издваја годишње издржавање (апанажа).¹³ Ово давање трајало је до пролећа 1891,¹⁴ када је, уз услов да се краљ Милан више неће враћати у Србију,¹⁵ на рачун цивилисте издвојено још 1.000.000,00 динара. Тада је бивши краљ дао изјаву да више нема шта да тражи од двора. Међутим, 1894. бивши краљ Милан се, ипак, вратио у Србију, што је довело до политичких потреса, те је Скупштина, ради смиривања новонасталих околности у Краљевини, дала предлог да се бившем краљу, из државне касе¹⁶, одреди, на име годишњег издржавања (апанаже), 360.000 динара у злату. Предлог је у Скупштини усвојен једногласно. Решење о апанажи, бившем краљу Милану, донето је по хитном поступку, 26. априла 1894,¹⁷ али, апанажа, као посебна ставка државних издатака, није приказана у буџету за 1894.

⁹ Без имена аутора, *Из Скујишћинске зграде*, Српска независност, бр. 95, 22. јун 1882, 3.

¹⁰ Без имена аутора, *Народна јривреда*, Застава, бр. 198, [додатак], 24. децембар 1882, 5.

¹¹ *Службени лист о раду Срјске народне скујишћине*, бр. 159, од 18. маја 1891, 339.

¹² Укупан трошак Краљеве цивилисте у 1889. години износио је 1.400.000 дин. – *Службени лист о раду Срјске народне скујишћине*, бр. 159, 18. мај, 1891, 365.

¹³ Без имена аутора, *Краљ Миланова изјава*, Мале новине, бр. 322, 11. новембар 1899, 2.

¹⁴ У прорачуну за 1891. годину апанажа бившег краља Милана није посебно приказана. У овој буџетској години, као и у претходој, посебно је исказана ставка „краљева цивилиста“, са сумом од 1.200.000 динара. – *Службени лист о раду Срјске народне скујишћине*, бр. 159, 18. мај 1891, 455.

¹⁵ Народна скупштина је марта 1892, на основу изјаве коју је краљ Милан дао намесницима, донела закон по коме је „бивши краљ Милан престао бити члан краљевског дома [...] и не може долазити, боравити, ни настанити се у Србији. Доносећи закон о удаљавању краљевих родитеља из земље, Скупштина је, по свему судећи, изашла из оквира својих овлашћења. Намесништво, по Уставу, није могло законским путем да решава питања која су се тицала самог краља за време његовог малолетства”. Мирослав Д. Пешић, Божица М. Младеновић, „Функционисање парламентарног система у Краљевини Србији од 1889. до 1892. године”, *Истјоријски часојис*, бр. 65, 2016, 350–351. Године 1894. враћена су, неуставно одузета, права краљу Милану и краљици Наталији. ИАБ-1-1894-3004-ф4-46.

¹⁶ У Србији овог времена, сваки чиновник после проведених 10 година у државној служби имао је права на пензију. Милан Обреновић је на месту суверена Србије провео 21 годину, те је ова чињеница била основ да се, уместо пензије, сада бившем, Краљу Милану додели доживотна апанажа. Без имена аутора, *Никад досћа новаца*, Застава, бр. 191, 13. децембар 1894, 2.

¹⁷ Живан Живановић, *Полијичка истјорија Србије у друјој јоловини деветјнаесћој века*, књ. 3: *Краљевско намеснишћиво до абдикације Краља Милана и јрва јоловина владавине Краља Александра I 1889–1897*, Геца Кон, Београд, 1924, 297.

годину, већ се у државном расходу јавља наредне, 1895. године, у износу од 245.000 динара.¹⁸ Могуће је да 1894. године краљева апанажа није исплаћена из утврђене буџетске ставке, из разлога што је одлука о исплати донета у текућој години, за коју је буџетски прорачун већ био урађен, односно, зато што је, претходно, ову одлуку требало законски уредити.¹⁹

Апанажа Краља Милана је уведена у Буџет Краљевине Србије наредне, 1895. године.²⁰ У априлу 1895. године, Београдом су се пронеле вести да ће неки посланици у Скупштини отворити питање апанаже краљевих родитеља, те да ће предложити да апанажа бившем краљу Милану износи 800.000 а краљици Наталији 500.000 динара годишње, а да се апанажа бившем краљу рачуна од његове абдикације.²¹ Крајем истог месеца, краљ Александар је „санкционисао закон којим је скупштина одредила годишњих 360.000 динара у злату Милану на уживање,”²² те донео одлуку да се краљева цивилиста не издаје у злату, већ у сребру, чиме би држава уштедела 100.000 динара.²³ Да Скупштина није донела одлуку о измени висине апанаже сведочи податак да је, у годинама 1896. и 1897, из буџета Краљевине Србије, исплаћена апанажа бившем краљу Милану у пуном, законом утврђеном, износу, за сваку годину по 360.000 динара. Ставке су уредно прокњижене као буџетски расход.²⁴ Апанажа краљици Наталији није додељена, иако је она и током 1896. године од Скупштине исту тражила.²⁵

Крајем 1897. године, краљ Александар²⁶ је именовао свог оца, бившег краља Милана, за главног заповедника српске војске.²⁷ У годинама које су

¹⁸ *Статистички годишњак Краљевине Србије, Књ. II: 1894–1895*, Статистичко одељење народне привреде, Београд, 1898, 345.

¹⁹ Током 1894. урађен је нацрт новог Устава, у коме су „проширени прерогативи Круне. Оцу краља владоаца и престолонаследнику одређена је апанажа”. – Без имена аутора, *Прилике у Србији*, Застава, бр. 127, 17. август 1894, 2.

²⁰ Укупан буџетски расход 1894. био је 57.324.658,50 дин, од чега је краљева цивилиста, у износу од 1.200.000 дин, заузимала 2,9% буџета. У 1895. расход Србије био је 62.768.370,95 дин, од чега је Краљева цивилиста чинила 1,91 %, а апанажа Краља Милана 0,39% укупног буџетског расхода. *Статистички годишњак Краљевине Србије, књ. II: 1894–1895*, 350.

²¹ Без имена аутора, *Апанажа*, Застава, бр. 60, 18. април 1895, 2.

²² Без имена аутора, *Апанажа Милану*, Застава, бр. 67, 30. април 1895, 4.

²³ Без имена аутора, *Србија*, Застава, бр. 14, 26. јануар 1896, 2.

²⁴ *Статистички годишњак Краљевине Србије, Књ. III: 1896–1897*, Статистичко одељење народне привреде, Београд, 1900, 404.

²⁵ Без имена аутора, *Србија*, Застава, бр. 152, 11. октобар 1896, 2; Без имена аутора, *И ојег о Миланову наименовању*, Застава, бр. 6, 13. јануар 1898, 2.

²⁶ О владавини краља Александра више видети: Слободан Јовановић, *Влада Александра Обреновића*, Књ. 2 (1897–1903), Геца Кон, Београд, 1931.

²⁷ Без имена аутора, *Без наслова*, Застава, бр. 5, 11. јануар 1898, 2.

уследиле, краљ Милан није одустајао од свог захтева да му се повиси и ретроактивно исплати апанажа. Именовање краља Милана на место врховног команданта војске Србије и његово захтевање за Скупштинску измену одлуке о апанажи, радикалска новина „Застава” видела је у личној презадужености бившег краља, о чему је извештавала јавност.²⁸

На јесењем заседању Скупштине, у Нишу, 1898. године, поново се нашао захтев бившег краља Милана, сада главног заповедника војске Краљевине Србије, који је од свог сина и Владе тражио да издејствују да му се апанажа повећа на месечном нивоу и да се тај обрачун учини ретроактивно, од дана када је сишао са престола.²⁹ Коначно, под притисцима бившег краља Милана,³⁰ донета је одлука да му се додели апанажа од 700.000 динара годишње, као и да му се та свота призна, почев од дана његове абдикације. Краљ Милан је инсистирао да му се ова апанажа исплати одмах. Како Краљевина Србија није имала новца, Влада је започела преговоре са „једном немачком капиталистичком групом ради зајма”, који је имао послужити за исплату ретроактивно признате апанаже краљу Милану. Зајам, који је Влада требало да подигне, понуђен је по високим каматним стопама, а уз то, као гаранцију, Србија је требало да заложи своје железнице и шуме. Вероватно да би, у новембру 1898. године, Влада узела овај кредит, да руски посланик у Београду, Жадовски, није предао веома оштру ноту, противећи се да Краљевина Србија заложи своје последње ресурсе, јер они су били залог за дуг по зајму из времена рата,³¹ који је Србија имала према Русији.

²⁸ „Лична дуговања Миланова износе 4 милијуна, а како приходи његовог личног имања не достижу ни 40 хиљада франака, то је већи део своје апанаже морао употребити да покрије годишње интересе. Кад су му радикали одрекли сваку даљу помоћ он се морао натраг вратити у земљу. Има додуше и других разлога, због којих се вратио у Србију но главни разлог је опет зато његова новчана неприлика”. - Без имена аутора, *Прилике у Србији*, Застава, бр. 169, 8. новембар 1898, 2.

²⁹ Без имена аутора, *Нишка скујишћина*, Застава, бр.174, 17. новембра 1898, 1.

³⁰ „Краљ Милан није ни после своје абдикације мировао. Он се мешао у политику и у појединим моментима узимао је, као бивши краљ, сву политичку власт у земљи у своје руке. У таквим случајевима, под његовим су утицајем вршени преврати, државни удари, извођење су нагле неочекиване промене...” – Станоје Станојевић, *Сви Српски владари*, Београд, 1989, 107.

³¹ „Србија је прве своје државне зајмове начинила 1876. спремајући се за рат против Турске, за своју независност: Зајам код царско-руске владе од 2.350.000 дин (200.000 дуката царских) ал пари, са 6% интереса и 2% отплате годишње; Српски народни зајам – принудни унутрашњи репарациони зајам, расписан у износу од 12.000.000 дин; 8% интереса, исплата ал пари, требала да буде после 5 година; Зајам у Русији од 3.750.000 кредитних рубаља (8.533.834,59 дин) са 6% (од 1881. по 5 %) интереса, по емисионом курсу 79,80, рок амортизације 25. год”. – *Годишњак Краљевине Срба, Хрватиа и Словенаца за 1926*, Београд, 1926, 95.

Српска влада, затечена новонасталим околностима, прекинула је преговоре за немачки зајам.³² У немогућности да обезбеди финансијска средства која је потраживао краљ Милан, почетком децембра 1898. године, Србија се нашла на прагу политичке и економске кризе.³³ Смењен је дотадашњи министар финансија, Стеван Д. Поповић, а уместо њега постављен је Вукашин Ј. Петровић, који је, у договору са Владом, једном „генијалном операцијом покушао да замаже очи Европи” и тако, неопрезно, срзоа вредност папирног новца у Србији.³⁴

Након вести о женидби Краља Александра са Драгињом, удовом Машин, бивши Краљ Милан је, у јулу 1900. године, поднео оставку на место главнокомандујућег српске војске. Припадајућа месечна апанажа, од 30.000 динара, послата му је у Беч.³⁵ Породичне свађе и сукоби унутар дома Обреновића за Краљевину Србију значиле су нову нестабилност, на унутрашњој и међународној политичкој сцени. Тек крајем 1900, дошло је до формалног помирења оца и сина, те је закључен уговор између краља Александра и бившег краља Милана. Овим уговором, краљ Александар се, између осталог, обавезао да ће се постарати да Скупштина повиси апанажу бившег краља Милана, на пола милиона.³⁶ Но, краљ Милан ову апанажу није примио. Преминуо је у Бечу, 29. јануара 1901. и сахрањен је у манасти-

³² Без имена аутора, *Шта се сирема Србији?*, Застава, бр. 181, 29. новембар 1898, 2.

³³ „Влада је изгубила поверење, те не може да нађе зајма, јер то силом не иде. Стране капиталисте знају да ће се новац употребити на отплату дуга краља Милана, односно, да му се повиси апанажа и дадне накнада. Ван тога је Влада исцрпела сав новац, јер је рачунала сигурно на зајам”. Без имена аутора, *Сјање у Србији*, Застава, бр. 186, 8. децембар 1898, 1.

³⁴ Радило се о томе да је, како би се показало Европи да у Србији има много злата, а како би они који Србији нису хтели да дају зајам могли јефтино купити то злато, сво злато које се затекло у државним касама, преко једног новчаног завода, пуштено је на Београдску берзу, по минималној цени од 20 динара и 30 пара. Министар је покушао да створи лажну слику о томе да цена злата у Србији пада, рачунајући да ће се за потезом Владе повести и остали власници злата, те своје злато понудити Берзи по ниским ценама. Међутим, како та ниска цена злата није одговарала стварним приликама, почеше се јављати купци из Србије, који су по тој ниској цени желели купити злато, али га нису могли добити, због чега „изгуби папир још већу вредност, сви похиташе да купују злато и цена наполеондорима скочила је са 65 пара динарских за један дан”. Ова неуспела финансијска операција „не само што је стајала државу новаца, него ју је довела у другу незгоду. Она је показала право стање ствари, очајног финансијског положаја Србије”. Без имена аутора, *Сјање у Србији*, Застава, бр. 186, 8. децембар 1898, 1.

³⁵ Без имена аутора, *Раскраљ Милан ушао у клојку: Најновије из Београда*, Застава, бр. 155, 17. јул 1900, 2.

³⁶ Без имена аутора, *Уговор између Краља Александра и Раскраља Милана*, Застава, бр. 244, 4. новембар 1900, 1.

ру Крушедол.³⁷ Краљ Александар донео је *Прокламацију народу Српском* о краљевој смрти. У Саборној цркви у Београду, 2. фебруара, служен је помен упокојеном краљу.³⁸ У Краљевини Србији проглашена је шестомесечна државна и дворска жалост,³⁹ током које је, 6. априла, краљ Александар обнародовао нови Устав. Био је ово последњи Устав који је у Србији донео суверен из дома Обреновића. Након интрига и скандала који су се плели око Српског двора, у ноћи 28/29. маја 1903.⁴⁰ група официра лишила је живота краља Александра и краљицу Драгу.⁴¹ Тако се династија Обреновић угасила.

У годинама након упокојења првог српског нововековног краља Милана Обреновића, око његове апаанаже, (једнако као и за његова живота) вођене су полемике, јер је краљ Милан преминуо у јануару, а у јавности се про-нела вест да је цела његова апаанажа за 1901. годину потрошена.⁴² Утврђена апаанажа краља Милана на месечном нивоу била је 30.000 динара, што је годишње износило 360.000 динара. Да она у 1901. години није цела потрошена сведочи прокњижена ставка апаанаже у буџету Краљевине Србије, која је, на крају 1901. године, показивала расход од 190.346, 50 динара.⁴³

Година	Утврђена апаанажа	Исплаћена апаанажа
1895	360,000	245,000
1896	360,000	360,000
1897	360,000	360,000

³⁷ Иако је Краљевина Србија уложила напоре да се тело упокојеног краља спроведе у Београд, где је за место сахране одређена Саборна црква, цар Франц Јозеф то није дозволио, већ је први нововековни краљ Србије, уз највише почести, сахрањен у ондашњим границама Аустроугарске монархије, у цркви манастира Крушедола.

³⁸ Маршал двора је, по налогу краља и краљице, крајем фебруара, упутио позивнице угледним члановима друштва да присуствују помену краљу Милану, који је био заказан за 2. фебруар, у Саборној цркви. ИАБ-2145-К.13-6.1.2. Сем Двора, позивнице за помен упутило је Министарство унутрашњих дела. Ово министарство обавестило је Управу града Београда да ће се 2. фебруара, у Саборној цркви, одржати помен краљу Милану. На помен су позвани да дођу „сви народни и краљеви посланици који су у Београду и све депутације што су тога ради дошле из унутрашњости Србије”. ИАБ-1-1901-2133.18.

³⁹ Александра Новаков, „Некролози о Милану Обреновићу у српској штампи”, *Зборник Маишце Српске за историју*, (75/76), 2007, 203–215.

⁴⁰ ИАБ, Протокол умрлих, Храм Св. Апостола и еванђелисте Марка.

⁴¹ Више види у: Милан Ж. Живановић, *Пуковник Ајис*, Култура, Београд, 1955.

⁴² Без имена аутора, *Апаанажа пред Скупштином*, Правда, бр. 38, 7. фебруар 1908, 2.

⁴³ *Стаτισички годишњак Краљевине Србије 1901*, Београд, 1904, 419.

1898	360,000	360,000
1899	360,000	360,000
1900	360,000	360,000
1901	30,000	190,347
Укупно	2,190,000	2,235,347
Од утврђеног износа апанаже исплаћено је више:		45,347

Табела 1. Утврђена и исплаћена апанажа Краља Милана од 1895. до 1901. године (према подацима наведеним у *Стайстичким годишњацима Краљевине Србије 1895–1901*)

Апанажа која је следовала краљу Милану, а која је утврђена на 30.000 динара месечно, у периоду од 1895. године до јануара 1901. године, требало је да износи укупно 2.190.000 динара. Ипак, висина апанаже, која је кроз буџет приказана као исплаћена, показивала је укупан износ од 2.235.347 динара, што је било више исплаћених средстава, у износу од 45.347 динара.

На Скупштинској седници, почетком фебруара 1908. године, поново је „претресана” апанажа упокојеног краља Милана. Министар председник, Никола Пашић, побијао је наводе Стојана Рибарца о „поједеној” апанажи Краља Милана из 1901. године, тврдећи да је она утрошена на његове погребне трошкове. Ипак, опозиција је то негирала, износећи податак да су трошкови погребња ишли на терет аустријског цара,⁴⁴ тако да је остало непознато ко је и како потрошио део више исплаћне апанаже упокојеног Краља Милана.

Династија Карађорђевић

На седници Народног представништва, 2. јуна 1903. године, једногласно је изабран за новог краља Србије Петар Карађорђевић. Српска влада је, 5. јуна 1903, обнародовала нови Устав, који је, заправо, био Устав из 1888, са изменама, које су се односиле на ограничење краљевске власти и на краљевску династију.⁴⁵ Краљ Петар је тако, на себе и своју породицу,

⁴⁴ Без имена аутора, *Апанажа пред Скупштином*, Правда, бр. 38, 7. фебруар 1908, 2.

⁴⁵ Без имена аутора, *Изасланици Народног представништва Краљевине Србије* Нова

примио сва права и све обавезе које му је титула суверена Србије донела, рачунајући и краљеву цивилисту, у износу од 1.200.000 динара.

Двор Карађорђевића су, осим Краља Петра, чинила и краљева деца: престолонаследник Ђорђе, кнегиња Јелена, кнез Александар, као и краљев брат, Арсеније Арсен Карађорђевић и његов син, кнежевић Павле. У августу 1903, новине „Застава” су донеле вест да ће кнез Арсен Карађорђевић бити именован за команданта коњичке дивизије у Нишу, где ће стално боравити, те да ће му се одредити годишња апанажа од 200.000 динара,⁴⁶ али, како у српском буџету ова апанажа, као посебна ставка, није приказана, извесно је да она није исплаћена.

Краљевина Србија се након ступања на престо Петра Карађорђевића, те све јаснијих тежњи ка ослобођењу и уједињењу свих Срба на Балкану, нашла у сукобу са интересима Аустроугарске монархије. Свесна ситуације у којој се налази, Србија је предузела мере за јачање своје војске, 1904. године⁴⁷, отворено је питање набавке наоружања.⁴⁸ Аустроугарска је инсистирала да Србија набави топове код њеног произвођача „Шкода”,⁴⁹ али Краљевина Србија није желела да се кредитно веже за Аустроугарску. Стога је Србија расписала јавну набавку, а комисија, од 12 виших официра, којом је председавао министар војни, у марту 1905. године, одабрала је топ који је понудила француска фабрика „Шнајдер”.⁵⁰

Набавка топова додатно је оптеретила српски буџет, те је, у тражењу начина да се у Краљевини Србији превазиђу платнобилансни проблеми, на Скупштинској седници, 8. децембра 1905. године, изнет предлог да се смањи краљева цивилиста.⁵¹ Предлог није усвојен.⁵² Током лета исте године, Србија је са Бугарском закључила тајни Уговор о царинском савезу, али је до краја 1905. Аустроугарска за њега сазнала и већ почетком јануара 1906.

Искра, бр. 6, јун 1903, 187; Без имена аутора, *Избор краља Петра Карађорђевића*, Застава, бр. 121, 4. јун 1903, 1–3.

⁴⁶ Без имена аутора, *Кнез Арсен Карађорђевић*, Застава, 178, 13. август 1903, 4.

⁴⁷ У мају 1904. отпочела је српска четничка акција у Јужној Србији. Виктор Манакин (ур.), *Алманах Краљевине Југославије*, св. 4: 1929–1931, II издање, Загреб, 1932, 24.

⁴⁸ Питање наоружања није било отворено само у Краљевини Србији, већ су се, почетком 1904, наоружавале: Енглеска, Португалија, Северна Америка, Немачка, Шпанија, Италија, Бугарска, Грчка, Турска, Шведска, Аустроугарска. Без имена аутора, *Цео свет се оружја*, Застава, бр. 33, 12. фебруар 1904, 3.

⁴⁹ Без имена аутора, *Зашићо је најадана Србија*, Застава, бр. 3, 5. јануар 1907, 6.

⁵⁰ Без имена аутора, *Пишање топова у Србији*, Застава, бр. 72, 31. март 1905, 3.

⁵¹ Без имена аутора, *Да се смањи цивилиста*, Правда, бр. 291, 9. децембар 1905, 2.

⁵² Упор.: *Систатистички годишњак Краљевине Србије: 1907 и 1908*, књ. 12, Управа државне статистике, Београд, 1913, 583.

године долази до прекида трговинских односа Србије и Аустроугарске.⁵³ Овај „царински рат”⁵⁴ трајао је до јануара 1911. године.⁵⁵ Током Царинског рата, Краљевина Србија је тражила нова тржишта за свој извоз. Иако М. Стојадиновић тврди да је „Немачка била прва која је Србији указала помоћ, отварајући своје тржиште за српске аграрне производе”⁵⁶ ипак, биланс спољнотрговинског промета Краљевине Србије, у периоду од 1904. до 1908. године, показује да се, након прекида трговинских односа Србије са Аустроугарском, као значајни партнери Србије јављају: Белгија, Бугарска, Италија, Румунија, Турска, итд.⁵⁷ У спољнотрговинској размени са Немачком, Краљевина Србија је остварила суфицит само у 1906. и 1907. години, док је биланс у осталим годинама показивао дефицит.

У незавидним економско-политичким околностима у којима се Краљевина Србија налазила, краљ Петар доноси одлуку да се престолонаследнику Ђорђу и краљевићу Александру исплаћује годишња апанажа.

Краљеву одлуку је изнео у јавност, 1. септембра 1907. године, управник краљевих добара, Душан Вујић.⁵⁸ Како је краљева одлука била у складу са Уставом, Влада у Србији је, уважавајући краљеву одлуку, у Скупштини предложила да се престолонаследнику одреди годишња апанажа од 360.000 годишње, чему се опозиција успротивила, док су самостални радикали пред Скупштину изнели вест да престолонаследник не тражи ову апанажу. Одрицање од апанаже престолонаследник је лично потврдио, упутивши председнику Скупштине писмо у коме је изјавио „да обзиром на невољу која сада влада у земљи, не прима сада ту апанажу, него ће је примити, када буде Србија у бољим приликама”.⁵⁹ Ова престолонаследникова изјава дала је повода опозицији да оштро нападне Владу, која, ипак, питање престолонаследникове плате није могла изнети без знања и одобрења краља. Влада

⁵³ Србија и Аустроугарска.

⁵⁴ Да би извшила политичку пресију на Србију, бечка Влада би, с времена на време, забранила увоз живих свиња, једног врло важног, српског, извозног артикла. Отуда се тај царински рат иронично назива и „свињски рат”. На то је српска Влада одговорила подизањем кланица, да би се извозиле прерађевине од меса, а не стока у живом стању. Milan M. Stojadinović, *Ni rat ni pakt: Jugoslavija između dva rata*, „Otokar Keršovani”, Riječka tiskara, Rijeka, 1970, 62.

⁵⁵ Без имена аутора, „Трговински уговор с Аустроугарском – Бугарска трговина”, *Српски књижевни гласник*, књ. 6, Београд, 1906, 470–475.

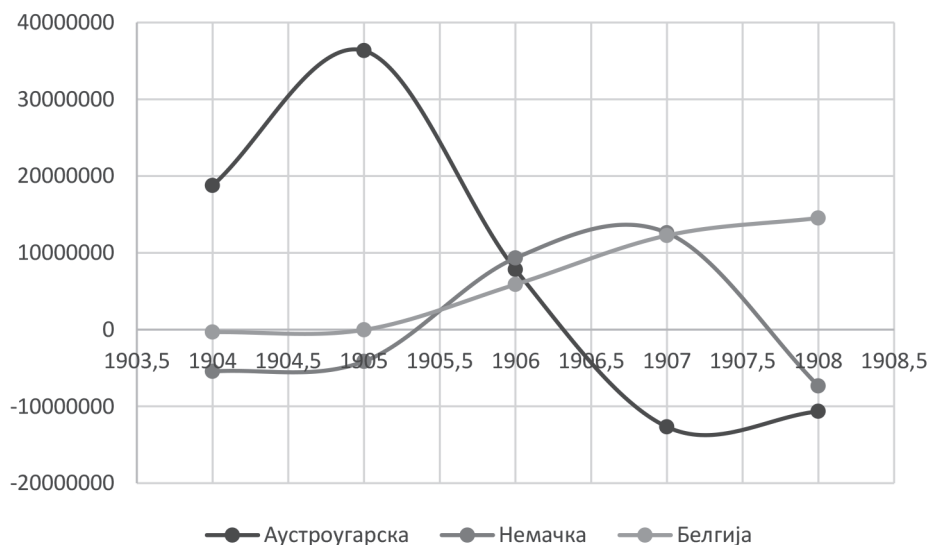
⁵⁶ M. Stojadinović, *nav. delo*, 62, 456.

⁵⁷ *Статистички годишњак Краљевине Србије: 1907 и 1908*, Књ. 12, Управа државне статистике, Београд, 1913, 513–516.

⁵⁸ ИАБ-1-1907-3096-89.

⁵⁹ Без имена аутора, *Трзавице у Србији*, Застава, бр. 21 [вечерњи лист], 28. јануар 1908, 2.

је овим поводом одржала министарску седницу под краљевим председништвом, а после тога је у јавност изашла полузванична изјава „да Влада неће дати оставку и да престолонаследниково писмо не одговара уставној пракси”.⁶⁰ О томе да се о престолонаследниковом одрцању од апанаже у Србији расправљало из аспекта уставности,⁶¹ осим новинских писања, сведочи писмо⁶² од 3. фебруара 1908. године, које је Војислав Вељковић упутио непознатом лицу.⁶³ У том писму, В. Вељковић износи свој лични став о политичком понашању престолонаследника Ђорђа Карађорђевића.

Графикон 1. Спољнотрговинска размена Србије са Аустроугарском, Немачком и Белгијом у периоду 1904–1908. године (према подацима објављеним у: *Статистички годишњак Краљевине Србије: 1907 и 1908*, књ. 12, Управа државне статистике, Београд, 1913, 513–515).

⁶⁰ Исто.

⁶¹ На крају, закључено је да је престолонаследник Ђорђе поступио неуставно, јер се одрекао апанаже без знања краља. Без имена аутора, *Трзавице у Србији*, Застава, бр. 21 [вечерњи лист], 28. јануар 1908, 2.

⁶² Похрањено у Историјском архиву Београда, у личном фонду Војислава Вељковића, писано руком, црним мастилом: ИАБ-2877-К2-3.11.

⁶³ У писму није наведено име примаоца истог, тако да се из сачуваног документа не може утврдити коме је упућено.

*

(ИАБ-2877-К.2-3.11)

Београд, 3. фебруара 1908.

Господине,

Начелно узимајући сѣвар, ѣресѣолонаследник, ѣо моме мишљењу, не сме јавно ѣравити енунцијаније ни за ни ѣроѣив Владе, ни за ни ѣроѣиву ове или оне ѣолиѣичке сѣранке. Текст Усѣава ѣоме се, до душе, не ѣроѣиви, али се ѣроѣиви сама ѣприрода сѣвари, висок ѣоложај који ѣресѣолонаследник има, ѣеѣов однос ѣрема Краљу и ѣиѣиѣе шѣовање и уважење које ѣреба и у ѣолиѣичком свеѣу да ужива. Велике су незѣде које би моѣле ѣроизѣи ѣшуда кад би се бдујући краљ сѣавио у ѣоложај ѣдичноѣа ѣолиѣичкоѣа борца коѣа, збоѣ ѣеѣових изјава, једна сѣранка хвали а друѣа наѣада. Он мора, у ѣолиѣичком ѣѣледу, биѣи и ѣсѣаѣи резервисан и ѣовучен, јер само ѣако може очуваѣи нимб⁶⁴ и уважење без којеѣа би ѣеѣов висок ранк и сѣеѣијална зашѣиѣа коју му закони дају изѣубили сваки *raison d'être*⁶⁵ и добили каракѣер чисѣѣѣа дражесѣива и изазивања. Шѣо се, ѣак, ѣиѣе случаја са ѣресѣолонаследниковим ѣисмом, морам, ѣре свеѣа, наѣоменуѣи да ми је аѣуѣенѣичан ѣексѣ ѣѣѣа ѣисма неѣознаѣи. Оно ниѣе објављено, ниѣи је у Скуѣиѣѣини ѣрѣѣиѣано. Заѣо ћу, ѣѣоварајући на Ваше ѣиѣање, рефлѣѣѣоваѣи само на чињенице које су јавне и уѣѣврђене. Тако се, на ѣримеѣ, може смаѣраѣи као уѣѣврђено да је влада ѣредлоѣ о аѣанажи ѣоднела скуѣиѣѣини без ѣресѣолонаследниковоѣ знања ни ѣиѣања. Међуѣим, дебаѣа у Скуѣиѣѣини и ѣдзив (нечитка реч) и ѣсѣале јавносѣи (нечитка реч) ѣоказују да ѣај ѣредлоѣ ишѣоди уѣледу и каракѣѣѣу и ѣресѣолонаследника и ѣсѣалих чланова краљевскоѣ дома који се ѣиѣе. Но, без ѣдзира на ѣѣсѣуѣак Владе, ѣресѣолонаследник је, бранећи се, ѣѣѣоворио ѣисмом ѣредседнику Скуѣиѣѣине и Ви ме сада ѣиѣаѣе је ли сѣеѣијално ѣај ѣѣсѣуѣак ѣресѣолонаследников усѣаван или не? На ѣѣо ћу Вам ѣѣѣовориѣи у две речи: сваком, ѣа и ѣѣследњем слѣзи, ја ѣризнајем ѣраво да ѣресѣолонаследнику враѣи шамар, који би му овај у каквом насѣѣуѣу ѣбесѣи ударио, ѣприродно је, дакле, да, ѣѣ ѣсѣим ѣоколносѣима, ѣсѣѣ ѣако ѣраво ѣризнам и ѣресѣолонаследнику ѣрема друѣима. За мене ѣѣо није ѣиѣање ни Усѣава ни закона, неѣѣ ѣиѣање корекѣносѣи и уљѣудносѣи, с једне, а личне часѣи и самоѣѣбране, с друѣе сѣране. За

⁶⁴ Нимб = светли круг око главе свеца.⁶⁵ *Raison d'être* = сврха.

*ѳакове стѳвари, ѳак, айсурдно је, ѳо мом мишљењу, ѳражитѳи ослонца
у Устѳаву и некаквим законским реѳулама, јер је ѳраво личне одбране
стѳарије од свију устѳава и закона на светѳу.*

Примиѳије Госѳодине уверење о мом ѳошѳовању.

Војислав Вељковић

★

Скупштинска расправа о апанажи престолонаследнику је настављена. Против апанаже говорили су опозициони представници Михајло Радивојевић и Јаша Продановић, истичући да је Влада повредила скупштински пословник, јер престолонаследниково писмо није прочитано јавно у Скупштини, а уз то, форма у којој је предлог престолонаследникове апанаже поднет Скупштини на разматрање није била у складу са Уставом: „јер се из државне касе никоме ништа ни у ком облику не може дати док се о томе не донесе закон”.⁶⁶ Против престолонаследникове апанаже била је опозиција, а за апанажу изјаснили су се владајући Пашићеви радикали.⁶⁷

Предложеноу апанажу престолонаследнику Ђорђу радикали су поредили са апанажом краља Милана, на шта је опозиција уложила протест, истичући да је апанажа краљу Милану дата као доживотно издржавање првом српском краљу после Косова, врховном команданту војске, ослободиоцу четири присаједињених округа, те да у конкретном случају, однос не може бити исти, јер је реч о краљевој деци, а не о краљу. Исти би однос могао бити само кад би краљ Петар абдицирао, те да се њему додели апанажа.⁶⁸

У Скупштини је отворено и питање повећања краљеве цивилисте, што је изазвало додатну буру у парламенту. Са једне стране, истицано је да се „мора рачунати на сиромаштво Србије али и на то да је краљ њен мора репрезентовати, те да краљ Петар има троје деце, а поред тога да издржава и сина свога брата”.⁶⁹ Стојан Рибарац је подсетио Парламент да се цивилиста Српских владара повећавала после народних и државних тековина и успеха, као и после проглашења њене независности и увећања територије Србије, потом кад је Србија проглашена за Краљевину, те да је тада повећање цивилисте иницирала Скупштина. Потом, Рибарац додаје и то: „да је садашња цивилиста довољна, а доказ је то што она већ 21 годину издржава

⁶⁶ Без имена аутора, *Айанажа ѳред Скуѳишѳином*, Правда, бр. 40, 9. фебруар 1908, 3.

⁶⁷ Исто.

⁶⁸ Без имена аутора, *Айанажа ѳред Скуѳишѳином*, Правда, бр. 38, 7. фебруар 1908, 2.

⁶⁹ Без имена аутора, *Трзавице у Србији*, Застава, бр. 21 [вечерњи лист], 28. јануар 1908, 2.

наш краљевски двор,⁷⁰ а осим тога, краљ Петар је пристајући на избор за краља Србије, пристао и на свеколику цивилну листу, дакле, закључио уговор између себе и народа, а уговор се не може једнострано мењати”.⁷¹ Димитрије Туцовић, оснивач и представник Српске социјалдемократске партије, био је међу противницима повећања краљеве цивилисте. „Пошто је Димитрије Туцовић жестоко критиковао апанажу краља, краљ је дошао на његова врата и рекао му: господине Туцовићу, ми морамо да се оружамо, због Бугара, а пошто не можемо директно да искажемо висину војног буџета, сума за војне потребе иде преко моје апанаже, па према томе, не иде у мој џеп”.⁷² Предложеном апанажи престолонаследнику Ђорђу и предложено повећање краљеве цивилисте Скупштина није усвојила ни наредне, 1909. године.⁷³ Тек након абдикације престолонаследника Ђорђа Карађорђевића, 1911. године, одређена му је апанажа од 60.000 динара.⁷⁴

Закључак

Од проглашења Краљевине Србије, 1882. године, до њеног утапања у Краљевину Срба, Хрвата и Словенаца, 1918. године, протекло је 33 године, током којих су се на владарском трону смениле две династије: Обреновић (1882–1903) и Карађорђевић (1903–1918).

У периоду од 1882. до 29. маја (12. јуна) 1903. године на челу Краљевине Србије налазила се династија Обреновић. Током 21 године владавине Обреновића, буџетски суфицит је остварен у периоду: од 1882. до 1889. године, од 1895. до 1899. године, током 1900. и 1901. године. Дефицит буџета током владавине Обреновића забележен је у 1887. и 1888. години, потом од 1890. до 1898. године и 1902. године.

У 1903. години, у којој је дошло до династичке смене, буџет Краљевине Србије показао је дефицит.

⁷⁰ Мисли се на двор Обреновића, који је Србијом владао 21 годину, али треба напоменути да је краљевски двор Обреновића током своје владавине бројао укупно четири члана која нису истовремено издржавана овим средствима, док је двор Карађорђевића овим средствима у тренутку расправе издржавао петоро чланова.

⁷¹ Без имена аутора, *Апанажа пред Скупштином*, Правда, бр. 38, 7. фебруар 1908, 2.

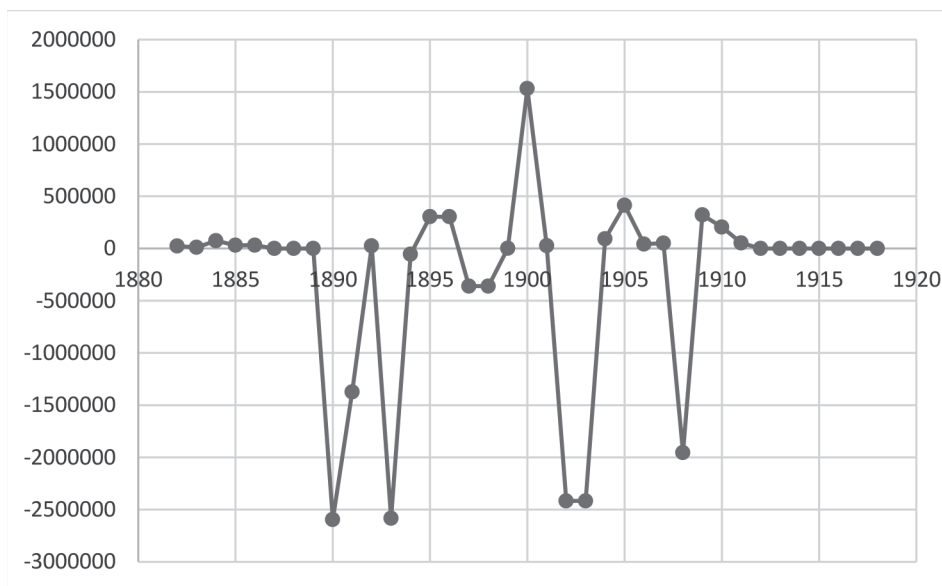
⁷² Р. Нинчић, М. Млакар, *Од једноумља два ђуџића*, Борба, бр. 86, 26. март 1990, 6.

⁷³ Без имена аутора, „Државни буџет за 1909.”, *Учишћел*, св. 6, год. XXIII од 1. фебруара 1909, 509.

⁷⁴ Без имена аутора, Без наслова, Застава, бр. 50, 5. март 1911, 2.

У годинама које су уследиле (1904–1918), а у којима се на владарском трону налазила династија Карађорђевић, буџетски суфицит је забележен у периоду од 1904. до 1907. године, у 1908. години јавља се буџетски дефицит, потом у 1910. и 1911. години суфицит. Од 1912. године Краљевина Србија улази у ратни период, тако да је све до свршетка Великог рата, 1918. године, прокњижени буџетски приход био једнак прокњиженим буџетским расходу.

Током владавине династије Обреновић из државне касе су издвајана средства за Краљеву цивилисту и апанажу Краља Милана. Ово давање Српски буџет је оптеретило са мање од 2%, док је током владавине Карађорђевића за Краљеву цивилисту издвајано 1% од укупних прихода државне касе.

Графикон 2. Буџетски салдо Краљевине Србије од 1882. до 1918. године (према подацима објављеним у: Годишњак Краљевине СХС за 1926, Београд, 1926, 82).

Након Великог рата, суверена Краљевина Србија утопљена је у новостворену Краљевину Срба, Хрвата и Словенаца.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

Архивска грађа:

Историјски архив Београда:

- ИАБ-1-1894-3004-ф.4-46. Управа града Београда – Београд. Враћање права краљу Милану и краљици Марији.
- ИАБ-2145-К.13-6.1.2. Лични фонд Иван С. Павловића. Позивница за присуствовање помену краљу Милану.
- ИАБ-1-1901-2133.18. Управа града Београда – Београд. Позив на помен краљу Милану.
- ИАБ-1-1907-3096-89. Управа града Београда – Београд. Висина апанаже Ђорђа и Александра Карађорђевића.
- ИАБ-2145 – К.13-6.1.2. Лични фонд Иван С. Павловића. Позивница за присуствовање помену краљу Милану.
- ИАБ-2877-К2-3.11. Лични фонд Војислава Вељковића. Писмо Војислава Вељковића о односу Ђорђа Карађорђевића са странкама и скупштином.
- Дигитални репозиторијум Историјског архива Београда (ИАБ): Збирка црквених матичних књига. Протокол умрлих. Храм Св. Апостола и еванђелисте Марка.

Литература:

- Годишњак Краљевине Срба, Хрватиа и Словенаца за 1926*, Београд, 1926.
- Група аутора, *Историја Српској народа*, књ. 6 том 1: *од Берлинској конгреса до уједињења*, Српска књижевна задруга, Београд, 1983.
- Живановић Живан, *Полиитичка историја Србије у другој половини деветнаестог века*, књ. 3: *Краљевско намесничство до абдикације Краља Милана и прва половина владавине Краља Александра I 1889–1897*, Геца Кон, Београд, 1924.
- Живановић Ж. Милан, *Пуковник Ајис*, Култура, Београд,
- Јовановић Слободан, *Влада Александра Обреновића*, књ. 2 (1897–1903), Геца Кон, Београд, 1931.
- Манакин Виктор (ур.), *Алманах Краљевине Јуославије*, св. 4: 1929–1931, II издање, Загреб, 1932, 24.
- Митриновић Чедомил, Брашић Милош, *Јуословенске народне скупштинине и сабори*, Народна скупштина Краљевине Југославије, Београд, 1937.

- Новаков Александра, „Некролози о Милану Обреновићу у српској штам-
пи”, *Зборник Маїице Срїске за истїорїју*, бр. 75–76, 2007.
- Пешић Д. Мирослав, Младеновић М. Божица, „Функционисање парламен-
тарног система у Краљевини Србији од 1889. до 1892. године”, *Истїорїј-
ски часопис*, бр. 65, 2016.
- Станојевић Станоје, *Сви Срїски владари*, Београд, 1889.
- Сїаїиистїички їодишњак Краљевине Србије*, књ. 2: 1894–1895, Статистичко
одељење народне привреде, Београд, 1898.
- Сїаїиистїички їодишњак Краљевине Србије*, књ. 3: 1896–1897, Статистичко
одељење народне привреде, Београд, 1900.
- Сїаїиистїички їодишњак Краљевине Србије 1901*, Статистичко одељење на-
родне привреде Београд, 1904.
- Сїаїиистїички їодишњак Краљевине Србије: 1907 и 1908*, књ. 12, Управа др-
жавне статистике, Београд, 1913.
- Stojadinović M. Milan, *Ni rat ni pakt: Jugoslavija između dva rata*, „Otokar
Keršovani”, Riječka tiskara, Rijeka, 1970.
- Ђоровић Владимир, *Истїорїја Јуїославије*, Народно дело, Београд, 1933.

Штампа:

- Без имена аутора, „*Из Скуїишїинске зїраде*”, Српска независност, бр. 95, 22.
06. 1882.
- Без имена аутора, „*Народна їривреда*”, Застава, бр. 198, [додатак] , 24. 12.
1882.
- Службени лист о раду Срїске народне скуїишїине*, бр. 159 од 18. 05. 1891.
- Без имена аутора, „Горњи дом Србије: Рад великог уставног одбора”, *Оїац-
дина: књижевност, наука, друшїивени живої*, књ. 31, св. 121–124, Бео-
град, 1892.
- Без имена аутора, „*Срїски Устїав сахранио Александар I*”, Застава, бр. 74, 11.
05. 1894.
- Без имена аутора, „*Прилике у Србији*”, Застава, бр. 127, 17. 08. 1894.
- Без имена аутора, „*Никад досїа новаца*”, Застава, бр. 191, 13. 12. 1894.
- Без имена аутора, „*Аїанажа*”, Застава, бр. 60, 18. 5. 1895.
- Без имена аутора, „*Аїанажа Милану*”, Застава, бр. 67, 30. 4. 1895.
- Без имена аутора, „*Србија*”, Застава, бр. 14, 26. 1. 1896.
- Без имена аутора, „*Србија*”, Застава, бр. 152, 11. 10. 1896.
- Без имена аутора, „*Без наслова*”, Застава, бр. 5, 11. 01. 1898.
- Без имена аутора, „*И оїейї о Миланову наименовању*”, Застава, бр. 6, 13. 1.
1898.

- Без имена аутора, „Прилике у Србији”, Застава, бр. 169, 8. 11. 1898.
- Без имена аутора, „Краљ Миланова изјава”, Мале новине, бр. 322, 11. 11. 1899.
- Без имена аутора, „Нишка скупиштина”, Застава, бр. 174, 17. 11. 1898.
- Без имена аутора, „Шта се спрема Србији?”, Застава, бр. 181, 29. 11. 1898.
- Без имена аутора, „Стање у Србији”, Застава, бр. 186, 8. 12. 1898.
- Без имена аутора, „Раскраљ Милан ушао у клојку: Најновије из Београда”, Застава, бр. 155, 17. 7. 1900.
- Без имена аутора, „Уговор између Краља Александра и Раскраља Милана”, Застава, бр. 244, 4. 11. 1900.
- Без имена аутора, „Изасланици Народној представницива Краљевине Србије”, Нова искра, бр. 6, јун 1903.
- Без имена аутора, „Избор краља Пејтра Карађорђевића”, Застава, бр. 121, 4. 6. 1903.
- Без имена аутора, „Кнез Арсен Карађорђевић”, Застава, 178, 13. 8. 1903.
- Без имена аутора, „Цео свет се оружја”, Застава, бр. 33, 12. 2. 1904.
- Без имена аутора, „Пишање тојова у Србији”, Застава, бр. 72, 31. 3. 1905.
- Без имена аутора, „Да се смањи цивилисја”, Правда, бр. 291, 9. 12. 1905.
- Без имена аутора, „Трговински уговор с Аустроугарском – Бугарска трговина”, Српски књижевни гласник, књ. 6, Београд, 1906.
- Без имена аутора, „Зашто је најадана Србија”, Застава, бр. 3, 5.1.1907.
- Без имена аутора, „Трзавице у Србији”, Застава, бр. 21 [Вечерњи лист], 28. 1. 1908.
- Без имена аутора, „Ајанажа пред Скупштином”, Правда, бр. 38, 7. 2. 1908.
- Без имена аутора, „Ајанажа пред Скупштином”, Правда, бр. 40, 9. 2. 1908.
- Без имена аутора, „Државни буџет за 1909.”, Учишљ, св. 6, год. XXIII од 1. 2. 1909.
- Без имена аутора, Без наслова, Застава, бр. 50, 5. 3. 1911.
- Нинчић Р, Млакар М, „Од једноумља два јушних”, Борба, бр. 86, 26. 3. 1990.

Snežana Aleksić

A CONTRIBUTION TO THE ECONOMIC HISTORY OF THE KINGDOM OF SERBIA: CIVILISTS AND APPANAGES OF THE OBRENOVIĆ AND KARAĐORĐEVIĆ DYNASTIES

Abstract: In this paper, the material compensations that were paid from the budget of the Kingdom of Serbia in the name of the salary of the sovereign of Serbia and in the name of the assigned appanage were considered. The king's salary was recorded in the budget with the description „King's civil list”, and the appanage with the description „King Milan's appanage”. In addition to literature and historical periodicals, archival materials stored in the Historical Archive of Belgrade were used in this research. In the paper, a previously unpublished document related to the renunciation of the appanage of the heir to the throne, Đorđe Karađorđević, is presented in its entirety. The goal of this research is to deepen existing knowledge and shed light on the economic and political facts regarding the grants from the state coffers of the Kingdom of Serbia in favor of Serbian sovereigns: King Milan and King Alexander from the Obrenović dynasty, then King Peter and Crown Prince Djordje from the Karađorđević dynasty.

Keywords: Obrenović dynasty, Karađorđević dynasty, king's civil list, appanage, budget

UDC 91:061(=511.141)(497.113 Zrenjanin)"1909"

Оригинални научни рад
doi: 10.46793/Arheon7.079A

Др Филип Крчмар¹
Историјски архив Зрењанин
Србија

ПУТУЈУЋА СКУПШТИНА МАЂАРСКОГ ГЕОГРАФСКОГ ДРУШТВА У ВЕЛИКОМ БЕЧКЕРЕКУ 1909. ГОДИНЕ

Сажетак: Крајем септембра 1909. године Велики Бечкерек (данашњи Зрењанин) је био домаћин годишње путујуће скупштине Мађарског географског друштва, која се сваке године одржавала у другом граду. У питању је био догађај који је омогућило и организовало Торонталско мађарско културно удружење, уз подршку градских и власти Торонталске жупаније. Тако су се на једном месту окупила најеминентнија имена мађарске географске науке, као што су Јене Чолноки, Реже Хаваш, Пал Телеки, Ерне Машањ, Антал Ретли и др. Премда је несумњиво обележио 1909. годину у Великом Бечкерек, у локалној историографији је овај скуп остао прилично незапажен и необрађен. Уз летимичан осврт на биографије његових запаженијих учесника и организатора, рад настоји да, на основу опширних и детаљних извештаја оновремене штампе и оскудно сачуване архивске грађе, детаљно реконструише припреме које су претходиле овом догађају, његов ток и последице.

Кључне речи: Велики Бечкерек, Мађарско географско друштво, Торонталска жупанија, Торонталско мађарско културно удружење

Увод: Мађарско географско друштво

Одазивајући се на апел Првог међународног географског конгреса, одржаног неколико месеци раније, у белгијском граду Антверпену², група

¹ fkzr1984@gmail.com, Filip Krčmar, Historical Archives of Zrenjanin, Serbia

² О Првом међународном географском конгресу, одржаном од 14. до 22. августа 1871. види: Toshiyuki Shimazu, "War, Peace and a geographical Internationalism: the 1871 Antwerp International geographical Congress", *Geographical Reports of Tokyo Metropolitan University* 50, Tokyo 2015, 97–105. Одржан недуго по закључењу француско-пруског рата, овај међународни скуп је имао снажно изражен мировни карактер (прим. аут.).

мађарских географа и интелектуалаца је 12. јануара 1872. године, у Пешти, основала Мађарско географско друштво (мађ. Magyar Földrajzi Társaság). Као утемељивачи су били означени Јанош Хунфалви, Армин Вамбери, Антал Берец, Алберт Билц, Мор Дечи, Пал Генци, Фриђеш Рајц, Јожеф Сабо, Калман Сили, Агоштон Рафаел Тот и Јанош Ксантуш. За првог председника Друштва изабран је Јанош Хунфалви, који ће се на тој функцији налазити до смрти (1888). Након њега, до избијања Првог светског рата, Друштвом су председавали Армин Вамбери (1888–1890), Лајош Лоци (1890–1893), Бела Ереди-Харах (1893–1904) и поново Лајош Лоци (1904–1914).

Оснивање Мађарског географског друштва је имало одличан одјек међу савременицима, с обзиром на то да је у години оснивања оно бројало 300 чланова, да би се тај број, годину дана, касније удвостручио. У исто време (1873), Друштво је отпочело са издавањем часописа *Географска саопштења* (мађ. Földrajzi közlemények).

Оснивањем Друштва су напори да се географска наука у Угарској институционализује добили значајан подстицај: наиме, нешто раније (1870) је на Будимском универзитету отворена Катедра за географију, на чије је чело дошао управо Јанош Хунфалви³. Током наредне деценије, ови напори ће добити ветар у леђа, настојањима мађарске владе да оформи један географски и картографски институт: овај завод је, у прво време, деловао у виду приватне иницијативе картографа Емануела Когutowица (Mánó Kogutowitz), али уз државну подршку и као подружница Картографског института у Бечу. Тек 1901. године је Мађарски картографски институт постао самостална установа, са статусом научне установе, са државним предзнаком.

Још осамдесетих година 19. века, Друштво се носило мишљу да сваке године организује годишње скупштине у другом граду Угарске, али је та идеја спроведена у дело тек 1907: тада је прва таква „путујућа” скупштина (мађ. vándorgyűlés) одржана у Кечкемету. Следеће године је за домаћина одређен Сегедин, где је одлучено да се трећа скупштина одржи у Великом Бечкерекy⁴. Ова иницијатива потекла је од Торонталског мађарског културног удружења (мађ. Torontálvármegyei magyar kultur egyesület), чији је председник, др Ерне Винцехиди⁵, упутио позив Мађарском географском друштву да наредне године гостује у Великом Бечкерекy.

³ Gabris Gyula (szerk.), *150 éves Magyarországnak első földrajz tanszéke*, Budapest 2020, 7, 12.

⁴ „Hirek. A földrajzi társaság Nagybacsken,” *Torontál* 241. sz., 1908. október 21, 1–2. o.

⁵ Ерне Винцехиди (мађ. Vinczehidy Ernő, 1871–1946), адвокат, правник, од 1901. године главни бележник Торонталске жупаније, а од 1906. председавајући Торонталског мађарског културног удружења. Током прве деценије 20. века, један од водећих личности јавног живота у Великом Бечкерекy и Торонталској жупанији.

Основано 1885. године, Торонталско мађарско културно удружење је било посвећено ширењу и популаризацији мађарске културе на подручју некадашње Торонталске жупаније. Служило је као инструмент мађаризације, радећи активно на отварању мађарских библиотека, вртића и школа, организовању курсева мађарског језика, подизању споменика и спомен-обележја посвећених великанима мађарске историје итд⁶. Током прве деценије 20. века, настојало је да у Великом Бечкерку отвори музеј и библиотеку регионалног типа, са израженим мађарским националним предзнаком (у чему је имало упитног успеха⁷), да би следећи велики подухват након тога било организовање путујуће скупштине Мађарског географског друштва. Намера руководећих људи Удружења била је да скрену пажњу не само стручне и научне, већ и шире лаичке јавности у Угарској, на Велики Бечкерек и Торонталску жупанију, привлачењем најученијих чланова мађарске академске заједнице у провинцијски миље на самој периферији земље.

Припреме за путујућу скупштину

Након што је октобра 1908. обнародована вест да ће Велики Бечкерек бити домаћин наредне путујуће скупштине Мађарског географског друштва, о овом догађају није било вести скоро годину дана. Тишину је прекинуо локални дневни лист на мађарском, *Торонтиал*, који је 3. септембра 1909. најавио да ће *jedno od најуледнијих научних друштва у земљи (az ország egyik legkiválóbb tudós társasága) одржати крајем месеца своју пућујућу скупштину у Великом Бечкерку, на њив Торонтиалској мађарској културној удружења*⁸. Истовремено је објављен прелиминарни тродневни програм (који ће на крају и бити реализован, уз мање измене); њиме су били обухваћени: свечани дочек гостију 25. септембра, уз вече упознавања; наредног дана било је предвиђено одржавање скупштине, са свечаним банкетом за учеснике испред града, а послеподне разгледање града, као и вечерње

⁶ За више детаља о овом удружењу види: Филип Крчмар, *Торонтиалска жуђанија и њено наслеђе*, Зрењанин 2015, 138; Somfai János, *Negyedszázad a torontálvármegyei magyar közművelődési egyesület. Emlékkönyve fönállásának negyedszázados évfordulója alkalmából (1885–1910)*, Nagybecskerek 1910; Димитрије Кириловић, *Помађаривање у дившој Угарској*, Нови Сад 1935, 109–112.

⁷ О томе види: Филип Крчмар (ур.), *Народни музеј Зрењанин 1911–2021*, Зрењанин 2023, 24–39.

⁸ „Hirek. A földrajzi társaság kongresszusa Nagybecskerekben”, *Torontál* 200. sz., 1909. szeptember 3, 2. o.

стручно предавање у градском позоришту и пријем код торонталског великог жупана. Трећи дан је био одређен за излет паробродом у дунавске ритове, како би се разгледао птичји и животињски крај овог краја⁹. Напоследку је *Торонџал* обавестио своје читаоце да ће о свим припремама и току скупштине подробно обавештавати своје читаоце¹⁰.

Недуго затим, исти лист је пренео вест да је Торонталско културно удружење и званично отпочело са припремама за скуп; жупанијске власти су умољене да финансијски подрже овај догађај, са 500 круна, износ који је тек делимично требало да покрије трошкове одржавања Скупштине. Градоначелник Великог Бечкерека је умољен да омогући учешће и подршку различитих градских удружења и асоцијација. Торонталски велики жупан, Бела Ботка је преузео на себе обавезу свечаног пријема учесника Скупштине, другог дана скупа; напоследку је јављено да ће Торонталско мађарско културно удружење ускоро одржати седницу, на којој ће оформити радне групе и комисије, којима ће бити поверени различити задаци, у погледу што ефикасније организације предстојеће приредбе¹¹.

Управа Удружења је одржала најављену седницу 6. септембра и том приликом оформила укупно 6 комисија или одбора. У Главни одбор су кооптирана сва лица која су суделовала у припреми изложбе (око 100 људи). На челу овог одбора налазио се др Ерне Винцехиди, председник Удружења, који је у исто време обављао и дужност главног бележника Торонталске жупаније. За портпарола Главног одбора именован је Јанош Шомфаи, који је био секретар Удружења и истовремено и главни уредник листа *Торонџал* (отуда и не чуди што је ово гласило практично свакодневно извештавало о овом догађају).

Великобечкеречки градоначелник, Золтан Перишић, руководио је **Одбором за дочек и смештај**. Чланови овог тела били су Јожеф Балажи, Ђула Бек, Карољ Баден, Жигмонд Гифингер, Лајош Књашко, Јене Купусаровић, Карл Наске, Оскар Рајтер, Бела Штрос, Јожеф Штагелшмит и Исидор Вајс.

Одбором за информисање председавао је Јожеф Бургет, наставник Великобечкеречке гимназије, а његови чланови били су: др Геза Цирбус, Јакоб Бањаи, Јожеф Харцер, Ласло Кралик, Мартон Лендваи, Андор Мартон, Антал Штрајтман, Адолф Сенеш, Јанош Урхеђи и Иштван Веглинг. Ово тело се, по свему судећи, највише бавило стручним делом скупа.

⁹ Исто.

¹⁰ Исто.

¹¹ „Hirek. A földrajzi társaság kongresszusa”, *Torontál* 202. sz., 1909. szeptember 4, 2. o.; „Hirek. A földrajzi társaság kongresszussa”, *Torontál* 202. sz., 1909. szeptember 6, 2. o.

Посебан одбор је добио задатак да приреди вече упознавања, на ком би се високе званице упознале и оствариле контакт са локалним угледницима и интелигенцијом. **Одбором за организовање вечери упознавања** руководио је Антал Билек, а у његов састав ушли су Золтан Бошњак, Густав Бујковски, др Ференц Бретшнајдер, Винце Фаркаш, Јанош Фаур, Ерне Гашпар, др Јене Гранджан, Н. Хаџић, Ђула Кома, Адам Кнаб, Јене Кристијан, др Еден Михаловић и др Калман Ерлеи.

Напослетку је оформљен и **Одбор за излет**, на челу са главним среским начелником Имреом Ловизером. У оквиру ове радне групе деловали су: Иштван Демко, Корнел Фаур, Ј. Л. Франц, Јанош Грезло, Ђула Муарер, Антал Олдал, Јанош Шомфаи и др Лајош Вер¹².

Торонїал је констатовао како *Велики Бечкерек* никада њре није њосведочио њаком кулїурном доїађају, на којем ће учешћа узетїи најуїледнији на- учници Уїарске, истовремено изражавајући наду да ће скромно седишїе Торонїалске жуїаније ѡредузетїи све мере, како би шїїо доље дочекало високоцењене ѡсїїе¹³.

Наредних дана следили су свакодневни извештаји о припремама за путујућу скупштину. Нарочита пажња посвећена је активностима Одбора за излет, чији је председник Имре Ловизер, у више наврата, одлазио у Дунавске ритове, како би што доље припремио разгледање тамошњег терена и израдио што тачнију и прецизнију сатницу¹⁴. Излетом је било предвиђено разгледање тителског брега, обилазак дунавских ритова у околини села Опово, са упечатљивим животињским и биљним светом (са посебним акцентом на птичје врсте); затим, обилазак Матићевог рибарског газдинства, као и разгледање, тада актуелних, радова на бранама на Бегеју. Излет је логистички био одлично припремљен: у сврху превоза гостију из Будимпеште изнајмљен је пароброд Подунавског паробродарског друштва, на ком је великобечкеречки угоститељ Маркоан, купац локалне Касине, уредио кухињу, како би током пута могао сервирати оброке¹⁵; надаље је Имре Сенти, земљопоседник из Торонталвашархеља,¹⁶ који је

¹² „Az ország tudósai Nagybecskerekén. Előkészületek a földrajzi társ. kongresszusára”, *Torontál* 203. sz., 1909. szeptember 7, 1–2. o.

¹³ Исто.

¹⁴ „Hirek. A földrajzi társaság kongresszusa”, *Torontál* 211. sz., 1909. szeptember 17, 1. o., „Hirek. A Földrajzi Társaság kongresszusa”, *Torontál* 213. sz., 1909. szeptember 20, 2. o. „Az ország tudósai Nagybecskerekén. A földrajzi társaság kongresszusa”, *Torontál* 215. sz., 1909. szeptember 22, 1–2. o.

¹⁵ „Hirek. A Földrajzi Társaság kongresszusa”, *Torontál* 204. sz., 1909. szeptember 9, 2. o.

¹⁶ Данашња Дебелача (прим. аут.).

важио за доброг познаваоца тамошњег терена, ангажован као водич¹⁷. Остале вође пута били су Имре Ловизер, наставници Бечкеречке гимназије Антал Штрајтман и Јозеф Бургет (који је требало да госте упознају са биљним и животињским светом), те краљевски главни инжењер Ђула Маурер, који је требало да им ближе објасни грађевинске радове на Бегеју, који су били у току¹⁸.

Међутим, ревност у раду су забележили и остали одбори. Одлучено је да др Ерне Винцехиди отпутује у Велику Кикинду, како би тамо дочекао воз из Будимпеште са гостима и потом их допратио до Великог Бечкереча¹⁹. На бечкеречкој железничкој станици научнике је требало да дочека и у име града поздрави градоначелник, др Золтан Перишић, који би их потом одве- зао и сместио у хотеле *Код мађарској краља и Рожа*²⁰.

Посредством локалне штампе, али и јавно лепљених плаката, велико- бечкеречко грађанство је умољено не само да са одушевљењем дочека ува- жене госте и учествује у пратећим активностима путујуће скупштине, у што већем броју, већ и да том приликом изрази свој патриотски дух, исти- цањем мађарске тробојке на својим кућама²¹. Одређене су и цене улазница за предавање 26. септембра, у градском позоришту, које су се могле набави- ти у књијници Липота Манголда или код главног уредника *Торонџала*, Јаноша Шомфаија²². Градоначелник, др Золтан Перишић, примао је резер- вације за банкет, који је град организовао у част гостију²³.

Два дана уочи одржавања Скупштине, објављен је коначан и детаљно разрађен програм, према ком је 26. септембра преподне, у великој сали Жупанијске палате, др Лајош Лоци, председник Мађарског географског друштва, требало да отвори скуп, пригодном беседом. Потом су били предвиђени реферати главног секретара Друштва, др Јенеа Чолнокија, под називом *Циљеви научној истраживања Панонске низије* (мађ. *A magyar Alföld tudományos tanulmányozásának célja*) и потпредседника Друштва др

¹⁷ „Az ország tudósai Nagybecskerekén. A földrajzi társaság kongresszusa”, *Torontál* 215. sz., 1909. szeptember 22, 1–2. o.

¹⁸ „Hirek. A földrajzi társaság kongresszusa”, *Torontál* 211. sz., 1909. szeptember 17, 1. o.

¹⁹ „Hirek. A földrajzi társaság kongresszusa”, *Torontál* 206. sz., 1909. szeptember 11, 2. o.; „Hirek. A földrajzi társaság kongresszusa”, *Torontál* 211. sz., 1909. szeptember 17, 1. o.

²⁰ „Az ország tudósai Nagybecskerekén. Előkészületek a földrajzi társ. kongresszusára”, *Torontál* 203. sz., 1909. szeptember 7, 1–2. o.

²¹ „Hirek. Az ország tudósai Nagybecskerekén”, *Torontál* 214. sz., 1909. szeptember 21, 2. o.

²² Исто.

²³ „Az ország tudósai Nagybecskerekén. A földrajzi társaság kongresszusa”, *Torontál* 215. sz., 1909. szeptember 22, 1–2. o.

Режеа Хаваша Тријализам са географске тїачке іледіишћїа (мађ. *A trializmus földrajzi szempontból*). Даље је требало да уследи ручак у локалној Касини, са послеподневним разгледањем градских знаменитости, под вођством Антала Штрајтмана и Јозефа Бургета. За то вече је најављено предавање мексичког главног конзула, Јена Баноа, у позоришту, а након тога пријем (чајанка) код торонталског великог жупана, Беле Ботке²⁴.

Учесници

Након што се у, више наврата, спекулисало са именима чланова Друштва који су најавили свој долазак у Велики Бечкерек²⁵, 23. септембра је објављена коначна листа учесника путујуће скупштине, а међу којима су се налазила најзвучнија и најугледнија имена ондашње мађарске географске науке.

Први на том списку био је **др Лајош Лоци** (Loczy Lajos), универзитетски професор и председник Мађарског географског друштва. Рођен у Пожуну 1849, Лоци је био славан и искусан геолог, географ, истраживач, при том још и члан Мађарске академије наука. Похађао је гимназију у Араду (1861–1869), а потом студирао геологију у Цириху. Током студија је пропутовао Јужну Немачку, Алпе и Тирол. Стекао је звање инжењера и започео научну каријеру, као помоћник кустоса збирке минерала и фосила, при Мађарском националном музеју. Прославио се као члан мађарске експедиције, која је, од 1877. до 1880. године, истраживала западну Кину. Том приликом је сакупио богату грађу, која му је касније послужила као фактографска основа за књигу, у којој је описао Хималаје и иницирао геоморфолошка истраживања Централне Азије и Западне Кине; ова књига је у Угарској стекла велику популарност. По повратку у Угарску, радио је још две

²⁴ „Az ország tudósai Nagybecskerekben. Előkészületek a földrajzi kongresszusra”, *Torontál* 216. sz., 1909. szeptember 23, 1–2. o.

²⁵ „Hirek. Az ország tudósai Nagybecskerekben”, *Torontál* 205. sz., 1909. szeptember 10, 2. o.; „Hirek. A Földrajzi Társaság kongresszusa”, *Torontál* 213. sz., 1909. szeptember 20, 2. o.; „Az ország tudósai Nagybecskerekben. Előkészületek a földrajzi kongresszusra”, *Torontál* 216. sz., 1909. szeptember 23, 1–2. o. Поред *Торонћїала*, о припремама, самом току Скупштине и напоследку о утисцима, по завршетку овог скупа, детаљно је, мада ређе, извештавао и локални немачки недељни лист *Гросбечкерекер вохендлаїт* (о томе види: „Lokales. Kongreß der geographischen Gesellschaft”, *Gross-Becskereker Wochenblatt* Nr. 38, 18. September 1909, S. 4; „Der Landeskongreß der Geographischen Gesellschaft”, *Gross-Becskereker Wochenblatt* Nr. 39, 25. September 1909, S. 1–2; „Der Kongreß der Geographischen Gesellschaft”, *Gross-Becskereker Wochenblatt* Nr. 40, 2. Oktober 1909, S. 2–3).

године у Националном музеју, да би 1883. постао сарадник Краљевског геолошког института, затим ванредни професор Техничког универзитета (1886), а потом и редовни професор универзитета и шеф Катедре за географију Универзитета у Будимпешти (1889). У овом последњем својству организовао је бројна студијска путовања за своје студенте, не само у Угарској (језеро Балатон, Дунав, Тиса), већ и у страним земљама (Италија, Финска, Бугарска, Русија). Под његовим окриљем ишколовала се прва генерација даровитих мађарских географа, међу којима су били Јене Чолноки, Пал Телеки, Жигмонд Батки, Калман Ереди, Аурел Литке и др. Лоци се налазио и на челу Географског института у Будимпешти (1902–1908), као и на челу Мађарског геолошког државног института (од 1908). Главна област његовог истраживања било је језеро Балатон, где је купио кућу и до смрти вршио геолошка испитивања тамошњег терена. Иницирао је оснивање Комисије за Балатонско језеро при Мађарском географском друштву, са циљем научног проучавања тог језера. Током Првог светског рата, Лоци је предводио експедиције по окупираној Србији, Македонији и Албанији, чији циљ је било научно истраживање геолошких, ботаничких, археолошких, етнолошких и историјских знаменитости и карактеристика ових области. Резултати ових истраживања објављени су у Берлину 1924. године, тек након Лоцијеве смрти. Од 1888. био је дописни члан Мађарске академије наука, двапут је обављао дужност председника Мађарског географског друштва (1891–1893, 1900–1914), а био је и генерални секретар Мађарског геолошког друштва, оснивач и потпредседник Мађарског туристичког савеза, као и дописни члан географских друштава у Лајпцигу и Берлину и почасни члан географских друштава у Бечу и Берну. Географска карта Карпатског басена, коју је израдио за потребе Светске изложбе у Паризу 1900. године, награђена је златном медаљом. Његова најзначајнија дела су: *Природњачки опис кинеског царства* (*A khinai birodalom természeti viszonyainak leírása*, 1886); *Опис геолошких посматрања и резултати путовања грофа Беле Сеченија кроз Источну Азију* (*A geológiai megfigyelések leírása és eredménye gróf Széchenyi Béla kelet ázsiai útjából*, 1890), *Историја кинеског царства* (1902), *Географски и социолошки опис Балатонског језера* (*A Balaton földrajzi és társadalmi állapotainak leírása*, 1902) и др²⁶.

Након Лоција, следио је низ његових колега, сарадника, ученика и пријатеља. Први међу њима, по свом положају у оквиру Мађарског географског друштва, био је др Реже Хаваш (**Havass Rezső**; Пожун, 1852 – Бу-

²⁶ Kálmán Benda, „Lóczy Lajos”, in: *Österreichisches biographisches Lexikon 1815–1950*, Bd. 5, Wien 1971, S. 267.

димешта 1927). Географ, наставник гимназије, професор универзитета и дворски саветник, Хаваш је похађао гимназију у Кечкемету и Будимпешти, докторирао 1876. на Катедри за географију и две године касније стекао диплому наставника реалке за исти предмет. Налазио се на разним просветним функцијама и предузимао велика студијска путовања по Немачкој, Француској, Холандији, Белгији, Италији, Балканском полуострву и јадранском приморју. Своје радове објављивао је у часопису *Географска саопштења*, које је издавало Мађарско географско друштво. Његови значајни радови су: *Ријека (Fiume, 1881); Мађарско географско друштво на Ошшој земаљској изложби у Будимпешти 1885. године (A magyar földrajzi társaság az 1885. évi budapesti országos általános kiállításon, 1885); Суецки канал са освртом на данашњу колонијалну политику и Ријеку (A suez csatorna tekintettel különösen a mai gyarmati politikára és Fiuméra, 1887); Света Гора и њени манастири (Az Athosz-hegy és kolostorai, 1891); Поновно уписивање Далмације Угарској (Dalmatia visszacsatolása a magyar birodalomhoz, 1889); Мађарска географска библиотека (Magyar földrajzi könyvtár, 1893); Споменица његовој историји Мађарској географској друштва (Emlékezés a Magyar Földrajzi Társaság 50 éves múltjára, 1922)*²⁷.

Трећи значајни учесник великобечкеречке путујуће скупштине био је др **Јене Чолноки** (Cholnoky/Csolnoky Jenő; Веспрем, 1870 – Будимпешта 1950), географ, професор универзитета и члан Мађарске академије наука, који је обављао дужност главног секретара Мађарског географског друштва. Важио је за једног од најугледнијих мађарских географа. Још као гимназијалац је почео да објављује прве радове из географије. Касније је студирао права у Будимпешти, али је наставио да се интересује за географију и упознао се са Лајошем Лоцијем, који му је 1894. године понудио место свог асистента на универзитету. Као студент, Чолноки је много путовао, нарочито истражујући област око Балатонског језера, која је (као и код Лоција) постала његова главна истраживачка преокупација. На Лоцијеву препоруку, Чолноки је 1893. примљен у редове Мађарског географског друштва, да би, три године касније, добио стипендију за путовање у Кину. Тамо је савесно водио истраживачки дневник и прикупљао етнолошку грађу, да би, по повратку из Кине, објавио своју књигу *Из змајевој царства (A sárkányok országából)*. Следило је именовање за асистента на катедри за географију (1898) и чланство у Мађарском географском друштву (1899), за чијег је генералног секретара изабран 1905. и на том положају ће се налази-

²⁷ „Havass, Rezső”, у публикацији: Szinnyei József, *Magyar írók. Élete és munkai*, IV. kötet (Gyalai–Hyrtyl), Budapest 1896, 536–538.

ти наредних пет година. Од 1904. био је уредник часописа Друштва *Географска саопштења*. Почетком 1905. именован је за професора опште географије универзитета *Франц Јозеф*, у Клужу. Упорним радом је формирао узорну библиотеку, увећао збирку фотографија и повећао број студената. Када је, 1908. године, одласком његовог ментора Лоција, место шефа Катедре за географију на универзитету у Будимпешти остало упражњено, Чолноки је претендовао на ову позицију, али га је предухитрио колега Геза Цирбус, што ће довести до великог скандала и размимоилажења између двојице дојучерашњих колега, пријатеља и сарадника. Поводом обележавања годишњице Америчког географског друштва, Чолноки је 1912. био позван да, уз грофа Пала Телекија, узме учешћа на великом научном путовању по САД. Своја искуства и успомене са ове експедиције описао је, 1942. године, у књизи под називом *Моје путовање у Америку са грофом Палом Телекијем*. У октобру 1919. био је приморан да напусти Клуж и пређе у Будимпешту, где је, као стручњак за географију, додељен мађарској делегацији на Версајској мировној конференцији. За потребе одбране мађарских интереса у Версају, написао је *Кришнику нових мађарских територија* и до краја живота остао један од најжешћих критичара и противника Тријанонског мировног уговора. У том смислу, био је истакнути члан, у међувремену основане, Лиге за одбрану територијалног интегритета Угарске. Године 1921. дошао је на чело Катедре за географију универзитета *Петер Пазмањ* у Будимпешти. Због занимљивог, особеног и надалеко чувеног начина држања наставе, његова предавања посећивали су и студенти медицине, технике, права итд. Број студената географије током његове професуре дуго је држао рекорд у богатој историји наставе географије у Мађарској. Његова омиљена област истраживања била је геоморфологија, чијим је гранама дао значајан допринос: истраживао је речне ерозије, формирање лесних тераса (на примеру Дунава и његових притока), законе померања живог песка, меандрирање река, седиментацију итд. Држао је предавања на бројним међународним научним скуповима. Био је почасни члан Енглеског географског друштва и Бечког географског друштва²⁸.

Ништа мање значајан од прве тројице био је **Пал Телеки** (széki Teleki Pál, Будимпешта, 1879–1941), који је, осим као географ и академик, још више остао упамћен као политичар и државник. Основну школу и гимназију је похађао у Будимпешти, након чега је 1898. отпочео студије правних наука, слушајући истовремено предавања из географије. На Катедри за географију је 1902. постао асистент Лајоша Лоција. У наредном периоду је путовао по

²⁸ Gabris Gyula, *нав. дело*, 62–64, *passim*.

Западној Европи (1906), Африци (1906) и поново Европи. Од 1909. до 1913. године налазио се на челу издавачке куће Мађарског географског института, а обављао је и дужност генералног секретара Мађарског географског друштва (1910–1923). Његово дело *Историја картографије јаванских острва* награђена је високим француским признањем *Жомар (Jomard)*. У јесен 1912, Телеки је отишао на пропутавање по Сједињеним Америчким Државама, а искуства и сазнања стечена том приликом је, деценију касније, објавио у књизи под називом *Географија америчке њивреде, са њоседним осврћом на САД (Amerika gazdasági földrajza, különös tekintettel az Északamerikai Egyesült Államokra)*. Дописни члан Мађарске академије наука постао је 1913, а редовни 1922. године. У Првом светском рату је служио као добровољац и за то време је настао његов рад *Историја географске мисли*. Као члан мађарске делегације на Версајској мировној конференцији, Телеки је, на основу пописа становништва Угарске из 1910, саставио етничку карту Угарске (тзв. *Црвена карта*), која је требало да оправда мађарске територијалне захтеве. У међуратном периоду се посветио политици и обављао највише државничке функције – био је председник мађарске владе (1920–1921), министар спољних послова (1920) и посланик Народне скупштине (1920–1926). У том периоду је основао и Институт за социо-географију (1924) и Институт за правне науке (1926). У политички живот ће се вратити 1938. године, као министар просвете и вера, а недуго затим постати, по други пут, председник владе. У овом последњем својству је настојао, делујући у врло компликованим и тешким политичким приликама у Европи, да сачува мађарску неутралност на међународној сцени. У том циљу је потписао Споразум о вечном пријатељству са Краљевином Југославијом, да би извршио самоубиство, након што је он прекршен, 1941. године. Поред већ поменутих, остали значајнији Телекијеви радови су: *Мађарска на Западу (La Hongrie Occidentale, 1920)*, *Развој Мађарске и њено место у европској историји (The Evolution of Hungary and its Place in European History, 1923)*, *Модерна географија и њена настава (Modern földrajza és oktatása, 1923)*, *Општи економска географија са њоседним осврћом на континенте Сјавој света (Általános gazdasági földrajz, különös tekintettel az óvilági kontinensekre, 1927)*²⁹.

Низ учесника пућујуће скупштине у Великом Бечкереку настављао је др **Аурел Литке** (Littke Aurel; Пешта, 1872 – Сегедин, 1945). Географ и средњошколски наставник, Литке је похађао гимназију у Печују, да би по њеном завршетку започео студије правних наука у Будимпешти. Међутим,

²⁹ Imre Röss, „Teleki von Szék, Pál”, in: *Österreichisches biographisches Lexikon 1815–1950*, Bd. 14, Wien 2013, S. 236.

убрзо се преоријентисао на географију и постао ученик Лајоша Лоција. По завршетку студија (1901) радио је као сарадник Географског института, а почев од 1905. године као асистент на Универзитету. Докторирао је 1908. на тему *Будимпешта под њурском влашћу*. Члан Мађарског географског друштва постао је 1902. године и до 1911. је обављао дужност његовог секретара. Највише се посветио питањима наставе географије (нарочито њеној заступљености у школским уџбеницима) и преводу стручне литературе са страних језика на мађарски. Од 1924. године је предавао астрономију и картографију на Вишој учитељској школи у Сегедину, где је, од 1932, обављао и дужности директора³⁰.

Рођен 1884. у Панчеву, др **Армин Амаде(о) Швалм** (Schwalm Armin Amadé) је такође био ученик Лајоша Лоција (од 1901). По завршетку студија, радио је као помоћник у настави, а затим и као сарадник Географског института. Докторирао је на теми *Сеизмички елементи Јајана* (1906). Годину дана раније, постао је члан Мађарског географског друштва, у оквиру ког је основао Одељење за економску географију (1912). Посебно се бавио истраживањима јадранског приморја, радећи на Поморској трговачкој академији у Ријеци; касније је био и генерални секретар Мађарског јадранског друштва. Често се селио, мењајући посове, радећи у просвети и као туристички водич, често долазећи у сукоб са својим окружењем. Научни опус му је био скроман, а доста се бавио преводилачким радом. Последњи пут се спомиње 1945. године, у вези са Мађарским географским друштвом³¹.

Од истакнутих метеоролога који су учествовали на путујућој скупштини издвајају се **Ерне Машањ** и **Антал Ретли**. **Машањ** (Massany Ernő; Кишпалуђа, 1878 – Будимпешта, 1946) се бавио не само метеорологијом, већ и астрономијом и ваздухопловством. Након што је дипломирао на пештанском универзитету, радио је у опсерваторији у Ођали и од 1902. био сарадник Мађарског краљевског метеоролошког института. Суделовао је у пуштању првих метеоролошких балона у Угарској. Касније му је поверена управа над фабриком авиона у Албертфалви, а од 1927. је био и руководилац прогностичарског одељења Метеоролошког института. Машањ је био и један од оснивача мађарског аероклуба (1910), мађарског Авиосавеза (1911), као и уредних стручних гласила *Мађарски ауто и авијацијски гласник* (*Magyar Automobil és Aviatikai Szemlé*) и *Аеро* (*Aero*). **Антал Ретли** (Réthly Antal; Будимпешта, 1879–1975) је био метеоролог, географ и

³⁰ Haltenberger Mihály, „In memoriam”, *Földrajzi közlemények* LXXVI. kötet, Budapest 1948, 3–4.

³¹ Gabris Gy., *нав. дело*, 67.

универзитетски професор. Радио је у мађарском Националном метеоролошком институту (1900), опсерваторији у Ођали (1904–1905), као спољни сарадник на Сеизмолошком заводу Универзитета у Будимпешти (1903–1914), на ком је дипломирао, док је у Клужу стекао докторат хуманистичких наука (1912). Учествовао је у првој мађарској научној експедицији јадранским приморјем (1913). На мађарском државном Институту за хортикултуру је предавао климатологију. Иницијатор је оснивања Мађарског метеоролошког друштва и покретања гласила *Време*, које је уређивао у два наврата (1925–1926, 1945–1947). Био је члан Међународног друштва за медицинску хидрологију, са седиштем у Лондону. На позив турске владе је организовао турску метеоролошку службу и основао опсерваторију у Анкари. Учествовао је у уређивању првог мађарског Климатског атласа. Обављао је дужност директора Земаљског метеоролошког завода (1933–1936). Увео је редовна мерења зрачења и геомагнетизма, организовао агрометеоролошку мрежу, започео узорковање аерозагађења и установио савремену временску прогнозу у Мађарској. Објавио је више од 250 радова, у разним стручним часописима. Пензионисан 1948, преминуо је 1975. године, у дубокој старости³².

Једну од најзанимљивијих тачака програма путујуће скупштине представљало је предавање које је одржао мексички конзул у Угарској, **Јене Бано**. Рођен 1855. године у Рошковању, Бано је похађао реформатску гимназију у Будимпешти, а потом прешао на Трговачку поморску академију у Ријеци. По завршетку школовања, путовао је по Француској, Италији, Енглеској и Африци. Касније је, по жељи родитеља, напустио морнарицу и постао железнички службеник. У потрази за послом и пословним приликама, 1889. је отишао, најпре, у САД, а потом у Мексико, где је отворио плантажу кафе. Наредних 14 година се бавио производњом кафе и пољопривредом. У Угарску се вратио 1903/1904, као почасни генерални конзул Мексика. У Угарској је објавио три књиге, о својим путовањима и животу у Мексику, као и бројне чланке у дневној штампи, којима је осетно утицао на перцепцију ове земље у мађарском јавном мњењу. До његовог времена, Мађари су имали негативно мишљење и утиске Мексику, које су креирали његови претходници; Бано је, с друге стране, писао о овој земљи са великим симпатијама, поредећи Мексиканце са Мађарима и нарочито истичући чињеницу да су и они дуго живели под туђинском влашћу и да су ценили патриотизам и слободољубивост. У својим радовима, Бано је представљао Мексико као земљу шансе и прилике, будући да је, из прве

³² „Rethly Antal”, in: Kenyeres Ágnes, *Magyar életrajzi lexikon* I–IV, Budapest 1967–1994.

руке, био у прилици да посведочи о његовој ондашњој модернизацији и просперитету, који је уживао у то доба. Недуго након путујуће скупштине у Великом Бечкерекy, постао је мексички конзул у Египту, а касније и у Немачкој. У међувремену је живео у Барселони и Смирни. Као сувласник једне трговачке компаније, преселио се 1927. у Малагу, где је убрзо потом и умро³³. Његова најзначајнија дела су: *Слике са њуша њо Америци (Úti képek Amerikából*, 1890), *Мексико и моје њушовање њо Тройима (Mexikó és utazásom a trópiokon*, 1896) и *Моја лушања њо Америци (Bolyongásaim Amerikában*, 1906).

Напоследку, међу учесницима великобечкеречке путујуће скупштине забележена су још два звучна имена: **Лудомир Савицки** из Лавова и **Рудолф Милекер** из Вршца. Пољак Савицки (Беч, 1884 – Краков, 1928) је био једини страни учесник овог скупа. Потоњи оснивач Пољског географског друштва 1918. године, студирао је географију и историју у Бечу (1903–1908), Лавову (1904/1905) и Берлину (1906), стручно се усавршавао у Лозани и Берлину (1908/1909). Истраживао је Карпате, Апенине и француски крас/крш. Сматра се оснивачем антропогеографије у Пољској. Осавременио је Географски институт Универзитета у Кракову и подстакао оснивање тамошњег Географског друштва, којим је председавао од 1922. до 1924. Такође је био члан више академија наука³⁴. С друге стране, Рудолф Милекер (Вршац, 1887–1945) је био син чувеног, банатског полихистора, историчара и истраживача старина Феликса Милекера. Основну школу и гимназију похађао у родном граду, а потом студирао у Будимпешти, Паризу, Берлину и Гетингену. Живо се интересујући за палеонтологију и вулканологију, путовао је 1909. на Исланд, а касније (1911–1912) у Малу Азију, како би лично истраживао тамошње вулкane. Секретар Мађарског географског друштва постао је 1914. године, а отприлике у исто време и ванредни професор Катедре за географију, на универзитету у Дебрецину. Касније је био и декан универзитета, у два наврата (1922, 1930–1933). Током летњих распуста често је посећивао Вршац, где је помагао свом оцу у археолошким ископавањима и завештао је своју збирку тамошњем музеју³⁵.

Остали учесници Скупштине били су: Еден Пиуковић, Иштван Леваи,

³³ О томе види: Balazs Venkovits, „Describing the Other, Struggling with the Self: Hungarian Travel Writers in Mexico and the Revision of Western Images”, *Journeys* 2, vol. 12 (2011), 28–47.

³⁴ Wiesław Bienkowski. „Sawicki, Ludomir von”, in: *Österreichisches biographisches Lexikon 1815–1950*, Bd. 10, Wien 1999, S. 3–4.

³⁵ Cvetanović Martin, „Milleker Bódog. Bánát polihisztora a történelem nyomában”, *Léttünk* 1, Újvidék 2013, 99–100; Haltenberger Mihály, „In memoriam”, *Földrajzi közlemények*, LXXVI. kötet, Budapest 1948, 2.

др Шаму Лас, др Јанош Сиклаи, Лајош Фраунхофер, Геза Черно, др Шандор Ишпановић Старији, Шандор Ишпановић Млађи, Ференц Ишпановић, Ласло Мадараши, Лајош Халас, Ласло Крејбиг, Габор Шилинг, Јене Нађ, Тивадар Питер, др Еде Пинкерт и Мартон Сабо³⁶.

Из плејаде ових угледних имена тадашње мађарске географске науке, упадљив је изостанак **Гезе Цирбуса**³⁷. Рођен 1853. године у Кошицама, Цирбус је одрастао у двојезичној (мађарско-немачкој) породици, чије је бугарско порекло утицало на његово касније истраживање бугарске националне заједнице у Торонталској жупанији. У родном граду, Цирбус је похађао гимназију монашког реда норбертинаца (премонстраријанаца), где је знање страних језика проширио учењем латинског, грчког, енглеског и француског. На универзитету у Пешти је 1873. започео студије географије, историје, филозофије и историје уметности; ту му је професор био Јанош Хунфалви, оснивач Мађарског географског друштва. Наредне године (1874), Цирбус је приступио реду пијариста и 1878. је заређен за свештеника. Још као студент је објављивао мање радове из географије, у провинцијској штампи и разним часописима. Докторирао је 1886, одбранивши дисертацију о Бугарима у Јужној Угарској, која је, исте године, у Бечу, преведена на немачки језик. Предавао је географију и немачки језик у пијаристичким градовима широм Угарске – у Кечкемету, Кишсебену, Темишвару, Веспрему, Сегедину, Клужу, Левочи, Нађкарољу, Великој Кањижи, Шаторалајухељу итд. Због свог темперамента, често је долазио у сукоб са окружењем и мењао место становања и рада, али је, с друге стране, на тај начин стекао прворазредан увид у географске, етнографске, историјске, друштвене и друге прилике у Угарској. Међу мађарским географима оног времена, Цирбус је поседовао највише емпиријских знања о Угарској и често је сарађивао са Мађарским географским друштвом; примера ради, уз подршку Друштва је 1900. године учествовао у Светској изложби у Паризу. Упоредо са свештеничком каријером, до одржавања путујуће скупштине у Великом Бечкереку, Цирбус је већ изградио репутацију угледног географа и научника, чији су радови били високо цењени и признати. У то време, Цирбус је већ неколико година живео у Великом Бечкереку, где је радио као наставник географије у пијаристичкој гимназији. Међутим, баш у том периоду је дошло и до његовог разлаза са Друштвом, услед великог скандала, који је потресао ондашњу научну јавност, а у чијем се седишту сам

³⁶ „Az ország tudósai Nagybecskerekben. Előkészületek a kongresszusra”, *Torontál* 217. sz., 1909. szeptember 24, 1–2. o.

³⁷ О томе види: Gabris Gy., *нав. дело*, 55–56.

Цирбус нашао. Узрок томе било је његово настојање да постане шеф Катедре за географију на пештанском универзитету. Пријава гимназијског наставника географије на ову позицију (ма колики он углед уживао у научној заједници) наишла је на отпор престониčkih академика, који су такође рефлектовали на овај положај, међу којима су се нарочито истицали његов (до тада) добар пријатељ (и противкандидат) Јене Чолноки и Пал Телеки. Чак је, на вест да је Цирбус именован за шефа катедре, Друштво послало једну депутацију у Беч, са задатком да интервенише код цара Фрање Јосифа, да спречи или поништи ово именовање. С друге стране, Цирбус је уживао јаку политичку подршку тада водећих политичких личности у Угарској – грофова Алберта Апоњија (министра просвете) и грофа Ференца Зичија, угледног аристократе и вође Народне католичке странке. Сматра се да је гроф Апоњи, Цирбусовим постављењем на чело Катедре, желео да учини уступак и придобије за себе Народну католичку странку. На крају је Цирбус заиста добио жељену позицију, али је, следствено томе, био остракизован и изопштен из свих активности Друштва³⁸. Ово је нарочито дошло до изражаја уочи и током путујуће скупштине у Великом Бечкерек, где је једино био кооптиран у Информативни одбор Торонталског мађарског културног друштва и није узео учешћа у раду самог скупа. Па ипак, пошло му је за руком да утисне сопствени печат на ову приредбу: у предвечерје скупштине *Торонтал* је, у два дела, објавио један његов есеј, у ком је расправљао о главним географским питањима и проблемима Торонталске жупаније, са научног становишта³⁹.

Неколико дана пред Скупштину, исти лист је објавио садржај писма које је генерални секретар Друштва, Јене Чолноки, упутио главном уреднику овог гласила, Јаношу Шомфаију. Већ у уводним редовима, назначен је главни разлог због чега је Велики Бечкерек био одређен као место одржавања Скупштине: испоставило се да претежна већина чланова Друштва поседује врло оскудна знања о Јужној Угарској⁴⁰. У исто време је представљена и намера Друштва да представи јавности значај домаће (националне) географије, са посебним нагласком на њену улогу у упошљавању свих расположивих привредних потенцијала, за добробит мађарске отаџ-

³⁸ Gabris Gy., *нав. дело*, 56.

³⁹ Dr. Czirbusz Géza, „Földrajzlati problémák Torontálban”, *Torontál* 217. sz., 1909. szeptember 24, 1–2. o.;

Dr. Czirbusz Géza, „Földrajzlati problémák Torontálban”, *Torontál* 217. sz., 1909. szeptember 24, 1–2. o.; „Hirek. Földrajzlati problémák Torontálban”, *Torontál* 217. sz., 1909. szeptember 24, 2. o.

⁴⁰ „Az ország tudósai Nagybecskerekben. Előkészületek a földrajzi kongresszusra”, *Torontál* 216. sz., 1909. szeptember 23, 1–2. o.

бине. Износећи занимљива поређења географских наука у Угарској са онима у Немачкој, Чолноки је навео пример научних студија Балатонског језера, које је, наводно, неименовани географски часопис у Немачкој означио као најбоље у тој области; као резултат ових проучавања, апострофирано је привредно уздизање балатонског региона.

Ток скупштине

Уместо председника Лајоша Лоција, који је, услед болести, био спречен да дође у Велики Бечкерек, путујућу скупштину је 26. септембра отворио потпредседник Друштва, Реже Хаваш. Он је окупљенима пренео Лоцијеве поздраве и у општим цртама представио главни циљ Мађарског географског друштва: што боље упознавање Панонске низије, која представља главни извор прехране Угарске, како би се њена преимућства и ресурси искористили на што бољи начин, на ползу и за добробит земље. Истовремено је захвалио грађанима Великог Бечкерка за позив и топао дочек.

За њим је следио поздравни говор торонталског великог жупана, Беле Ботке, који је Мађарском географском друштву пренео поздраве министра пољопривреде, Игнаца Дарањија и пожелео скупштини пуно успеха у раду. Након њега су се присутнима обратили торонталски поджупан Агоштон Јанко и торонталски главни бележник Ерне Винцехиди; овај последњи је пренео скупу садржај поздравног телеграма покровитеља Торонталског културног удружења, грофа Јенеа Карачоњија, који је, такође, Скупштини пожелео успешан рад.

Потом је генерални секретар Друштва, Јене Чолноки, пренео поздраве почасног председника Друштва, Армина Вамберија, Ердељског музејског друштва, Музеја Веспремске жупаније, Ердељског карпатског друштва, као и Мађарског туристичког савеза. Уз то је предложио да Скупштина пошаље поздравне телеграме принцу Филипу фон Кобургу (покровитељу Друштва), Алберту Апоњију (министру просвете), Игнацу Дарањију (министру пољопривреде) те државним секретарима Ђули Влашићу, Виктору Молнару и Јожефу Стерењију; овај предлог је једногласно усвојен, као и сугестија Ернеа Машања да се путем телеграма поздрави и председник Друштва, Лајош Лоци.

Након тога се прешло на излагања. Први референт је био Јене Чолноки, који је опширно говорио о циљевима научних истраживања Панонске низије. Одржао је духовито и пријемчиво предавање, у ком је представио историјски преглед географског и геолошког развоја Панонске низије. Та-

кође је описао улогу Мађарског географског друштва у свеобухватним истраживањима Панонског басена, како би се потенцијали и ресурси ове области на најбољи начин могли искористити, за добробит отаџбине.

Следећи говорник је био Ерне Машањ, чије је излагање било посвећено мађарској авијацији и истраживачким пројектима Мађарског географског друштва у овој области. Подвукао је важност овладавања једне земље њеним ваздушним простором и говорио даље о напретку које су друге земље постигле на овом пољу.

У трећем предавању је Антал Ретли говорио о сеизмолошким карактеристикама Панонске низије и активностима Друштва с тим у вези. Подсетио је присутне на отварање метеоролошке станице у Сегедину претходне године и zaloжио се за отварање такве станице и у Великом Бечкерекy, што је наишло на опште одобравање и огроман аплауз присутних у сали.

Последње предавање, које је одржао потпредседник Друштва, др Реже Хаваш, изазвало је и највише пажње присутних: у његовом се фокусу налазило, тада актуелно, питање тријализма у Угарској⁴¹. Главне смернице биле су следеће: у средишту настојања за преустројством Монархије на тријалистичким основама налази се тежња да се Угарска ослаби и одвоји, тј. потисне даље од јадранске обале; даље, да та и таква идеја није настала – како се то сматра – међу Јужним Словенима, већ у владајућим круговима у Бечу; да би потенцијална јужнословенска јединица унутар Монархије обухватила Босну и Херцеговину, Далмацију, Хрватску-Славонију и Ријеку, географски простор који се готово у целости ослања на Угарску, док са Аустријом једва и да има било какав контакт; насупрот томе, богате културне, историјске, привредне и све друге везе овог подручја (јадранске обале и њеног залеђа) са Угарском су резултат географског положаја, политике и спољне политике мађарских краљева. Хаваш је на крају, као мађарски одговор на тријализам, истакао непоколебљиво и категорично одбацивање тријалистичке идеје (*не йренейи ниједан йедаљ земље свейше мађарске круне у некакву јужнословенску државу и йројну монархију*), као и јачање мађарских веза са јадранском обалом и њеном залеђином. У првом реду је требало изградити пруге, како би се Будимпешта, преко Огулина и Книна, што чвршће везала за јадранске луке Сплит, Шибеник и Задар, поред већ постојећих дружних

⁴¹ Под појмом „тријализам” подразумева се идеја, настала почетком 20. века, да се двојно уређена Аустро-угарска монархија реорганизује, увођењем нове, треће јединице, како би се задовољили јужнословенски народи, који су живели у њеним границама, а уједно и створила противтежа Угарској. О томе види: Igor Ivašković, „Trijalistička reforma Austro-Ugarske u časopisima slovenskih liberala iz Trsta i Gorice”, *Povijesni prilozi – Historical contributions – Historische Beiträge* vol. 40, Nr. 60, Zagreb 2021, 293–316.

праваца према Дубровнику и Боки Которској. Циљ овог железничког умрежавања било је укључивање ове области (Далмације, Хрватске, Босне и Херцеговине) у сферу мађарских интереса и мађарске привреде. Своје излагање Хаваш је завршио изражавајући жељу да се *живо мађарске културе сјустити на Јадранско приморје*, међу Јужне Словене, где би њена светлост окупила тамошње народе: *а ако се циљано и мукошрпно буде радило на економском и духовном плану, онда крајњи резултат тој рада неће бити стварање никакве нове јужнословенске државе, нијихи шројне монархије, већ обнова Велике Угарске Лајоша Великог*⁴².

Ово излагање је завршено бурним аплаузом, након чега је Хаваш, као председавајући, захвалио присутнима и закључио рад скупа. Уследио је свечани ручак за учеснике скупа, који је, у великој сали бечкеречке Касине, уприличио градоначелник, др Золтан Перишић. У својој ревности, Јанош Шомфаи, портпарол Организационог одбора, уредник *Торонђала* и извештач са овог скупа, ишао је дотле да је објавио и јеловник са овог банкета (*сућа од ракова, козји сос „Мониеље”, јовеђе ђечење а ла Миллион, ћиреће и свињско ђечење са салатом и џемом, ђарфе, воће, сир, ризлин, шампањац из винарије Литке*⁴³). Свечани обед је, пригодном здравицом, отворио торонталски велики жупан, Бела Ботка; након њега је Географско друштво, у име Жупаније, града Великог Бечкерекa и Торонталског мађарског културног удружења, поздравио поджупан Агоштон Јанко. На здравице домаћина одговорили су Реже Хаваш и Јене Чолноки: први је наздравио за великог жупана, поджупана и градоначелника, док је други подигао чашу за Торонталско мађарско културно удружење и његовог председавајућег, главног жупанијског бележника, Ернеа Винцехидија. Ђула Халас је наздравио стражом госту – Лудомиру Савицком, који му је узвратио, уз превод Амадеа Швалма. За крај су здравице разменили Ерне Машањ и Јанош Шомфаи.

После ручка, наставник цртања у Бечкеречкој гимназији, Антал Штрајтман је повео део гостију у обилазак фабрике тепиха *Дунђерски*, где их је примио и кроз погон провео директор, Пал Дице. Други део гостију, на челу са др Јенеом Чолнокијем и наставником гимназије Јожефом Бурге-том, обишао је бечкеречки атар, како би испитао његове геолошке одлике.

Вече другог дана путујуће скупштине било је резервисано за предавање генералног конзула Мексика, Јенеа Баноа, који је, у дупке пуној сали град-

⁴² „A kultúra ünnepe. A Magyar Földrajzi Társaság vándorgyűlése Nagybecskerekben”, *Torontál* 219. sz., 1909. szeptember 27, 1–3. o.

⁴³ Винарија *Литке* (*Littke*), основана 1859. године у Печују, позната по производњи пенушаваг вина и шампањца (прим. аут.).

ског позоришта, уз занимљиву илустративну презентацију, упознао присутне са знаменитостима Мексика, његовом историјом и свакодневницом. Дан се завршио вечерњим пријемом у Жупанијској палати, чија је домаћица била супруга великог жупана, Ема Ботка, а ком је присуствовало више од 50 гостију – како чланова Друштва, тако и угледних Бечкеречана и жупанијских и градских функционера⁴⁴.

Излет у дунавске ритове

Последња тачка програма путујуће скупштине Мађарског географског друштва у Великом Бечкереку био је излет бродом по Бегеју, Тиси и Дунаву, све до дунавских ритова у близини Опова, на који су гости отишли трећег, последњег дана, како би се упознали са тамошњим приликама.

Чланови Друштва и Бечкеречани који су их том приликом пратили, кренули су из града у 6.30 ујутру, бродом Подунавског паробродарског друштва бр. 4, који је специјално за ту прилику изнајмило Торонталско мађарско културно удружење. На излет је, по лепом јесењем времену, кренуло двадесетак географа и тридесетак жупанијских и градских функционера и угледника. Најпре су се искрцали код Ечке, где им је инжењер Ђула Маурер стручно објашњавао радове на изградњи насипа, а Јене Чолноки, са научне стране, говорио о особеностима овог краја, на које су пажњу скретали водичи Имре Ловизер и Јожеф Бургет. Исто је чинио и на Тителском брегу, где су се излетници, по други пут, искрцали да разгледају терен. Након Титела, на броду је послужен доручак (рибља чорба *Синіхофер*, гушчја паштета *Ситраздур*, хладни одрезак, воће, сир, пиво *Дрехер*, вилањско црвено вино). Пут је настављен Тисом, до Дунава, уз чашу вина, добру атмосферу и дивљење пределу, кроз који су пролазили.

Сат времена касније, брод је пристао у импровизовану луку на Дунаву, у близини Опова, где је госте дочекала делегација из Опова и оближњих места (Дебељаче и Ченте), окићена заставама и послата са колима, да дочека уважене излетнике. Међу окупљенима су били Ђерђ Керестеш, почасни начелник општине Анталфалва (Ковачица), општински бележници из Дебељаче (Михаљ Шепшеи), Анталфалве (Павле Мештеровић) и Ченте (Геза Гранжан), др Антал Кун (адвокат из Анталфалве), Имре Сенти, земљопоседник из Дебељаче и Грос, земљопоседник из Опова. Поздравни говор одржао је Михаљ Шепшеи.

⁴⁴ „A kultura ünnepe. A Magyar Földrajzi Társaság vándorgyűlése Nagybecskerekén”, *Torontál* 219. sz., 1909. szeptember 27, 1–3. o.

Након тога су излетници сели у кола и одвезли се у ритове, чији су биљни и животињски свет разгледали са великим интересовањем. Потом су посетили рибарско газдинство Матић, где су ручали домаће рибље специјалитете, а затим наставили пут кроз ритове. Обишли су, некада развијено, мађарско село Албрехтсдорф⁴⁵, које је, у међувремену, пропало и у том тренутку бројало једва 16 домаћинстава. Сироти и унесрећени мештани су дочекали госте и великом жупану, Бели Ботки, уручили петицију, којом су тражили обнову села и ослобођење од пореза. Ботка је обећао подршку, а др Реже Хавас је позвао Мађаре да истрају, истакавши да ће он и његове колеге научници учинити све да се спасу Мађари који су остали напуштени у ритовима. Након овог дирљивог сусрета, група се вратила на брод око 17.30. Реже Хаваш се, у име Друштва, захвалио мештанима на дочеку и добродошлицы, а посебно вођи пута, Имреу Сентију.

Повратак кући је протекао у знаку вечере⁴⁶, здравица и захваљивања. Излетници су се вратили у Велики Бечкерек после 11 сати увече и следећег јутра су кренули пут Будимпеште. Тако се завршила путујућа скупштина Мађарског географског друштва 1909. године. Правећи рекапитулацију овог догађаја, наредни број *Торонџала* је забележио:

Јуче се завршио прелепи празник културе, који је Торонталско мађарско културно удружење приредило нашем жупанијском седишту Великом Бечкереку, када је позвало Мађарско географско друштво да овде одржи своју годишњу путујућу скупштину. Са нама су три дана овде били **апостоли науке** (подв. аут.)... Можемо бити сигурни да ће ова три дана културе бити од великог значаја за град Велики Бечкерек, и да ће нам убудуће бити од велике помоћи сви они истакнути појединци који су, након ове посете, отишли одавде са убеђењем да је овај град снажан бастион мађарске културе и народног живота и да је у државном интересу да га негује и оснажује, колико год је то могуће...⁴⁷

⁴⁵ У питању је село које је основано у дунавском рити 1868, а име је добило по аустријском надвојводи и војсковођи Албрехту (1817–1895), победнику у чувеној бици код Кустоце 1866. Село је касније поплавлено и добрим делом било расељено (Anton Peter Petri, *Einige Banater Ortsnamen und ihre Herleitung*, Mühldorf/Inn 1983, 4).

⁴⁶ Читаоци *Торонџала* ни овога пута нису остали ускраћени за садржај јеловника: Вингзор супа, дански сос (ремулад, налик тартару – прим. аут.), филе-одрезак у португалском сосу (a la portugaise), печена патка и ћурка (са салатом), жербо торта, воће, сир, мађарско вино (берба 1903), ердељски шампањац („Ünnep után”, *Torontál* 220. sz., 1909. szeptember 28, 2. o.).

⁴⁷ „Ünnep után”, *Torontál* 220. sz., 1909. szeptember 28, 2. o.

Путујућа скупштина у светлу архивске грађе

За разлику од мноштва детаљних новинских извештаја, који су говорили о припремама и току путујуће скупштине, сачувана архивска грађа о овом догађају је врло оскудна. У Историјском архиву Зрењанин налази се свега неколико докумената у којима се он помиње.

Први такав документ је молба, датирана на 2. септембар 1909, којом председник и секретар Торонталског мађарског културног удружења, др Ерне Винцехиди и Јанош Шомфаи, траже од Позоришног одбора Торонталске жупаније да се сала градског позоришта у Великом Бечкерек уступи Мађарском географском друштву, за потребе предавања, које је требало да се одржи другог дана путујуће скупштине. Наглашавајући да ова приредба има културни карактер, они су тражили да им се сала уступи бесплатно и заједно са потребном расветом⁴⁸. Председник овог тела – велики жупан Бела Ботка – позитивно је одговорио на овај захтев, уз претходно прибављену сагласност чланова поменутог одбора⁴⁹. Истовремено је о томе обавестио градоначелника, др Золтана Перишића, којем је наложио да се побрине за све што је потребно, у погледу оспособљавања позоришне расвете, као и предстојника градске полиције (редарства), Оскара Рајтера.

Две недеље касније, у време када су припреме већ поодмакле, велики жупан је још једном подсетио градоначелника на предстојећу приредбу, ургирајући, још једном, да се предузму све потребне мере, како би се обезбедила расвета у позоришној сали (очигледно, у питању је био стално присутан технички проблем)⁵⁰.

У посредној вези са путујућом скупштином у Великом Бечкерек у још један предмет, који се чува у зрењанинском архиву: у питању је слична молба за уступањем позоришне сале, али овога пута за потребе стручног предавања др Антала Ретлија, са Метеоролошког института, које је одржано

⁴⁸ Историјски архив Зрењанин (= ИАЗ), Ф. 3 Велики Бечкерек, град са уређеним магистратом 1872–1918 (= Ф. 3 ВБ 1872–1918), „Мађарско географско удружење моли бесплатно коришћење позоришне дворане ради предавања о географији”, бр. 956/1909.

⁴⁹ Што и није било нарочито тешко, с обзиром на то да су у састав Одбора улазили махом истомишљеници, жупанијски чиновници и исти људи који су учествовали у организацији Скупштине: др Лајош Брајер, поджупан Агоштон Јанко, др Јанош Киш, др Деже Нађ, Бела Пороскаи, др Золтан Перишић, др Виктор Полак, др Ерне Винцехиди, др Лајош Веги и Исидор Вајс Историјски архив Зрењанин, Ф. 3 Велики Бечкерек, град са уређеним магистратом 1872–1918, „Мађарско географско удружење моли бесплатно коришћење позоришне дворане ради предавања о географији”, бр. 956/1909.

⁵⁰ ИАЗ, Ф. 3 ВБ 1872–1918, „Уступање позоришта Географском друштву за предавање”, бр. 723/1909.

20. новембра – непуна два месеца након путујуће скупштине⁵¹. Индикативно је да се недуго затим у Великом Бечкерек отворила метеоролошка осматрачка станица, како је то и било најављено, током путујуће скупштине⁵².

Путујућа скупштина је заузела значајно место у извештају о раду *Тороншалској мађарској културној удружења*, који је, наредне године, публикован, у оквиру пригодне споменице, посвећене 25. годишњици његовог оснивања⁵³. Након описа самог тога скупштине, следио је следећи закључак Ј. Шомфаја:

Овај светли празник Географског друштва није овде истакнут као испразна парада, већ заиста као културни догађај од великог значаја, за чије је потребе наше удружење обезбедило седиште Жупаније и на који, са правом, може бити поносно. Али читава јавност Великог Бечкерек може бити поносна на овај празник, за чију прославу град још никада до сада није био толико окићен, такорећи и без најмање фалинке, и који је обележен на тако предиван начин, уз неподељено одушевљење целокупне градске јавности и свих [друштвених] слојева, да су им и сами нервозни, научници одали почаст, уз ласкаво и искрено дивљење и признање, за какво Велики Бечкерек, град-пасторче судбине, мало зна. Ово признање гостију је утолико драгоценије, јер смо могли да видимо и осетимо да оно није само уљудна фраза, већ да је стварно и искрено. Научници нису навикли да падају у екстазу током било каквог догађаја, а ако то и учине, онда је то заиста и искрено. Можемо бити сигурни да ће ова три празнична дана бити од велике користи за град Велики Бечкерек, а да ће нам убудуће изванредна господа, која су боравила овде у посети, бити од велике помоћи у будућим подухватима; они су се уверили да је овај град такав бастион мађарске културе и народног живота и да је у интересу земље да се они хране и оснажују, колико год је то могуће. То је оно што је нарочито важно за град Велики Бечкерек и због тога морамо поново истаћи и изразити нашу захвалност и уважавање Жупанији и Граду, који су нас подржали током прославе, као и свим чиниоцима који су допринели успеху (ове) предивне културне манифестације⁵⁴.

⁵¹ ИАЗ, Ф. 3 ВБ 1872–1918, „На молбу великог жупана позориште се уступа бесплатно др Ретлију за научно предавање метеоролошког института”, др. 876/1909.

⁵² Somfai J., *нав. дело*, 72.

⁵³ За детаљан извештај види: „Évi jelentés az 1909-ik évről”, in: Somfai János, *нав. дело*, 49–72.

⁵⁴ A Földrajzi Társaságnak ezt a fényes ünnepségét nem mint üres parádét emeljük itt ki, hanem igenis mint nagyjelentőségű kulturális eseményt, amelyhez egyesületünk juttatta a vármegye székhé-

Напоследку, осим предавања која је Антал Ретли држао у Великом Бечкерекy, недуго након годишње скупштине Друштва, ваљало би поменути и пројекат који је уследио неколико година касније: у питању је била свеобухватна монографија о Торонталској жупанији, која је објављена 1912. године, у оквиру едиције *Жуђаније и њагови Ујарске* (мађ. *Magyarország vármegyei és városai*), а коју је, почев од 1894, издавала Мађарска академија наука и уметности⁵⁵. У Централном уређивачком одбору ове едиције, којим је председавао историчар и етнолог Шаму Боровски (Borovszky Samu; 1860–1914)⁵⁶, седили су, између осталог, водећи чланови Мађарског географског друштва, који су били у непосредној вези са скупштином одржаном у Великом Бечкерекy (Лајош Лоци, Јене Чолноки, Реже Хамваш), док су у самом писању монографије о Торонталској жупанији директно, као (ко)аутори, учествовала лица, која су узела мањег или већег учешћа у организацији и раду тог скупа (поджупан Агоштон Јанко, Амадео Швалм, Антал Штрајтман). Ипак, с обзиром на то да је један од аутора био и Геза Цирбус (у то време у спору са водећим географима у Будимпешти), остаје упитно колики је заиста био њихов удео у овој књизи.

lyét s amelyre egyesületünk joggal büszke lehet. De büszke lehet az ünnepségre Nagybecskerek város egész közönsége, mert ez az ünnep, amilyenre eddig, fájdalom, még nem igen volt berendezve a város, ugyszólván a legkisebb szépséghiba nélkül, fölemelő szép formában, a város egész közönségének, minden rétegének egybehangzó lelkesedésével folyt le s maguk az idegyült tudósok olyan hízeltő őszinte bámulattal és elismeréssel hódoltak Nagybecskerek város közönségének, amilyenben nagyon kevés része volt még Nagybecskereknek, ennek a mostoha sorsu városnak. A vendégeknek ez az elismerése annál értékesebb, mert mindnyájan láthattuk és érezhattük, hogy az elismerés nem udvarias frázis, hanem igazi és őszinte. A tudósok nem szoktak semmiféle fényes ünnepeltes közben extázisba jönni s ha ilyenre ragadtatják magukat, az valóban őszinte. Bizonyosra vehetjük, hogy ez a három kulturális ünnepnap kiváló hasznára lesz Nagybecskerek városának s hogy a jövőben minden előretöréskéiben nagy segítségünkre lesznek azok a kiváló férfiak, akik itt járva, meggyőződtek arról, hogy az országának ez a városa a magyar kulturának és nemzeti életnek olyan vára, amelyet minél jobban istápolni és erősíteni az ország érdeke. Ez az, ami különösen értékes volt Nagybecskerek városára s ez az, amiért ismételtelen ki kell emelniünk és köszönetünket s elismerésünket kell kifejezni az ünnepség körül bennünket támogató vármegyének és városnak, valamint az összes tényezőknél, akik a gyönyörű kulturális ünnep sikerének előmozdítói voltak (Somfai J., нав. дело, 52–53).

⁵⁵ Borovszky Samu, *Torontál vármegye*, Budapest 1912.

⁵⁶ О Шамуу Боровском види: Бела Ижак, *На крилима времена. Знамении људи ојшћине Оџаци*, Оџаци 2013, 126–129.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

Архивски извори:

- Историјски архив Зрењанин, Ф. 3 Велики Бечкерек, град са уређеним магистратом 1872–1918, „Уступање позоришта Географском друштву за предавање“, бр. 723/1909.
- Историјски архив Зрењанин, Ф. 3 Велики Бечкерек, град са уређеним магистратом 1872–1918, „На молбу великог жупана, Позориште се уступа бесплатно др Ретлију за научно предавање Метеоролошког института“, бр. 876/1909.
- Историјски архив Зрењанин, Ф. 3 Велики Бечкерек, град са уређеним магистратом 1872–1918, „Мађарскогеографско удружење моли бесплатно коришћење позоришне дворане ради предавања о географији“, бр. 956/1909.

Периодика:

- „Lokales. Kongreß der geographischen Gesellschaft“, *Gross-Becskereker Wochenblatt* Nr. 38, 18. September 1909, S. 4.
- „Der Landeskongreß der Geographischen Gesellschaft“, *Gross-Becskereker Wochenblatt* Nr. 39, 25. September 1909, S. 1–2.
- „Der Kongreß der Geographischen Gesellschaft“, *Gross-Becskereker Wochenblatt* Nr. 40, 2. Oktober 1909, S. 2–3.
- „Hirek. A földrajzi társaság Nagybecskereken“, *Torontál* 241. sz., 1908. október 21, 1–2. o.
- „Hirek. A földrajzi társaság kongresszusa Nagybecskereken“, *Torontál* 200. sz., 1909. szeptember 3, 2. o.
- „Hirek. A földrajzi társaság kongresszusa“, *Torontál* 202. sz., 1909. szeptember 4, 2. o.
- „Hirek. A földrajzi társaság kongresszussa“, *Torontál* 202. sz., 1909. szeptember 6, 2. o.
- „Az ország tudósai Nagybecskereken. Előkészöletek a földrajzi társ. konresszusára“, *Torontál* 203. sz., 1909. szeptember 7, 1–2. o.
- „Hirek. A Földrajzi Társaság kongresszusa“, *Torontál* 204. sz., 1909. szeptember 9, 2. o.
- „Hirek. Az ország tudósai Nagybecskereken“, *Torontál* 205. sz., 1909. szeptember 10, 2. o.

- „Hirek. A földrajzi társaság kongresszusa”, *Torontál* 206. sz., 1909. szeptember 11, 2. o.
- „Hirek. A Földrajzi Társaság kongresszusa”, *Torontál* 208. sz., 1909. szeptember 14, 2. o.
- „Hirek. A földrajzi társaság kongresszusa”, *Torontál* 210. sz., 1909. szeptember 16, 1. o.
- „Hirek. A földrajzi társaság kongresszusa”, *Torontál* 211. sz., 1909. szeptember 17, 1. o.
- „Hirek. A földrajzi társaság vándorgyűlése”, *Torontál* 212. sz., 1909. szeptember 18, 2. o.
- „Hirek. A Földrajzi Társaság kongresszusa”, *Torontál* 213. sz., 1909. szeptember 20, 2. o.
- „Hirek. Az ország tudósai Nagybecskerekén”, *Torontál* 214. sz., 1909. szeptember 21, 2. o.
- „Az ország tudósai Nagybecskerekén. A földrajzi társaság kongresszusa”, *Torontál* 215. sz., 1909. szeptember 22, 1–2. o.
- „Az ország tudósai Nagybecskerekén. Előkészületek a földrajzi kongresszusra”, *Torontál* 216. sz., 1909. szeptember 23, 1–2. o.
- „Az ország tudósai Nagybecskerekén. Előkészületek a kongresszusra”, *Torontál* 217. sz., 1909. szeptember 24, 1–2. o.
- Dr. Czirbusz Géza. „Földrajzlati problémák Torontálban”, *Torontál* 217. sz., 1909. szeptember 24, 1–2. o.
- „Hirek. Földrajzlati problémák Torontálban”, *Torontál* 217. sz., 1909. szeptember 24, 2. o.
- „Az ország tudósai Nagybecskerekén. Nagybecskerek ünnepnapjai”, *Torontál* 218. sz., 1909. szeptember 24, 1–2. o.
- Dr. Czirbusz Géza. „Földrajzlati problémák Torontálban”, *Torontál* 217. sz., 1909. szeptember 24, 1–2. o.
- „A kultúra ünnepe. A Magyar Földrajzi Társaság vándorgyűlése Nagybecskerekén”, *Torontál* 219. sz., 1909. szeptember 27, 1–3. o.
- „Ünnep után”, *Torontál* 220. sz., 1909. szeptember 28, 1–2. o.

Монографске публикациије:

- Gábris, Gyula. *150 éves Magyarország első földrajz tanszéke*, Budapest 2020.
- Ижак, Бела. *На крилима времена. Знаменити људи ошћинине Оџаци*, Оџаци 2013.
- Кириловић, Димитрије. *Помаћаривање у дившој Ујарској*, Нови Сад 1935.
- Крчмар, Филип. *Торонтијалска жујанија и њено наслеђе*, Зрењанин 2015.

- Крчмар, Филип (ур.). *Народни музеј Зрењанин 1911–2021*, Зрењанин 2023.
- Petri, Anton Peter. *Einige Banater Ortsnamen und ihre Herleitung*, Mühlendorf/Inn 1983.
- Somfai János, *Negyedszázad a torontálvármegyei magyar közművelődési egyesület. Emlékkönyve főnállásának negyedszázados évfordulója alkalmából (1885–1910)*, Nagybecskerekén 1910.

Студије и чланци:

- Cvetanović, Martin. „Milleker Bódog. Bánát polihisztora a történelem nyomában”, *Léttünk* 1, Újvidék 2013, 93–109.
- Haltenberger Mihály, „In memoriam”, *Földrajzi közlemények*, LXXVI. kötet, Budapest 1948, 1–11.
- Ivašković, Igor. „Trijalistička reforma Austro-Ugarske u časopisima slovenskih liberala iz Trsta i Gorice”, *Povijesni prilozi – Historical contributions – Historische Beiträge* vol. 40, Nr. 60, Zagreb 2021, 293–316.
- Shimazu, Toshiyuki. „War, Peace and a geographical Internationalism: the 1871 Antwerp International geographical Congress”, *Geographical Reports of Tokyo Metropolitan University* 50, Tokyo 2015, 97–105.
- Venkovits, Balazs. „Describing the Other, Struggling with the Self: Hungarian Travel Writers in Mexico and the Revision of Western Images”, *Journeys* 2, vol. 12 (2011), pp. 28–47.

Одреднице у биографским речницима:

- Benda, Kálmán. „Lóczy Lajos”, in: *Österreichisches biographisches Lexikon 1815–1950*, Bd. 5, Wien 1971, S. 267.
- Ress, Imre. „Teleki von Szék, Pál”, in: *Österreichisches biographisches Lexikon 1815–1950*, Bd. 14, Wien 2013, S. 236.
- Bienkowski, Wiesław. „Sawicki, Ludomir von”, in: *Österreichisches biographisches Lexikon 1815–1950*, Bd. 10, Wien 1999, S. 3–4.
- „Rethly Antal”, in: Kenyeres Ágnes, *Magyar életrajzi lexikon I–IV*, Budapest 1967–1994.

Filip Krčmar

THE TRAVELING GENERAL ASSEMBLY OF THE HUNGARIAN GEOGRAPHICAL SOCIETY IN GROSS-BETSCHKEREK IN 1909

Abstract: Since 1907, the Hungarian Geographical Society, founded in 1872, has been holding the so-called “wandering” General Assemblies annually in different cities of Hungary, with the ultimate goal of becoming more familiar with and thoroughly exploring the surroundings of the country. At the suggestion of the Toronto Hungarian Cultural Society, 1908 saw Groß-Betschkerek (today Zrenjanin) chosen as the venue for the next year’s event. The wandering assembly took place in early autumn 1909 and lasted three days (September 25–27). Comprehensive preparations and organizational measures were taken for this conference, involving entire bodies of county and city officials. Distinguished people from the city and county were mobilized to ensure a more effective and better reception for the esteemed guests. The three-day program included: a ceremonial reception of the society members at the train station, their accommodation, and an evening social event at the local casino; on the following day, the General Assembly took place, with various presentations from the members, followed by a lunch in honor of the guests, a tour of the city’s sights, an evening lecture about Mexico at the municipal theater, and a soirée at the Torontál district chief Béla Botka’s residence. On the last day, an excursion was organized to the Danube wetlands near Opovo to acquaint Hungary’s most renowned geographical scholars with the local conditions.

Although it has remained unexplored in the framework of local historiography to this day, the wandering General Assembly of the Hungarian Geographical Society held in Groß-Betschkerek in 1909 is considered one of the most significant cultural events in the city during the first decade of the 20th century. The conference brought together the leading geographers, meteorologists, and other scientists of Hungary, such as Jenő Cholnoky, Rezső Havass, Ernő Massány, Pál Teleki, Antal Rethly, Amade Schwalm, Rezső Milleker, and others. Although excluded from this prestigious group of prominent names in Hungarian geographical science, local representative Géza Czirbusz managed to leave his mark on the conference.

The annual General Assembly of the Hungarian Geographical Society in Groß-Betschkerek was the result of the diligent work and years-long efforts of the Torontál Cultural Society to support, popularize, and expand Hungarian culture and science. At the same time, the society initiated numerous similar endeavors. The aftermath of the conference led to some lectures, as well as the scientific study of the Torontál County within the extensive publication series of the Hungarian Academy of Sciences on Hungarian cities and counties, in which the individual participants of the conference played a significant role.

Keywords: Hungarian Geographical Society, Groß-Betschkerek, Torontál County, Torontál Hungarian Cultural Society

DIE WANDERnde 1909-ER GENERALVERSAMMLUNG DES UNGARISCHEN GEOGRAPHISCHEN GESELLSCHAFT IN GROß- BETSCHKEREK

Zusammenfassung: Seit 1907 hat die im 1872 gegründete Ungarische geographische Gesellschaft begonnen, alljährlich die sog. wandernde Generalversammlungen in verschiedenen Städte Ungarns zu halten, mit dem Endziel, alle Umgebungen des Staatsgebiets je besser und ausführlicher kennenzulernen. Auf die Anregung des Torontáler ungarischen Kulturvereins wurde 1908 Groß-Betschkerek als die Veranstaltungsort für das nächste Jahr bestimmt. Die wandernde Versammlung fand im früh Herbst 1909 statt und dauerte drei Tage (25–27. September). Zum Zwecke dieser Konferenz wurden umfassenden Vorbereitungen und organisatorischen Maßnahmen getroffen, wo ganze Komitats- und Stadtbeamtenkörper mitgewirkten. Angesehenste Leute der Stadt und des Komitats wurden mobilisiert, um je wirkungsvoller und je besser Empfang der hochverehrten Gäste zu veranstalten. Dreitägiges Program umfasste: den feierlichen Empfang der Gesellschaftsmitglieder auf dem Bahnhof, ihre Bequartierung, und Bekanntschaftsabend in lokalen Kasino; für den folgenden Tag wurde Generalversammlung mit verschiedenen Referaten der Mitglíedern abgerufen, gefolgt von einem Mittagessen den Gästen zur Ehre, Besichtigung der städtische Sehenswürdigkeiten, abendlichen Vorlesung über Mexiko in städtischen Theater, sowie ein Abend-Soirée beim Torontáler Obergespann Béla Botka. Am letzten Tag wurde ein Ausflug organisiert in Donaurieden beim Oppova, um die angesehensten geographischen Wissenschaftlern Ungarns mit dortigen Verhältnisse kennenzulernen.

Obwohl sie bis heutzutage unerforscht in Rahmen von einheimischen Geschichtsschreibung blieb, zählt sich die wandernde 1909 in Groß-Betschkerek stattgefunden Generalversammlung des ungarischen geographischen Gesellschaft zu den bedeutendsten kulturellen Ereignisse in dieser Stadt während des ersten Jahrzehnt des 20. Jahrhunderts. Die Konferenz brachte die bedeutendsten Geographen, Meteorologen und anderen Wissenschaftler Ungarns, wie beispielsweise Jenő Cholnoky, Rezső Havass, Ernő Massány, Pál Teleki, Antal Rethly, Amade Schwalm, Rezső Milleker, u. a. Obwohl aus dieser Pläyade der klingsvollen und hervorragender Namen der ungarischen geographischen Wissenschaft ausgeschlossen, wurde dem lokalen Vertreter Géza Czirbusz gelungen, eigenen Stempel auf dieser Konferenz abzudrücken.

Die jährliche Generalversammlung des ungarischen geographischen Gesellschaft in Groß-Betschkerek war ein Ergebnis eifriger Tätigkeit und jahrenlangen Bestrebungen des Torontáler Kulturvereins, ungarische Kultur und Wissenschaft zu unterstützen, popularisieren und zu verbreitern. Zur gleiche Zeit hat der Verein zahlreichen ähnlichen Initiativen ins Leben gerufen. Nachwirkungen dieser Konferenz, die unmittelbar danach herausfolgten, waren einige Vorlesungen, als auch die wissenschaftliche Bearbeitung des Torontáler Komitats innerhalb der umfangreichen Schriftenreihe der ungarischen wis-

senschaftlichen Akademie über die Städte und Komitate Ungarns, woran die einzelnen Teilnehmer dieser Konferenz wesentlichen Anteil genommen haben.

Stichwörter: Ungarische geographische Gesellschaft, Groß-Betschkerek, Torontáler Komitat, Torontáler ungarischer Kulturverein

UDC 050(=163.41)(469)"1910"

Оригинални научни рад
doi: 10.46793/Arheon7.129P

Жарко Панић¹, докторанд
Универзитет у Новом Саду
Филозофски факултет
Одсек за историју
Србија

СРПСКА ШТАМПА У УГАРСКОЈ О ПОРТУГАЛСКОЈ РЕВОЛУЦИЈИ 1910. ГОДИНЕ

Сажетак: У Португалији је 1910. године дошло до револуције, у којој је укинута монархија и проглашена република. Била је то тек друга република у Европи, после проглашења Друге француске републике, 1871. године. У раду се говори о томе на који начин је српска штампа у Угарској посматрала догађаје у Португалији. Представљени су ставови водећих, српских политичких странака у Угарској по том питању, али и њихов принципијелан однос према републиканској идеји, за чега им је отворен простор кроз догађаје у Португалији 1910. године.

Кључне речи: Срби у Угарској, Португалија, република, штампа

Португалија је 1910. године доживела најзначајнију промену режима у току своје националне историје, престајући да буде монархија, што је била од свог оснивања, средином XII века. Краља Мануела II и династију Браганца заменила је привремена републиканска влада, да би следеће године био донет устав којим је успостављен парламентарни режим. Како догађаји у Португалији нису били директно повезани са решавањем Источног питања, што је највише интересовало српску јавност у Угарској, када је међународна политика у питању, у први план су дошла политичка и социјална питања. Пре свега, српске странке у Угарској су кроз овај догађај показале свој однос према републиканској идеји. Своје ставове на ту тему су формирале у претходним деценијама: Уједињена омладина

¹ zarezabalj@yahoo.com; Žarko Panić, PhD student, University of Novi Sad, Faculty of Philosophy, Department of History, Serbia

српска, односно, поједињене њене вође, биле су наклоњене републиканизму², док је Светозар Милетић веровао да није могуће успоставити републику у том моменту, али је наглашавао да се Српска народна слободоумна странка залаже за републикански облик владавине.³ У конкретним ситуацијама српска јавност у Угарској је више пута имала прилику да покаже свој однос према републиканизму. Један такав случај био је у периоду успостављања и током трајања Прве шпанске републике (1873–1874). Милетићева *Засјава* је са симпатијама гледала на њу⁴, као и *Народ*⁵ Јована Суботића, док је њима супротстављени *Србски народ* Јована Грујића Јоте имао много мање поверења према њој.⁶ Успостављање републике у Бразилу, 1889. године, догодило се након раскола у Милетићевој Народној странци, па су се међу њеним наследницама показале и разлике у односу према републиканској идеји. Радикалска *Засјава*⁷ је била на страни бразилске републике, либералски *Браник*⁸ је био доста резервисанији, као и нотабилитетско *Наше доба*⁹. Тако су радикали задржали републикански став из времена СНСС и Уједињене омладине, док су либерали и нотабилитетски били досија конзервативнији по њом мишљењу. Српска јавност у

² Пишући о идеологији Уједињене омладине српске, Јован Скерлић је изнео уверење да су вође Омладине биле републикански настројене. Скерлић још додаје су они једино због патриотских разлога одступали од свога, републиканског идеализма, као што су се Мацини и Гарибалди мирили са Савојском монархијом. Јован Скерлић, *Омладина и њена књижевност* (1848–1871): изучавања о националном и књижевном романџизму код Срба, Српска Краљевска академија, Београд 1906, 152, 254.

³ *Засјава*, год. 5, бр. 92, Нови Сад, 09/21. август 1870; Чедомир Антић, *Рејубликанизам у Србији: од 1804. до 1917. године*, Архипелаг, Београд 2022, 176; Милетић није сумњао да је република облик владавине који је највише у интересу народа, али је сматрао да су за њено остварење потребни одређени услови. Био је становишта да Срби треба да сачекају да већи и напреднији народи у Европи успоставе републику, а да се Срби окрену ширењу просвете и стварању других услова, да би једног дана могли прогласити републику. Био је уверен да би истицање стварања републике као циља довело до реакције, не само владара, него и великог дела народа, па би пропале наде за уједињење народне снаге за заједнички циљ. *Засјава*, год. 9, бр. 152, Нови Сад, 25. децембар 1874/06. јануар 1875; Ч. Антић, нав. дело, 153–154.

⁴ *Засјава*, 1873, бр. 17, 19, 25, 72. Уједињена омладина је пратила борбе шпанских републиканаца, нарочито се дивећи њиховом великом говорнику Емилију Кастелару. *Засјава* је 1872. објавила његов „Републикански катихизис“, који је штампан у посебном издању. Јован Скерлић, нав. дело, 253.

⁵ *Народ*, 1873, бр. 16, 18, 23, 24.

⁶ *Србски народ: лист за ђолийику и народну ђросвету*, 1873, бр. 15, 31, 36.

⁷ *Засјава: лист ђелокујне Срјске народне слободоумне стјранке*, 1889, бр. 174, 177, 197.

⁸ *Браник: ођјан Срјске народне слободоумне стјранке*, 1889, бр. 131, 132, 146.

⁹ *Наше доба: лист за ђолийику, ђросвету и ђривреду*, 1889, бр. 87, бр. 88.

Угарској поново се нашла у сличној ситуацији када се, у октобру 1910. године, догодила Португалска револуција и када је у тој земљи проглашена република.

Увод у Португалску револуцију био је атентат на краља Карлоса I и његову породицу, 01. фебруара 1908. године. Атентат су извршила двојица републиканца, али самостално, без подршке Републиканске странке. Због исхитреног и непланираног атентата, републиканци нису били спремни да оборе монархију и преузму власт већ 1908. године. Због смрти престолонаследника, на престо је дошао млађи син, који је крунисан као Мануел II (1908–1910).¹⁰ Тај догађај није прошао без реакције у српским листовима у Угарској. Либералски *Браник* је објаснио да је до трагичног догађаја дошло зато што је португалски министар-председник Жоао Франко успоставио диктатуру у тој земљи, а да му је то омогућио краљ, који се није много интересовао за државне послове, већ је све препустио свом министру, а сам се повукао у свој дворцац, не хајући пуно за државу и народ¹¹. Либерали су нагласили да је у народу настало ужасно незадовољство, које је добро дошло португалским револуционарима. Констатовали су да је у Португалији настао хаос и да је велико питање да ли ће се династија, односно, нови краљ Мануел II, одржати на престолу, јер је било извесно да републиканска странка неће мировати, као ни други претендент на престо, Дом Мигеул од Браганце.¹² У *Бранику* су указивали на то да новог краља чека тежак задатак, али су поручивали да он мора што пре отерати диктатора Франка, јер ће у супротном Португалија убрзо постати република.¹³ Ипак, на вест о томе да је у Португалији проглашена република, гледали су као на усамљену појаву, јер су били уверени да ће републикански покрет ослабити, ако се монархистичке странке буду држале заједно, као што су њихове вође обећале, јер се у верност војске и флоте према краљу није могло сумњати. Веровали су да би чак и случају да републиканци остваре доминацију над монархистима, британска каналска флота одмах

¹⁰ Жозе Эрману Сарайва, *История Португалии*, Весь мир, Москва 2007, 329–330; Биљана Стојић, „Дипломатски контакти Србије/Југославије и Португалије (1882–1924)”, *Мешовићиа грађа*, књ. 41, Историјски институт, Београд 2020, 161–162.

¹¹ Жоао Франко (1855–1929), дошао је на место председника владе 1906. године, уз подршку краља Карлоса, да заведе диктатуру, како би поново успоставио ред у земљи. Владао је без парламента, а његове репресалије су довеле до преврата 1908. године. Џон М. Робертс, *Европа: 1880–1945*, Clio, Београд 2002, 485.

¹² *Браник*: ордан Српске народне слободоумне странке, год. 24, бр. 17, Нови Сад, 22. јануар/04. фебруар 1908.

¹³ *Браник*, год. 24, бр. 17, 23. јануар/05. фебруар 1908.

сломила републику, као и да би реаговао и шпански краљ Алфонсо XIII, јер је за њега животно питање било да Португалија не постане република, јер би то и њега коштало престола.¹⁴

Радикалска *Застава* је констатовала да је у Португалији стање заиста било врло нездраво, да се владало самовољно, а да је растерана свака скупштина која није одговарала режиму. Навели су да је Мануел II већ проглашен краљем и да је упутио народу проглас, у којем је рекао да без народа неће ништа радити. Пренели су да се са краљевим прогласом по народу шири и револуционарни проглас, са лозинком: „Живела република!” Вести које су пренели говориле су да тај проглас наилази на пријем у народу, јер су стизале информације из неких места о побуни. Ситуација у земљи је била врло напета и у *Застави* нису могли утврдити у ком правцу ће се она даље развијати.¹⁵ Одлазак португалског министра-председника Жоаа Франка у *Застави* су видели као разлог што се ситуација смирила, јер су многи у томе препознали доказ да ће ствари ићи на боље. Деловало им је као да су на португалском двору увидели своје пропусте и да су хтели да се прекине са насиљем и да се мало више поведе рачуна о народној вољи и сиромаштву. Пренели су да у томе доста заслуга има краљица Амалија, мајка новог португалског краља Мануела II. Да ли ће успети да одрже монархију, на то питање се још увек није поуздано могло одговорити.¹⁶ И демократски *Српски јлас*¹⁷ из Велике Кикинде је известио о догађајима у Португалији и пренео да се земља налазила под диктатуром министра-председника Франка, који је владао без парламента, хапсио своје политичке противнике и чинио разна безакоња.¹⁸

Лист српских самосталаца у Хрватској, *Српско коло* је као узрок преврата видео то што је народ био сиромашан, јер су све поседе у своје руке

¹⁴ *Браник*, год. 24, бр. 18, 24. јануар/06. фебруар 1908.

¹⁵ *Застава: лист Српске народне радикалне странке*, год. 43, јут. лист, бр. 16, Нови Сад, 22. јануар 1908.

¹⁶ *Застава*, год. 43, јут. лист, бр. 18, Нови Сад, 24. јануар 1908.

¹⁷ *Српски јлас: лист независних Срба*, излазио је у Великој Кикинди од 1907. до 1913. године. Заступао је принципе демократског уређења, слободе мишљења, али и идеју о сарадњи Срба и Мађара у слободној Угарској. Није се слагао ни са политиком Јаше Томића ни Михаила Полита Десанчића. Међу сарадницима тог листа су били Тихомир Остојић, Вељко Петровић, Исидора Секулић, и други. Јеремија Д. Митровић, *Грађа за историју и диблиографију српске јеродице до 1920. године*, Просвета, Београд 1984, 100; Василије Крстић и Радош Љушић, *Програми и стипуити српских јолиичких странака до 1918. године*, Књижевне новине, Београд 1991, 401–403.

¹⁸ *Српски јлас: лист независних Срба*, год. 2, бр. 5, Велика Кикинда, 26. јануар/08. фебруар 1908.

узели властела и високо свештенство, као и то што је влада била ненародна и безобзирно је гонила своје противнике. Они су сматрали да се мора осудити поступак који су извршили побуњеници, али да би још више требало осудити „заслепљене силнике”, који су приморали народ да на такав начин брани своја права, слободу и ублажава своје невоље.¹⁹ У самосталском *Србодрану*²⁰ су приметили намеру португалских власти да краља и престолонаследника представе као жртве анархистичке лудости. Скренили су пажњу да није тако и да је свако ко је пратио развој догађаја у Португалији морао доћи до уверења да је криза неизбежна и да се неће лако и мирно решити. Објаснили су да је криза трајала и да је постала акутна оног тренутка када је министар-председник Франко одлучио да влада без парламента. Навели су прогресисте и регенераторе као две најјаче странке одане монархији, а за републиканце су истакли да су били слаби, иако су од увек били једина поштена и некомпромитована странка и да је готово сва интелигенција пристајала уз њу. Описали су на које све начине је Франко злоупотређвао власт и како је на крају због тога дошло до преврата.²¹

Револуција у Португалији се догодила у октобру 1910. године. За разлику од 1908, тај преврат је пажљивије планиран. Повод је било убиство једног од главних републиканских вођа др Мигела Бомбарде (03. октобра). Протести су се из Лисабона проширили на целу земљу и у два дана је срушена португалска монархија, која је постојала претходних осамсто година.²² У радикалној *Застави* је констатовано да је револуција у Португалији букнула изненада, али да није изненадила, уз напомену да је још од убиства краља Карлоса и престолонаследника Луиша Фелипеа било јасно да пламен револуције букти у народу и да ће једног дана планути свом силом, иако у том тренутку то није могло да се види. Као узрок револуције радикали су навели понашање краљевске породице, односно њено разбацивање и

¹⁹ *Српско коло: народни лист*, год. 6, бр. 4, Загреб, 24. јануар/06. фебруар 1908.

²⁰ *Србодран* и *Српско коло* имали су исти уређивачки одбор, али је *Српско коло* излазило на недељном нивоу, а *Србодран* је излазио као дневни лист. У периоду после 1907. године смер му је давао Светозар Прибићевић, као главни сарадник. Стварањем Српско-хрватске коалиције лист је прихватио њене идеје, пошто је од раније био орган Српске народне самосталне странке. Јеремија Д. Митровић, *Грађа за историју и библиографију српске периодике до 1920. године*, Просвета, Београд 1984, 94, 105.

²¹ *Србодран: јласник Српске народне самосталне странке*, год. 25, бр. 19, Загреб, 21. јануар/03. фебруар 1908.

²² David Birmingham, *A concise history of Portugal*, Cambridge University Press, 2003, 151–152; José Miguel Sardica, “The Memory of the Portuguese First Republic throughout the Twentieth Century”, *E-Journal of Portuguese History*, vol. 9, no. 1, December 2010, 64; Жозе Эрману Сарайва, *op. cit.*, 330.

раскошан живот на рачун сиромашног народа, који је већ клецао под силним теретима. Португал је описан као сиромашна земља, где нема слободе и где се сваки отпор насилно гуши од стране власти, односно као земља где влада најокрутнија тиранија. Радикали су констатовали да је све то на крају довело до јачања републиканске идеје и укидања монархије, што је народ са одушевљењем прихватио.²³

Португалска револуција је доспела и на прву страну *Застава*, односно у уводни текст. Аутор уводника је приметио да је републиканска мисао у Португалији постојала већ деценијама и да је сазревала паралелно са напретком човечанства, односно са напретком Португалије²⁴. Своје републиканско опредељење исказао је кроз тврдњу да не треба једноме човеку давати тако неизмерно велику власт, па да буде несрећа по народ, ако га обрлате зле жене или зли људи. Сматрао је да у републици не могу да шкоде ни зле жене ни зли људи, као у монархији. Такође је изнео мишљење да су револуционарне вође добро поступиле, уколико је тачна информација да ни на који начин нису приморали бившег краља да се формално одрекне престола. Да су тражили од њега да одступи, тиме би, по његовом уверењу, признали да краљевство или република у Португалији зависи и од воље дотадашњег краља. Веровао је да се народно право и република темеље једино на вољи народа и на његовој снази да очува своје право и своју републику. Скренуо је пажњу на то да ће народ, чим нема довољно јаке воље и снаге, изгубити свако своје право, јер је у свету било доста „Емануила” који хоће да ставе круну на главу.²⁵

Застава је известила и о томе како у Португалији влада мир, да је побуна уродила плодом и да се на челу земље више не налази „краљ слабић”, већ да је она сада република на чијем челу су привремено, „родољуби, искусни политичари”. Поновљено је да је цела Португалија „радосно поздравила свој препород” и да никоме није пало на памет да диже побуну у корист династије, што јасно говори о томе колико је незадовољство владало према бившем режиму. Скренута је пажња и на то да су велике силе прихватиле промене и да се ниједна неће мешати у корист збаченог краља. У *Застави* су похвалили Португалце, уз речи да су преображај извели

²³ *Застава*, год. 45, бр. 209, јут. лист, 24. септембар/07. октобар 1910.

²⁴ Републикански покрет у Португалији се развио под утицајем Француске револуције из 1789. године. Током деценија је растао и обликовао се, највише под утицајима француског, а у последњој фази и бразилског републиканског модела. Формално, покрет је прерастао у странку 1876. године; она ће се угасити 1912. *de iure*, а 1926. године *de facto*. Биљана Стојић, нав. дело, 161.

²⁵ *Застава*, год. 45, јут. лист, бр. 211, 26. септембар/09. октобар 1910.

„паметно, родољубиво и мушки”.²⁶ Пренето је да су против републике само полицајци и католичко свештенство, али да се са њима се поступа благо, као са политичким кривцима.²⁷ *Засџава* је поручивала, упркос покушајима монархиста да подигну побуну, у читавој Португалији влада ред и мир и да се млада португалска република, на жалост монархиста, сваки даном све јаче увршћује.²⁸

Радикали из Руме су, у свом листу *Радикал*, такође стали на страну португалске републике. Они су констатовали да је огорчени народ срушио тиранску монархију и ослободио земљу коначне пропасти. Промену у Португалији су доживели тако да је, по њима, велико начело Француске револуције „слобода, једнакост, братство” опет задобило сјајну победу и да се на бившем краљевом двору у Лисабону поносито лепрша републиканска застава, а народ ослобођен одушевљено кличе и весело поздравља лепшу и срећнију будућност. Указали су на то да династија Браганца није била способна да поведе народ правим путем и да управља земљом у складу са интересима народа, те да је притом сам двор давао најгори пример, кроз раскош и разврат, гомилање дугова и отворено подупирање клерикализма. Додали су и то да су владе, једна за другом, имале једини задатак да двору набаве новац пошто-пото, при чему нису бирали средства. Истакли су да су народу константно додавани нови терети. Описали су ситуацију у Португалији тако да су са једне стране били двор, влада и чиновништво, а са друге језуите и католички клер, а да су и једни и други притискали народ, на све могуће начине. Навели су да је такво стање било неиздрживо, а да помоћи није било ниоткуда. Поменули су да је у једном тренутку изгледало да ће доћи бољи дани, кад је на престо дошао млади краљ Мануел, али да је и он убрзо подлегао утицају своје покварене околине и своје матере Амалије, након чега је народ подигао устанак, да би се изборио за своја права и за слободу. Радикали из Руме су били уверени да португалска република стоји на чврстом темељу и да ће се одржати, а приметили су и да је преокрет у Португалији узбунио духове у Европи и да напредовање републиканаца нимало не одговара властодршцима, нарочито у оним државама где владају бирократски режими. Они су подсетили на то да је деветнаести век почео буђењем народних маса, са прокламовањем слободе, једнакости и братства, а изгледало им је да ће двадесети век да спроведе у дело науку и начела великих светских мислаца и да народима извојује човечанско право.

²⁶ *Засџава*, год. 45, јут. лист, бр. 211, 26. септембар/09. октобар 1910.

²⁷ *Засџава*, год. 45, јут. лист, бр. 212, 28. септембар/11. октобар 1910.

²⁸ *Засџава*, год. 46, јут. лист, бр. 136, 23. јун/06. јул 1911.

Били су сигурни да ће републикански дух португалских револуционара из темеља уздрмати и многе друге реакционарне и клерикалне режиме и „ослободити многе робове и патнике застарелог и тиранског државног поретка”.²⁹

Румски радикали су извештавали и о томе да португалска република ради на реформама у земљи, да републикански дух прожима целу земљу, а да је монархиста све мање. Поручивали су да после ропства долази слобода, после тираније демократска владавина и да је португалски народ одушевљен, те му се чини као да се поново родио, те на све стране виче: „Живела република, живела слобода!”.³⁰

Лист самосталаца *Српско коло*³¹ обавестио је своје читаоце да је у Португалији избила буна, јер је краљ, са рђавом владом, чинио свакојака насиља народу, коме је прекипело и који се дигао на ноге, а да је уз народ пристала и војска.³² Самосталци су сматрали да, без обзира на то што је Португалија далеко, треба извештавати о томе, јер Срби баш из ње могу највише да науче, јер још увек морају непрестано да се боре, јер су и даље потлачени и прогањани. Указали су на то да су рђави и краљеви и владе деценијама упропашћивали португалски народ и државу, да је народ био без икаквих права и да је влада држала скупштину под својом контролом и тако се изговарала да она само спроводи вољу скупштине, односно народа. Констатовали су да је због тога ојачала републиканска странка и подсетили на догађаје из 1908, као и да је коначно дошло до побуне, две године касније, када је португалски краљ збачен, а проглашена република. У *Српском колу* су пожелели свако добро јуначком португалском народу, јер је својом патњом и јуначком борбом с тиранима заслужио да му буде добро. Сматрали су да је лако извући поуку за српски народ из догађаја у Португалији. Поручивали су свом народу да кад португалски народ није презао да прогна једног краља и укине једну стародавну краљевску част, зашто би се Срби у својој борби бојали, не краљева, него престојника, бележника, начелника, пандура, жупана и банова? Питали су се зар Срби неће хтети слободно да гласају за слободу без подмићивања, кад у Португалији људи нису жалили да гину за слободу? Указивали су на то да се не траже животи, буне и проливање крви, већ само да се нико не прода: ни трговац, за некакву

²⁹ *Радикал*: орјан Српске народне радикалне сїранке, год. 3, бр. 37, Рума, 01/14. октобар 1910.

³⁰ *Радикал*, год. 3, бр. 38, 06/19. октобар 1910.

³¹ Самосталци су од 1910. године имали већину на српском црквено-народном сабору, чиме су прекинули владавину радикала, која је трајала од 1902. до 1910. године.

³² *Српско коло*, год. 8, бр. 38, 23. септембар/06. октобар 1910, 6.

дозволу, ни чиновник, за напредовање у служби, ни сељак, за мито, ни општине, за обећавање новчане помоћи, ни котари, за обећања путева. Констатовали су да се само то тражи, ништа више и да уколико Срби не буду способни ни за то, не треба се чудити што им никада неће кренути на боље, зато што то неће ни заслужити.³³

Дневник самосталаца *Срдобран* је известио да је неизвесно како ће се револуција даље одвијати и да ли ће имати већи значај за прилике, али да она за остатак Европе значи само један нови пораз монархијског принципа. Сматрали су да она може бити угушена и да ће се можда династија, уз помоћ Енглеске или неке друге стране силе, одржати на престолу, да можда и република измученом и умртвљеном португалском народу неће донети оно што он од ње данас очекује и да ће можда баш она бити извор нових трзавица и нереда, који ће и онако већ упропашћену земљу бацити још ниже него што је данас, а да је све то могуће и чак врло вероватно. Међутим, били су сигурни да све то не може умањити значај чињенице да народ једне од настаријих монархија Европе, народ са хиљадугодишњим монархијским традицијама, код кога су најсветлији моменти историје везани уз имена великих владара, узрок садашњег срамног стања своје земље види у монархијској форми владавине и једини свој спас и први услов напретка и ослобођења у одстрањењу монархијске власти.³⁴

Срдобран је констатовао да циљ револуције није био само детронизација Мануела II, „једног бедног двадесетогодишњег слабића”, него република и уништење монархије. Закључили су да ни завера из 1908. године није била управљена само против омраженог дон Карлоса лично и да револуција из 1910. довршава дело од пре две године. Осврнули су се на то да се завера из 1908. године приписивала појединцима, у најбољем случају незадовољству народа непоштеним расипним животом двора и његовом деструктивном утицају на политичке прилике у земљи. Скренули су пажњу на то да су монархисти од младог краља очекивали да ће стишати незадовољство и одузети терен републиканској пропаганди, али да краљ те наде није испунио. Признали су да он, лично, није учинио нарочитог зла, али да је обећавао једну велику реформну акцију, која би једина могла обновити земљу и извући је из дотадашње кризе. Закључили су да су због тога револуционари сматрали као патриотиску обавезу да га одстрани.³⁵ У *Срдобрану*

³³ *Српско коло*, год. 8, бр. 39, 30. септембар/13. октобар 1910, 4–5. Повод за овакво обраћање били су избори за Хрватски сабор, који су били заказани за 28. октобар 1910. године. Самосталци су на тим изборима наступали у оквиру Хрватско-српске коалиције.

³⁴ *Срдобран*, год. 27, бр. 203, 23. септембар/06. октобар 1910.

³⁵ *Срдобран*, год. 27, бр. 203, Загреб, 23. септембар/06. октобар 1910.

су закључили да је победа револуције дефинитивна и да нова републиканска влада није наишла на озбиљан отпор у провинцији, чиме су се изјавиле наде двора да ће се млада република угушити у грађанском рату. Одлазак династије из земље они су видели тако да ће бивши краљ из иностранства бранити своја „права“, као и други „судбином слични завереници“. Навели су да је војвода од Браганце, претендент на португалски престо, који се налазио у Галицији, био у лову када је сазнао за догађаје у његовој земљи и да га је то јако потресло, али да је и даље наставио да лови.³⁶

Срдобран се осврнуо и на то да ли ће велике силе признати републику у Португалији и поручио да није важно да ли ће то признање доћи неколико дана раније или касније, већ да је најважније то што ниједна страна сила неће бранити монархију, коју је португалски народ срушио. У истом листу су се бавили и током револуције и закључили да се ту поново показало како се кукавички држао португалски краљ. На такав закључак их је навела информација да је краљ могао да оде у провинцију и са својим присталицама брани монархију, али да је провинција, његовом кривицом, остала пасивна, што је, по уверењу *Срдобрана*, била срећа за Португалију. Наиме, у тренуцима када је ствар републиканаца изгледала изгубљеном, краљ је, по извештају *Срдобрана*, напустио Лисабон, остављајући своје присталице да гину за његово „право“, које је сам напустио, из страха за свој драгоцен живот. У *Срдобрану* су закључили да је он тиме најбоље доказао да је потпуно заслужио судбину која га је стигла.³⁷ У *Срдобрану* су сматрали да ће се краљ преварити у рачуну, ако мисли да још увек није све изгубљено и да има изгледа да се он поново врати у Португалију. То су закључили на основу вести да су о тој земљи сви прихватили ново стање и да за сада нико не мисли да се бори за права збачене династије. Додали су и то да су многе присталице монархије прешле на страну републике, кад их је краљ „онако кукавички напустио“. Пренели су да је, као што се и очекивало, политика нове владе антиклерикална и да је главни задатак нове владе распуштање црквених конгрегација. Истакли су језуите као једине који се још увек боре против нове владе.³⁸

Либералски *Браник* је констатовао да се оно што се догодило у Лисабону дало предвидети и да зато Португалска револуција није изненадила Европу. Објаснили су да су се у Португалији монархистичке странке стално сукобљавале око власти, да је корупција у свима гранама државног живота

³⁶ *Срдобран*, год. 27, бр. 205, 25. септембар/08. октобар 1910.

³⁷ *Срдобран*, год. 27, бр. 206, 27. септембар/10. октобар 1910.

³⁸ *Срдобран*, год. 27, бр. 207, 28. септембар/11. октобар 1910.

узела маха, а да је народ утонуо у понор незнања и клерикализма. Скренили су пажњу на то да је Португалија земља „на најкултурнијем западу Европе у коју никада није загазила нога азијатских варвара”, а да ипак има у њој четири петине сељака, који су неписмени³⁹ и који вршу тако што натерају марву на врело жито, па колико марва нагази жита, толико португалски сељак пожање. Указали су на то да је у Португалији владао хаос када је 18-годишњи принц Мануел ступио на португалски престо. О њему су известили да је више волео све друго него да буде краљ и да није ни хтео ни могао да стане на пут покорима, које су правиле поједине политичке странке, што је ишло у корист републиканаца, који су вребали згодан час па да оборе династију и прогласе Португалију републиком. Укратко су описали како је дошло до револуције и и одступања владајуће династије, уз коментар да је Португалија под владавином династије Браганца значајно назадовала.

Либерали су краља Мануела сажаљевали као човека, али су сматрали да се он није показао достојан тога да се цео португалски народ подељен окупи око њега и његовог престола. Указали су се на то да је наследио старе грешке и мане своје породице. Он је описан као слаб карактер, који је скандалозним љубавним пустиловинама изазвао велико негодовање у народу, а уз то је без брига наставио лудо расипање новца, које је његов отац започео, док је државна благајна зјапила празна. Закључили су да ни краљ Мануел II ни његови властољубиви саветници нису били људи које је захтевао тешки положај државе, да је опште расуло настављено и да је све то олакшало посао републиканцима, с којима су се у последње време удружили и либерали. Констатовали су да је Португалија постала република и да ће од сада португалски народ сам управљати својом судбином, као што су то пре њега учинили Француска и Бразил. Оставили су да време покаже да ли ће република у Португалији оправдати наде које се на њу полажу.⁴⁰

Вођа либерала Михаило Полит-Десанчић је у *Бранику* расуђивао о значају револуције у Португалији кроз осврт на историју европских република, уз констатацију да се Прва република у Француској показала у „ужасном

³⁹ На основу пописа спроведеног 1911, 75% становиштва Португалије је било неписмено. Међутим, они који су извели преврат 1910. године су били људи са улице и војници из појединих лисабонских јединица, а извесно је да ниједни ни други нису били учени људи. Неписмени су превладавали у великом броју. Luís Alves de Fraga, “The confrontation between tradition and modernity: the proclamation of the republic in Portugal”, *JANUS.NET: e-journal of International Relations*, vol. 9, no. 2, Observatory of Foreign Relations – Universidade Autónoma de Lisboa, November 2018 – April 2019, 48.

⁴⁰ *Браник*, год. 26, бр. 205, 25. септембар/08. октобар 1910.

облику”, због терора над неистомишљеницима, као и због тога што је читав Европа била захваћена ратом у Наполеоново доба. За Другу републику је рекао да је због насиља на улицама Париза, у јуну 1848. године, била потпуно поткопана, па је већ 1852. поново проглашено царство. На основу тога се могло закључити да република у Европи не може ухватити корена, односно да је увек била повезана са крвопролићем и анархијом, али је Полит указао и на то да је република донела укидање кметства, самовоље племства и владара, као и да је отворила пут уставности, тј. могућности да народ изрази своју вољу. Констатовао је да је тако у Европи почела да се појављује уставна монархија. Осврнуо се и на то да је владало мишљење да је република за амерички континент, а не за Европу, али да пример француске Треће републике доказује супротно. Пренео је и тумачење да је република у Француској опстала зато што латински народи нагињу републици, а не монархији, што се видело и у Америци и у Европи и то баш на примеру Португалије. Сматрало се да је значај Португалске револуције у томе што ће и Шпанци и Италијани успоставити републику. Полит је сматрао, упркос томе што у Италији има безброј републиканаца, да се тамошњи републиканизам налази у „врло демагошком и анархистичком облику”. Указао је на то да је италијански краљ веома популаран у Италији, да има демократске манире, што се могло видети на Цетињу, приликом проглашења Црне Горе за краљевину, када се слободно кретао по цетињским улицама, заједно са црногорским народом. Полит је тврдио да је његовој популарности допринела краљица Јелена, а у то се он лично уверио 1908. године, на интерпарламентарној конференцији у Берлину. Био је уверен да су Италијани задовољни са тренутном ситуацијом и да неће хтети да мењају монархију републиком, већ да ће своју стару савојску династију сматрати као заштитницу своје уставне слободе.

Полит је изнео мишљење да су и у републици и у монархији изражена два велика принципа: у републици принцип народног суверенитета, израза народне воље, велике уштеде у погледу династичких издатака, а монархијски принцип је, по њему, био оличење ауторитета, који је најпотребнији у свакој држави. Сматрао је да ако република падне у руке деструктивним елементима, тада долази до највеће несреће за државу и за народ и да ту онда не може бити напретка у култури, у цивилизацији, већ човечанство мора назадовати. Веровао је, ипак, да португалски републиканци, срећом, нису деструктивни, већ да су они „смишљени државници са извесним ауторитетом”. Ипак, разлог због кога га је бринула Португалска револуција видео је у могућности да се републиканизам на Западу отме контроли, односно, пре свега, захвати Шпанију, због чега би велике силе морале сву

своју пажњу да обрете на тај део Европе, па би била скренута пажња са Балкана, а балканско питање по његовом уверењу више није могло да се одлаже.⁴¹

Радикалски дисиденти у *Српсџву*, гласилу Српске народне странке⁴², своје разматрање о Португалској револуцији започели су запажењем да се већ неколико година у Европи догађало „кретање народне снаге”, што је само по себи било страшно, а још је страшније било када је са народом била и војска. Констатовали су да је тешко описати какви су се све успеси показали у револуционарним покретима у Русији, Турској, Персији, Грчкој и у Португалији, где је учествовала и војска. *Српсџваши* су пренели да се „у старом револуционарном гнезду Португалске, у Лисабону пролама ваздух од топовске рике”. Објаснили су да то народ и војска суде и да шака људи представљају грешнике, а да су милиони судије. Било је необично да војска суди краљу, али они су подсетили да војску сачињавају синови народа, који се саосећају са њим, па кад се тај народ диже да суди онда је ту и војска.

Српсџваши су се запитали одкуд је баш у Португалији избио народни устанак и какве су то страшне прилике тамо, кад се зна да је пре четири стотине година Португалија била најнапреднија држава, да је Лисабон при освитку новог века био центар трговачког света? Одговорили су да је, на несрећу, то само прошлост, а да је данас та држава „мрачна, задужена и запуштена” и да она има лошу управу, непрестане унутрашње немире, велико сиромаштво, неразвијену индустрију, запуштено рударство, спољнотрговински дефицит, неписмено становништво, итд. Додали су да је на све то и краљ Мануел био „право чедо својих покварених предака”, односно да је краљевски двор био центар разврата и покварености, да је удова краљица трошила огроман новац и дуговала на разним странама. „А краљ? Он је био све само не – краљ. Прво род својих *сџрасџи*, ња онда велико нишџи и џек на крају крајева краљ, – без вредностџи без садржаја а овамо је седео на *џресџолу*”, писало је *Српсџво* о смењеном португалском краљу. На основу тога су закључили да није уопште чудно што је краљ свргнут, јер је било јасно као дан да ће вулкан избити, само се чекало да се то догоди. Запитали су се

⁴¹ Михаило Полит-Десанчић, „Значај револуције у Португалској”, *Браник*, год. 26, бр. 208, 29. септембар/12. октобар 1910.

⁴² Незадовољни чланови Радикалне странке су основали 1910. године *Српску народну сџранку* у Ујарској, и покренули лист *Српсџво*, због чега су прозвани „српстваши”. Иако су у почетку били окренути изворном програму радикала, тј. социјалним питањима, после 1912. године доживљавају заокрет ка мађарофилској политици. Василије Крестић, *Срби у Ујарској: 1790–1918*, Матица српска, Нови Сад 2013, 431–434; В. Крестић, Р. Љушић, нав. дело, 433–434.

како чак ни породична трагедија из 1908. није била опомена за потомство. Из угла *срјсїиваша*, португалски народ је вратио мило за драго и могао је то учинити, јер је зло превазишло сваку меру. Сматрали су да народ има право да сам себи одреди стазу којом ће ићи ка срећи. *Срјсїиваши* су португалску републику поздравили речима: „Здраво млада рејублико! Озарено лице твоје нек донесе Порїуїалији процваїт и срећу, нек донесе ти све оно што ти није умео даїти некадашњи краљ”.⁴³

У *Срјсїиву* су известили да ће све европске државе признати нову републику, која је подигнута на развалинама краљевства. Простор су дали и томе да је нова република отпочела са остваривањем свог програма, који је прокламовала. Ту су као пример узели њену одлуку да се сви језуити протерају из земље, а описана су и напори органа безбедности да их натерају на предају. Навели су да ће црквена имовина бити одузета од стране државе и да ће од тога бити створен просветни фонд, као и да ће исто бити учињено са дворцима у којима је некада био краљ. Закључили су да ће република сва важна државна питања моћи лепо да доведе у ред.⁴⁴ У даљем извештавању о даљем развоју догађаја у Португалији, *Срјсїиво* је пренело да краљ верује у победу ројалиста на изборима, које ће расписати републиканска влада. У том листу су сматрали да он још увек не може да схвати да је народ у њему и његовој династији видео представника коруптивног режима и да је природно што ће народ гласати за републиканце. Пренели су да влада својим радом добија све више присталица и код ројалиста.⁴⁵ *Срјсїиво* се бавило и узроком преврата у Португалији. Сматрали су да се човек уопште не одлучује на преврате док може мирно, поред довољног рада, да прехрани себе и своју породицу, да чак и када то није могуће већина људи одлази у иностранство и опет зарађује мирно и часно, а да се тек онда када ни то није могуће одлучују на крајњи корак. По мишљењу *срјсїиваша*, све преврате у историји су у првом реду изазвале несређене материјалне прилике масе народа, па је тако било и у Португалији. Подсетили су на то да су португалски републиканци од раније били незадовољни владајућим режимом, који је штитио само интересе капиталиста, а немилостиво ударао порезе на нижи staleж. Сматрали су да је још много раније монархији у Португалу одзвонило, зато што је краљевска власт била немоћна да стане на пут тамошњим капиталистима. Указали су на то да су они, да би извозили своје производе

⁴³ *Срјсїиво*: орїан Срјске народне сїранке у Уїарској, год. 1, бр. 58, Нови Сад, 25. септембар/08. октобар 1910.

⁴⁴ *Срјсїиво*, год. 1, бр. 60, 02/15. октобар 1910.

⁴⁵ *Срјсїиво*, год. 1, бр. 61, 06/19. октобар 1910.

у иностранство, 1889. године, донели закон који је онемогућио увоз високим порезом, да су то правдали тиме да ће порасти производња у земљи, али да се то није десило, већ да је дошло до пропадања пољопривреде. Закључили су да је тешка економска и политичка ситуација довела до револуције у Португалији, а да није ни могло бити другачије у држави из које се у великим масама народ селио у иностранство, у којој је на једног грађанина просечно долазило 47, а на појединца просечно 624 круна државног дуга.⁴⁶

У *Српству* су хвалили привремену португалску владу, зато што је храбро и са импозантном мирноћом радила на развоју републике, као и због тога што је решила да исплати сва дуговања према иностранству.⁴⁷ Пренели су и то да се републикански покрет преноси у Шпанију, што је по њима било природно.⁴⁸ У истом листу су указивали и на то да се нова влада суочава са озбиљним незадовољством рудара, железничара, фабричких радника, итд. Пошто су јој радници били најјача подршка, није било добро да иде против њих, а са друге стране, оштријим мерама би одгурнула од себе грађанство. Због тако неповољне ситуације, у *Српству* су закључили да треба уложити много труда да би се поправили стари греси, као и да штрајк сведочи колико су рђаве прилике у Португалији. Указали су на то да монархисти поново покушавају да дођу на власт, али да се влада не плаши никаквог нереда и да би сваки неред угушила, као и да се труди да успостави ред у свим областима живота.⁴⁹

Сомборска *Слоја*⁵⁰ је указала на то да се негде далеко, у народу са којим Срби практично не стоје ни у каквој вези, за кратко време догодио већ

⁴⁶ *Српство*, год. 1, бр. 62, 09/22. октобар 1910.

⁴⁷ *Српство*, год. 1, бр. 64, 16/29. октобар 1910.

⁴⁸ *Српство*, год. 1, бр. 66, 23. октобар/06. новембар 1910.

⁴⁹ *Српство*, год. 1, бр. 71, 10/23. новембар 1910; *Српство*, год. 1, бр. 77, 01/14. децембар 1910.

⁵⁰ Сомборска *Слоја* је покренута 1905. године као независни политички лист, који није припадао ниједној политичкој странци, нити је у првим годинама излагања имао дефинисан партијско-политички програм. Демократе из Сомбора и Велике Кикинде, односно *Слоја* и *Српски џлас*, су се разишли 1910. године, највише због тога што *слојаши*, као конзервативци, нису хтели да се заложе за опште изборно право и зато што се нису слагали са Кикиндјанима, око кандидата које треба подржати на изборима за Угарски сабор 1910. године. *Слоја* је након тога успоставила сарадњу са угарском владом и добила субвенцију од ње, као помоћ за излагање листа и тако су *слојаши*, по својим ставовима, постали нова и последња генерација српских нотабилитета у Угарској пре Првог светског рата. Василије Крстић, *Историја српске штићамје у Угарској: 1791–1914*, Матица српска, Нови Сад 1980, 421–425.

други државни удар. По њима је било најлакше побунити масу против немоћног ауторитета, у знаку остваривања друштвене једнакости и апстрактних права и идеалних слобода, тако да је и један део војске придобијен. Када је пронађен повод да дође до устанка, револуција је свом жестином наступила, а по њиховом мишљењу, немоћ владара је убрзала читав преврат, који је кулминирао у његовом непознавању народа којим је хтео да влада, или да бар осујети народу могућност да може много да утиче на доношење одлука. Сматрали су да се револуција никада не може одобрити, али да је дуги ток времена може оправдати и то само онда ако је стварни узрок преврата дубока измена у идејама народа, којој су основни чиниоци разорено дотадашње религиозно, политичко и социјално веровање и стварање сасвим нових услова за опстанак, услед модерних открића науке и индустрије. Међутим, у случају да се те идеје сведу на то, да установе могу поправити друштвене недостатке, да је напредак народа последица усавршавања устава и влада, за *слојаши* је у том случају револуција било само „пустоловско злоупотребљивање народне лаковерности које се користи вечитом спремношћу лаковерног народа да се побуни против немоћног ауторитета, а на другој страни је сигурно да ће се са услужношћу потчинити моћном ауторитету”. „Устани ти, да седнем ја, а правда ме републиканска идеја. Право толико, ко право вука на овцу ил’ тирану на слаба човека”, закључили су у *Слоји*.⁵¹

Сатирични *Врач ђојаћач* је приметио да је у општем политичком животу једну малу дисхармонију учинила Португалска револуција и проглашење португалске републике. У том листу су сматрали да је сасвим у реду што су се „Португизи” решили свога режима, који је био шкодљив и опасан, али да би ред захтевао да то најпре учине „непортугизи” са туђинским режимима. Били су уверени да то „поремећење” реда није тешко исправити.⁵² *Врач* је имао негативне коментаре на рачун португалских католичких калуђера, као и на рачун смењеног португалског краља.⁵³

Други сатирични лист, *Стиармлади*, између редова је поручио да је португалски краљ узимао новца колико год је хтео, да је народу дао устав на папиру, док је у цепу „стиснуо шипак”, да је дао сваку слободу а организовао језуите који су исте те слободе гушили, итд. Иронично су коментарисали да је уредио државу тако да је само народу добро, а њему како буде.

⁵¹ *Слоја: недељни ђолићички лист*, год. 6, бр. 39, Сомбор, 26. септембар/09. октобар 1910.

⁵² *Врач ђојаћач: шала и ђодсмијевка*, год. 15, бр. 19, Нови Сад, 01/14. октобар 1910.

⁵³ *Врач ђојаћач*, год. 15, бр. 19, Нови Сад, 01/14. октобар 1910; *Врач ђојаћач*, год. 15, бр. 20, 16/29. октобар 1910.

Наставили су са тиме да се баш у том тренутку нашао неко да му помрси рачуне, што је, по њима, био пример како је живот варљив и како је можда боље и не бити краљ у „непросвећеном XX веку”. На то су додали да се и краљ Никола „покајао због свог крунисања јер од тада само сања домбе крупне као бундева”. Закључили су да је дошло време када је боље бити вођа републиканаца него краљ, зато што је тај положај, иако мањи, ипак сигурнији за човека.⁵⁴ *Сћармлади* је у ироничној причи описао како краљ Никола препричава својим синовима да је имао ужасан сан, у коме је сањао да је краљ, али не црногорски, већ португалски. У истом наврату су сковали и „нову португалску химну”, у којој су заљкучили да народ може без краља, али не и краљ без народа.⁵⁵ Осим тога, шалили су се на краљев рачун речима да краљеви никада не попуштају, пре него што на то буду принуђени.⁵⁶

У демократском *Српском јласу* из Велике Кикинде су желели да прикажу догађаје из Португалије из социолошког угла, као и да укажу на то шта би могло да се научи из Португалске револуције. Они су најпре констатовали да је Португалија свргла „мрски језуитски јарам”, прогнала краља и прогласила републику. Приметили су да се код тог догађаја истичу две важне и занимљиве чињенице. Прва је била та што је настала нова латинска република, а да латински народи нагињу републиканској државној форми. Из тога је произишало да успех Португалске револуције утиче на суседну и по крви сродну Шпанију, где је краљев престо несигуран, а републикански покрет активан. Скренута је пажња на то да многи проричу, већ у недалекој будућности, сличан преврат у Шпанији. Друга ствар коју су великокикиндске демократе приметиле била је та да је република настала, такође, под заштитом, не само републике Француске, већ и монархије Енглеске, а та чињеница је, по њима, била доказ да су прошла времена Свете алијансе, када су монархије и владари склапали савезе, ради очувања законитог легитимитета и поретка, ради више угушивања сваког слободнијег покрета. Констатовали су да је за разлику од некадашњих времена, дошло до тога да једна монархија, истина истински уставна и слободоумна, помаже једном народу, да збаци краља и да тако дође до слободе.⁵⁷

⁵⁴ *Сћармлади: хумористично-сатиричан лисћ*, год. 4, бр. 15–17, Нови Сад, 01. октобар 1910, 134–135.

⁵⁵ *Сћармлади*, год. 4, бр. 15–17, 01. октобар 1910, 135.

⁵⁶ *Сћармлади*, год. 4, бр. 18. и 19., 01. новембар 1910, 138.

⁵⁷ Однос Британаца према новом режиму се кретао од екстремног непријатељства до снихходљивих симпатија. У суштини, британска влада и британско јавно мњење су желели да се настави англо-португалски савез, али под британским условима и то више него икада.

У *Српском іласу* су се окренули анализи поменутих догађаја, указавши на то да се социологија, наука о друштву и о постанку и развоју друштвених односа и државних уређења, не задовољава са претходно изнетим закључцима, већ да она тражи узроке који су тај покрет изазвали и створили. Из тог разлога су дали простор тексту мађарског политичара др Оскара Јасија⁵⁸, који је, у листу мађарских радикала *Világ*, изнео своје виђење догађаја у Португалији. Он је сматрао да је потпуно јасно да нема говора о новом друштвеном уређењу у тој земљи. Подсетио је да је Португалија уставна монархија, у чијем уставу се налазе све „славне” грађанске слободе, а по њему није могло бити речи ни о социјалистичком покрету, јер су вође револуције били угледни грађани, официри и велики поседници. У догађајима у Португалији није видео ни чисти антиклерикални покрет, а приметио је и то да ни републиканска форма владавине сама по себи не значи револуционарне промене. Јаси је био мишљења да Португалска револуција нема велику принципијелну основу, која би значила „нови свет”. Он је навео узроке који су у тој земљи довели до револуције, а то су: неписменост, сиромаштво, примитивна земљорадња, исељавање становништва, неискоришћеност рудних богатстава, спољнотрговински дефицит, итд. На основу свега тога је закључио да то није „револуција живота, већ последња очајна борба једног друштва на умору, које је феудални клерикализам сасвим упропастио”⁵⁹. Јаси је констатовао да овакво ужасно стање није могло да се реши у парламенту и да насиље власти и корупција нису дали да републиканска странка победи на изборима, иако је имала

Ово је требало да укључи апсолутну слободу да се критикује сваки аспект деловања португалских власти и да се на Португалију примени било какав притисак да би се заштитили британски интереси. J. D. Vincent-Smith, “The Portuguese Republic and Britain, 1910–14”, *Journal of Contemporary History*, vol. 10, no. 4, Sage Publications, October 1975, 707–708.

⁵⁸ Оскар Јаси (1875–1957), мађарски социолог, историчар и политичар, вођа Грађанске радикалне партије. Великокиндске демократе су били верни следбеници тог мађарског идеолога грађанско-радикалне интелигенције и из тог разлога су често, на својим страницама, преносили чланке који су долазили из тих кругова. Кикиндске демократе су усвојиле основна начела Оскара Јасија и прилагођавале их српским националним потребама, при чему су се надали да ће, уз најтешњу сарадњу са Мађарима, успети да преобразе државу и друштво у којем су живели. В. Крестић, *Историја српске штиамје у Угарској*, 355.

⁵⁹ Међу онима који проучавају Португалску револуцију постоји дебата око узрока и природе те револуције. Једна група конзервативних португалских писаца сматра да је револуција била случајна, непопуларна, и резултат нечега што је један историчар назвао „Масонерија и улица” и „груба еуфорија морнара и гомиле”. Друга група аутора доживљава револуцију више као народни феномен и резултат нечега што је један републикански полемичар назвао „воља нације”. Douglas L. Wheeler, “The Portuguese Revolution of 1910”, *The Journal of Modern History*, volume 44, number 2, University of Chicago Press, Jun, 1972, 172.

већину народа на својој страни. По њему је република у Португалији значила наду да ће нестати корупције и непоштења. За њега је португалска револуција у историјском погледу била мање значајна, али је њена људска оправданост била достојна симпатије сваког правог човека. За крај је поручио да је за Мађаре она велика поука и да би требало пожурити са општим изборним правом, јер је револуција казна за свако друштво које је неспособно да се развија.⁶⁰

Социјалдемократска *Слобода*⁶¹ је закључила да су се у Португалији, откако је укинута монархија, многе ствари измениле у корист народа. Као један такав пример видели су укидање старог изборног закона и увођење општег права гласа за све португалске становнике старије од 21 године. Поручивали су да је са овим законом заувек срушена моћ Католичке цркве и да португалски народ након тога може слободно да дише и да ради на свом материјалном и просветном побољшању.⁶² *Слобода* је приметила да се републикански покрет из Португалије шири у Шпанију и закључила да се тако републиканска идеја и сам покрет све више приближава и Аустро-Угарској. „Републикански таласи достићи ће обале и наше монархије. Еле, љуљају ли се европски престоли, љуљају се...”, поручивале су српске социјалдемократе у Угарској.⁶³

⁶⁰ *Српски глас: лист независних Срба*, год. 4, бр. 66, Велика Кикинда, 01/14. октобар 1910.

⁶¹ *Слобода: орган Срба социјал-демократије у Угарској*, била је социјалистички лист који је покренут у Будимпешти, а од 1911. до 1914. је излазио у Новом Саду. Циљ тог листа било је јачање класне свести радника, критика корумпираног капиталистичког друштва, борба против беде и угњетавања и ширење „идеје спаситељског социјализма и лепше будућности човечанства”. Почетком 1914. *Слобода* је на кратко излазила у Шиду, да би се вратила у Нови Сад, где је излазила до почетка Првог светског рата, када је заједно са осталим српским листовима престала да излази. В. Крстић, „Српска политичка штампа у Бачкој до 1914. године”, *Бачка кроз векове: слојеви култура Бачке: зборник радова*, Београд 2014, 303–304.

⁶² *Слобода: орган Срба социјал-демократије у Угарској*, год. 2, бр. 3, Нови Сад, 05. фебруар 1911; Информација коју је *Слобода* пренела није била у потпуности тачна, тј. није уведено опште право гласа, већ су Представнички дом Конгреса бирали мушкарци старији од 21 године који су могли да пишу и читају или су били глава породице. Ове промене су довеле до повећања броја гласача 1911. године, тако да их је тада било 14% од укупне популације, односно 57 % мушке популације старије од 21 године. Paulo Jorge Fernandes, “One parliament, two political regimes: The Portuguese legislative body between the Monarchy and the Republic”, in: *Parliaments: the Law, the Practice and the Representations from the Middle Ages to the Present Day*, Assembleia da República, Lisbon 2010, 497–503. Исправну информацију *Слобода* је објавила половином априла, кроз вест да ће, на основу изборне реформе, имати право гласа сви они грађани који знају да читају и пишу, као и војници и подофицири, с тим што није поменута граница од 21 године, као и да се ово односи само на мушкарце. *Слобода*, год. 2, бр. 10, 15. април 1911.

⁶³ *Слобода*, год. 2, бр. 22, 15. август 1911.

Социјалдемократима је очигледно било важно да покажу разлику између династије и нових власти, када је у питању однос према коришћењу државне имовине. Они су пренели и вест да новоизабрани председник Португалије Мануел де Аријага неће добити нарочите палате за становање, а да чланови његове породице неће уживати никакве државне привилегије.⁶⁴ Они су прокоментарисали и позицију свргнутог португалског краља Мануела II. Пренели су да се он не осећа се добро у прогонству, као и да је хтео да опет заседне на престо, који је натоварио дуговима за своје прилежнице. За језуите су објавили да се, такође, не осећају срећни, откад им је у Португалији одзвонило, као и да би они хтели да се врате стара, за њих добра времена. Пренели су да они хоће у Португалији да подигну нову револуцију, „револуцију реакције”, због чега су покренули одређене активности. Навели су да језуити у свим већим градовима имају своје људе, који су опскрбљени новцем, како би агитовали међу народом, као и да су неке језуитске чете већ прешле границу и да марширају према Лисабону, али да по уверавању португалског министра спољних послова број тих чета није велик и да је војска добила налог да их задржи. У *Слободи* су закључили да реакција ради пуном паром и да она опет хоће да заседне на места која су била уносна и на којима се тако лако дало тлачити и израбљивати народ. Социјалдемократе су биле уверене да то деловање реакције неће успети, јер ће наићи на поновни отпор народа, који се не да потлачивати и пљачкати.⁶⁵

Закључак

Српска јавност у Угарској је посветила значајну пажњу догађајима у Португалији 1910, као што је то чинила и у ранијим ситуацијама када је у некој земљи долазило до револуционарних промена. Већина српске политичке јавности у Угарској је поздравила промене у Португалији и успостављање републике у тој земљи. Међу онима који су подржали републику били су радикали, самосталци, социјалдемократе, *српсци* и демократе из Велике Кикинде. Подршком коју су самосталци пружили португалској републици су заузели сличан став као и радикалска *Застава*, иако су радикали и самосталци водили огорчену борбу за доминацију на српском црквено-народном сабору. На тај начин су две најутицајније

⁶⁴ *Слобода*, год. 2, бр. 24, 05. септембар 1911.

⁶⁵ *Слобода*, год. 2, бр. 25, 15. септембар 1911.

странке међу Србима у Угарској показале републиканско опредељење. Радикалски дисиденти у *Српству* су остали републикански опредељени, тако да одвајање од радикала није утицало на промену става по овом питању. Српски либерали у *Бранику* и *слојаши* из Сомбора су били доста умеренији по питању догађаја у Португалији, иако ни они нису директно говорили против републике, већ су је прихватили као чињеницу, али са дозом резерве. У том смислу, настављена је подела српских странака у Угарској из претходних деценија, на оне које су биле републикански настројене и оне које су биле доста конзервативније по том питању. Већина је показивала наклоност ка републици, а међу њима и нове странке које су се појавиле почетком XX века, социјалдемократе и демократе из Велике Кикинде. Уједно су странке које су биле наклонене републиканизму биле и антиклерикално опредељене.

У свим листовима у Угарској су били сагласни да је ситуација у Португалији била лоша пре 1910. године, али не и око тога каква ће бити након успостављања новог режима. Радикали, самосталци, *српстваша* и демократе су без много задршке предвиђали позитивне промене. Пошто Прва португалска република није донела стабилизацију прилика у земљи, испоставило се да су више били у праву они који су били у мањини, а то су били српски либерали и сомборски нотабилитети, окупљени око *Слоје*.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

Објављени извори:

- Крестић, Василије, и Радош Љушић. *Пројами и стијашући српских политичких странака до 1918. године*. Београд: Књижевне новине, 1991.
- Стојић, Биљана. „Дипломатски контакти Србије/Југославије и Португалије (1882–1924)”. *Мешовита траја*, књ. 41. Београд: Историјски институт, 2020, 157–170.

Штампа:

Браник
Врач појањач
Застава

Народ
 Наше доба
 Радикал
 Слобода
 Слоја
 Србски народ
 Срдобран
 Српски јлас
 Српско коло
 Српство
 Стармлади

Литература:

- Birmingham, David. *A concise history of Portugal*. Cambridge University Press, 2003.
- Sardica, José Miguel. "The Memory of the Portuguese First Republic throughout the Twentieth Century". *E-Journal of Portuguese History*, vol. 9, no. 1, December 2010, 65–92.
- Fernandes, Paulo Jorge. "One parliament, two political regimes : The Portuguese legislative body between the Monarchy and the Republic". In: *Parliaments: the Law, the Practice and the Representations from the Middle Ages to the Present Day*. Lisbon: Assembleia da República, 2010, 497–503.
- Fraga, Luís Alves de. "The confrontation between tradition and modernity: the proclamation of the republic in Portugal". *JANUS.NET: e-journal of International Relations*, vol. 9, no. 2, Observatory of Foreign Relations – Universidade Autónoma de Lisboa, November 2018 – April 2019, 46–59.
- Vincent-Smith, J. D. "The Portuguese Republic and Britain, 1910–14". *Journal of Contemporary History*, vol. 10, no. 4, Sage Publications, October 1975, 707–727.
- Wheeler, Douglas L. "The Portuguese Revolution of 1910". *The Journal of Modern History*, volume 44, number 2, University of Chicago Press, Jun 1972, 172–194.
- Антић, Чедомир. *Републиканизам у Србији: од 1804. до 1917. године*. Београд: Архипелаг, 2022.
- Крстић, Василије. *Историја српске шtamпе у Ујарској: 1791–1914*. Нови Сад: Матица српска, 1980.
- Крстић, Василије. *Срби у Ујарској: 1790–1918*. Нови Сад: Матица српска, 2013.

- Митровић, Јеремија Д. *Грађа за историју и библиографију српске периодике до 1920. године*. Београд: Просвета, 1984.
- Робертс, М. Џон. *Европа: 1880–1945*. Београд: Clio, 2002.
- Сарайва, Жозе Эрману. *История Португалии*. Москва: Весь мир, 2007.
- Скерлић, Јован. *Омладина и њена књижевност (1848–1871): изучавања о националном и књижевном романџизму код Срба*. Београд: Српска Краљевска академија, 1906.

Žarko Panić

THE SERBIAN PRESS IN HUNGARY ABOUT THE PORTUGUESE REVOLUTION IN 1910

Abstract: The majority of the Serbian political public in Hungary welcomed the changes in Portugal in 1910, and the establishment of a republic in that country. Among those who supported the republic were radicals, Serb Independent Party, social democrats, dissidents from Radical Party and democrats from Velika Kikinda. In this way, the two most influential parties among the Serbs in Hungary, the radicals and the independents, showed their republican orientation. Parties that were inclined to republicanism were also anti-clerical. Serbian newspapers in Hungary mostly correctly reported the news about what happened in Portugal before and during the revolution, but they differed in their interpretation of those events. This is where their political commitment came to the fore. All newspapers agreed that the situation in Portugal was bad before 1910, but not about what it would be like after the establishment of the new regime. Radicals, independents, dissidents from Radical Party and democrats predicted positive changes without much hesitation. Since the First Portuguese Republic did not stabilize the situation in the country, it turned out that those who were in the minority, Serbian liberals and Sombor conservatives gathered around *Sloga*, were more right.

Keywords: Serbs in Hungary, Portugal, republic, press

UDC 68(497.11 Valjevo)"1824/1934"

Оригинални научни рад
doi: 10.46793/Arheon7.153D

Владимир Дамњановић¹

Међуопштински историјски архив Ваљево
Србија

ПОМОЋ УГРОЖЕНИМ КАТЕГОРИЈАМА СТАНОВНИШТВА У КОЛУБАРСКОМ ОКРУГУ НАКОН ПРВОГ СВЕТСКОГ РАТА

Сажетак: Овај рад је покушај да се, у кратким цртама, опише развој занатства и трговине на територији Ваљева, као и целокупног Колубарског округа. Занатлије и трговци били су респектабилан друштвени слој. Имали су огроман утицај на израстање града Ваљева у економско-финансијски, административно-управни, културно-просветни, здравствени и војни центар. Законска регулатива њиховог рада, формирање еснафа, различите врсте заната, добротворни рад, образовање и усавршавање, тема је овог рада.

Кључне речи: занатство, трговина, законска регулатива, еснафи, образовање, уредбе, објаве

По завршетку Првог светског рата, Србија је остала без 1.247.435 становника, што је чинило готово 30% њеног укупног становништва. Тако су Србија и цео српски народ скупо платили цену слободе и уједињења у заједничку државу Срба, Хрвата и Словенаца (СХС). Самим тим, због великог броја погинулих, умрлих, осакаћених, рат је донео велики број инвалида, као и деце, ратне сирочади, који су без родитеља, често и без ближе фамилије, остајали без икаквих средстава за живот. За новоформирану државу, питање ратне сирочади и ратних инвалида било је веома осетљиво, у време када закони земље још нису били донешени, а оскудице сваке врсте притискале су осиромашено и проређено становништво. Овој угроженој,

¹ *damnjanovic792@gmail.com*; Vladimir Damnjanović, Intercommunity Historical Archives of Valjevo, Serbia

ратној сирочади, али и инвалидима, била је потребна адекватна помоћ државе.²

Почетак рада окружне државне заштите инвалида деце и младежи у Ваљеву

Окружна државна заштита инвалида деце и младежи Ваљево, отпочела је свој рад 1. маја 1919. године, са седиштем у згради Окружног начелства. У годинама након рата, ова државна установа новчано је помогла 489. лица и збринула 1127. деце.

Решења о помоћи сиромашној деци доношена су на основу правилника, као и пословника Државне заштите. Свако дете које је примало помоћ морало је имати поверенички извештај, у којем су се налазили његови лични подаци, материјално стање, породична ситуација, као и мишљење повереника о врсти помоћи које треба указати детету. Сама потпора, коју су деца и њихови хранитељи добијали од државе, била је ниска и зависила је од више фактора, као што су: старост деце, инфлација и материјални услови државе. Значајна је била и хуманитарна помоћ која је у Србију, односно варош Ваљево, стигла од хуманитарних организација из Велике Британије и Сједињених Америчких Држава. Ова помоћ, иако невелика, била је значајна за преживљавање деце у тешким временима након Првог светског рата.

² Исић, М. (1996), *Материјално страдање Ваљевској сиромашној деце у Првом светском рату*. Ваљево: Историјски архив Ваљево, стр. 9, Јовановић, Д. (2018), *Економске и друштвене последице рата у Србији 1914–1918*, Београд: Службени Гласник, стр. 56–79 и Јагодић, М. (2015), *Процена демографских јудијака Срба у периоду 1910–1921*. Београд: Филозофски факултет, стр. 24.

Одбор за зашїтїну деце
за опшћ. Бранковїне (суд истр. Ваљево)
Бр. 111/1919.
10. децембра 1919. г.
Бранковина

Друштво Државна Зашїтїна деце
Ваљево.
Својеруч.

Пр. зашїтїну шале е този Друштво државног
принос на Видов-дан ове године за евраїну децу-оу
грађана ове опшћїне-судна у износу (125) сто два-
десет и пет круна и главног улога (18) осамнаст
динара.

Гласови су ова лица:

1. Свевосар Тимировић из Бранковине...	6 дин.
2. Ђеоргиј Витенякућкић	6 "
3. Василка Ћ. Витенякућкић	6 "
Свста:	18 дин.

Прилози:

125 круна у кациру и
18 динара у новчанима.

секретар
Ђеоргиј Витенякућкић

Председник истр. одбора
Милан Витенякућкић

Прикупиљање добродїворне помоћи, у надлежности опшћїне Бранковина
10. децембар 1919. године (МИАВ, Округни суд Ваљево)

Прикупљање и расподела добротворних прилога

Обласна државна заштита деце и младежи Београд, од 17. децембра 1919. године, упутила је допис Окружној заштити деце и младежи Ваљево: „да све прилоге које добијете из округа задржавате за потребе деце из тог округа. О употреби нека решава извршни одбор”. Процес прикупљања добротворних прилога обављен је у оквиру општина. Општине које су прикупиле средства биле су: Гола Глава, Бранковина, Суводање, Каменица, Славковица и др.

ОКРУЖНА
Државна Заштита Деце и Младежи
Бр. 288.
Ваљево 2-11-1920.

Судска, општа,
Зупанска - 30
Рајкован - 20
Општа, општа,
Напомена - 15

Решење:
Извр. Одбора Окр. Заш. Деце и Младежи у Ваљеву.
Г. Рајкован:

Према приложеним документима у овој предмети,
а са обзиром на то да је Судска Општа Мислила Бр. 288.
и § 2 и 3. Зависности, као и § 42, 44, 45, 58. и 71. и 1. Господина Државног
по заштити, - Одбор

Одлучује:

1. Да се Хасана, Напаница, Радован и Еушан, деце Миле-
вог др. поч. Булутра Гоговића из с. Савковића, општа. Мис-
лила, издаје под заштитом Државе и то:

а) Хасана са правом на учивање само правно заштити
до навршене 18 год. узраста, а без материјалне помоћи;
б) Напаница са правом на учивање привремене помоћи
до 15. дни месеца до навршене 16 год. узраста и
в) Еушан и Радован с правом на учивање сталне
помоћи и то Еушану до 20. г., а Радовану до 25. г. месеца.
Ова помоћ издаваће се; Напаници ради подржавања, а
Еушану и Радовану још и ради њиховог обавезног испитивања.

2) Да се за купца све деце одреди њихова мајка Милева
и њен одбор одлучи, који ће се издавати и који помоћ
својим месеца упућује, добијени од 1-1-1920. г. на све дојаве
док не поступи тражена предвиђена § 75 Господина, а из
својеног предвиђања под Ваљев. Окр. Заш. Деце и Младежи.
20-1-1920.

Ваљево

Председник,
Тодосић.
П. Председник,
Владимир
Ушан
Др. Спасковић

Секретар,
Милосавић

Решење о додељивању материјалне помоћи Милеви Пойовић и њеној деци,
02. април 1920. године (МИАВ, Окружни суд Ваљево)

Решење о додељивању помоћи мајци са четворо деце ратне сирочади. Радило се о Милеви, удови пок. Љубомира Поповића, војника Треће чете, Трећег батаљона, Петог пешадијског пука, Дринске дивизије, који је погинуо 1914. године, у борби са Аустријанцима. Овом одлуком, држава је помогла овој породици и на неки начин преузела део обавеза о даљем школовању и одрастању за Косану, Наталију, Радована и Душана.

Хуманитарна помоћ пристигла из иностранства

Списак				
Деца од 6-10 година сирочади сасиљављен на основу актиа Обласне Заштитне др. 938, од 29.3.1921. године				
је издата помоћ по суми 2.812.50 динара.				
Вр. бр.	Име и презиме деце	Сум. а	Сум. б	Сум. в
1.	Милица Поповић	37.50	37.50	37.50
2.	Милорад Поповић	37.50	37.50	37.50
3.	Милорад Поповић	37.50	37.50	37.50
4.	Милорад Поповић	37.50	37.50	37.50
5.	Милорад Поповић	37.50	37.50	37.50
6.	Милорад Поповић	37.50	37.50	37.50
7.	Милорад Поповић	37.50	37.50	37.50
8.	Милорад Поповић	37.50	37.50	37.50
9.	Милорад Поповић	37.50	37.50	37.50
10.	Милорад Поповић	37.50	37.50	37.50
11.	Милорад Поповић	37.50	37.50	37.50
12.	Милорад Поповић	37.50	37.50	37.50
13.	Милорад Поповић	37.50	37.50	37.50
14.	Милорад Поповић	37.50	37.50	37.50
За укупно:		525	525	525

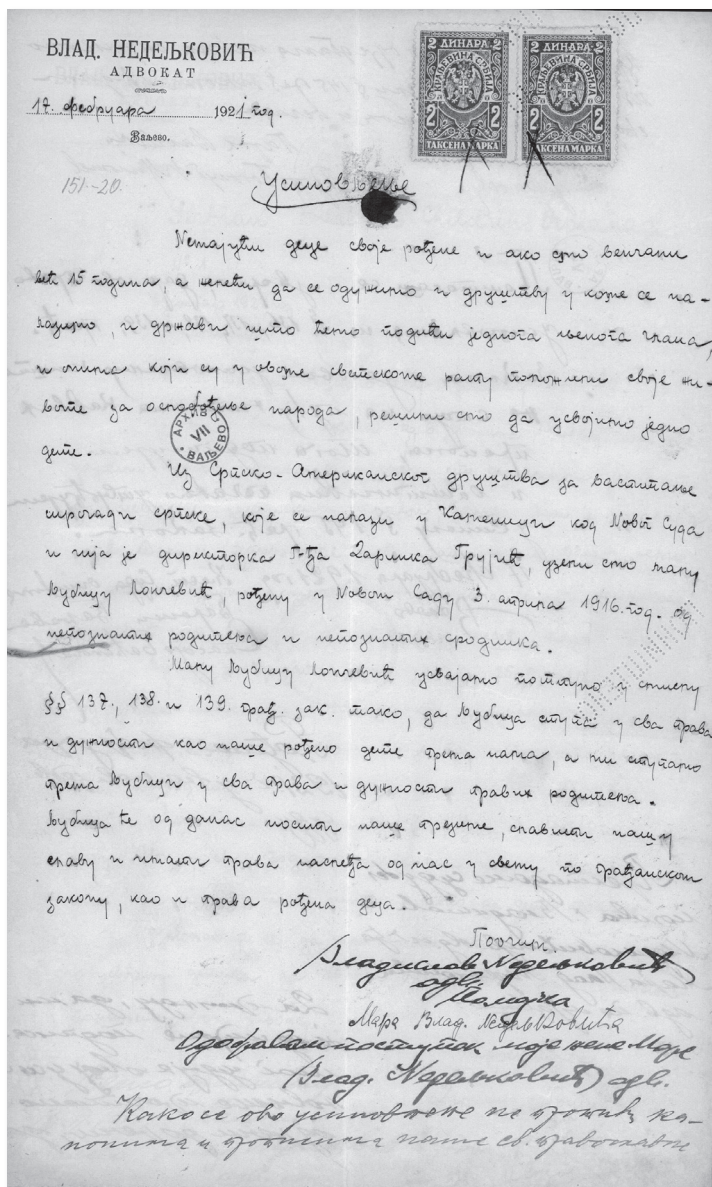
Списак деце од 6 до 10 година, райне сирочади, сасиљављен на основу актиа Обласне Заштитне др. 938, од 29.03.1921. (МИАВ, Фонд: Окружни суд Ваљево)

На основу решења Обласне државне заштите деце и младежи из Београда, од 29. марта 1921. године, упућен је документ Окружној заштити деце и младежи за град Ваљево, у коме се наводи да је енглеско Друштво за помагање деце послало допис Министарству за Социјалну политику. Ради се о новчаним средствима, у износу од 2.812.50 динара, које је донирало Енглеско друштво. Заштита је добила поменута финансијска средства за усвојење 25. деце „посинака”. Увидом у овај списак, може се видети да је хранитељима деце издат износ од 2587.50 динара. Износ од 225. динара није издат деци под редним бројем 1. и 3, јер се нису налазила на лицу места. Средства су заведена по књизи кредита, на стр. 119, под бројем 1.³

Државне евиденције о деци ратној сирочади

Држава се, у складу са својим могућностима, бринула о деци ратној сирочади. Суд ваљевске општине водио је извештаје о сиротој деци са територије општине Ваљево. Анализом извештаја, могу се видети подаци о покојним родитељима деце, начину на који су страдали или умрли, као и подаци о стараоцима код којих су се деца налазила. Већи део извештаја се састојао од личних података детета. Ту се налазе подаци о годинама старости, здравственом стању, коју школу су похађали, како су се понашали и које су им биле склоности. Приказана је материјална ситуација биолошке породице детета.

³ Међуопштински историјски архив Ваљево (у даљем тексту: МИАВ), А. 2.1.118 Окружни суд Ваљево (1804–1944), 1807–1944, Решења обласне државне заштите деце и младежи из Београда бр. 938, у Београду, из 29. 3. 1921. године, упућен Окружној заштити деце и младежи за град Ваљево, где је енглеско Друштво за помагање деце послало допис и финансијска средства Министарству за социјалну Политику (Одељењу за заштиту деце и младежи).

Акт о усвајању Љубице Лончевић, 17. фебруар 1921. године
(МИАВ, Округни суд Ваљево)

„Малу Љубицу Лончевић усвајамо потпуно у смислу члана 137, 138, и 139 грађанског закона тако, да Љубица ступа у сва права и дужности као наше рођено дете према нама, а ми ступамо према Љубици у сва права и

дужности правих родитеља. Љубица ће од данас носити наше презиме, славити нашу славу имати права наслеђа од нас у свему по грађанском закону, као и права рођена деца”. Владислав Недељковић адвокат, са женом Маром Недељковић из Ваљева.

*Ујрава Дома за сиропиу децу са штићеницима у Ваљеву
(МИАВ, Збирка фотографија)*

Друштво „Сироче” (МИАВ, Збирка фотографија)

Велики број деце ратне сирочади су свој нови дом пронашли путем усвајања. Сама процедура усвајања била је подржана од стране државних органа, као и Српске православне цркве. Будући родитељи деце морали су испуњавати критеријуме које је прописала држава. Парови који нису имали порода одлучивали су се на усвајање, као начин проширења своје породице.

Након Првог светског рата, новоформирана држава је имала огроман број проблема, које је требало решавати. Није било довољно финансијских средстава, како би се могло помоћи свим категоријама становништва, које су биле угрожене. Важно је нагласити, огроман ниво свести који је постојао код народа, будући да је, у складу са својим могућностима, хтео да помогне свима којима је помоћ била неопходна. У таквој ситуацији, огроман терет на себе преузимају различите хуманитарне организације. Пре свега, ту мислимо на: Материнско удружење и Коло српских сестара у Ваљеву, које су на себе преузеле бригу о ратној сирочади, ратним инвалидима, породицама интернираца, породицама палих ратника и др.

Материнско удружење Ваљево, са примерима њиховог деловања на територији Ваљева

После протеривања окупатора, у Ваљеву и Србији се осећала оскудица у свему: одећи, обући и животним намирницама. Град је био без струје и здраве воде за пиће. Многе куће су биле без прозора, стакала и подова. Међутим, у граду се осећало опште расположење, јер важно је било да је извојевана слобода, те је град, уз посебно залагање вредних грађана, почео да ствара услове за нормалан живот.⁴

Материнско удружење Ваљево је основано у новембру месецу 1919. године, на приватну иницијативу и приватним средствима. Основни задатак, који је постављен испред ове хуманитарне организације, био је збрињавање деце ратне сирочади, побољшање њиховог здравља, затим васпитање и образовање. Такође, један од великих изазова Материнског удружења Ваљево представљало је подизање друштвене свести о значају жене у друштву.

Увидом у званичне акте Материнског удружења Ваљево, можемо видети огромну одговорност коју је ова организација примила на себе. Ту се, пре свега, мисли на обезбеђење дома, који би испуњавао све неопходне

⁴ Сикирица, М. (1967), *Ваљево у Првом свейском райїу*, Ваљево: Гласник МИАВ, бр. 1, стр. 166.

Један од примера хуманости ове организације види се из писма упућеног од стране Тасе Јовановића из Ваљева, који моли да се укаже помоћ Милану Хацићу, сину почившег Јоце Хацића, бившег глумца из Шапца, који је тешко рањен на Церу, да би убрзо након тога преминуо. Мајка му је такође умрла. Дете је, са шабачким избеглицама, дошло у Ваљево, 1914. године. Бригу о детету током рата и окупације водила је Петрија Стојић из Ваљева.

Донација америчког Црвеног крста

Материнско удружење Ваљево је на почетку свог деловања имало значајну помоћ Црвеног крста из Америке, у виду донације 335 килограма неопходних ствари. С обзиром на околности, а у складу са тешком материјалном ситуацијом, свака помоћ је била више него добродошла.

Донације прикупљене од стране грађанства

Племените циљеве ове организације су препознали и житељи града Ваљева, који су пружили помоћ, кроз донације, у новчаним средствима или роби. Такву тврдњу можемо поткрепити и кроз једно хумано дело, које су учинили опанчари у Ваљеву. Приложили су опанке за угрожену децу, штићенике Материнског удружења Ваљево.

Опанчарски радници у Ваљеву
(МИАВ, Збирка Фотографија)

Коло српских сестара Ваљево

Одбор Кола српских сестара у Ваљеву основан је 20. марта 1921. године, на иницијативу хуманих и патриотски расположених жена.⁵ Ова организација је тесно сарађивала са Црвеним крстом, Народном одбраном и сличним организацијама. У многим акцијама југословенског значаја Коло српских сестара у Ваљеву имало је запажену улогу. Од општих акција то су: прикупљање помоћи за подизање Дома у Београду и Дервенти, за подизање споменика Незнаном јунаку на Авали, Мачковом камену, Гаврилу Принципу у Сарајеву, помоћ руској деци, грчким и чехословачким избеглицама, помоћ словеначкој деци у неослобођеним крајевима. Тридесетих година, овај одбор је имао преко 260 чланова. Поред редовних чланова, имао је чланове добротворе, велике добротворе и утемељиваче, коју су, поред осталог, обезбеђивали и финансијску потпору.

Коло српских сестара у Ваљеву (МИАВ, Збирка фотографија)

Одбор Кола српских сестара у Ваљеву, као хумана патриотска организација, посебну пажњу поклањао је младим нараштајима, као и старим и незбринутим грађанима. На Видовдан, новчано су награђивани добри ученици, пружана је помоћ болесним и сиромашним студентима, као и

⁵ МИАВ, Одбор Кола српских сестара – Ваљево, Записник седница Одбора Кола српских сестара 1921–1923, књ. инв. бр. 1.

ученицима средњих и основних школа из Ваљева. Помоћ су добијале хумане установе и организације: соколска друштва, Дом народног здравља у Ваљеву, Ђачка трпеза, Дом старца и старица у Ваљеву и многе друге. Управа је редовно приређивала забаве, балове и игранке, с којих је чист приход користила у хумане сврхе.

„Умољено да узме иницијативу за прикупљање прилога да се подигне капела на српском гробљу у Зејтинлику код Солуна, Коло Српских Сестара сматра за своју патриотску дужност свесрдно се примити овог задатка. Оно овим управља позив за прилоге у циљу подизања капеле на све оне којима на Солунскоме гробљу почивају њихови мужеви, синови, очеви, и браћа; на све оне, који су били срећни да са Солунског фронта дочекају живе и здраве своје миле и драге; на цео народ наш чији су живот они својим животом откупили. У овој скромној капели, подигнутој нашим заједничким прилозима, узносиће се топле молитве Богу да би им души подарио рајско насеље и да би им лакша била туђа земља која их покрива. Нека свако узиди по једну циглу у капелу своје изгинуле браће, нека свако припали по једну воштаницу на њиховом гробу у туђини”.

Ајел Кола српских сестара Ваљево за
помоћ ириком подизања капеле на
Зејтинличком гробљу
(МИАВ, Коло српских сестара Ваљево)

ЗА ОНЕ КОЈИ ПОЧИВАЈУ
НА ЗЕЈТИНЛИЧКОМ ГРОБЉУ.
-Апел Кола Српских Сестара

Од свију успомена из прошлог великог рата, које су и на шем народу и нашој војсци остале у живоме сећању, и које се се преносити с колена на колена, успомена на Солунски фронт без сумње је једна од најсјајнијих. Пробивши се кроз албанске гудуре, српска је војска, после страшних патњи и искушења, најпосле избила на Солунски фронт, да ту прва раскине челични ланац непријатељски, који се протезао од Океана до Јеђејског Мора и да прва отвори пут победи и слободи и себи и својим савезницима.

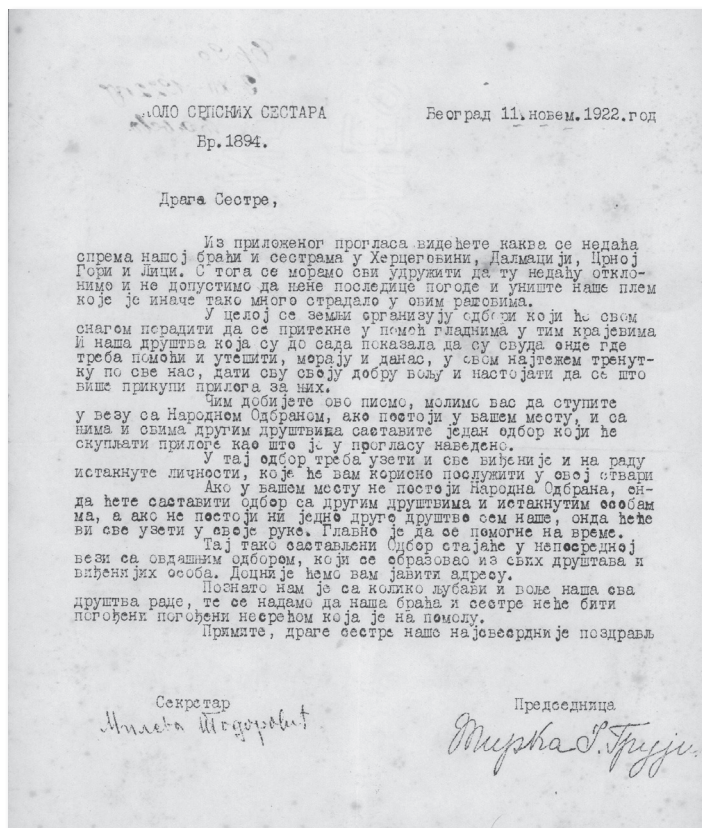
Али као што српски народ има права с поносом се сећати Кајмакчалана и Доброг Поља, исто тако он има дужност побожно, с дубоким пијететом и захвалношћу сетити се и другог једног светог места са Солунског фронта. То је СРПСКО-РАТИНСКО ГРОБЉЕ У ЗЕЈТИНЛИКУ КОД СОЛУНА. Тамо вечни сан бораве наши јунаци што дадоше живот свој за слободу Отаџбине. Наша дужност да их не заборавимо и да их се сећамо у толико је већа, што они почивају у туђој земљи, ван своје Отаџбине.

Умољено да узме иницијативу за прикупљање прилога да се подигне капела на српском гробљу у Зејтинлику код Солуна, Коло Српских Сестара сматра за своју патриотску дужност свесрдно се примити овог задатка.

Оно овим управља позив за прилоге у циљу подизања капеле на све оне којима на Солунском гробљу почивају њихови мужеви, синови, очеви, и браћа; на све оне, који су били срећни да са Солунског фронта дочекају живе и здраве своје миле и драге; на цео народ наш чији су живот они својим животом откупили. У овој скромној капели, подигнутој нашим заједничким прилозима, узносиће се топле молитве Богу да би им души подарио рајско насеље и да би им лакша била туђа земља која их покрива.

Нека свако узиди по једну циглу у капелу своје изгинуле браће, нека свако припали по једну воштаницу на њиховом гробу у туђини.

Сваки прилог, ма и један динар, слати упућеном или лично председници, г-ђици Мирки Грујић, Бранкова 11. или благајнику Кола г-ђи марији Ј. Предић Битолска ул. бр. 29.

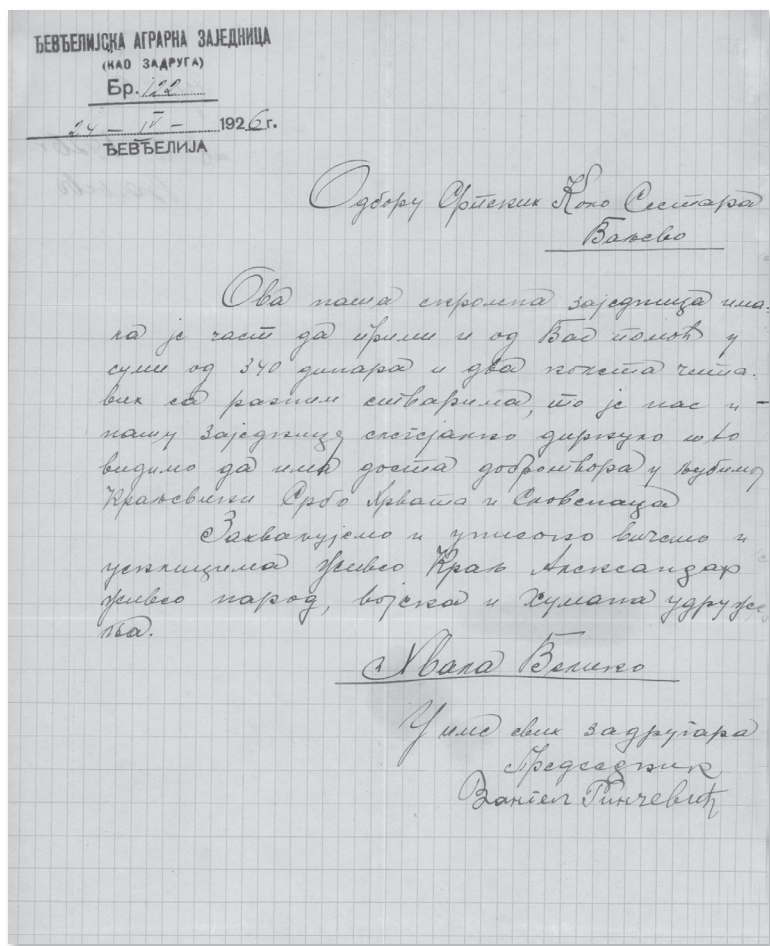
Молба за прикупљање помоћи за гладне у Херцеговини, Далмацији, Црној Гори и Лици, 11. новембар 1922. (МИАВ, Коло српских сестара Ваљево)

Коло српских сестара, као организација, поседовало је велики број одбора широм тадашње државе. Начин рада био је такав да се помоћ слала у она места где је, у том тренутку, била најпотребнија. Чланови Кола српских сестара су, широм земље, организовали хуманитарне акције, на којима су прикупљана средства за помоћ гладнима у Херцеговини, Далмацији, Црној Гори и Лици.

Брига о избеглицама

Стицајем одређених околности, велики број избеглица из разних земаља, као што су Русија и Грчка, завршио је у нашој земљи. Један сегмент хуманитарног рада Кола српских сестара Ваљево односио се на помоћ из-

беглицама. Ту можемо видети и пример помоћи која је указана избеглицама из Грчке. Они су насељени у Ђевђелији. С обзиром на то да су остали без домова, земље и остале покретне имовине, највише им је требала помоћ у храни, одећи и обући.

Молба Ђевђелијске аграрне заједнице упућена Колу српских сестара
Ваљево за помоћ избејлицама из Грчке, 24. април 1926.
(МИАВ, Коло српских сестара Ваљево)

Након пружене помоћ, Колу српских сестара Ваљево стигла је захвалница, са следећим текстом: „Част да прими од вас помоћ у суми од 340 динара и два колета читавих са разним стварима то је нас и нашу заједницу дирнуло што видимо да има доста добротвора у љубимој краљевини Срба, Хрвата и Словенаца”.

Брига о здрављу деце

Ангажовањем Кола српских сестара Ваљево, велики број деце која су имала здравствених проблема, са малокрвношћу и анемијом, добила су могућност за лечење на приморју. Такође, ово право су имала и деца која су боловала од грудних болести. Временски период опоравка на приморју трајао је три недеље. Током тог времена деца су уредно похађала школску наставу. Важно је нагласити да им није био потребан новац за боравак на мору, већ само најосновније личне ствари. Постојали су одређени критеријуми који су морали бити испуњени како би деца била одабрана. Сва деца која су слата била су деца палих ратника, узраста до 12 година. Имовинско стање није узимано у обзир приликом избора, већ само тежина болести деце.

Дечије лечилишће на приморју, у Селцу, код Црквенице

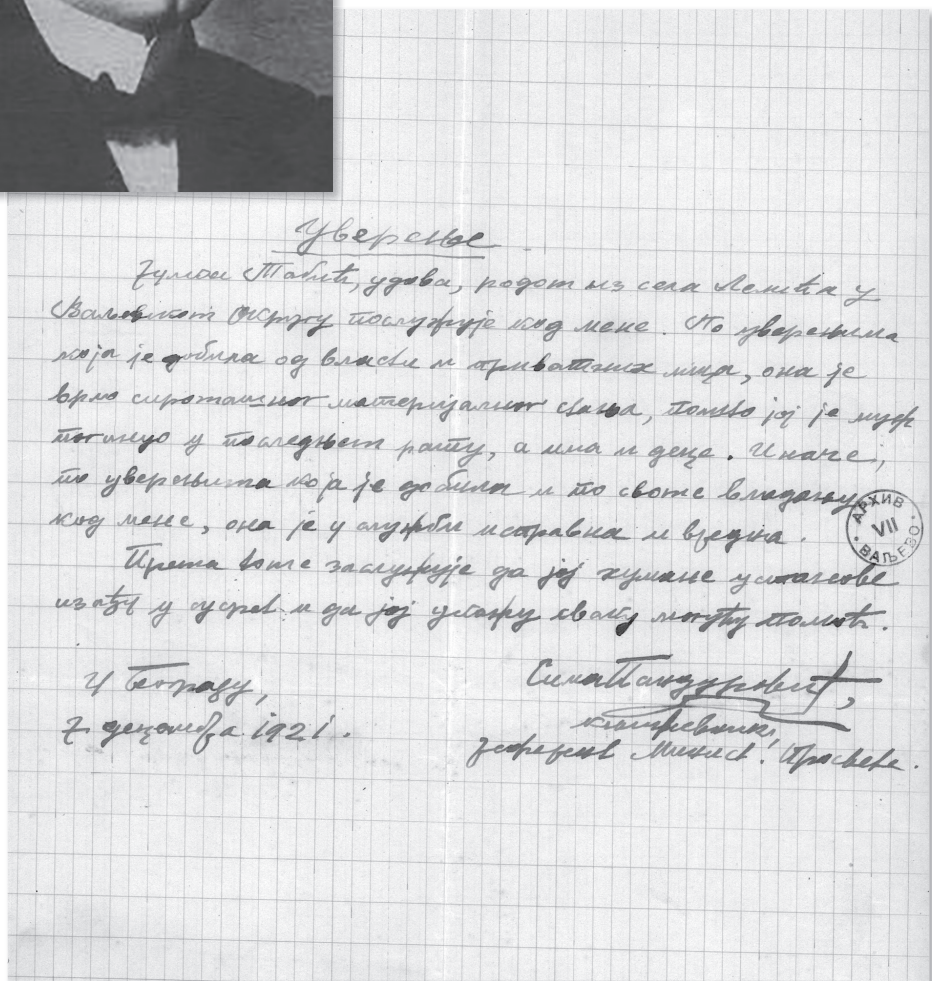
Хуманост истакнутих личности

Поред државних органа, као и приватних удружења и организација, које су радиле на пружању хуманитарне помоћи угроженима, постојао је велики број појединаца који су, својим хуманим делима и племенитошћу, показали висок ниво друштвене свести. Један од њих је, свакако, био Сима Пандуровић.

Сима Пандуровић (1883–1960)

Сима Пандуровић је био књижевник, естетичар, есејиста, критичар, драматичар и преводилац. Након Првог светског рата обављао је дужност секретара Министарства просвете и помоћника управника Народне библиотеке у Београду.

Уверење Симе Пандуровића, књижевника и референца Министарства просвете, упућено Колу српских сестара Ваљево, са молбом за помоћ Јулији Тадић, удови из села Лелића

Из његовог дописа, сазнајемо да је именована остала без мужа, који је погинуо у рату, као и да је јако сиромашног материјалног стања. Такође, наводи да се ради о вредној и исправној особи, којој треба пружити сваку врсту помоћи.

Закључак

Анализом архивске грађе, можемо видети однос тадашњег друштва према угроженим категоријама становништва. Важно је нагласити добру сарадњу и кординацију, која је постојала између државних органа, хуманитарних организација и друштвено одговорних појединаца. Висок ниво свести, који је постојао у тадашњем друштвеном систему, довео је до огромног напора, који је уложен, како би се преузела брига о деци ратној сирочади, ратним инвалидима, породицама палих ратника и др. Главни приоритет хуманитарних организација био је заштита и побољшање здравља деце, затим обезбеђивање неопходног образовања, које ће им омогућити нормалан животни пут. Значајна је била и помоћ, која је у Србију, односно, Ваљево, стигла од добротворних организација из Велике Британије и САД-а. Ова помоћ је била значајна за преживљавање деце у тешким временима након Првог светског рата. Важно је нагласити ангажовање различитих патриотских удружења, у прикупљању помоћи за гладне широм новоформиране државе, као и смештај избеглица из различитих европских земаља. Један од основних циљева овог рада, свакако, јесте да се подигне свест о хуманитарном раду, са посебном пажњом на децу која, из неког разлога, немају породицу, која би се бринула о њима.

Vladimir Damjanović

ASSISTANCE TO VULNERABLE POPULATIONS IN THE COLUBARA DISTRICT AFTER WORLD WAR I

Summary: This paper attempts to briefly describe the development of craftsmanship and trade in the territory of Valjevo, as well as the entire Colubara District. Craftsmen and traders were a respected social class with a significant influence on the growth of Valjevo into an economic-financial, administrative, cultural-educational, health, and

military center. The legal regulations governing their work, the formation of guilds, various types of crafts, charitable work, education, and professional development are the topics of this paper.

Keywords: craftsmanship, trade, legal regulations, guilds, education, regulations, publications

UDC 94(=581)(497.113 Zrenjanin)"1999/2024"

Оригинални научни рад
doi: 10.46793/Arheon7.173K 173K

Др Филип Крчмар¹
Историјски архив Зрењанин
Србија

ПРИЛОГ ЗА ИСТОРИЈУ ЧЕЛИЧНОГ ПРИЈАТЕЉСТВА: СРЕБРНИ ЈУБИЛЕЈ КИНЕСКЕ КОЛОНИЈЕ У ЗРЕЊАНИНУ (1999–2024)

Сажетак: У раду је дат преглед историјског развоја кинеске заједнице у Зрењанину, од краја 20. до средине треће деценије 21. века, који се може поделити у две етапе. Током прве (1999–2014) бележи се формирање кинеске колоније у овом граду, која је, по својој бројности, била занемарљиво мала и бележила је спори раст. Са 2014. годином почиње нова фаза, у којој кинеско присуство на подручју Средњег Баната постаје све снажније, да би, постепеним интензивирањем економских веза између Србије и Народне републике Кине, кулминирало у периоду 2019–2024, доласком великог кинеског инвеститора – компаније *Линџонџи*, у Зрењанин. Ово улагање изазвало је бројне контроверзе и трајно обележило новију историју града, оставивши и више него видљиве и опипљиве трагове у његовом свакодневном животу – политичком, друштвеном, културном и др.

Кључне речи: Кинези, Зрењанин, Банат, *Линџонџи*

Увод

Када се данас размишља, говори и пише о Кинезима у Зрењанину, то се превасходно чини у контексту кинеске фабрике гума *Линџонџи* и њене изградње, у непосредној близини града. Стицајем околности, контроверзе које су пратиле (и још увек прате) долазак овог инвеститора, са Далеког истока у средњи Банат, учиниле су да *Линџонџи* постане прва асоцијација на овај град и његове кинеске житеље.

Па ипак, историја кинеског присуства у Зрењанину и средњем Банату је знатно старија од *Линџонџи*. Често се заборавља да је од формирања

¹ fkzr1984@gmail.com, Filip Krčmar, Historical Archives of Zrenjanin, Serbia

стабилне кинеске колоније у овом граду прошло четврт века. Поред тога, чини се да Зрењанинци, за то време, нису научили много тога о својим суседима, Кинезима, иако су они утицали на живот ове средине, поставши саставни део њене свакодневице. Кинеске радње и тржни центри постали су стална места снабдевања Зрењанинаца робом широке потрошње; натписи на кинеском појавили су се на улазима у супермаркете и друге радње; кинески језик се свакодневно може чути на улици, у продавници, банци, кафићима и др. јавним местима. Поред тога, неизбежан је утисак да Зрењанинци – са изузетком уског круга људи, који је, по природи свог посла, на њих упућен – не знају много о својим кинеским суседима, њиховим обичајима, култури, језику и начину живота. Погрешно би било претпоставити да су они по том питању незаинтересовани, равнодушни или инертни, тим пре што је већ било забележених покушаја да се сазна нешто више о новим кинеским суграђанима, чије присуство на овом поднебљу – од раније већ познатом, по својој етничкој и културној шареноликости – неизоставно додаје једну дозу егзотичности. Ови покушаји, међутим, били су сведени на ретке, али смеле и иновативне новинарске интервјуе са појединцима и као такви нису могли бити довољни да би се, на основу њих, стекла шира, а камоли целовита слика о овдашњем кинеском живљу².

Осим тога, зрењанинске установе културе су, у више наврата, за протекле две деценије, настојале да, својим програмским активностима, приближе кинеску културу својим суграђанима и посетиоцима – кроз изложбе, филмске пројекције итд. Ово је нарочито било приметно и актуелно у годинама непосредно и након одржавања Олимпијских игара у Кини, када је ова земља настојала да се што боље представи и промовише у свету. Исто тако, успон ове азијске земље у међународним размерама, њена економска – а заједно са њом и политичка – експанзија, у првим деценијама 21. века, одразили су се и на њене односе са Србијом, а у том контексту ваљало би сагледати и присуство Кинеза у Зрењанину.

Први сусрет Зрењанинаца са кинеском културом документован је у другој половини седамдесетих година прошлог века и то у време посете председника СФРЈ, Јосипа Броза Тита, Народној републици Кини³. Тако је,

² Славко Попов, „Кинези се одомаћили и у Зрењанину. Господин Су говори српски”, *Зрењанин* 2542, 16. фебруар 2001, 11; А. Б. „Балканска одисеја Цо Јунга и његове веренице Ван Тао. Пекиншка патка и лалински ринфлајш”, *Зрењанин* 2542, 16. фебруар 2001, 16; Ивана Живков, „Сусретања: бити Кинез у Зрењанину. Отровна змија и петао са лековитим биљем”, *Зрењанин* 2846, 16. фебруар 2007, 9.

³ Тито је од 30. августа до 7. септембра 1977. боравио у званичној, државној посети

у лето 1977. године, у Зрењанину гостовао национални оркестар Радио Пекинга⁴, да би, у јесен исте године, Народни музеј Зрењанин уприличио изложбу, под називом: *Уметничка фототографија НР Кине*⁵. Не дуго за тим, уочиком 1979, у посети Зрењанину борила је кинеска делегација за избор пољопривредних машина кинеске националне корпорације, за увоз и извоз. Гости из Кине су обишли комбинат Серво Михаљ, како би се упознали са радом и организацијом овог великог, агро-индустријског комплекса. Приликом посете, борили су у зрењанинској Фабрици шећера, Индустрији уља Дијамант, Индустрији меса и месних прерађевина БЕК и фабрици лекова Југославија⁶. У време док се СР Југославија налазила под међународном изолацијом и санкцијама, у Зрењанину је постојала рвачка репрезентација Кине⁷. Међутим, све ово су били изоловани случајеви и више изузеци него правило. До озбиљније промене у том смислу ће доћи у време агресије НАТО-ва на СР Југославију, 1999. године, историјској тренутка који представља изходниште и полазну временску тачку знајно осетније кинеске присуства на овом подручју.

Почети кинеске колоније у Зрењанину

Настанак кинеске колоније у Зрењанину мора се сагледати у контексту, значајно промењених, друштвено-политичких и економских околности, у односу на време када су овде забележени први Кинези. Док су тако, крајем седамдесетих година, кинески привредници долазили овде, како би

Народној републици Кини, где се сусрео са председником Централног комитета Комунистичке партије Кине и председником Државног савета, Хуа Гуофенгом (прим. Ф. К.).

⁴ Марија Адамов, „Концерт познатог кинеског ансамбла народне музике у Зрењанину. Изванредан сусрет са аутентичном музиком”, *Зрењанин* 1296, 30. септембар 1977, 6.

⁵ „У музеју отворена изложба уметничке фотографије Народне републике Кине. Радост живота пријатељске земље”, *Зрењанин* 1303, 18. новембар 1977, 1. Изложба је трајала од 15. до 25. новембра, а забележила је 864 посетилаца. Филип Крчмар (ур.), *Народни музеј Зрењанин 1911–2021*, Зрењанин 2023, 528.

⁶ Кинеску делегацију је предводио **Хсиен-Као-Ченг**, генерални директор пољопривредног бироа покрајине Ђингхај. Домаћини су били генерални директор Комбината, инж. Александар Чупић и његови помоћници, Миленко Одавић и Мија Шарић, те директори шећеране, уљаре и БЕК-а, Милорад Крстић, Спасоје Јањић и Војислав Станимиров. О. Б. „Прошлог петка. Кинеска делегација у Комбинату”, *Комбинат*. *Лист радној колективи Индустријско-пољопривредној комбината „Серво Михаљ” Зрењанин* (подлистак *Зрењанина*) 270, 12. јануар 1979, 1.

⁷ „Најбољи кинески рвачи гостовали у Зрењанину. Хвала вам, пријатељи”, *Зрењанин* 2183, 11. март 1994, 20.

у свајали *know-how* и стекли знања, која би потом код куће примењивали у пракси, Зрењанин се налазио на врхунцу свог „златног доба”, као град са високим степеном индустријализације и високим животним стандардом крајем деведесетих. Међутим, прилике су се из корена промениле: Зрењанин се, након грађанског рата, распада земље, хиперинфлације, санкција и међународне изолације, налазио у стању стагнације, са девастираном привредом и осетно нижим стандардом. С друге стране, успон Кине, као светске економске силе, већ је започињао и током прве деценије 21. века ће изнова добијати нове подстицаје. У том контексту би ваљало сагледати и разумети формирање прве сталне кинеске колоније у срцу средњег Баната.

Први Кинези у Зрењанину јављају се 1999. године, у време агресије НАТО-пакта на СРЈ. Према подацима објављеним пар година касније, у локалној штампи, у том тренутку их је било нешто више од 40⁸, бавили су се пијачарском трговином и своје радње су сконцентрисали на једном месту – у приземљу пословног центра *Мала варош*⁹. Тада их је пратила прича да су део кинеског таласа, који је заплуснуо Југославију крајем деведесетих година и чији је долазак на ове просторе био политички мотивисан. С једне стране, Кина је решавала проблем своје пренасељености, а са друге – према до данас непровереним гласинама – владајући режим Слобода-на Милошевића је придошлицама са Далеког истока додељивао држављанство и радне дозволе, у замену за сигурне гласове на изборима и тиме – опстанак на власти¹⁰. Петооктобарске промене, које су уследиле 2000. године, нису имале никаквог ограничавајућег или негативног утицаја на кинеско присуство у Зрењанину¹¹. Било како било, Кинези су своје трговине сместили у Малу варош, док су у непосредној околини изнајмили приватне станове и куће за смештај. Врло брзо, због јефтине робе, привукли су велики број купаца и пажњу новинара локалног листа *Зрењанин*.

⁸ У питању су били незванични подаци из извора блиских зрењанинском СУП-у. Славко Попов, „Кинези се одомаћили и у Зрењанину. Господин Су говори српски”, *Зрењанин* 2542, 16. фебруар 2001, 11.

⁹ Исто. Пословни центар *Мала варош*, на зрењанинском Житном тргу, саграђен је 1994. године, према пројекту архитекте Милорада Бербакова (*Milorad Berbakov, Novi Sad 2003. Tabakovičeva nagrada za arhitekturu, Društvo arhitekata Novog Sada, Novi Sad 2003, 5*).

¹⁰ Славко Попов, „Кинези се одомаћили и у Зрењанину. Господин Су говори српски”, *Зрењанин* 2542, 16. фебруар 2001, 11.

¹¹ Напротив, врло брзо након промена и формирања нових органа локалне самоуправе, први страни гости нових челника СО Зрењанин били су представници кинеске компаније *Оријент интјернационал*, из Шангаја, који су желели да испитају могућности сарадње, у првом реду са зрењанинском индустријом лекова *Јујоремегија* („Представници кинеске компаније у Зрењанину. Наставак сарадње”, *Зрењанин* 2526, 27. октобар 2000, 2).

Тако је, с почетка 2001. године, новинар Славко Попов објавио репортажу на ову тему, у којој је покушао да одговори на питања колико Кинеза има у Зрењанину, како су овде доспели, како су добили сагласност да се баве трговином и којим путевима им стиже роба коју продају. У том циљу је интервјуисао продавца из кинеског тржног центра, **Су Јон Гана**. Из разговора са њим, сазнао је да је у тржном центру било више од двадесет кинеских самосталних трговачких радњи, којима је рад био одобрен. Даље у тексту је објаснио начин на који Кинези долазе до боравишних виза, радних виза и потврда Министарства за рад, као и пут којим је роба долазила из Кине у Југославију (у Београд авионом или у луку Бар бродским путем).

Његов колега, Александар Бјелогрић је отишао корак даље и за исти број *Зрењанина* припремио интервју са двадесетпетогодишњим **Цо Јунгом** (Zhao Yong), власником јединог кинеског ресторана у овом граду¹². Осликавајући његов и животни пут његове веренице, Ван Тао, Бјелогрић је сазнао да су дошли у срце Баната из кинеске провинције Љаонинг (Liaoning)¹³, удаљене неких 400 km од Пекинга. Такође је сазнао да су млади Кинези врло заинтересовани за исељавање у иностране земље – највише у САД, Канаду и Јапан, али да истовремено постоји и интересовање за земље као што је Србија¹⁴. С обзиром на то да је у питању интервју са власником ресторана кинеске хране, разговор је неминовно отишао у правцу повлачења паралела између српске и кинеске кухиње, међу којима су биле констатоване велике разлике. Као егзотичне кинеске специјалитете, Цо Јунг је у свом ресторану гостима нудио *кућице од свињетине у соку од ананаса, шарана у кинеском сирћету, њилећа крилца у кока коли или пак фламбирани и сийно сецкани хрскави данане*¹⁵. С друге стране, изјавио је да су Кинези пробали српску храну – пасуљ пребранац, рибљу чорбу, питу са кромпиром и риндфлаш, уз напомену да се тешко привикавају на домаће послатице – јер су превише слатке, за кинеске појмове¹⁶. Истичући да је релативно задовољан пословањем и прометом, Цо Јунг је изразио жељу да

¹² А. Б. „Балканска одисеја Цо Јунга и његове веренице Ван Тао. Пекиншка патка и лалински ринфлаш”, *Зрењанин* 2542, 16. фебруар 2001, 11.

¹³ Љаонинг – провинција на крајњем североистоку Кине, на обали Жутог мора. Њен главни град је Шенџанг. Подељена је на 14 префектура. Историјски је представљала капије од Кине према Манџурији. Име је добила по реци Љао, која кроз њу тече (прим. Ф. К.).

¹⁴ Према наводима Цо Јунга, за Србију се тих година чуло углавном по ратовима, али и по доста захвалном тржишту за кинеске производе и услуге (А. Бјелогрић, *нав. дело*).

¹⁵ Исто.

¹⁶ Исто.

остане у Србији на дуже време, а у случају неуспеха вратио би се у родни Фушун,¹⁷ да отвори – ресторан српске кухиње.

Свега годину дана након овог новинарског покушаја да се Зрењанин-цима приближи живот овдашњих Кинеза, град је потресла вест о убиству кинеског држављанина, **Ванг Чанга**¹⁸. Иако је убица брзо пронађен и приведен правди¹⁹, овај догађај је подстакао поновно писање о кинеској заједници у граду, а недуго затим је дошло и до затварања кинеског тржног центра у *Малој вароши*²⁰.

Поред тога, Кинези су наставили да тргују у Зрењанину, преселивши се у непосредну близину – тржни центар у улици Коче Коларова, недалеко одатле. Отварање новог кинеског тржног центра у Зрењанину било је готово подударно са најавама градских челника да ће се Зрењанин братимити са кинеским градом **Бај Ченгом**, у провинцији Ђилин. Ово братимљење и потенцијална привредна сарадња најављени су након посете делегације Извршног већа Војводине, у којој се налазио и Зрењанинац, др Златомир Козловачки²¹. У питању је била само једна у низу епизода, која је одражавала тенденцију свих постпетооктобарских локалних власти, да се Зрењанин стихијски и без јасне визије „братими” и повезује са другим сличним срединама у иностранству. Иако до овог братимљења није дошло, безмало две деценије касније, један други кинески град – Јентај – постаће град-побратим Зрењанина (в. напред).

У лето 2008, *Зрењанин* је објавио, преко целе стране, интервју са **Су Ронг Гангом**, власником кинеске радње мешовите робе. Говорећи за лист о својим земљацима, он је навео да у Зрењанину има четрдесетак Кинеза (практично исто колико и непуну деценију раније), да су у питању претежно људи средњих година, те да деце нема пуно, јер недостају школе на кинеском, које би могла похађати (због чега остају у Кини). Истовремено је изјавио да су већина овдашњих Кинеза будисти, али да међу њима постоји тенденција напуштања религије и окретања ка бизнису и стицању профита. Претежно су били задовољни животом у Зрењанину (*у љринцију је*

¹⁷ Фушун – главни град истоимене префектуре у провинцији Љаолинг.

¹⁸ Славко Попов, „У изнајмљеној кући у улици Николе Пашића пронађен мртав кинески држављанин. Ко је убио Ванг Чанга?”, *Зрењанин* 2593, 22. фебруар 2002, 4.

¹⁹ Славко Попов, „Притворен убица кинеског држављанина Ванг Чанга. Оружје сатара – мотив користољубље”, *Зрењанин* 2594, 1. март 2002, 5.

²⁰ „Акција финансијске полиције. Привремено затворен кинески тржни центар”, *Зрењанин* 2595, 22. фебруар 2002, 4.

²¹ Г. Ж. П, „Делегација Извршног већа АП Војводине посетила кинеску провинцију Ђилин. Зрењанин и Бај Ченг – градови побратими”, *Зрењанин* 2679, 7. новембар 2003, 4.

добро овде живети, једино нам клима не одговара, као ни вода, sic!). Напо-слетку, говорио је о сопственом искуству учења српског језика и кулинар-ским навикама Кинеза. У његовој исповести за новине, јасно је била при-метна доза забринутости, која се јавила као последица светске економске кризе – посао је ишао спорије него раније²².

Културно приближавање

Ако је посао и ишао нешто лошије, популаризација кинеске културе у Зрењанину се налазила на узлазној путањи. Истовремено са формирањем и упоредо са првом деценијом развоја кинеске колоније у Зрењанину, забележени су и вишеструки покушаји овдашњих установа културе да, својим посетиоцима и суграђанима, приближе кинеску културу. У прилог томе ишло је и економско повезивање двеју земаља – СР Југославије и НР Кине, затим, растућа улога Кине у свету, те напоследку афирмација и промоција ове земље у годинама уочи и непосредно након одржавања Олимпијских игара у Пекингу, 2008.

Први случајеви културног приближавања Кине на овом подручју забележени су још пре него што је почело досељавање првих Кинеза у Зрењанин. Тако је, 1996. године, у овдашњем позоришту „Тоша Јовановић”, забележено гостовање Уметничког ансамбла песама и игара *Исџок*, основаног 1962, под покровитељством кинеске владе, са мисијом да свету представи кинеску традиционалну и савремену игру и музику²³.

Наредне године (1997.), у намери да испрати растући тренд промови-сања кинеске кинематографије, која је *на свим званичним пројектима зна-чајних европских и светских фестивала била не само ујадљиво присутна, већ и освајала награде*, Филмска редакција зрењанинског Дома младости је приредила циклус *Кинески филм данас*, у оквиру ког је представила овдашњој публици филмове *Заводљиви месец*, Чен Кајгеа и *Чанкин експрес* и *Пали анђели*, Вонг Кар Ваја. Следећи ову *далекоисточну линију*, у фебру-ару 1998, Дом младости је приказивао филмове америчког редитеља тајванског порекла Анг Лија²⁴.

²² Љ. Ступар – М. Живановић, „Су Ронг Ганг о Кинезима у Зрењанину, трговини, хра-ни, учењу српског. Све је добро, осим климе и воде”, *Зрењанин* 2914, 6. јун 2008, 6.

²³ СЛМ, „У Народном позоришту. Кинески ансамбл *Исџок*”, *Зрењанин* 2309, 16. август 1996, 7; Љ. Б, „Гостовања. Фолклор Далеког истока”, *Зрењанин* 2310, 23. август 1996, 7.

²⁴ С. Станишић, „Филмски програм Дома младости. Феномен звани Анг Ли”, *Зрењанин* 2387, 20. фебруар 1998, 12.

Следећи случај једне културне размене забележен је у пролеће 2000, када је у Зрењанину гостовао уметнички ансамбл кинеске опере Ју, из града Ченгноуа, из провинције Хенан²⁵. Ова опера, основана 1949. године, у тренутку доласка у Зрењанин бројала је 80, појединачно вишеструко награђиваних, чланова, док је сама опера у два наврата, као колектив, добила Награду за изузетне заслуге на пољу уметности НР Кине²⁶. Гости са Далеког истока су, у барокној сали СО Зрењанин, изводили одломке из опера и драмских приказа. Главни извођач, уметница **Ван Силин**, као и **Ван Ђен-ћхин**, **Ли Чјуен**, **Су Јинлун** и **Ху Фужун** приближили су чудесну чаролију кинеске музике и драме. Публика је уживала у блиставој џуми, џасовима, џокрејима, косћимима... – забележио је лист Зрењанин, извештавајући о овом догађају²⁷. Опера Ју је, у току тродневног гостовања у Југославији, осим Зрењанина, посетила још само Београд, да би након тога наставила европску турнеју, гостовањима у Републици Српској, Сарајеву, Риму и Паризу²⁸.

Након тога, до наредног културног дешавања са кинеским предзнаком требало је да прође више од пола деценије. У то време је било већ познато да ће кинеска престоница, Пекинг, бити домаћин 29. Олимпијских игара, у 2008. години. У оквиру настојања кинеске амбасаде у Београду да промовише своју земљу, њену културу, обичаје и народ, од 2006. до 2009. није забележена ниједна година у којој Народни музеј Зрењанин није имао макар једну изложбу са кинеском тематиком.

Прва у том низу била је изложба под називом: *Четири миленијума новца у Кини*, коју је, 7. јуна 2006. године, отворио Лиу Син Чан, аташе за културу амбасаде НР Кине у Београду²⁹. Овдашња публика је била у прилици да разгледа експонате новца, као платежног средства од најстаријег периода, када су коришћене шкољке, преко Бронзаног доба и нумизматичких примерака из времена Пута свиле, па све до новијих времена³⁰. Истичући добру сарадњу Кине и Србије, аташе за културу кинеске амбасаде у Београду, Лиу Син Чан је изјавио: *Кинеска цивилизација је једна од четири*

²⁵ Бранка Јајић, „Опера Ју из Кине у Зрењанину. Ближа култура пријатеља”, *Зрењанин* 2498, 7. април 2000, 11.

²⁶ Исто.

²⁷ Исто.

²⁸ Исто.

²⁹ „Инфо култ. Новац у Кини: изложба у Народном музеју”, *Зрењанин* 2809, 2. јун 2006, 18; А. Б. „Четири миленијума новца у Кини – изложба у Народном музеју. Драгуљи нумизматике”, *Зрењанин* 2811, 16. јун 2006, 18.

³⁰ Исто.

најстарије светске цивилизације, али једина која неирекидно траје до данас. Ми смајрамо да кинеска цивилизација не пријада само нама, већ свима, ња и народу Србије³¹. Изложба је била отворена до 27. јуна, а забележила је 1466 посетилаца³². Њеним гостовањем у Зрењанину постављене су солидне основе за културну сарадњу и у наредном периоду. Град се у то време налазио на узлазној путањи и представљао је привлачну средину за инвестиције и госте из иностранства, као и за стране амбасадоре. Народни музеј Зрењанин је баш те, 2006. године, био проглашен за најбољи у Србији и у наредном периоду ће, у више наврата, бити домаћин страним дипломатама.

Већ почетком наредне, 2007. године, овде је отворена нова изложба, под називом: *Нити светлости*, на којој је представљена традиционална кинеска, уметничко-занатска вештина веза на свили³³. Зрењанинци су имали прилике да упознају технике веза, чији најрепрезентативнији радови потичу из провинција Сузхоу, Хунан, Сицхуан и Гуандонг. Изложбу, коју је за месец дана разгледало 6.876 посетилаца, отворио је **Лиу Ксинкуан**, саветник за културу Амбасаде Народне Републике Кине³⁴.

У олимпијској 2008. години Музеј је угостио нову кинеску изложбу, овога пута посвећену савременој графичкој земљи. Организатор је, као и у претходним приликама, била Амбасада НР Кине у Београду³⁵. Ова изложба је забележила најслабију посету (487), а била је отворена од 18. децембра 2008. до 15. јануара 2009³⁶. Међутим, неколико месеци касније, зрењанински Народни музеј је био домаћин манифестације *Дани кинеске културе* (26. март – 3. мај). За то време су се локалној публици представиле две изложбе: *Мелодија боја* (изложба народних ношњи Кине) и *Пекин у светлу летњих Олимпијских игара* (посвећене недавно завршеној Олим-

³¹ А. Б, „Четири миленијума новца у Кини – изложба у Народном музеју. Драгуљи нумизматике”, *Зрењанин* 2811, 16. јун 2006, 18.

³² Народни музеј Зрењанин (=НМЗ), Архив Педагошко-информативне службе 1969–(=АПИС 1969–), „Извештај о раду Педагошко-информативне службе за 2006. годину”, бр. 01–64/2007, 3–7.

³³ Бранка Јајић, „Изложба *Нити светлости* у Салону Народног музеја. Сазвежђе кинеске свиле”, *Зрењанин* 2846, 16. фебруар 2007, 14.

³⁴ НМЗ, АПИС 1969–, „Извештај о раду Педагошко-информативне службе Народног музеја Зрењанин” у 2007. години, бр. 01–73/2008, 1, 5.

³⁵ Б. Ј, „Инфо култ. Музеј: Савремена кинеска графика”, *Зрењанин* 2949, 19. децембар 2008, 17.

³⁶ НМЗ, АПИС 1969–, „Извештај о раду Педагошко-информативне службе Народног музеја Зрењанин у 2008. години, бр. 01–78/2009, 1, 6. Филип Крчмар (ур.), *Народни музеј Зрењанин 1911–2021*, Зрењанин 2023, 528.

пијади)³⁷. Уз то су приказана и три филмска остварења: *Кинеска архитектура*, *Ношње националних мањина НР Кине* и *Кинески њорцелан и украсни предмет*³⁸.

У загрљају челичног пријатеља

Крајем прве и почетком друге деценије 21. века, Србија се, у међународним односима, све више почиње окретати према Кини. Ова спољнополитичка преоријентација је, са српске стране, била условљена потребом за страним (кинеским) инвестицијама и тражењем снажног упоришта светске силе у успону, ради одбране националних интереса у Савету безбедности. Интереси кинеске стране у Србији су се огледали у олакшаном проодору на европска тржишта, а касније (почев од 2013. године) и у реализацији стратешке економске иницијативе, под називом: *Појас и љуи*. Заједнички интерес је тако повезао ове две земље, Балканско полуострво и Далеки исток, чије ће савезништво, касније, бити означено као *челично љријатељство*.

Почеци овог пријатељства јављају се 2009/2010. године, када је у Србији – и то баш у Банату – започела изградња капиталног, инфраструктурног пројекта: моста Земун-Борча, који ће, касније, бити прозван „Пупинов мост”. Поводом његовог отварања, крајем 2014. године (18. децембар), у званичној посети Србији боравио је премијер Народне Републике Кине, **Ли Кенђанг**. Његов боравак, упамћен понајвише по изјави председника Србије, Томислава Николића, који је цитирао пророчанство Тарабића (*Доћи ће људи са Истока... Жути људи... И завладаће светом. И они ће да љију воду са реке Мораве. То је српска река*)³⁹, био је само наговештај и увертира у све јаче кинеско присуство у Србији и њено везивање за Кину у спољној политици. Овај тренд ће бити потврђен нешто касније, узајамним посетама кинеских и српских званичника. Тако је кинески председник, Си Ђинпинг, боравио у Србији, јуна 2016⁴⁰, да би српски

³⁷ Ове две изложбе је погледало близу 7.000 посетилаца (Ф. Крчмар, *нав. дело*, 528).

³⁸ „Инфо култ. Музеј: филмови уз Дане кинеске културе”, *Зрењанин* 2956, 3. април 2009, 19.

³⁹ „Nikolić citirao Tarabića pred kineskim premijerom: Doći će žuti ljudi sa istoka i piće vodu sa Morave”, *blic.rs*, 18.12.2014. Приступљено: 10.9.2024; „Nikolić citirao Tarabića: Doći će ljudi sa istoka, žuti ljudi i piće vodu sa srpske reke”, *kurir.rs*, 18.12.2014. Приступљено: 10.9.2024; „Nikolić citira Tarabiće: Žuti ljudi piju vodu s Morave”, *n1info.rs*, 18.12.2014. Приступљено: 10.9.2024.

⁴⁰ „Званична посета председника Народне републике Кине Си Ђинпинга Србији (17–

председник, Томислав Николић, пролеће наредне године узвратио ову посету⁴¹. Свега пар месеци касније, у мају 2017, у Београду је отворена и почела са радом *Канцеларија Националног савета за координацију међународне сарадње са Русијом и Кином*⁴².

Сви ови међудржани догађаји и договори, постигнути у сфери високе политике, врло брзо су спуштени на локални ниво и крупни кинески инвеститори су се појавили, готово симултано, у неколико градова Србије⁴³. Већ у јуну 2014, након вишемесечних преговора, градоначелник Зрењанина, Чедомир Јањић и потпредседник Кинеске националне електроенергетске корпорације CNEEC, из Пекинга, Ли Ченје, потписали су Меморандум о разумевању, којим је најављена заинтересованост кинеске стране за инвестирање у Зрењанин⁴⁴. Преговори о конкретизацији даље сарадње текли су у три правца: отварања великог карго центра у близини Бегеја, прибављања 100 хектара индустријске зоне, те сарадње у оквиру заштите животне средине и енергетике⁴⁵. Идућег лета, у Зрењанин је допутовала делегација из кинеског града Шенјанг, са којом је потписан начелан меморандум о трговинској, културној и спортској сарадњи⁴⁶. Наредних година је забележено још неколико контаката локалне самоуправе са представницима кинеске амбасаде у Београду⁴⁷ и другим кинеским делегацијама, које су

19. јун 2016)”, srbija.gov.rs. Приступљено: 21.1.2025; Ivica Petrović, „Srbija na kineskom Putu svile”, dw.com. Приступљено: 21.1.2025. „Predsednik Kine Si Đinping u Beogradu”, rts.rs, 17.6.2016. Приступљено: 21.1.2025. Ljudmila Cvetković, „Si Đinping u Beogradu: nova strana istorije”, slobodnaevropa.org, 17.6.2016. Приступљено: 21.1.2025.

⁴¹ „Председник Томислав Николић у званичној посети Народној Републици Кини”, predsednik.rs, 29.3.2017. Приступљено: 22.1.2025. Током боравка у Кини, Николић је обишао провинцију Шандонг, где је позвао инвеститоре да улажу у Србију. Управо из ове области ће у Зрењанин, нешто касније, доћи и компанија *Линџон*.

⁴² „Уредба о Канцеларији Националног савета за координацију сарадње са Руском Федерацијом и Народном Републиком Кином”, *Службени гласник Републике Србије* 49, Београд, 22. мај 2017. На чело Канцеларије је дошао Томислав Николић, након што му је истекао мандат председника Републике (Ognjen Zorić, „Novi posao za Tomislava Nikolića”, slobodnaevropa.org, 23.5.2017. Приступљено: 22.1.2025).

⁴³ Тако је, априла 2016, смерејевска железара продата кинеској компанији „Хестил”, да би, крајем августа 2018, кинески конзорцијум *Зиђин рудници* купио руднике бакра у Бору (прим. Ф. К.).

⁴⁴ С. Воркапић, „Потписан меморандум о разумевању са кинеском компанијом. Заинтересовани за карго центар и 100 хектара индустријске зоне”, *Зрењанин* 3228, 20. јун 2014, 5.

⁴⁵ Исто.

⁴⁶ С. Воркапић, „Потписан меморандум са челницима кинеског града Шенјанг. Повезивање са Далеким истоком”, *Зрењанин* 3286, 31. јул 2015, 2; „Saradnja Zrenjanina i kineskog grada Šenjanga”, zrenjanin.rs, 29.07.2015. Приступљено: 30.01.2024.

⁴⁷ Л. З, „Пријем у Амбасади Народне републике Кине у Београду. Градоначелник Јањић

долазиле у посету Зрењанину, обилазиле његове индустријске зоне и упознавале се са привредним капацитетима и потенцијалима⁴⁸, да би, у лето 2018, дошло и до првих конкретних корака, када је светски позната кинеска фабрика пнеуматка, *Шандоні Линілоні*, најавила инвестициони пројекат у Зрењанину, вредан милијарду долара⁴⁹. Исти је озваничен 23. августа, када је у Зрењанину потписан споразум о изградњи фабрике, означене као *највећа директна страна инвестиција у Србији*⁵⁰. У јавности је посебно апострофирана чињеница да се кинески гигант у производњи гума определио за долазак у Зрењанин, иако му то није био први избор, те да је победа у надметању са Пољском, Словачком и Норвешком заслуга добрих међународних односа Србије и Кине. Претходно је, за потребе градње фабрике, обезбеђено 136 хектара земље у индустријској зони Југоисток, наспрам насељеног места Ечка⁵¹. Неколико недеља касније, овај споразум је озваничен на вишем нову, у Пекингу, потписивањем одговарајућих међудржавних споразума између Србије и Народне Републике Кине⁵². Већ у октобру 2018, у Зрењанин је стигла екипа кинеске националне новинске агенције, *Синхуа*, како би направила репортажу о доласку *Линілоніа* у овај град⁵³, да би, неколико дана касније, овде боравио и кинески амбасадор, **Ли Манчанг**, који је обишао простор у индустријској зони предвиђен за подизање будуће фабрике⁵⁴. Крајем године је, напуштајући амбасадорски

гост амбасадора”, *Зрењанин* 3334, 1. јул 2016, 10.

⁴⁸ Л. З, „Кинеска делегација у Зрењанину. Упознавање са градом и привредом”, *Зрењанин* 3405, 10. новембар 2017, 3; Л. З, „Гостовање кинеске делегације. Позив за посету Шенјангу”, *Зрењанин* 3442, 27. јул 2018, 5; Л. З, „Градоначелник Чедомир Јањић у Шенјангу. Споразум градова – партнера”, *Зрењанин* 3450, 21. септембар 2018, 3.

⁴⁹ „Кинеска компанија за производњу гума планира инвестициони пројекат у Зрењанину вредан милијарду долара”, *novosti.rs*, 20.8.2018. Приступљено: 22.4.2020.

⁵⁰ „Потписан споразум за изградњу фабрике гума *Shangdong Linglong* у Зрењанину”, *vojvodina.gov.rs*, 23.8.2018. Приступљено: 22.4.2020; „Зрењанин: потписан споразум о изградњи фабрике гума кинеске компаније *Шанідоні Линілоні*”, Вучић: Очекујем уговор, ово је огромна ствар за Србију”, *nsrt.rs*, 23.8. 2018. Приступљено: 22.4.2020.

⁵¹ „Последња вест. Вучић, у четвртак”, *Зрењанин* 3446, 24. август 2018, 1; Л. З, „Градоначелник потврдио: кинеска инвестиција од милијарду евра. У Зрењанин стижу вреле гуме”, *Зрењанин* 3446, 24. август 2018, 5; М. Стојин, „Највеће улагање у Банату свих времена”, *Зрењанин* 3447, 31. август 2018, 2; И Исаков, „Барокна сала памти мало овако важних догађаја”, *Зрењанин* 3447, 31. август 2018, 3.

⁵² Л. З, „Шта Србији и Банату доносе уговори потписани ове недеље у Пекингу. Пнеуматици за Рено и БМВ”, *Зрењанин* 3450, 21. септембар 2018, 3.

⁵³ „Јанјић за агенцију *Ksinhua*: *Linglong* отвара нову етапу привредног развоја”, *zrenjanin.rs*, 8.10.2019. Приступљено: 10.9.2024.

⁵⁴ „Kineska delegacija u radnoj poseti Zrenjaninu: informisanje o toku investicija”,

положај, добио Награду Града Зрењанина, као најзаслужнији за реализацију ове инвестиције⁵⁵. На свечаном уручењу овог признања, саветник Амбасаде НР Кине у Београду **Чи Јонгхуи** је изјавио: *Велико нам је задовољство што је компанија Шандон Лијонли Тајр инвестирала у Град Зрењанин, а желимо да и друге кинеске компаније инвестирају овде. Када једна таква компанија инвестира, она не инвестира само новац, него и пријатељство. Дубоко верујем да ће такво пријатељство бити вечно и уложити све напоре да радимо за Град Зрењанин и пријатељску Србију*⁵⁶.

Само дан раније, Скупштина Града Зрењанина усвојила је *Предлој одлуке о доношењу Плана детаљне регулације радне зоне Југоисток 2–А*. На основу ове одлуке створена је могућност за издавање грађевинске дозволе Лијонли, односно, омогућен је *почетак изградње производних јојона и реализације калиталне привредне инвестиције вредне милијарду долара*⁵⁷. *Тиме је Средњи Банат широм отворио врата кинеском кружном калиталу, који ће врло брзо кроз њих и проћи – већ идуће јеролећа.*

Након вишемесечних најава, у Зрењанину је, 28. марта 2019, потписан уговор о уступању земљишта без накнаде, на ком ће кинеска компанија Шандон Лијонли саградити фабрику за производњу гума. Овај уговор су потписали власник и председник те компаније **Ванг Фенг** и директор Републичке дирекције за имовину Србије Јован Воркапић⁵⁸. Кинески потписник је том приликом изразио наду да ће Србија *добити фабрику висококвалитетне гуме*, те обећао *да ће се водити рачуна о заштити животне*

listzrenjanin.com, 20.10.2018. Приступљено: 22.4.2020; „Амбасадор Кине обишао будуће градилиште у Зрењанину”, rtv.rs, 20.10.2018. Приступљено: 22.4.2020; „Ambasador Kine Li Mančang u radnoj poseti Zrenjaninu”, zrenjanin.rs, 20. октобар 2018. Приступљено: 22.4.2020; „У индустријској зони Ечка припрема се нова фабрика. Кинезима још 40 хектара”, Зрењанин 3455, 26. октобар 2018, 3.

⁵⁵ „Ambasador Kine u Srbiji Li Mančang dobitnik Nagrade grada Zrenjanina”, zrenjaninski.com, 26.12.2018. Приступљено: 22.4.2020; „Ambasador Kine Li Mančang dobitnik nagrade grada Zrenjanina”, ilovezrenjanin.com, 28.12.2018. Приступљено: 22.4.2020; Ђ. Ђ., „Ли Манчангу највише признање града Зрењанина”, politika.rs, 29.12.2018. Приступљено: 22.4.2020.

⁵⁶ И. И., „Додељена награда града Зрењанина. Кинески амбасадор заслужио признање”, Зрењанин 3465, 4. јануар 2019, 3.

⁵⁷ „Одлука о доношењу Плана детаљне регулације радне зоне „Југоисток II–А” у Зрењанину, Службени лист Града Зрењанина 30, Зрењанин, 28. децембар 2018, 622–661. Такође види: „Linglong i zvanično može da počne izgradnju pogona”, ilovezrenjanin.com, 28.12.2018. Приступљено 13.3.2020; „Skupština jednoglasno usvojila plan detaljne regulacije dela zone Jugoistok”, z1info.rs, 28.12.2018. Приступљено: 13.3.2020.

⁵⁸ „U Zrenjaninu potpisan ugovor o ustupanju zemljišta Šandong Linglongu”, rtv.rs, 28.3.2019. Приступљено 13.3.2020; „Shandong Linglong Tire bez naknade dobio pravo svojine nad 97 hektara zemljišta”, ilovezrenjanin.com, 28.3.2019. Приступљено: 22.4.2020.

средине и њошћивајћи сви закони Србије и локална љравила, како би од овој љосла имали корисћи комћанија, љрад и радници, у циљу заједничкој раз-воја⁵⁹. Српски потписник је, са своје стране, подвукао значај потписивања уговора, наводећи висину, тј. вредност инвестиције: У љићћању је оћромно зајошћавање, 1.200 радника који ће у Зрењанину бићћи зајослени, а сама инвестћиција вредна је 800 милиона евра⁶⁰. Потписивање овог уговора је наишло на оштре критике и реакције у јавности, с обзиром на то да је **ки-неском инвеститору, без накнаде, уступљено (тј. поклоњено) плодно, обрадиво земљиште, површине од 96 хектара, у вредности од 11,9 мили-она евра** (подв. Ф. К.)⁶¹.

Два дана касније, уз присуство великог броја медија, градских, по-крајинских и државних званичника, председник Србије, Александар Ву-чић, је свечано положио камен-темељац нове фабрике, у зрењанинској ин-дустријској зони „Југоисток–Ечка”. Том приликом је, као и раније, истицан значај ове фабрике – највећа инвестиција у Војводини, вредна више од 800 милиона евра, од које ће огромну корист имати Зрењанин, Средњи Банат, па и цела Србија⁶².

Међутим, долазак кинеског улагача врло брзо је подстакао сумње и неповерљивост грађанских активиста у Зрењанину. Забринути за утицај индустрије пнеуматика на животну средину, у граду који већ деценију и по није био у стању да реши проблем пијаће воде, активисти локалног покре-та *Грађански љреокрећ* су покушали да се распитају у надлежним институ-цијама о томе и затражили податке с тим у вези⁶³. Пошто се испоставило

⁵⁹ „U Zrenjaninu potpisan ugovor o ustupanju zemljišta Šandong Linglongu”, rtv.rs, 28. 3 2019. Приступљено: 13.3.2020.

⁶⁰ Исто.

⁶¹ Посебно је апострофирана чињеница да се кинески потписник уговора, извршни директор *Линћолнја*, Ванг Фенг, на свечаности потписивања, у градској кући Зрењанина, појавио лежерно обучен, у тренерци, а да је једним потписом добио на поклон 96 хектара земље („Potpisan ugovor: Linglongu preneto zemljište za fabriku pneumatika”, zrenjanin.rs, 28.3.2019. Приступљено: 22.1.2025; „Пренос права јавне својине кинеској компанији на грађевинском земљишту које се налази у Зрењанину”, arhiva.rdi.gov.rs, 28.3.2019. При-ступљено: 22.1.2025.

⁶² Приликом полагања камена-темељца, председник Србије је изјавио: *Веома сам љоно-сан шћио ћемо ову фабрику, највећу у љоследњих 50 љодина, љодићи људима у Баналћу и Зрења-нину. То није само 1200 нових радних месћја, већ више новца за изћрадњу љушћева, шетћја-лишћја, љозоришћја и груће инфрасћрукћуре* („Linglong najveća i najznačajnija investicija u Vojvodini”, rtv.rs, 30.3.2019. Приступљено: 13.3.2020).

⁶³ „Građanski preokret: Nejasna je korist od kompanije Šandong Linglong”, beta.rs, 2.4.2019. Приступљено: 13.3.2020; „Građanski preokret: Nejasna je korist od kompanije Šandong Ling-long”, novostidana.rs, 2.4.2019. Приступљено: 13.3.2020; „Ni grad ni država nemaju info o utica-

да Градска управа Зрењанин и Министарство за заштиту животне средине не поседују потребну Студију о утицају по животну средину, *Грађански преокрет* се обратио Покрајинском секретаријату за урбанизам и заштиту животне средине, који је означен као надлежна инстанца. Будући да Секретаријат није у законском року пружио одговор на овај упит, *Преокрет* је поднео жалбу Поверенику за информације од јавног значаја и о свему овоме алармирао јавност⁶⁴.

Градonaчелник Зрењанина, Чедомир Јањић, врло брзо је реаговао на овај потез саопштењем, у ком је изјавио да у првој фази реализације пројекта изградње гумаре није потребна студија о утицају на животну средину, да је у питању довођење у заблуду грађана Зрењанина, од стране злонамерних појединаца, те да ће, упркос њима, у Зрењанину бити саграђена најсавременија фабрика гума у Европи⁶⁵. Грађански преокрет је на то одговорио *да градоначелник не познаје важеће процене, терминологију у области изградње, те да не постоји нешто што се зове „грађевинска дозвола за припремне радове“*⁶⁶. Наредног месеца, активисти *Преокрета* су снимили кратак промотивни спот, у ком су апострофирали не само проблем потенцијалног загађења животне средине, који би се јавио као последица незаконите изградње фабрике пнеуматика, већ и све остале еколошке „темпиране бомбе“ присутне у граду (у споту су спомен-бисте знаменитих Зрењанинаца, у Алеји великана, у градском Карађорђевој парку, снимљене са медицинским маскама преко уста и носева)⁶⁷. Након тога, са упозоравањем на штетност *Линглонгове* инвестиције се наставило углавном преко друштвених мрежа. Сам градоначелник је на ове оптужбе

ју fabrike guma na životnu sredinu, otkriva Građanski preokret”, z1info.rs, 22.4.2019. Приступљено: 13.3.2020.

⁶⁴ „Ni grad ni država nemaju info o uticaju fabrike guma na životnu sredinu, otkriva Građanski preokret”, z1info.rs, 22.4.2019. Приступљено: 13.3.2020.

⁶⁵ „Gradonačelnik: Za prvu fazu *Linglonga* Studija o uticaju na sredinu nije potrebna”, rs.n1info, 9.5.2019. Приступљено: 13.3.2020; „Саопштење градоначелника Чедомира Јањића, у вези инвестиције компаније *Linglong*”, zrenjaninski.com, 9.5.2019. Приступљено: 13.3.2020; „*Prepirka* градоначелника Зренјанина са *zlonamernim* pojedincima i pojedinim medijima”, z1info.rs, 11.5.2019. Приступљено: 13.3.2020.

⁶⁶ „Građanski preokret: Šandong Linglong izvodi različite građevinske radove bez prijave”, danas.rs, 10.5.2019. Приступљено: 22.4.2020.

⁶⁷ „Objavljen spot o загаđenosti Crnog Begeja u Zrenjaninu”, danas.rs, 12.6.2019. Приступљено: 22.4.2020; „VIDEO: Spot koji upozorava da se krug загаđenosti vode, vazduha i zemljišta u Zrenjaninu polako zatvara”, 021.rs, 12.6.2019. Приступљено: 22.4.2020. За спот види: „Napravimo preokret!”, youtube.com, 12.6.2019. Приступљено: 22.4.2020. У то време Зрењанин се суочавао са вишедневним смрадом, узрокованим повишеним водостајем загађеног Бејеја и непрописним радом кафилерије „Прекон”.

одговорио у октобру 2019, када је угостио екипу кинеске националне новинске агенције, *Синхуа*, изјавивши, том приликом, да је имао прилике да се увери како *технолоџија која се уграђује задовољава све еколошке аспекти и стандарде*, не пропустивши да, још једном, истакне значај пројекта за развој инфраструктуре и пораст друштвеног стандарда у граду Зрењанину⁶⁸.

Док је трајао сукоб на релацији Грађански покрет – градоначелник, кинески инвеститор је, са своје стране, врло брзо учинио прве конкретне кораке у правцу реализације планираног пројекта. Осим што је у граду отворио званичну продавницу својих производа⁶⁹, подигао је ограду у дужини од 4 km, којом је омеђио простор на ком је требало да никне ново фабричко постројење – *мали кинески зид*, како је то писала локална штампа⁷⁰. У новембру је, у сарадњи са зрењанинском филијалом Националне службе за запошљавање, одржао одлично посећену промоцију, у Великој сали Културног центра Зрењанин, која је привукла велики број заинтересованих кандидата за запослење и добила велики публицитет⁷¹, а у марту је расписао нове конкурсе за посао⁷². Упоредо са тим, кинески инвеститор је радио и на свом имиџу у српској јавности. У марту 2019. је постао спонзор прве фудбалске лиге Србије, а годину дана касније, када је избила пандемија вируса ковид-19, донирао је хуманитарну помоћ, у виду неопходне медицинске опреме⁷³.

⁶⁸ „GRADONAČELNIK: *Linglong Tajr* će poštovati sve ekološke standarde”, zrenjaninski.com, 8.10.2019. Приступљено: 22.4.2020.

⁶⁹ „*Linglong gume* – otvorena zvanična prodavnica u Zrenjaninu”, ilovezrenjanin.com, 12.4.2019. Приступљено: 22.4.2020.

⁷⁰ Z. D. „Ограђивање плаца фабрике гума *Linglong*”, listzrenjanin.com, 24.5.2019. Приступљено: 22.4.2020.

⁷¹ „*Linglong* organizuje promociju na kojoj možete da aplicirate za posao”, zrenjaninski.com, 19.11.2019. Приступљено: 29.3.2020; „Компанија *Linglong Tajr* traži radnike u Zrenjaninu”, rtv.rs, 21.11.2019. Приступљено: 29.3.2020; „Sutra u Kulturnom centru: Promocija kompanije *Linglong*”, listzrenjanin.com, 26.11.2019. Приступљено: 29.3.2020.

⁷² „*Linglong* zapošljava novih deset radnika, pre početka rada – obuka u Kini”, zrenjaninski.com, 2.11.2019. Приступљено: 22.4.2020; „Компанија *Linglong* organizuje više sajмова запошљавања”, zrenjaninski.com, 5. новембар 2019. Приступљено: 22.4.2020; „*Linglong* organizuje promociju na kojoj možete da aplicirate za posao”, zrenjaninski.com, 19.11.2019, приступљено: 22.4.2020; „Компанија *Shandong Linglong Tire* zapošljava na više radnih pozicija”, zrenjaninski.com, 14.2.2020. Приступљено: 22.4.2020; „*Shandong Linglong Tire* raspisao konkurs za nova radna mesta u kompaniji”, 21.2.2020. Приступљено: 22.4.2020; „*Linglong* objavio nove oglase za poslove u ovoj kompaniji”, zrenjaninski.com, 1.3.2020. Приступљено: 22.4.2020; „*Linglong* zapošljava na novoj radnoj poziciji i nudi veliki broj beneficija”, zrenjaninski.com, 18.3.2020. Приступљено: 22.4.2020.

⁷³ Помоћ се састојала у 300.000 медицинских маски, 2.000 комплета медицинске за-

Све ово било је праћено таласом грађевинских радника, који су доведени из Кине, како би радили на подизању фабричког комплекса. Њихова појава у граду довела је до осетног повећања, већ од раније постојеће, кинеске колоније. Они ће бити размештени по разним, махом неусловним, смештајним објектима у граду, одакле би сваког јутра били колективно превожени камионима на *Линџонџово* градилиште⁷⁴ (ови нехумани услови живота у којима су се нашли ће касније постати главна тема бројних новинских и телевизијских извештаја и мета критике разних организација за људска права). Њихова спољна појава у јавном простору је често изазивала сажаљење Зрењанинаца, али и узнемиреност и бојазан од контаката. Касније су се прошириле и гласине да су у питању робијаши из Кине, којима је издржавање затворске казне замењено радом на градилишту *Линџонџа*.

Крајем 2019. године, војвођански истраживачки центар *Voice* је објавио опсежну анализу, у којој је сумирао дотадашњи ток реализације пројекта, истичући да *грађани не смеју да дозволе да буду доведени пред свршен чин и да економски интерес има предност у односу на животињу средину*⁷⁵.

Упркос томе, високи државни званичници су најављивали још чвршће повезивање Србије и Кине. Крајем исте године, председник Александар Вучић се, на свом *Инстаграм* профилу, обратио на кинеском језику и том приликом потврдио своју предстојећу посету Кини (заказану за април 2020.)⁷⁶ и узвратну посету кинеског председника Си Ђинпинга,

штитне одеће и 10.000 тестова за детекцију болести. „Градоначелник Јањић: Захвалност *Линџонџу* на испољеној солидарности и друштвеној одговорности”, *zrenjanin.rs*, 26.3.2020. Приступљено: 26.3.2020.

⁷⁴ Део радника је био смештен у напуштени (и запуштени) фабрички комплекс БЕК-а, док је један део боравио у импровизованом смештају, у дворишту кинеског тржног центра, у улици Коче Коларова (прим. Ф. К.).

⁷⁵ Darko Šper, „Fabrika guma Šangdong Linglong – ekonomska ili ekološka bomba?“, *voice.org.rs*, 1. 12. 2019. Приступљено: 22.4.2020.

⁷⁶ Његов пример следио је, неколико месеци касније, народни посланик Лука Кебара. У свом обраћању, на деветој седници Првог редовног заседања Народне скупштине Републике Србије, од 28. априла 2021, он је опширно говорио о односима Србије и НР Кине, са посебним освртом на велика кинеска улагања у Србију, да би се, на самом крају, обратио својим колегама на кинеском језику. Током његовог обраћања, које је моментално постало вирално, Кебара је изјавио: *Ми пошитујемо Народну Републику Кину и сматрамо да ће наши односи бити на још једном већем нивоу, а то се свакако може сумирати кроз неке две кључне реченице, да су Србија и Кина добри пријатељи, да је наше пријатељство челично и то ћу рећи на још један начин. Рећи ћу на један начин на који би и председник Народне Републике Кине Ђосиодин Си Ђинпинг рекао, али и наш председник Републике Србије Александар Вучић, који је у Кини познат као „ву ћи ћи“, што у преводу иначе значи 577. Они би свакако рекли: Zhōngguó hé sàirwéiyǎ shì hǎo péngyǒu! Wǒmen de gāngtiě yǒuyì wànsuì! и онда ћу*

предвиђену за крај 2020. Ове посете су, међутим, отказане, услед пандемије вируса ковид-19. За то време, радови на изградњи фабричког комплекса су настављени.

Догађаји који су уследили дали су за право активистима Грађанског преокрета, показавши да су њихове сумње биле оправдане, а критика и више него утемељена: 27. марта 2020. године, у јеку пандемије вируса ковид-19, док је у Србији било на снази ванредно стање, одјекнула је вест да је Град Зрењанин поступио незаконито, издавши грађевинску дозволу *Линџон*⁷⁷. Регулаторни институт за обновљиву енергију и животну средину (енгл. *Renewal Energy and environmental resources Institute*, скр. RERI) је поднео жалбу Покрајинском секретаријату за енергетику, грађевинарство и саобраћај и затражио да се грађевинска дозвола поништи, а предмет проследи стварно надлежном органу за одлучивање⁷⁸. Грађански преокрет је, у новонасталој ситуацији, упутио писмо новој амбасадорки Кине, Чен Бо, у ком је истакао да се у Србији градња без ваљане грађевинске дозволе сматра кривичним делом, те је позвао да искористи свој ауторитет и позове фирму *Линџ Лонџ* да не започиње градњу на основу неправно стечене, неисправне и неуредне документације⁷⁹.

Овај позив је уродио плодом, будући да је кинески инвеститор поднео захтев за одлучивање о потреби пројекта процене утицаја на животну средину, објавивши, у локалном недељнику *Зрењанин*, списак објеката које планира да изгради, уз таксативно побројане парцеле⁸⁰. Грађански покрет је одмах реаговао, подвукавши да је у питању незаконито издата грађевинска дозвола. Позвао је све заинтересоване грађане Зрењанина, а посебно организације и стручњаке за заштиту животне средине, да до 27. априла захтевају увид у поднету документацију компаније *Линџон* и

годаји оно *шио* ћемо сви разумети, а *шио* је свакако: **Sàì'ěrweiyǎ wànsuì! Zǒngtǒng Wǔqīqī wànsuì!** Хвала (otvoreniparlament.rs/poslanik/8933/govori, 28/4/2021. Приступљено: 9.9.2024).

⁷⁷ „Grad Zrenjanin je izdao nezakonito rešenje o građevinskoj dozvoli investitoru *Linglong International*”, rer.org.rs, 27.3.2020. Приступљено: 29.3.2020; „RERI: Zrenjanin izdao nezakonito rešenje o građevinskoj dozvoli *Ling Longu*”, dan.rs, 28.3.2020. Приступљено: 29.3.2020.

⁷⁸ „RERI: Zrenjanin izdao nezakonito rešenje o građevinskoj dozvoli *Ling Longu*”, dan.rs, 27.3.2020. Приступљено: 28.3.2020; такође види: „Grad Zrenjanin je izdao nezakonito rešenje o građevinskoj dozvoli investitoru *Linglong International*”, rer.org.rs, 27.3. 2020. Приступљено: 28.3.2020.

⁷⁹ „Čen Bo obaveštena o nezakonitoj dozvoli *Linglonga*”, gradjanskipreokret.rs, 28.3.2020. Приступљено: 28.3.2020; такође види: „Građanski preokret: Fabrika *Linglong* u Zrenjaninu se gradi bez zakonite dozvole”, autonomija.info, 28. март 2020, приступљено: 28. марта 2020.

⁸⁰ „Обавештење о поднетом захтеву на одлучивање о потреби процене утицаја пројекта на животну средину”, *Зрењанин* 3532, 17. април 2020, 23.

упуте мишљење о неопходности израде студије утицаја на животну средину⁸¹.

Средином августа 2020, у време када се епидемиолошка ситуација већ погоршавала, а број заражених корона вирусом растао, Градска управа Града Зрењанина је, на свом веб-сајту, објавила „Студију о процени утицаја будућег погона *Лині Лоніа* на животну средину”, остављајући грађанима рок од три недеље да се са њом упознају, пре него што буде стављена на јавну расправу (4. септембра)⁸². Студију је израдила београдска фирма *Енакѳа*, према смерницама за израду које је, два месеца раније, утврдио Одсек за заштиту животне средине Градске управе Града Зрењанина. У студији је, између осталог, био наведен опис пројекта, са проценом испуштања отпадних материја, начин њиховог третирања, описано је шта би били штетни утицаји пројекта на животну средину, као и мере којима би се они отклонили⁸³. Такође је и анализиран програм којим би се пратио утицај рада погона на животну средину, а у закључку студије оцењено је да су градња и рад комплекса за производњу гума *йрихваѳљиви са сѳановишѳа зашѳиѳије живѳѳине средине*⁸⁴.

За јавну расправу о „Студији” је владало велико интересовање јавности, али је на дан њеног одржавања дошло до неочекиваног обрта, када је, под образложењем поштовања епидемиолошких мера, дискусија онемогућена, а педесетак заинтересованих грађана спречено да присуствује представљању студије⁸⁵. Овом догађају је присуствовало тридесетак лица, међу којима је било највише запослених у Градској управи и тек неколико грађана, који су успели на време да обезбеде себи место у Барокној сали⁸⁶. Једини присутни у сали који се након излагања „Студије” успротивио, не самом њеном садржају, већ и начину њеног презентовања јавности, био је Иван Живков, социолог и грађански активиста, који се пријавио за дискусију и том приликом изјавио: *Не сме се оѳраничавати йрисусѳво заин-*

⁸¹ М. Р, „Linglong незаконито dobio dozvolu?”, *Danas* 8240, 21. април 2020, 12–13.

⁸² М. Н, „Утицај *Линілоніа* на животну средину. Јавна расправа 4. септембра”, *Зрењанин* 3550, 21. август 2020, 5.

⁸³ Исто.

⁸⁴ Исто.

⁸⁵ М. Маричић, „Грађани нису пуштени на расправу о еколошкој студији *Линілоніа*. Онемогућена дискусија, због – епидемиолошких мера”, *Зрењанин* 3553, 11. септембар 2020, 2; Л. З, „Саопштење Градске управе Зрењанина. Сви ће добити одговоре”, *Зрењанин* 3553, 11. септембар 2020, 3.

⁸⁶ М. Маричић, „Грађани нису пуштени на расправу о еколошкој студији *Линілоніа*. Онемогућена дискусија, због – епидемиолошких мера”, *Зрењанин* 3553, 11. септембар 2020, 2.

интересоване јавности. Није поениа оваквих догађаја да се поделе и одрже у неколико наврата како би грађани слушали предавање, већ да се чује јавност. Искред су остали људи који су узели слободан дан да би данас били овде, као и они који су дошли из Београда, Новог Сада, Крагујевца, Врбаса. Градска управа је као организатор морала да обезбеди адекватан простор да остану сви који желе да учествују. Како су организовали лицитацију пољопривредној земљишта на стадиону или конститутивну седницу Скупштине у сали Културног центра? Према томе, сваки акт донет у незаконитој процедури иако је незаконит и биће пре или касније поништен. Преведите то Кинезима.

Током његовог излагања, заинтересовани активисти који су били спречени да присуствују расправи су протестовали и умало није дошло до инцидента са обезбеђењем Градске управе, које је позвало полицију. Осим што су накнадно поднели жалбе на повреду основних грађанских права (у погледу присуства и учествовања на јавној расправи), они су скренули пажњу и на низ пропуста, мањкавости и спорних момената у самој студији. Као главни њени недостаци истакнути су: парцијално издавање грађевинских дозвола, парцијална израда студија о процени еколошког утицаја, изостанак анализе најризичнијих и најопаснијих делова фабрике (тзв. ваљаре и чађаре), те нетранспарентност самог процеса и нејасна расподела надлежности између града и покрајине, у погледу издавања дозвола, што је држава користила како би изашла у сусрет и удовољила страном инвеститору⁸⁷. Такође је постављено питање угрожености оближњег резервата природе „Царска бара” и становника суседног села Ечка, од стотине шлепера који би свакодневно опслуживали погон *Линилониа*, ради производње 13 милиона гума годишње⁸⁸. Локална самоуправа је демантовала наводе да је њено обезбеђење опструисало грађане да присуствују јавној расправи, већ да се оно само придржавало обавезујућих епидемиолошких мера и у више наврата указало заинтересованим грађанима да ће сви добити прилику да уђу у салу, али да у њој не сме бити истовремено више од 30 људи⁸⁹. Осим тога, најављено је и одржавање друге рунде представљања „Студије”⁹⁰. Овај догађај дао је ветар у леђа опозиционим странкама

⁸⁷ М. Маричић, „Шта је све спорно око еколошке студије и пројекта *Линилониа*. Питања која би била постављена у петак”, *Зрењанин* 3553, 11. септембар 2020, 3.

⁸⁸ Исто.

⁸⁹ Л. З, „Саопштење Градске управе Зрењанина. Сви ће добити одговоре”, *Зрењанин* 3553, 11. септембар 2020, 3.

⁹⁰ М. Маричић, „Шта је све спорно око еколошке студије и пројекта *Линилониа*. Питања која би била постављена у петак”, *Зрењанин* 3553, 11. септембар 2020, 3.

у локалном парламенту не само да критикују инцидент који се десио, већ и да понуде опсежну анализу и темељну критику саме „Студије”⁹¹. Истичући њене мањкавости, указали су, између осталог, да се она није бавила чађаром – *најйрљавијим делом фабрики* – из ког ће се у атмосферу испуштати стотине хиљада кубних метара штетних гасова дневно, да ће се за нормалан рад „гумаре” користити количина воде која је довољна да намири 30.000 – 40.000 људи (становника Зрењанина), у тренутку и условима када постројење за пречишћавање воде није у стању да испоручи довољну количину, нити да постигне законски прихватљив квалитет воде. Даље је речено да ће доћи до додатног загађења Бегеја, у који ће се сливати отпадне воде и опасне материје, да ће се из 15 пројектованих фабричких димњака дневно испуштати близу 600.000 m³ гасова, који садрже ксилен (трећа категорија у класификацији канцерогених материја), друге угљоводонике и озон, да ће, због лоше локације и неповољних ветрова, бити загађен ваздух у граду и околним насељеним местима, као и над хиљадама хектара првокласног пољопривредног земљишта, те да постоји велика опасност од еколошке катастрофе, са трајним последицама, у случају пожара, какви су претходно већ забележени у другим *Линілоніовим* фабрикама широм света, а који у „Студији” нису ни поменути⁹². Упркос свим овим приговорима и протестима, Одсек за заштиту животне средине Градске управе дао је сагласност за „Студију”⁹³.

Отприлике у исто време када је јавна трибина узбуркала страсти у граду, локална самоуправа је донела одлуку да се део државног, магистралног пута кроз индустријску зону Југоисток I и II назове *Авенија Линілоні*⁹⁴. *Предлоі ове одлуке образложен је тиме да измена назива наведеноі ойиштинскоі йуиша у значајној мери дойриноси даљем унайређивању локално-економскоі развоја йрада*⁹⁵. Ова одлука је наишла „на нож” представника опозиције у локалном парламенту, који су је назвали *срамојом за Зрењанин*

⁹¹ Л. З, „Одборници покрета *Мейла* предочили примедбе на Студију о погону гума. Кад заврше пола фабрике, „протуриће” чађару”, *Зрењанин* 3554, 18. септембар 2020, 17; Л. З, „Демократска странка. Власт намерно опструисала расправу”, *Зрењанин* 3554, 18. септембар 2020, 17.

⁹² Л. З, „Одборници покрета *Мейла* предочили примедбе на студију о погону гума. Кад заврше пола фабрике, протуриће чађару”, *Зрењанин* 3554, 18. септембар 2020, 17.

⁹³ М. М, „Прихваћена крња студија о фабрици гума. Не обазире се на примедбе грађана”, *Зрењанин* 3557, 9. октобар 2020, 5.

⁹⁴ „Одлука о измени одлуке о категоризацији општинских путева и улица на територији Града Зрењанина”, *Службени лист йрада Зрењанина* 25, Зрењанин, 18. септембар 2020, 547.

⁹⁵ „Opštinski put u Zrenjaninu od sada se zove Avenija Linglong po investiciji od milijardu dolara, *telegraf.rs*, 19.9.2020. Приступљено: 6.9.2024.

и критиковали ојчињеност владајуће већине сјраним инвеститорима који долазе овде не да би подили домаћу привреду, већ да би зарадили новац, при-
том не пошћујући домаће законе⁹⁶. Уз најомену да су слични примери забеле-
жени у суседној Мађарској, овај случај је још једном показао да се називи
улица у Зрењанину не мењају њлански, већ крајковидо и на основу актуел-
ној друштвено-политичкој тренутка, без давања преко појредне исто-
ријске дисциплине⁹⁷.

Након овога, о Линглонгу и кинеској навали на Зрењанин је уследило
вишемесечно затишје, које је прекинуто 18. фебруара наредне године, када
је у Новом Саду, у Заводу за заштиту природе, одржана друга јавна рас-
права о „Студији о процени утицаја будућег погона *Лини Лонџа* на животну
средину”⁹⁸. Њен епilog је био сличан као и у септембру 2020. Уз упадљиву
медиску тишину, неколико десетина активиста је и овога пута остало ван
сале где је „Студија” представљана, уз образложење да је потребно обезбе-
дити поштовање превентивних епидемиолошких мера. Том приликом су
обелодањени узнемирујући подаци (који су, на крају, доспели и до зрења-
нинске јавности). Уз поштовање свих пројектом предвиђених мера, нови
фабрички комплекс је, на годишњем нивоу, требало да емитује у ваздух 16
тона прашине (чађи), 27 тона киселине, 231 тону несагорелих угљоводони-
ка и 32 тоне материје непријатног мириса⁹⁹. Годишња производња отпада
је, према пројекту, износила: 720 тона угљене чађи, 470 тона дрвета и папи-
ра, 37 тона лаких пластичних кеса, 192 тоне отпадног отровног уља и
108.000 пластичних џамбо врећа¹⁰⁰. Градска скупштина Зрењанина одбила
је да дискутује на ову тему¹⁰¹ и градња кинеске фабрике је, у наредном пе-
риоду, настављена. Она се, међутим, одвијала у сенци неколико крупних

⁹⁶ „Авенија Линглонг срамота за Зрењанин”, zrklik.com, 2.10.2020. Приступљено: 6.9.2024.

⁹⁷ Ј. Ш, „Зашто се и кад мењају називи улица и тргова: политика, идеологија, неснала-
жење, понекад и незнање... Од краља Александра, па све до кинеског инвеститора”, *Зрења-
нин* 3560, 30. октобар 2020, 5; „Istoričar Aleksandar Radlovački: nazivi ulica su se menjali
najčešće posle velikih političkih promena”, ilovezrenjanin.com, 22.11.2020. Приступљено:
9.6.2024.

⁹⁸ М. Мл, „Одборници са скупштинске говорнице о јавној расправи која је одржана у
Новом Саду. *Лини Лонџа* и животна средина – подаци”, *Зрењанин* 3577, 26. фебруар 2021, 3.

⁹⁹ М. Мл, „Одборници са скупштинске говорнице о јавној расправи која је одржана у
Новом Саду. *Лини Лонџа* и животна средина – подаци”, *Зрењанин* 3577, 26. фебруар 2021, 3.

¹⁰⁰ Исто.

¹⁰¹ Мирослава Малбашки, „Локални парламент шести пут заседао – озбиљан дијалог и
овога пута изостао. Мање новца за фабрику воде, више за Водовод и канализацију”,
Зрењанин 3577, 26. фебруар 2021, 3.

инцидент на градилишту *Линлонга*, од који су неки чак имали и међународни одјек и послали ружну слику Зрењанина у свет.

Први у низу тих инцидентна био је безазлен, у поређењу са потоњима, а одиграо се почетком 2021. године, када је испод свеже омаланог мурала са ликом, недавно преминулог, патријарха Иринеја, на Житном тргу, освануо графит са поруком *STOP LINGLONG*, поред ког су биле исцртане две мртвачке главе. Муњевитом реакцијом градских челника и служби, графит је експресно уклоњен, а његов аутор није пронађен¹⁰². Аутор мурала, академски сликар, Виорел Флора и градоначелник Симо Салапура су осудили овај вандализам, док је опозициони *Грађански преокрет* критиковао ажурност и ревност локалне самоуправе у уклањању дотичног графита, истичући да она упадљиво изостаје у другим случајевима¹⁰³. Занимљиво је да су и мурал и уклоњени графит осванули у непосредној близини кинеског тржног центра, у оквиру ког се налази смештај кинеских радника који раде на изградњи фабрике *Линлонг*.

Далеко озбиљнији је био инцидент који се одиграо неколико месеци касније, у мају 2021, када је обезбеђење *Линлонга* ометало снимање холандске новинарске екипе, која је испред круга фабрике (на јавној површини) покушавала да узме изјаву од активисте Ивана Живкова. Том приликом је група радника снимала новинаре, уносила им се испред камере и на сваки начин настојала да омета снимање, иако се оно обављало на јавној површини, а не у кругу фабрике¹⁰⁴. Инцидент се одиграо у време када је локална самоуправа настојала да умири јавност, изјавама да ће Зрењанин приходовати од *Линлонга* и доживети економски процват¹⁰⁵,

¹⁰² „Ispod murala patrijarhu Irineju u Zrenjaninu ispisan grafit *Stop Linglong*”, danas.rs, 7.1.2021. Приступљено: 9.6.2024; „Reakcije na grafit sa mrtvačkim glavama: uništavanje fasade sa muralom patrijarhu Irineju odraz nevaspitanja”, ilovezrenjanin.com, 7.1.2021. Приступљено: 6.9.2024.

¹⁰³ „Građanski preokret: zašto se svi grafiti ne uklanjaju tako brzo kao grafit *Stop Linglong*?”, autonomija.info, 9.1.2021. Приступљено: 6.9.2024. „Kome nije mirna savest zbog dolaska Linglonga?”, gradjanskipreokret.rs, 9.1.2021. Приступљено: 6.9.2024.

¹⁰⁴ М. М, „Изградња гумаре – захтев за дозволу одбијен, па прихваћен, инцидент због снимања. Активисти тврде да се гради без дозволе”, *Зрењанин* 3589, 21. мај 2021, 22; „Incident ispred gradilišta Linglonga”, gradjanskipreokret.rs, 18.5.2021. Приступљено: 3.9.2024; „Incident ispred gradilišta Linglonga u Zrenjaninu”, gradjanskipreokret.rs, 18.5.2021. Приступљено: 3.9.2024; Ksenija Pavkov, „Obezbeđenje gradilišta Linglonga sprečilo holandske novinare da snime prilog”, n1info.rs, 18.5.2021. Приступљено: 3.9.2024; „Chinese Linglong security in Serbia preventing Dutch journalists from filming”, n1info.rs, 18.5.2021. Приступљено: 3.9.2024. „Incident in front of the Linglong Construction Site”, gradjanskipreokret.rs, 18.5.2021. Приступљено: 3.9.2024.

¹⁰⁵ Л. З, „У граду верују да ће приходовати од Линглонга. Сантовац поручује, Зрењанин

одбацујући упозорења активиста у вези са заштитом животне средине, као водене лажи тајкунске опозиције¹⁰⁶. Нејуних месец дана касније (18. мај), исти инцидент се поновио, али овога пута новинској екипи телевидије Њуз макс Адрија (News Max Adria)¹⁰⁷.

Након врућег лета, које су обележили инциденти са новинарским екипама, протести и блокада пута испред фабрике¹⁰⁸, уследила је још врелија јесен, која је донела нове заплете са *Линџонгом*. На седници Скупштине Града Зрењанина, од 21. септембра, сазваној по хитном поступку, локална самоуправа је усвојила две важне одлуке, како би даље изашла у сусрет захтевима кинеског инвеститора. Прва се односила на прихватање плана о генералној регулацији насељеног места Ечка (у непосредној близини Зрењанина, прекопута *Линџонгове* градилишта), који је претходно измењен, на предлог *Линџонга*¹⁰⁹. Мештани и струка су уложили приговоре, које је надлежна комисија одбацила¹¹⁰. Друга одлука, донета 21. септембра, односила се на отуђење тамошњег грађевинског земљишта у јавној својини, којим је парцела од близу 30.000 m² понуђена на продају¹¹¹. Међутим, овај приговор је одбачен од надлежне Комисије за планове. Већ тада су се појавиле тврдње да је крајњи циљ ових мера план *Линџонга* да на овој парцели зида стамбено-пословни комплекс, за 3000 својих радника¹¹². Ове

као Клермон Феран”, *Зрењанин* 3589, 21. мај 2021, 3.

¹⁰⁶ Саша Сантовац, „Водене лажи тајкунске опозиције”, *Зрењанин* 3589, 21. мај 2021, 22.

¹⁰⁷ „Novinar Newsmax Adria: Incident kod Linglonga urnebesani i zabrinjavajuć”, n1info.rs, 11.6.2021. Приступљено: 3.9.2021. „Šabić: Ometanje novinara ispred fabrike Linglong – grubo kršenje Ustava i zakona”, *autonomija.info*, 8.6.2021. Приступљено: 4.9.2024.

¹⁰⁸ „Zrenjaninci blokirali put Beograd – Zrenjanin zbog Linglonga: ignorišu građane”, n1info.rs, 24.8.2021. Приступљено: 4.9.2024; „Protest u Zrenjaninu ispred Linglonga – aktivisti s jedne, političari s druge strane”, *voice.org.rs*, 12.06.2021. Приступљено: 4.9.2024.

¹⁰⁹ „Одлука о доношењу Плана генералне регулације насељеног места Ечка”, *Службени лист Града Зрењанина* 25, Зрењанин, 21. септембар 2021, 662–760.

¹¹⁰ Најгласнија у одбрани струке је била Јелка Ђорђевић, одговорни урбаниста из Дирекције за изградњу града. Она се успротивила мењању плана, уз образложење да објекти у зрењанинским селима имају максимално три спрата, која се спратност задржава и за насеље Ечка, чиме се омогућује очување слике предела, као и заштита од стварања појачаних утицаја ветра. Ипак, њен став није узет у обзир (Милана Маричић, „*Линџонг* планира да у Ечки гради стамбене зграде веће спратности од досадашње. Подржан предлог компаније упркос противљењу грађана”, *Зрењанин* 3607, 24. септембар 2021, 8).

¹¹¹ „Измена и допуна програма отуђења грађевинског земљишта у јавној својини Града Зрењанина за 2021. годину”, *Службени лист Града Зрењанина* 25, Зрењанин, 21. септембар 2021, 760–761. М. Малбашки, „Хитно заседање локалног парламента, опозиција незадовољна. Тридесет хиљада квадрата у Ечки на продају”, *Зрењанин* 3607, 24. септембар 2021, 3.

¹¹² Милана Маричић, „*Линџонг* планира да у Ечки гради стамбене зграде веће спратности од досадашње. Подржан предлог компаније упркос противљењу грађана”, *Зрењанин*

сумње биће потврђене крајем јануара 2022, када су медији пренели вест да је *Линлон* откупио 2,8 хектара грађевинског земљишта, са намером да на њему изгради пет стамбених објеката, са око 300 станова¹¹³.

Међутим, несумњиво највећи и најозбиљнији инцидент у вези са *Линлон*ом (који је имао и међународни одјек) забележен је у новембру 2021, када је јавност у Зрењанину, али и целој Србији, упозната са тешким условима живота и рада 400 грађевинаца, за које се испоставило да су дошли у Србију из Вијетнама. Претходно се, већ неко време, спекулисало о тешким условима у којима они живе и раде. Ове сумње су потврђене након што су активисти невладиних организација *Астира* и *А11* упознали јавност са стањем које су затекли у њиховим баракама, у непосредној близини градилишта. Собе у којима су боравили биле су мање од затворског минимума за лица лишена слободе, непроветрене, без довољно природног светла, са голим зидовима, бетонским подовима и слабом струјом¹¹⁴, са креветима без душека, свега два тоалета на 400 радника и фекалијама које су се изливале на десетак метара од барака¹¹⁵. Уз то, чињеница да су вијетнамским радницима одмах по доласку у Србију одузети пасоши, од стране кинеског послодавца, указала је на могућност трговине људима, у циљу радне експлоатације¹¹⁶. Запослени Вијетнамац-узбуњивач, који је давао изјаве медијима, добио је отказ. Уз помоћ зрењанинских активиста, изведен је из круга фабрике, након што је приватно обезбеђење покушало да га спречи, тј. ограничи му слободу кретања. Међутим, његови сународници су се умешали и сукобили са обезбеђењем, омогућивши му да напусти градилиште, након чега је, уз помоћ полиције, покушао да дође до своје путне исправе, како би се вратио кући у Вијетнам¹¹⁷.

3607, 24. септембар 2021, 8. Поређења ради, Ечка је, према попису из 2022. године, имала 3406 становника (прим. Ф. К.).

¹¹³ Miroslava Pudar, „Kako *Linglong* menja život Zrenjaninaca. Njive prve klase idu i do 10.000 evra, tržište nekretnina eksplodiralo”, *dan.rs*, 7.2.2022. Приступљено: 10.9.2024; „*Linglong* за 14 miliona dinara kupio zemljište u Ečkoj gde će graditi 300 stanova”, *021.rs*, 24.1.2022. Приступљено: 10.9.2024; „*Linglong* platio 14 miliona dinara za zemljište na kome će graditi 300 stanova”, *n1info.rs*, 24.1.2022. Приступљено: 10.9.2024; „*Linglong* kupio 2,8 hektara na obodu Ečke za stambeni kompleks”, *rtv.rs*, 24.1.2022. Приступљено: 10.9.2024.

¹¹⁴ „Nehumani uslovi za radnike iz Vijetnama u Srbiji”, *slobodnaevropa.org*, 18.11.2021. Приступљено: 12.9.2021.

¹¹⁵ Slobodan Maričić, „Ljudska prava i fabrika *Linglong*: slučaj vijetnamskih radnika u Zrenjaninu – šta sve znamo do sada?”, *bbc.com*, 18.11.2021. Приступљено: 12.9.2021.

¹¹⁶ Исто.

¹¹⁷ Остали вијетнамски радници су ступили у штрајк подршке, али и како би се изборили за боље услове рада и боравка. Део њих је желео да се врати у Вијетнам, али су им па-

Врло брзо, јавност су алармирали медијски извештаји о вијетнамским робовима¹¹⁸ који, угрожени и обесправљени, преварени од стране послодавца, раде у ужасним условима, на екстериторијалном имању кинеске компаније надамак Зрењанина. Вест о овим *робовима новој доба* подигла је велику медијску прашину и била актуелна и наредних месеци. Из дана у дан је у јавност испливалало све више детаља о њиховој судбини и животу и раду у нехуманим условима: одузимање пасоша, „и више него нередовно исплаћивање зарада“, трговина људима, (не)регулисан статус иностраних радника итд. била су само нека од питања која су се за то време налазила у фокусу јавности, медија и политике – како на локалном, тако и на републичком, па чак и међународном нивоу. Неколико дана након инцидента, градилиште *Линглонга* је посетио министар грађевинарства, саобраћаја и инфраструктуре у Влади Републике Србије, Томислав Момировић, који је након посете изјавио да нису регистроване никакве неправилности, да су инспекције излазиле на терен и *да је градилиште Линглонга најконтролисаније у Србији* (подв. Ф. К.). Признао је да радници спавају у неусловним просторијама, али да су ти радници добро плаћени и да би требало да са тим новцем обезбеде себи достојанственији живот у Србији¹¹⁹. Министар је изјавио и да се њему чини да кинески послодавци послују у складу са законима Србије, да би насталим проблемима и инцидентима требало да се баве истражни органи (тј. полиција) и да су они заправо *резултат анимозитета према кинеским инвестицијама у региону и да форсирање приче о угроженој правима вијетнамских радника има и политичку ноту*¹²⁰. Непуних месец дана касније, након инцидента са вијетнамским узбуњивачем, вести о збивањима на кинеском градилишту поред Зрењанина стигле су и до Европског парламента, чији су посланици, 16. децембра 2021, усвојили резолуцију којом су изразили дубоку

соши и даље били у рукама кинеских послодаваца (Ana Lalić, „Uzbunjivač odvezen iz Zrenjanina: Spasen Vijetnamac koji je otkrio pakao Linglonga“, nova.rs, 17.11.2021. Приступљено: 13.9.2024).

¹¹⁸ Bojan Tončić, „Vijetnamski robovi: strogo kontrolisani horor“, balkans.aljazeera.net, 17.11.2021. Приступљено: 13.9.2024; Gordana Momčilović Ilić, „Linglong kao država u državi: Srbija ne sme dozvoliti robovlasnički rad“, balkans.aljazeera.net, 19.11.2021. Приступљено: 13.9.2024; „Slučaj Linglong: Robovi novog doba“, direktno.rs, 25.11.2021. Приступљено: 13.9.2024.

¹¹⁹ „Momirović o situaciji u Linglongu: Vijetnamci spavaju u neuslovnim prostorijama, ali zarađuju po 900 evra“, blic.rs, 19.11.2021. Приступљено: 13.9.2024; „Momirović: Vijetnamski radnici u Linglongu spavaju u neuslovnim prostorijama, ali imaju dobre plate“, danas.rs, 18.11.2021.

¹²⁰ „Momirović o situaciji u Linglongu: Vijetnamci spavaju u neuslovnim prostorijama, ali zarađuju po 900 evra“, blic.rs, 19.11.2021. Приступљено: 13.9.2024.

забринутост због наводног принудног рада, кршења људских права и трговине људима у случају 500 Вијетнамаца на градилишту кинеске фабрике *Линџонг* у Србији¹²¹, позивајући српске власти да пажљиво истраже случај *Линџонг* и обезбеде поштовање основних људских права, те да Европској унији доставе закључке својих истрага и позову починиоце на одговорност¹²².

Након овога, постало је јасно да су ствари отишле предалеко, а гласови који су упозоравали на агресивно кинеско деловање у Средњем Банату постајали су, у наредном периоду, све гласнији и снажнији. Поред активиста *Грађанског преокрешта*, који су од самог доласка *Линџонг* упозоравали на опасности ове кинеске инвестиције, посебно је био критичан зрењанински политиколог Мирослав Самарџић, који је, у серији чланака објављених на порталу *Нова српска политичка мисао*, подробно и аргументовано анализирао улогу Кине на међународној политичкој сцени, њен растући утицај и снагу у међународним односима, али истовремено и утицај и рефлексију актуелног политичког тренутка на Србију, а најзад, на сам град Зрењанин¹²³. У наративу о пријатељству између Србије и Кине Самарџић је препознао нескривени и сирови кинески империјализам, са

¹²¹ „Evropski parlament će izglasati rezoluciju o Linglongu i protestima u Srbiji”, *slobodnaevropa.org*, 15.12.2021. Приступљено: 13.9.2024. Такође: „EP usvojio rezoluciju o Srbiji: Na tapetu i ljudska prava, *Linglong i Rio Tinto*”, *nuns.rs*, 17.12.2021. Приступљено: 13.9.2024; Rade Ranković, „Evropski parlament zatražio istragu slučaja *Linglong* i osudio nasilje nad demonstrantima u Srbiji”, *glasamerike.net*, 16.12.2021. Приступљено: 13.9.2024; Ljudmila Cvetković, „Zvanični Beograd u Rezoluciju Evropskog parlamenta ne veruje”, *slobodnaevropa.org*, 17.12.2021. Приступљено: 13.9.2024; „Šta je u Rezoluciji o Srbiji koju je Evropski parlament usvojio po hitnom postupku: O Linglongu, protestima i...”, *rtv.rs*, 16.12.2021. Приступљено: 13.9.2024.

¹²² „Šta je u Rezoluciji o Srbiji koju je Evropski parlament usvojio po hitnom postupku: O Linglongu, protestima i...”, *rtv.rs*, 16.12.2021. Приступљено: 13.9.2024; „Evropski parlament usvojio hitnu rezoluciju o Linglongu i protestima”, *europeanwesternbalkans.rs*, 16.12.2021. Приступљено:

¹²³ Мирослав Самарџић, „Промена односа моћи у свету – успон Кине и западни одговор” (*nspm.rs*, 22.8.2021); Исти, „Међународни положај Србије између западног *зајрљаја* и кинеског *полужајрљаја*” (*nspm.rs*, 1.9.2021); Исти, „Кинеска четврт у Ечки” (21.11.2021); Исти, „Борба против *Линџонг* није расизам већ патриотизам – империјализму се треба супротстављати одакле год да долази” (*nspm.rs*, 20.12.2021); Исти, „Да ли ће Американци увести санкције Линглонгу – хоће ли огроман новац који је до сада поклоњен кинеској компанији бити бачен у ветар!?” (*nspm.rs*, 30.12.2021); Исти, „Отворени Балкан, или како је успон Кине обновио геостратешки значај Балканског полуострва” (*nspm.rs*, 29.1.2022); Исти, „Србију може скупо коштати Вучићево додваравање Кини” (*nspm.rs*, 6.2.2022). Такође види: Л. З, „Политиколог Мирослав Самарџић анализира шта је довело Кину на Балкан. Преко Зрењанина и Србије до Европске уније”, *Зрењанин* 3606, 17. септембар 2021, 16.

једне стране, односно, добровољно подвргавање српских власти и бацање у *челични* загрљај Кини, као одговор и алтернативу немоћи укључивања земље у евроатлантске интеграције, тј. приступање Европској унији. Последице таквог *пријатељства* Самарџић је сматрао погубним по Србију, а тиме и Зрењанин, који је жртвован, зарад штетне државне политике.

Крајем 2021, док се још нису стишавале страсти због скандала са вијетнамским радницима у Линглонгу, продубљивање српско-кинеских односа на локалном нивоу је добило нови појавни облик. Из Новог Сада је, почетком децембра, стигла вест да се Зрењанин братимио са кинеским градом Јентајем, из провинције Шандонг¹²⁴. *Споразум о успостављању пријатељских односа* између ова два града, који су потписали градоначелници Зрењанина Симо Салапура и Јентаја **Ченг Дејен**, закључен је, у оквиру Дијалога на високом нивоу, између Аутономне Покрајине Војводине и кинеске провинције Шандонг, на *онлајн-церемонији*, којој су присуствовали **Чен Бо** (амбасадорка НР Кине у Србији), **Ћи Бинчанг** (вицегувернер провинције Шандонг), Игор Мировић (председник Владе Аутономне покрајине Војводине) и други српски и кинески званичници¹²⁵. Обе стране су се сложили да ће, на бази равноправности, пријатељства и заједничких интереса, промовисати комуникацију између два града и спроводити размене у областима индустрије, пољопривреде, трговине, науке и туризма¹²⁶. Иако свестан да се по величини, броју становника и економским параметрима не може поредити са својим, новим кинеским побратимом¹²⁷, градоначелник Зрењанина Симо Салапура је изразио наду да

¹²⁴ Л. З, „Зрењанин *побраћимљен* са вишемилионским градом из постојбине *Линџонга*. Од Панонског до Жутог мора”, *Зрењанин* 3618, 10. децембар 2021, 3.

¹²⁵ Л. З, „Зрењанин *побраћимљен* са вишемилионским градом из постојбине *Линџонга*. Од Панонског до Жутог мора”, *Зрењанин* 3618, 10. децембар 2021, 3. Такође види: „Potpisan Sporazum o uspostavljanju prijateljskih odnosa – Zrenjanin i Jentaj (NR Kina) postali bratski gradovi”, *zrenjanin.rs*, 6.12.2021. Приступљено: 9.9.2024; „Зрењанин и Јентај градови побратими: градоначелници потписали споразум”, *novosti.rs*, 6.12.2021. Приступљено: 9.9.2024; Miroslava Pudar, „Zrenjanin postao pobratim sa kineskim gradom Jentaj odakle potiče fabrika *Linglong*. Banaćani i Kinezi postali braća po gumama”, *danas.rs*, 9.12.2021. Приступљено: 9.9.2024.

¹²⁶ Л. З, „Зрењанин *побраћимљен* са вишемилионским градом из постојбине *Линџонга*. Од Панонског до Жутог мора”, *Зрењанин* 3618, 10. децембар 2021, 3.

¹²⁷ Јентај је имао, према наведеним подацима из 2010. године, 7 милиона становника – више од целе Србије. Новински извештаји су истицали да је у питању највећа риболовачка лука и други по величини индустријски град у провинцији Шандонг, са пољопривредом као најразвијенијом граном. Посебно је апострофирано његово проглашење за један од кинеских „отворених” градова 1984. године, а у циљу либерализације економије и привлачења иностране трговине и инвестиција (Л. З, „Зрењанин *побраћимљен* са вишемилионским

Зрењанин има шта да понуди Јентају, по питању сарадње у култури, спорту и економији, истакавши још једном да је овај град домаћин највеће директне стране инвестиције у Србији (*Линілоні*)¹²⁸. Међутим, након братимљења, требало је да прође неко време до успостављања директних партнерских односа. До њих је дошло 2023. године, када је у Зрењанину промовисан Јентај, да би у септембру 2024, непосредно пред свечано отварање *Линілоні*ове фабрике у Зрењанину, био потписан Меморандум о сарадњи¹²⁹.

Иронијом судбине, недељу дана након склапања споразума о братимљењу, медији су пренели вест да је на градилишту *Линілоні*а дошло до незгоде, у којој је тешко повређен један од радника¹³⁰. Сличне незгоде дешаваће се и у наредном периоду – у марту 2022, када се на једног грађевинца (кинеског држављанина) обрушила земља¹³¹ и у јуну 2023, када је његов српски колега тешко повређен, док је поправљао једну од машина, која је остала укључена, након што се у њој заглавила гума¹³². Ови инциденти су само додавали уље на ватру и дали повода новим контроверзама везаним за изградњу кинеске фабрике гума. У наредном периоду ће услови рада на градилишту *Линілоні*а бити под лупом (малобројних истраживачких) медија¹³³.

градом из постојбине *Линілоні*а. Од Панонског до Жутог мора”, *Зрењанин* 3618, 10. децембар 2021, 3; „Potpisan Sporazum o uspostavljanju prijateljskih odnosa – Zrenjanin i Jentaj (NR Kina) postali bratski gradovi”, *zrenjanin.rs*, 6.12.2021. Приступљено: 9.9.2024).

¹²⁸ Л. З, „Зрењанин љубављив са вишемилионским градом из постојбине *Линілоні*а. Од Панонског до Жутог мора”, *Зрењанин* 3618, 10. децембар 2021, 3.

¹²⁹ „Стављени потписи на меморандум. Виши ниво кооперације”, *Зрењанин* 3762, 13. септембар 2024, 1.

¹³⁰ М. М, „Кривичне пријаве и инцидент. Повређени грађевинац пребачен у Нови Сад”, *Зрењанин* 3619, 17. децембар 2021, 3.

¹³¹ И. И, „Несрећни случај на градилишту *Линілоні*а. Пацијент није животно угрожен”, *Зрењанин* 3635, 8. април 2022, 5.

¹³² Ј. Ш, „Повреда на раду у *Линілоні*у. Полиција, инспекција и тужилаштво утврђују одговорност”, *Зрењанин* 3697, 16. јун 2023, 5; Ј. Ш, „Градоначелник забринут за повређеног радника. *Линілоні* обећава бољу превентиву”, *Зрењанин* 3699, 30. јун 2023, 5.

¹³³ Овој теми је био посвећен опширан текст у листу *Зрењанин* из јуна 2022, који је говорио о недостатку основних средстава за рад, алата, техничке и заштитне опреме, хладноћи коју су радници трпели, али и о повредама попут стајања на ексер, пригњечења прста, падова итд., које су се њега, како се велико не би шириле (Милана Маричић, „Радници који сведоче о раду у *Линілоні*у и даље у мањини. На обуци једно, на градилишту друго”, *Зрењанин* 3645, 17. јун 2022, 5). Ретки су били радници који су се одважили да стану пред камере или разговарају са новинарима, док се сама компанија *Линілоні* врло ретко оглашавала штетним и уопштеним саопштењима.

Страсти око вијетнамских робова на кинеском градилишту нису се смиривале ни у 2022. години. Након краткотрајног празничног затишја, почетком године, од фебруара до априла је *Грађански њреокрећ* организовао серију трибина, на којима су, са економског, социолошког, политичког, правног, али и здравственог и еколошког аспекта, разматрани долазак *Лин-лонџа* у Србију и потенцијални ризици и последице ове инвестиције. С обзиром на то да није имао на располагању јавне просторије, *Грађански њреокрећ* је био принуђен да, за потребе одржавања ових трибина, изнајмљује салу хотела *Војводина*. На првој трибини, одржаној 24. фебруара, о штетности економске сарадње Србије са Кином говорили су др Огњен Радоњић, професор економије на Филозофском факултету у Београду, као и Милан Ђулибрк, главни и одговорни уредник недељника НИН¹³⁴. Петог марта су на новој трибини говорили политиколози, др Радивоје Јововић и др Душко Радосављевић, који су оценили да је деловање *Лин-лонџа*, за две године, успело да уруши правни поредак и углед Србије и да оно *шћо љолићички долази из Кине највише љодсећа на фашистички корљоративизам*¹³⁵. У фокусу *њреће љрибине налазили су се еколошки ризици Лин-лонџа*, о којима су говориле професорке Биолошког факултета др Биљана Стојковић и др Љиљана Томовић. Позивајући се на слична искуства других кинеских инвестиција у Србији – *Хесћила* у Смедереву и *Зиђина* у Бору, оне су говориле о загађењу земљишта и подручја која се временом девастирају и постају као површина Марса. Такође је истакнуто и да се последњих година прикривају информације о порасту респираторних, канцерогених и дечјих обољења у североисточној Србији, те да је ситуација крајње алармантна¹³⁶. Четврта трибина била је посвећена социолошким анализама и опсервацијама проф. Др Јова Бакића и др Немање Звијера, који су, истичући случај ропског положаја вијетнамских радника у *Лин-лонџу*, оценили да се Србија налази под колонизацијом и економском окупацијом Кине¹³⁷. Последња трибина носила је назив: *Кршење људских љрава од сћране кинеских комџанија у Србији*,

¹³⁴ „Ekonomska saradnja sa Kinom je loša po Srbiju”, gradjanskipreokret.rs, 25.2.2022. Приступљено: 16.9.2024.

¹³⁵ „Linglong nije investicija nego surova eksploatacija”, gradjanskipreokret.rs, 5.3.2022. Приступљено: 16.9.2024; „Linglong – država u državi u kojoj su urušena radnička i socijalna prava”, zrenjaninski.com, 9.3.2022. Приступљено: 16.9.2024.

¹³⁶ „Ako se ovakvo zagađenje nastavi, nas više neće biti”, gradjanskipreokret.rs, 18.3.2022, Приступљено: 16.9.2024.

¹³⁷ „Srbija je pod kolonizacijom i ekonomskom okupacijom”, gradjanskipreokret.rs, 30.3.2022. Приступљено: 16.9.2024; Nataša Stojkov, „Sociolozi upozoravaju: klizimo ka sve autoritativnijem društvu”, zrenjaninski.com, 31.3.2022. Приступљено: 16.9.2024.

а на њој су говорили Саво Манојловић, председник Удружења за заштиту законитости и уставности и др Марио Рељановић, научни сарадник Института за упоредно право. По окончању ове серије трибина, *Грађански преокрећ* је, у мају, штампао билтен, под називом: *Кинеска удица*, у ком су била сабрана запажања, оцене и закључци са ових скупова, уз кратак осврт на долазак *Линилон*а у Србију.

Упореда са овим дешавањима, бележени су и нови инциденти и контроверзе у вези са *Линилон*ом. Опозициона Народна странка је, почетком фебруара, скренула пажњу јавности на кинеско кршење Закона о службеној употреби језика и писама, након што је примећено да једна кинеска трговина није имала исписан назив на српском или неком од језика националних заједница који је био у службеној употреби, него само на кинеском: *Јесмо ли и званично постојали кинеска провинција, или су нас Кинези окупирали, а да ми то не знамо и да прихватимо без поговора? Шта ради државна инспекција? Да ли је ово регулисано у АПР-у? Да ли је сироведена електронска фискализација? Да ли су радници пријављени? Да ли су радници обавили санитарни преглед? Свесни смо чињенице да је све више Кинеза у нашем граду* (подв. Ф. К.), *немамо проблем са њима већ са нашом влашћу, извршном и законодавном, и са очигледним кршењем прописа. Чињеница је да не знамо колико хиљада странаца ради у Зрењанину. Питамо градоначелника који је то број у односу на 10.000 радних места којима се скоро хвалио*¹³⁸.

У међувремену је јавност била засипана, углавном, узнемирујућим вестима. Средином маја је локални недељник јавио да је зрењанинско Основно јавно тужилаштво одбацило кривичну пријаву против менаџера *Линилон*а, који је, у новембру, претходне године препречио пут новинарској екипи телевизије *Н1* и снимао је телефоном¹³⁹. Недељу дана касније, обелодањена је забринутост мештана Ечке, насеља у близини Зрењанина, у ком је била најављена изградња нових стамбених објеката за раднике *Линилон*а¹⁴⁰. У јавности је изнова постављено питање да ли радници ангажовани

¹³⁸ Л. З, „Народна странка. Јесмо ли кинеска провинција?“, *Зрењанин* 3626, 4. фебруар 2022, 17. Неколико месеци касније, градоначелник Зрењанина Симо Салапура је приликом састанка са представницима *Линилон*а обавестио јавност да је на градилишту свакодневно око 2000 радника, од чега су више од 400 – српски држављани („Иза угла. Исти третман домаћих и странаца“, *Зрењанин* 3640, 13. мај 2022, 2).

¹³⁹ М. М, „Одбачена кривична пријава новинарке Н1. Тужилаштво више верује кинеском држављанину“, *Зрењанин* 3640, 13. мај 2022, 5.

¹⁴⁰ *Ситановници Ечке углавном нису били расположени да јавно исказују своје ставове о овим темама* (мисли се на фабрику гума и станове за кинеске раднике – прим. Ф. К.). У

на изградњи фабрике имају радне дозволе или не¹⁴¹, као и колико је пореске обвезнике Зрењанина коштало прикључење *Линілоніа* на гасну мрежу¹⁴². Сва ова питања су доливала уље на ватру и продубљивала већ ионако подгрејану атмосферу и од раније присутни анимозитет према кинеској инвестицији.

У јесен 2022, у јавности су се појавиле спекулације око привременог престанка радова на изградњи гумаре, након што су поједини електронски медији пренели вест да је *Линілоні* раскинуо сарадњу са једним од три главна извођача радова – фирмом *Чајна енерџи Тианџин*, зато што је прекршила уговор и није могла да ангажује довољно радне снаге¹⁴³. *Линілоні* је ово демантовао, поручивши да преостале две кинеске компаније и даље раде на изградњи и да је у току потписивање уговора са новим извођачем¹⁴⁴.

Сумње у наставак изградње биле су развејане почетком 2023, када је, средином фебруара те године, одржан састанак председника Србије са кинеском амбасадорком Чен Бо и представницима *Линілоніа* (ком је присуствовао и градоначелник Зрењанина, Симо Салапура), на ком је објављено да ће *гумара Линілоні* *почећи са радом на пролеће*¹⁴⁵. *Сушрадан је из Градске куће Зрењанина председник матичне компаније Шандоні Линілоні Тајер*, Ванг Фенг, поручио да се изградња комплекса ближи завршетку и да се планира почетак производње – милион гума за камионе и три милиона за аутомобиле¹⁴⁶. Производња, додуше у ограниченом обиму, почела је у мају 2023.

неформалним разговорима су показали забринутост за здравље, али и међунационалне односе, сирејечи да ће бити поремећени насељавањем више стотина радника из Азије (М. М, „Разговор о кинеској инвестицији. Ечани забринути, али махом ћуте”, *Зрењанин* 3641, 20. мај 2022, 15).

¹⁴¹ М. М, „Активисти траже одговоре о радницима. Имају ли радне дозволе?”, *Зрењанин* 3624, 21. јануар 2022, 3.

¹⁴² М. М, „Јавност пита. Колико је коштао гасни прикључак”, *Зрењанин* 3644, 10. јун 2022, 4.

¹⁴³ Далибор Бубњевић, „Медијски пинг-понг са *Линілоніом*”, *Зрењанин* 3665, 4. новембар 2022, 2; Милана Маричић, „Новинарка Ивана Гордић Перц. Одувек ме је занимао живот обичног човека”, *Зрењанин* 3665, 4. новембар 2022, 2; Л. З, „Градња фабрике се ближи завршетку, најавио челник *Линілоніа* за градски сајт. Тема састанка – убрзање пројекта”, *Зрењанин* 3680, 17. фебруар 2023, 3.

¹⁴⁴ Л. З, „Градња фабрике се ближи завршетку, најавио челник *Линілоніа* за градски сајт. Тема састанка – убрзање пројекта”, *Зрењанин* 3680, 17. фебруар 2023, 3.

¹⁴⁵ Исто.

¹⁴⁶ Исто.

Отприлике у исто време, изградња *Линїлонїа* и инциденти који су се десили са вијетнамским радницима имали су и своју филмску премијеру, када се јавности представио документарни филм *Пакао на земљи банатској*, Дарка Шпера¹⁴⁷. У њему су приказане све недаће са којима су се суочавали радници на изградњи фабричког комплекса – од злоупотреба и обмана кинеског послодавца, приликом врбовања и запослења, до поступања током боравка и рада, до кршења еколошких, грађевинских и др. прописа закона и прописа Републике Србије.

За сво то време, *Линїлонї* је, у упорном настојању да у јавности креира слику друштвено одговорног послодавца, пронашао поузданог партнера у локалној самоуправи. Још од доласка у Србију, ова компанија је потписала трогодишњи уговор којим је преузела обавезе насловног спонзора фудбалске Суперлиге у Србији и започела са помагањем младих фудбалских талената¹⁴⁸. У току 2021, обезбедила је 80, а потом, у фебруару 2022, још 70 садница за акцију озелењавања градских јавних површина¹⁴⁹. У октобру исте године је финансирала уређење два дечја игралишта, у зрењанинским насељима 4. јул и *Дуваника*¹⁵⁰, да би њени представници, заједно са градоначелником, уручили новогодишње пакетиће деци из дневног боравка за децу, младе и одрасле *Наша йрича*¹⁵¹. У тежњи да се представи као значајан члан локалне економске и друштвене заједнице, *Линїлонї* је направио и кораке ка повезивању са зрењанинским специјализованим просветним установама. Најпре су у јуну, посредовањем локалне самоуправе, његови руководиоци изразили потребу за кадровима који се школују у Средњој елетротехничкој и грађевинској школи *Никола Тесла*, стављајући у изглед могућност стручне праксе и стипендирања њених ученика, као и опремање школских просторија¹⁵², да би у септембру 2023, био потписан уговор о техничкој сарадњи између Линглонга и Техничког факултета *Михајло*

¹⁴⁷ „Dokumentarni film Darka Špera *Pakao na zemlji banatskoj*”, ndnv.org, 7.6.2023. Приступљено: 24.1.2025.

¹⁴⁸ „Linglong sponzor fudbalske Superlige Srbije”, ilovezrenjanin.com, 1.4.2019. Приступљено: 2.1.2025.

¹⁴⁹ М. Соларов, „Линглонг обезбедио саднице, радници *Чистиоће* посадили. Заједничким деловањем за лепши град”, *Зрењанин* 3629, 25. фебруар 2022, 12.

¹⁵⁰ „Linglong uredio dva dečja igrališta u Zrenjaninu”, zrklik.com, 19.10.2022. Приступљено: 2.1.2025.

¹⁵¹ „Пригодни дарови за младе из *Наше йриче*. Град и *Линїлонї* у заједничкој мисији”, *Зрењанин* 3672, 23. децембар 2022, 7.

¹⁵² Ј. Ш, „До запослених кроз сарадњу са градом. Пракса у *Линїлонїу*”, *Зрењанин* 3696, 9. јун 2023, 1.

Пуџин¹⁵³. У склапању овог уговора *Линџонџ* је видео потребну подршку локалне заједнице, док га је друга страна тумачила као *важну љрилику за сџуденџе, али и за љривреду која ће моћи да дуџорочно задовољи своје ка-дровске љошџреде*¹⁵⁴. Овога пута, као и пре (а и касније) наглашен је партнерски однос локалне самоуправе и града, а као њихови заједнички приоритетни циљеви: велика улагања са кинеске стране, отварање више стотина нових радних места, прилив буџетских средстава, заштита животне средине и додатна улагања у ову средину¹⁵⁵.

Почетком 2024, недељник *Зрењанин* је пренео вест да је одбачена кривична пријава за нелегалну градњу *Линџонџа*, коју је РЕРИ поднео три године раније, иако је из предочених доказа било јасно да је закон прекршен и да се инвеститору гледало кроз прсте¹⁵⁶. До јесени, када је нова фабрика званично отворена и почела са радом, главна „кинеска” тема, не само у *Зрењанину*, већ и у целој земљи, била је друга, дводневна, мајска посета председника Кине, Си Ђинпинга, Србији¹⁵⁷, током које је свакако било и речи о овдашњим кинеским инвестицијама. На локалном нивоу, медијски публицитет су добиле нове кинеске радње и локали који су почели са радом у граду¹⁵⁸, да би се, крајем лета, у центру пажње нашла вест да је Кинескиња

¹⁵³ С. В, „Кооперација Универзитета и привреде. Факултет и *Линџонџ* партнерски”, *Зрењанин* 3710, 15. септембар 2023, 5.

¹⁵⁴ Исто.

¹⁵⁵ Приликом потписивања овог уговора, генерални директор *Линџонџ инџернешенел Јурџа* Ванг Лиџианг је изјавио да је до тог тренутка ова компанија у изградњу фабричког комплекса у *Зрењанину* уложила 800 милиона евра и запослила 800 људи, а да је планирано да годишњи обим производње досегне 12 милиона гума за путничке и 2 милиона гума за камионе. На концу је укупан број запослених требало да износи 1200, од чега би 300 радника било доведено из матичне фабрике у Кини. Исто; такође види: Л. З, „Градња фабрике се ближи завршетку, најавио челник *Линџонџа* за градски сајт. Тема састанка – убрзање пројекта”, *Зрењанин* 3680, 17. фебруар 2023, 3.

¹⁵⁶ С. В, „Одбачена кривична пријава за нелегалну градњу. *Линџонџ* формално закаснио да поднесе захтев”, *Зрењанин* 3729, 26. јануар 2024, 5.

¹⁵⁷ „Кинески председник Си Ђинпинг сутра у Београду, дочекују га српски ловци Миг-29”, *politika.rs*, 6/5/2024. Приступљено: 21.1.2025; „Кинески председник Си Ђинпинг стигао у Београд”, *rts.rs*, 7.5.2024. Приступљено: 21.1.2025; Grujica Andrejević i Nataša Anđelković, „Srbija i Kina: Si Đinping u Beogradu – produbljena saradnja za zajedničku budućnost”, *bbc.com*, 8.5.2024. Приступљено: 21.1.2025; „Si iz Beograda podržao stav Srbije o Kosovu, Vučić stav Kine o Tajvanu”, *slobodnaevropa.org*, 8.5.2024. Приступљено: 21.1.2025; Nataša Anđelković, „Srbija i Kina: Sija Đinpinga u Beogradu dočekale poruke dobrodošlice na srpskom i kineskom”, *bbc.com*, 7.5.2024. Приступљено: 21.1.2025.

¹⁵⁸ „Danas počinje sa radom salon za kinesku masažu KANG MEI čuvenog reumatologa tradicionalne kineske medicine!”, *volimzrenjanin.com*, 22.3.2024. Приступљено: 29.1.2025; „Otvoren je pravi kineski restoran u centru Zrenjanina”, *volimzrenjanin.com*, 14.8.2024. Приступљено: 29.1.2025.

Јин Леи Лиу, ђак генерације у ОШ „Свети Сава”, у селу Житиште, уписала први разред Зрењанинске гимназије¹⁵⁹.

У међувремену, 13. септембра 2024. године, у присуству председника Србије, кинеског амбасадора и других државних званичника и представника Србије и Кине, свечано је отворена нова фабрика гума, *Линілоні*, у Зрењанину¹⁶⁰. У данима непосредно и уочи отварања забележени су бројни хвалоспеси на рачун кинеског инвеститора, а потписани су и нови споразуми и меморандуми, који су имали за циљ да ојачају и прошире партнерство Зрењанина са кинеским градовима (Јентај)¹⁶¹ и привредним субјектима¹⁶². На самом отварању, стављајући у изглед нове инвестиције и велике инфраструктурне пројекте, председник Србије је изјавио: *Чудесно је ово што су уз нашу подршку створили кинески пријатељи. Ово је цео један град* (подв. Ф. К.). *Под кровом је 370 хиљада квадранних метара. До сада је запослено преко 1200 српских радника, а у другој фази биће ангажовано још 600*¹⁶³.

Ни отварање није могло проћи без инцидената и негативних реакција: један активиста и опозициони градски одборник приведени су, када су хтели

¹⁵⁹ „Jin Lei Liu učenica generacije – titula koja se zaslužuje”, zitisteonline.rs, 18.7.2024. Приступљено: 28.1.2024; „Jin Lei Liu učenica generacije iz Žitišta – titula koja se zaslužuje”, volimzrenjanin.com, 19.7.2024. Приступљено: 28.1.2025; „Kako je Jin Lei Liu postala đak generacije u sred Banata”, nin.rs, 23.7.2024. Приступљено: 28.1.2025.

¹⁶⁰ Далибор Бубњевић, „Огледало недеље. *Линілоні* стартује, а душмани некако...”, *Зрењанин* 3761, 6. септембар 2024, 2; „*Линілоні*, Креће производња”, *Зрењанин* 3762, 13. септембар 2024, 1; „Званично покренута производња у *Линілоні*у. Пун капацитет 2026. године”, *Зрењанин* 3763, 20. септембар 2024, 1; Ј. Шормаз, „Производња у *Линілоні*у званично покренута. Пун капацитет рада се очекује 2026. године”, *Зрењанин* 3763, 20. септембар 2024, 3.

¹⁶¹ С тим у вези, градоначелник Јентаја (града-побратима) Џенг Дежан и помоћница градоначелника Зрењанина Стојанка Цица Вучковић потписали су *Меморандум о разумевању за сарадњу брајских градова* („Стављени потписи на меморандум. Виши ниво кооперације”, *Зрењанин* 3762, 13. септембар 2024, 1).

¹⁶² Приликом отварања *Линілоніа* закључен је меморандум о сарадњи између *Линілоніа* и Града Зрењанина, који су потписали министарка привреде Андријана Месаровић, генерални директор *Линілоніа* Ванг Фенг и градоначелник Зрењанина Симо Салапура („Званично покренута производња у *Линілоні*у. Пун капацитет 2026. године”, *Зрењанин* 3763, 20. септембар 2024, 1). Неколико месеци након отварања фабрике, на сусрету председнице Пољске владе Маје Гојковић и генералног директора *Линілоніа* Ванг Фенга разговарало се о конкретизовању раније потписаног меморандума о сарадњи Универзитета у Новом Саду и Пољопривредног универзитета у Кини (Б. М, „Кинеска компанија проширује делатност. Производња и прерада хране”, *Зрењанин* 3772, 22. новембар 2024, 1).

¹⁶³ Ј. Шормаз, „Производња у *Линілоні*у званично покренута. Пун капацитет рада се очекује 2026. године”, *Зрењанин* 3763, 20. септембар 2024, 3.

да протестују испред фабрике¹⁶⁴, да би били пуштени недуго након завршетка свечаности. Када је реч о реаговањима на званичну церемонију, она су се кретала у распону од детаљних понављања свих прекршених законских процедура приликом изградње, преко истицања да је кинеска гумара доказ колонијалног положаја Србије у односу на Кину, до честитања петка тринаестог, као савршено одабраног датума за почетак рада фабрике¹⁶⁵.

У међувремену, док је трајала изградња *Линџонго* фабричког комплекса, кинеска заједница у Зрењанину је доживела значајан процват и забележила пораст, поставши осетно видљивија у односу на ранији период. Сам центар града је претрпео праву офанзиву кинеског капитала, роба и услуга. Примера ради, само у улици Коче Коларова (једној од главних и најпрометнијих у граду), у једном тренутку биле су отворене три кинеске робне куће, уз још неколицину угоститељско-услужних локала чији су власници били Кинези. На централним градским локалитетима, у веле-лепне, каткад и култне објекте од значаја за градску историју, уселиле су се кинеске радње, још пре почетка изградње *Линџонга*, на Тргу др Зорана Ђинђића је, 2017, отворена велика кинеска робна кућа, у пространој згради некадашње Војвођанске банке¹⁶⁶, у главној улици Краља Александра I Карађорђевића кинеска робна кућа отворена је у новом крилу некадашње Робне куће *Београд*¹⁶⁷ (у жеку пандемије корона вируса), на Житном тргу кинеска велетрговина усељена је у палату „Дунђерски” (фришко реновирани споменик културе), а слична трговина је, у јесен 2021, почела са радом у простору некадашње фабрике мидера *Слоја*¹⁶⁸. У једној од најпрометнијих градских улица, ул. Коче Коларова, поред две кинеске робне куће, отворено је још неколико кинеских радњи, уз обавезно извештавање локалних интернет-портала о овим догађајима. За крај јануара 2025. најављена је – по први пут – званична прослава кинеске нове године (година Змије) у Зрењанину¹⁶⁹.

¹⁶⁴ „Priveden predsednik PUF-a dok je prolazio pored „Linglonga”, danas.rs, 13.9.2024. Приступљено: 24.1.2025; „Privodili članove SSP i PUF kod Linglonga: Zrenjanincima ne daju da stoje ispred fabrike na sopstvenoj zemlji!”, direktno.rs, 13.9.2024. Приступљено: 24.1.2025.

¹⁶⁵ М. М. „Реакције на званичан почетак рада гумаре”, *Зрењанин* 3763, 20. септембар 2024, 3.

¹⁶⁶ Љиљана Баиловић, „Из мог угла. Кинези у банци”, *Зрењанин* 3385, 23. јун 2017, 5.

¹⁶⁷ „Shopping Family otvorio robnu kuću i u ulici Kralja Aleksandra”, *ilovezrenjanin.com*, 2.12.2020. Приступљено: 29.1.2025.

¹⁶⁸ „City robna kuća: Svečano otvaranje u sredu + pokloni za sve kupce”, *ilovezrenjanin.com*, 23.10.2021. Приступљено: 28.1.2025.

¹⁶⁹ „Kineska nova godina biće proslavljena i u Zrenjaninu”, *zrenjaninski.com*, 18.01.2025. Приступљено: 21.01.2025.

Кинези у Зрењанину до сада нису имали много среће са угости-тељским објектима. Након неколико покушаја, у првој деценији 21. века, који нису били дугог века, најдуже се одржао ресторан у ул. Лазе Костића, у градском насељу Шећерана (бивша *Дебела мачка*), који је неко време служио као кантина за кинеске раднике и руководиоце у *Линілоніу*, али је и он затворен, након свега пар година рада. У међувремену се, 2024, отворио нови кинески ресторан, у Гимназијској улици, у самом центру града¹⁷⁰.

Закључак

Посматрајући историјски развој кинеске колоније у Зрењанину, може се закључити да је била потребна једна генерација да Кинези од „изолованих случајева” и помало „егзотичне” појаве на улицама овог града поста-ну саставни и готово неотуђиви део његове свакодневнице. Њихово трај-није присуство, које се овде бележи од 1999. године, у почетку је било једва приметно, свега четрдесетак кинеских досељеника било је ограничено на дављење трговином робом упитног квалитета, сконцентрисаних око трж-ног центра *Мала варош*, у ширем центру града. Касније, међутим, они се шире по целом Зрењанину, њихов број се повећава, а присуство у јавном простору и утицај на окружење постају све видљивији, одражавајући на локалном нивоу спољну политику „челичног пријатељства” Републике Србије са Народном републиком Кином. Економска експанзија Кине и њен продор на српско тржиште довела је у Зрењанин компанију *Линілоні шајр*. Изградња фабричког постројења ове међународне корпорације, у индустријској зони надамак улаза у град, повукла је са собом мноштво радника из Кине и ојачала, већ постојећу, кинеску заједницу у овом граду. Истовремено је извршена својеврсна офанзива кинеског капитала на Зрењанин, где су у централне градске локације усељени кинески тржни центри и робне куће. Кинези су постали саставни део зрењанинске свако-дневнице, само то више нису били пијачари, нити убоги грађевинци, по-трпани у импровизоване колективне смештаје, већ и породице, жене и деца, менаџерски кадар *Линілоніа* итд, какви се раније нису могли видети. Интегрисани у локалну заједницу, они се могу видети у самопослугама, тржним центрима, кафићима, посластичарницама, апотекама, итд. Ак-тивно учествују у обликовању јавног простора: са светлећих реклама и

¹⁷⁰ „Otvoren je pravi kineski restoran u centru Zrenjanina”, volimzrenjanin.com, 14.8.2024. Приступљено: 29.1.2025.

табли трговина пролазницима се обрађају натписи са кинеским симболима, једна улица, односно, саобраћајница, понела је име „Авенија Линглонг”, а у несвакидашњем споју кинеског капитала и раније важних, кулtnих градских топонима, кинески бутици и робне куће сместили су у објекте од културно-историјског значаја и вредне споменике локалне, градитељске баштине. У Зрењанину су подигнута дечја игралишта финансирана кинеским капиталом, једнако као и градски паркови, односно, зелене површине. Да Кинези мењају и обликују не само друштвени пејзаж, већ и физички простор Средњег Баната, ништа не показује сликовитије од циновског комплекса фабрике пнеуматика, те стамбеног комплекса у његовој непосредној близини и трасе аутопута, са чијом се изградњом већ започело. Истовремено, кинеско присуство у Зрењанину и те како утиче на политичке и друштвене трзавице, подстичући неповерење у безбедност кинеских инвестиција и потенцијално разорне последице по животну средину. За то време, кинеска колонија у граду наставља да се развија.

Filip Krčmar

CONTRIBUTION TO THE HISTORY OF STEEL FRIENDSHIP: THE SILVER JUBILEE OF THE CHINESE COLONY IN ZRENJANIN (1999–2024)

Abstract: This paper sets out to explore the establishment and gradual development of the Chinese community in Zrenjanin, over the time period from 1999. to 2024. First local encounters with and exposures to the Chinese culture date back to late 1970's, around the time when then-president of Yugoslavia, Josip Broz Tito, paid an official visit to People's Republic of China; in a short time spam, Zrenjanin hosted two music bands hailing from China, in 1977; soon afterwards, in 1979, Chinese economic delegation paid a visit to local industrial-agricultural complex „Servo Mihalj”, in order to get acquainted with its functioning and gain the first-hand insight into its technologies and development, so they could apply it back home.

Fast forwarding two decades into future and in the aftermath of the Yugoslav wars, Chinese people reemerged in Central Banat. However, they were no longer here to visit, but rather to stay permanently. It was rumored that their presence, first documented cca. 1999, was a consequence of then-regime granting them Serbian citizenship, in exchange for votes and overall political support. In Zrenjanin they established their small colony, whose core was based in „Mala varoš”, shopping mall and neighboring area. They have spent their first decade in Zrenjanin rather isolated from their surrounding, remaining

unknown and under the radar, while being regarded as somewhat exotic and looked upon with lukewarm attitude of the local population. Although several journalistic attempts have indeed been made to learn more about them, they did not reveal much. At the same time, local cultural institutions made significant efforts to bring closer Chinese culture to the local community, by organizing various exhibitions, movie projections, concerts etc. These efforts coincided with the year 2008, when Beijing was hosting the 29th Olympic Games.

However, things were about to change pretty soon, simultaneously with a significant turn in Serbia's foreign relations, with People's Republic of China in particular. It relied heavily on forging a steady economical alliance with PRC, dubbing it „Steel Friendship”. Important milestone in this sense was the construction of the Pupin Bridge: it was a major Chinese investment, that easily paved way to new Chinese infrastructural projects and enterprises in Serbia. It was opened in late 2014, enabling stable connection between regions of Banat and Srem and proving to be major economic and time-saving benefit.

In the following couple of years, economic ties between Serbia and People's Republic of China intensified greatly, mostly thanks to the mutual visits of the statesmen on both sides. This economic strengthening and relying on China was pursued through series of high-scale Chinese investments into Serbian hard industry, most notable examples of which were Hesteel Serbia Iron steel industry in Smederevo and Zijin mining company in Bor. Both of them however, remained overshadowed by the *Linglong Tyre* company's investment into the new industrial complex in Zrenjanin. This deal was sealed in late 2018, when the PRC's ambassador to Serbia, Lee Manchang, received The Award of City of Zrenjanin, for his merits in contribution to the economic development and bringing investments.

Announced in 2018, the construction of *Linglong* factory began in Spring 2019, with solemn laying of the cornerstone by highest state officials and numerous dignitaries on both sides – Serbian and Chinese, respectively. However, in subsequent period it was accompanied by numerous controversies and incidents, with various serious issues being raised along the way. To begin with, large area of fertile land was practically given away as a present to a foreign investor, free of charge, thus making it *de facto*, if not *de iure*, an extraterrestrial entity excluded from Serbian laws and legislation. Construction of the *Linglong* industrial complex began with an unconditional support and blessing from the state, whose instances turned a blind eye on the lack of the necessary paperwork, which paved way to long judicial procedures lawsuits, that have not been brought to an end up to this day. Also, it posed a threat from the ecological point of view, as the tire production was rightfully perceived as a potential source of pollution of the surrounding area. In addition to that, in late 2021, the investigative journalists have reported of human trafficking taking place on the construction-site, where apparently subcontracting workers from Vietnam were subjected to forced labor, after being misled by their Chinese employers. This resulted in open public outcry, with Zrenjanin coming under the spotlight and receiving huge amount of negative publicity, because of the Chinese investor. This episode also led to several minor incidents between factory representatives and journalists and

activists, further contributing to ever growing resentment of the local population towards *Linglong*.

As a direct consequence of *Linglong* investment, already existing Chinese community in Zrenjanin gained a significant influx and its presence in public space became more visible than ever before. Dozens and hundreds of Chinese workers who made Zrenjanin their new home would be seen on daily basis, packed up on their way to the construction site to do their morning shift, only to later disperse all over the city on their bicycles. However, unlike before, senior managerial staff and well-to-do individuals and people with families also became residents. Very soon, these people began to play an active role in local economy and social life, while affecting small businesses, real estate markets and various other areas. Shortly afterwards, Chinese characters appeared on shop signs, notifications and elsewhere in public places. Chinese stores and shopping malls moved into the premises at the central city locations, occupying city's culturally and historically significant landmarks, while giving a boost – at least to some extent – to the local economy. In late summer 2024, it was reported that the Zrenjanin Grammar school welcomed first Chinese girl as its new student, having graduated from the elementary school as the best student of her generation. By the end of 2024, it was announced that the Chinese New Year will be officially celebrated in Zrenjanin for the very first time, in late January 2025.

On the other hand, Chinese influence began to shape local landscape. While trying to pass itself off as socially responsible company, *Linglong* subsidized local ventures, donated plants for green surfaces, sponsored playground constructions, sought partnerships with local educational institutions etc. New modern residential complex for the factory workers has been projected in its close proximity, providing a rather sharp contrast to the traditional visual identity of the neighboring village of Ečka, as well as an increase in local population. Similar landscape change has been predicted for the future nearby highway connecting Belgrade, Zrenjanin and Novi Sad. Condescendingly enough, a section of the already existing motor road passing through the industrial complex was officially named *Linglong Avenue*, in 2020. New *Linglong* factory in Zrenjanin began its work in limited capacity in early 2023, only to become fully operational in autumn 2024. It was officially opened in presence of high-ranking state dignitaries and diplomatic core, meeting harsh reactions on the other side of the political spectrum and concerned civil activists.

In short, it is safe to say that in course of its 25 years history, Chinese community in Zrenjanin managed to firmly establish itself and build a new home in the middle of the Banat plain. Whereas the first decade of Chinese presence was somewhat modest and secluded, from 2014 onwards it witnessed gradual but unwavering rise, while constantly affecting its surroundings. It continues to do so.

Keywords: Chinese, Zrenjanin, Banat, *Linglong* factory

ПРИЛОЗИ И ГРАЃА

UDC 930.251(497.16)
Критичко издање научне грађе
doi: 10.46793/Arheon7.215N

Марушка Ненезић¹
Историјски архив Котор
Црна Гора

ПРОСЛАВЕ УЈЕДИЊЕЊА СРБА, ХРВАТА И СЛОВЕНАЦА У КОТОРУ 1919. ГОДИНЕ

Сажетак: Бока которска је драгуљ свјетске културне баштине, подручје у којем историја живи у бројним здањима и традицији једног специфичног менталитета, познатом по раскоши историјског богатства и насљеђа. Тако, у Историјском архиву Котор се чува ризница драгоцјених докумената – свједочанстава времена уназад неколико вјекова, из којих имамо увид у велики број значајних тренутака који су обиљежили историју овог поднебља. С тим у вези, посебно је интересантан период након уједињења Срба, Хрвата и Словенаца, уназад читав вијек, који је синтетизован у списима и посланицама, са тематиком организовања прослава на нивоу которске општине. Тешка 1919. година оставила је знатне посљедице за грађанство. Небројене људске жртве и болести које су харале, уништена инфраструктура и преживљавање су изазови са којима су се суочавали у новоформираном јединству трију држава под окриљем династије Карађорђевић. Забиљежени су потези тадашње локалне власти, не само у вези са политиком и активностима за ревитализацију града, већ и битним дешавањима која су окупљала народ. Премда су дјелови неких докумената оштећени, на основу сачуваних материјала у Историјском архиву Котора може се склопити мозаик збивања из 1919. године, који говоре о свечаностима – ријетким, али значајним тренуцима међу који су сачували традицију. Бока которска је заједно са својим сљедбеницима и главним људима из власти трудила се да што више уљепша те догађаје и да се прославе на најбољи могући начин са скромним средствима којима је располагала у том тренутку.

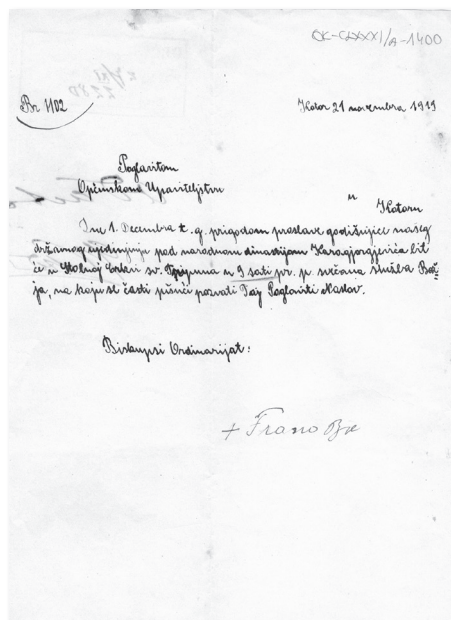
Кључне ријечи: Котор, традиција, династија Карађорђевић, прославе, Бокељска морнарица, свечаности

¹ *maruska.nenezic123@gmail.com*; Maruška Nenezić, Historical Archives of Kotor, Montenegro

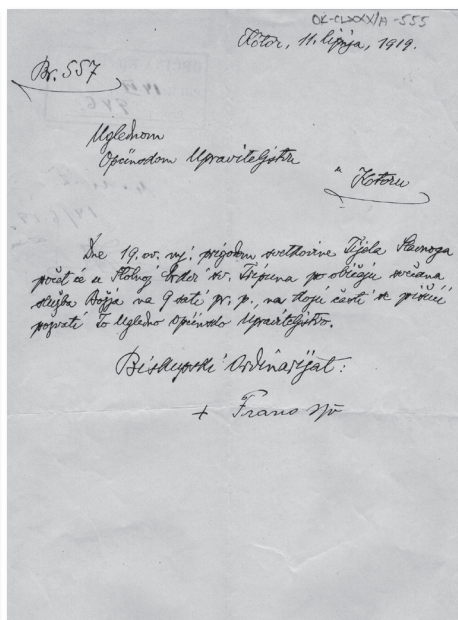
Прослава Бокељске морнарице и слава Светог Трипуна

Година 1919. је обиљежена разним прославама, а посебно је значајно организовање прославе Бокељске морнарице, која у континуитету одржава традицију светковине бокељских помораца већ дванаест вијекова. Све светковине које се односе на Катедралу Св. Трипуна су везане за Бокељску морнарицу. Уз највеће почasti, овој прослави су присуствовале најзначајније званице тог доба.

Прослава Св. Трипуна Бокељске морнарице се и данас сматра за једно од највећих празниковања у Котору. Познато је по својој традиционалној ношњи, поморској историји, која је оплемењила ово бокељско мјесто и репрезентује повеаност помораца са морем, културом и црквом. Појава Бокељске морнарице се везује још за вријеме доласка реликвије Светог Трипуна у Котор 13. јануара 809. године, јер је млетачки брод због великог невремена морао да се склони у Боку. После цркве, сматра се најстаријом постојећом институцијом у Котору, Боки которској и у Црној Гори, а уједно она је најстарија јужнословенска институција.²

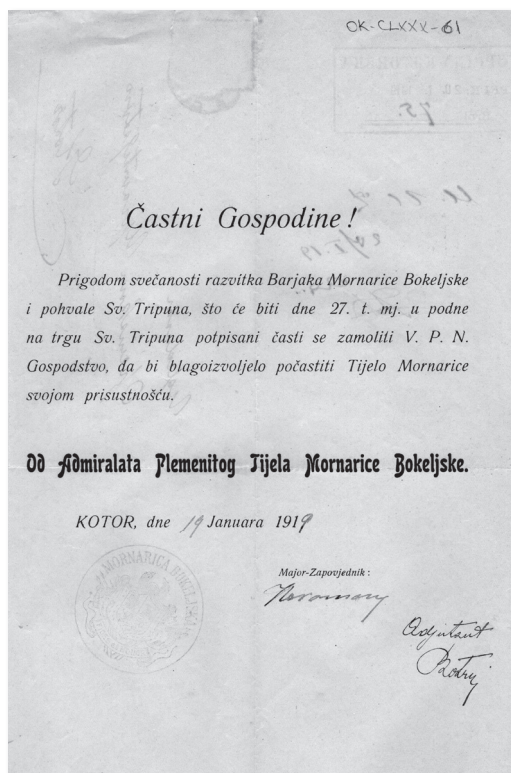

Слика 1. ДАЦГ ИАК,
ОК CLXXXI/A – 1400

Слика 2. ДАЦГ ИАК,
ОК CLXXX/A – 555

² Miloš Milošević, 800 godina Katedrale Sv. Tripuna u Kotoru (1166–1966), Republički odbor za proslavu 800-godišnjice katedrale Sv. Tripuna, Kotor, 1966, 9.

Слика 3. ДАЦГ ИАК, ОК CLXXX – 61

Катедрала Св. Трипуна, препознатљиво архитектонско здање раскошне орнаментике, везује се за име ктитора, Которанина Андреу Сарацениса, познатог као Андреа-ци и његову жену Марију. Њихова имена уклесана су у камене саркофаге, који су откривени приликом реконструкције катедрале. То сазнање прате и пронађена документа, за које се сматра да датирају са самог почетка IX вијека. „У ово-ме граду је био одложен Св. Трипун, који потпуно оздравља све болеснике, понајвише оне, које прогоне нечисти духови, његова је пак црква округла.”³ Некада је у цркви засједао редовито црквени суд, неријетко у атријуму и цивилни, пред црквом оглашале су се редовно све судске и управне одлуке; сви важнији догађаји града имали су у цркви свој одјек.

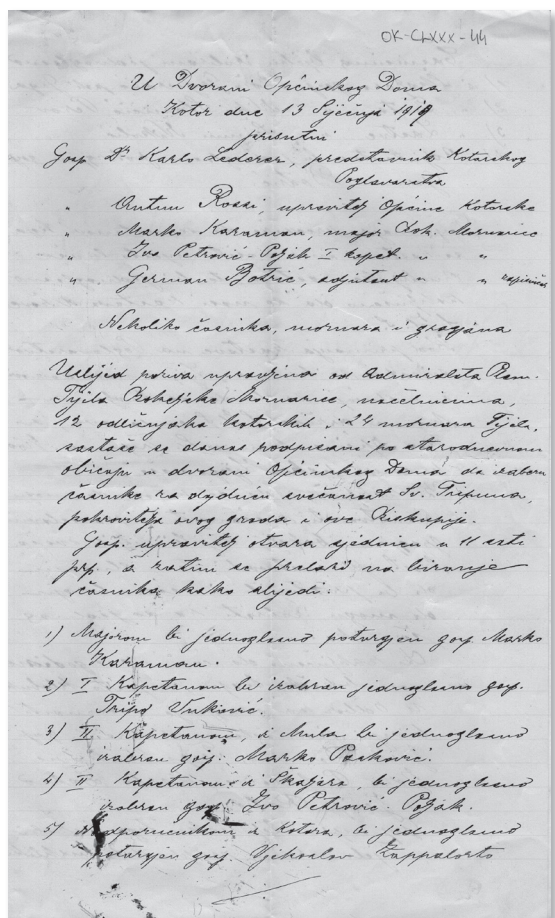
Документа везана за Бокељску морнарицу говоре о њеном постојању и томе како је кроз вријеме она мијењала своје обичаје. Некад се и привремено гасила, али због свог значаја ипак је опстала и у критичној 1919. години. У овом документу говори се о свечаности развитка Свечевог барјака, Бокељске морнарице и похвале Св. Трипуну који је био заштитник свих помораца. Бокељска морнарица има свој статут, а по статуту осим за Дан Морнарице окупља се поводом битних државних свечаности и важних догађаја.⁴

³ Ivo Stjepčević, *Katedrala Sv. Tripuna u Kotoru*, Novo doba, Split, 1938.

⁴ Radojka Abramović i dr., *Bokeljska mornarica Kotor: 1210 godina istorije, duhovnosti i culture: katalog izložbe*, Ministarstvo kulture, Cetinje – JU Pomorski muzej Crne Gore, Kotor, 2019, 50.

Прослава Св. Трипуна

Прослава Светог Трипуна се одржава тако што се чланови Бокељске морнарице, дакле Тијело, окупља испред Катедрале, носећи посебне свечане униформе за старим оружјем и играјући коло Бољеске морнарице, коју прати окупљање великог броја грађана. Игра представља везу свјетковних елемената из живота једног поморца, а је карактеристична због 12 плесних фигура које се изводе уз музику. Након тога се тачно у подне појављује „Мали адмирал” у препознатљивој поморској ношњи, који изрекене „Лоде” или похвалу мученику и узвикне три пута „Слава!”, након чега развије Свечев барјак, зазвоне звона на Катерали и одсвира се химна „Лијепа наша домовина”, која је представљала део државне химне у Краљевини Југославији. „Прослава и окупљање поводом годишњице уједињења Срба, Хрвата

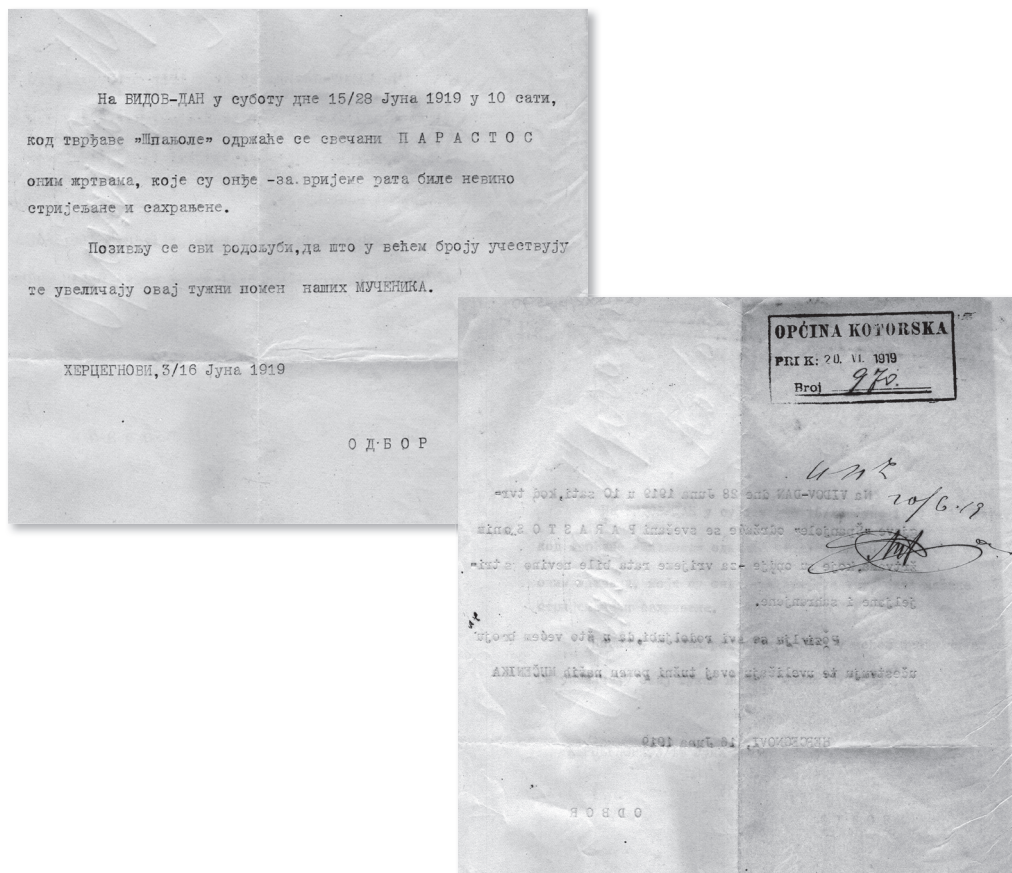

Слика 4. ДАЦГ ИАК, ОК CLXXX – 44

и Словенаца под династијом Карађорђевића која ће почети у Столној цркви Св. Трипуна и том приликом биће одржана свечана служба којом ће да присуствује Општинско Управитељство”.

Прослава Видовдана

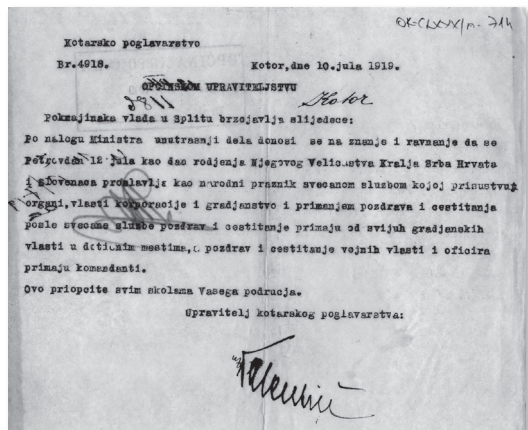
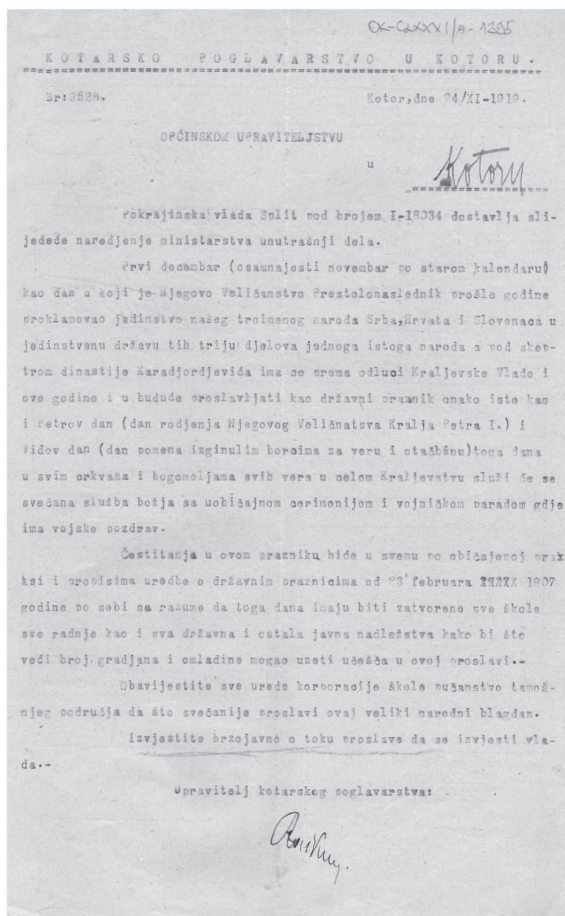
Видовданска Косовска битка је веома значајан историјски помен, сматра се државним празником и обележивана је као дан жалости због великог броја погинулих. Постоје архивска документа у којима се спомиње одржавање свечаног парастоса код тврђаве Шпањола. Ово наређење дало је Министарство унутрашњих дела и пошто је проглашено државним празником, то је подразумевало окупљање представника највиших органа власти и грађанства.

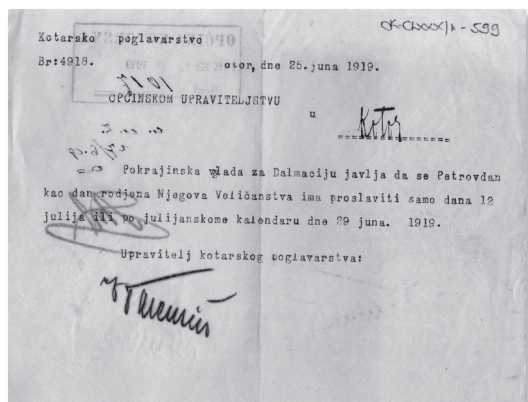
Слика 5. ДАЦГ ИАК, ОК, дјеловодни број 970

Петровдан – рођење његовог величанства краља Петра

Осим што је Видовдан проглашен државним празником, исто признање везано је за Његово величанство краља Петра, краља Срба, Хрвата и Словенаца. У овом се документу, између осталог, говори о 1. децембру (18. новембар по старом календару) као дан када је „Његово Величанство Престољонаследник прошле године прокламовао јединство нашег триоменог народа Срба, Хрвата и Словенаца у јединствену државу, тих трију дјелова једнога истог народа и под скиптром династије Карађорђевић”.

Слика 7. ДАЦГ ИАК, ОК, CLXXX/A – 714

Слика 6. ДАЦГ ИАК, ОК, CLXXXI/A – 1395

Слика 8. ДАЦГ ИАК, ОК, CLXXX/A – 599

„Има се према одлуци Караљевске Владе и ове године и убудуће прослављати као државни празник онако исто као и Петров Дан (дан рођења

Његовог Величанства Краља Петра I)”. Државни празник подразумјева, осим званичних честитања, затварање школа, све радње, као и сва државна и остала јавна надлежства, како би што већи број грађана и омладине могао узети учешћа у овој прослави.

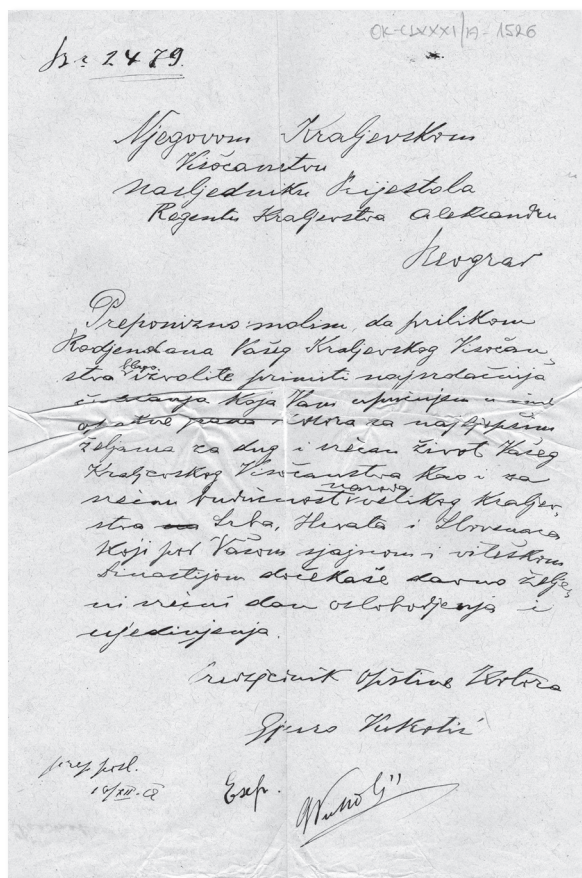
Broj lista: 47
Broj voda: 47
Preuzeto: 1
Otpremljeno: 1
Broj riječi: 1
Prinka: 1
Brzjavku broj: 1
iz: 1
primio sam dne: 1
u: sati: čas: 1
Priznaje: Glasnik nesmile nagrade tražiti.
Priznaje brzjavke umoljiva se, da vrijeme dostane na primki pospisan potvrdi.
700 br. tiskanice. Uručiti se imajući brzjavka.

Слика 9. ДАЦГ ИАК, ОК CLXXXI/A – 1342

У овим брзојавкама траже се музички инструменти да се посуде на Цетиње, али пошто се у Котору поводом прославе одржава свечаност није било могуће молбама изаћи у сусрет. Кроз документа Општине Котор за 1919. годину сачувана су бројна документа која говоре о припремама, поклонима и разним догађајима који се припремају поводом рођендана краља Петра I. Међу њима се налази и срдачна честитка пресједника Општине Котор, Ђура Вукотића.

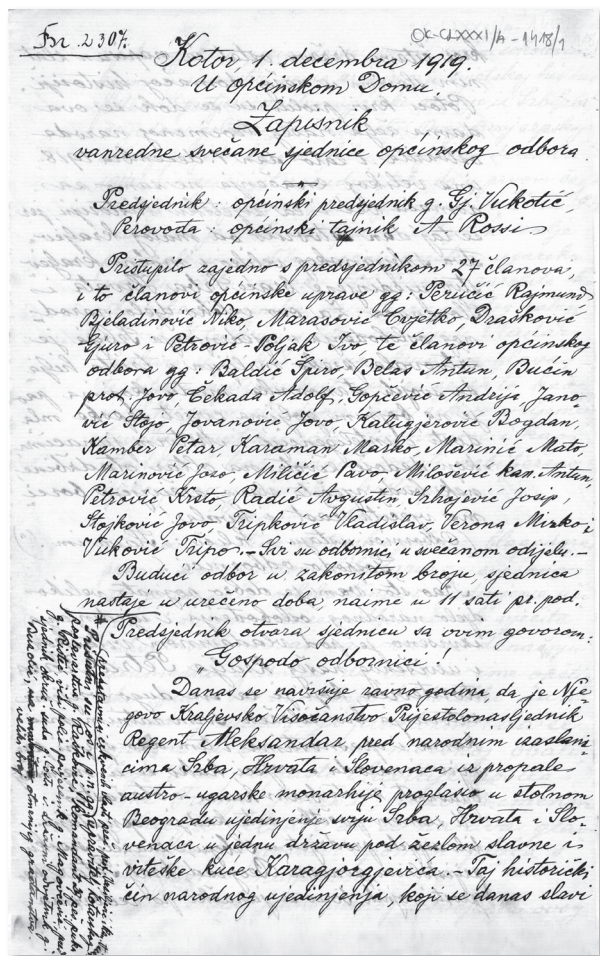
„Препонизно молим да приликом рођендана Вашег Краљевског Височанства, благоизволите примити најсрдачнија честитања која Вам упућујем у име општине са најљепшим жељама. За дуг и срећан живот Вашег Краљевског Височанства, као и за срећну будућност народа великог Краљевства Срба Хрвата и Словенаца која под Вашом сјајном и витешком династијом дочекаше давно жељени срећни дан ослобођења и уједињења”.

Предсједник Општине Котора 16. 12. 1919. (Ђуро Вукотић)”

Слика 10. ДАЦГ ИАК, ОК CLXXXI/A – 1526

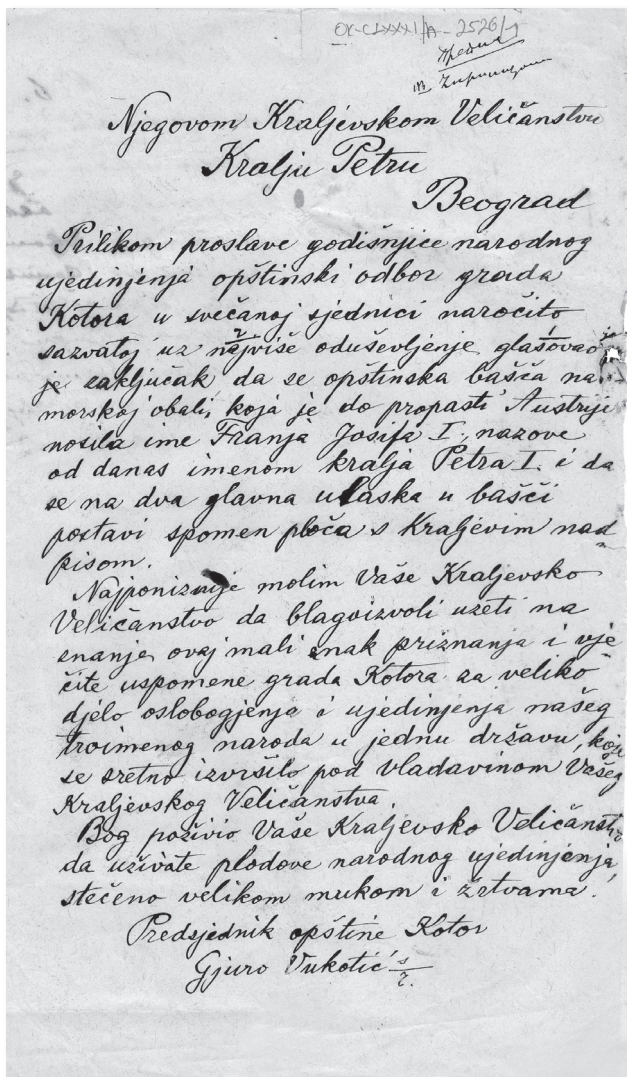
Осим тако лијепе честитке која је у упућене и велике похвале, захвалност Општине Котор се није само на томе завршила. О томе говори записник са одржане свечане сједнице 1. децембра 1919. којој је присуствовало 27 чланова општинске управе, међу којима су: Перућић Рајмунд, Бјеладиновић Нико, Марасовић Цвјетко, Драшковић Ђуро и Петровић-Пољак Иво, те чланови општинског одбора; Балдић Шпиро, Белаш Антун, Бућин, проф. Јово, Чекада Адолф, Гопчевић Андрија, Јано Камбер, Петар Караман, Маско Маринић Мато, Мариновић Јозо, Миличић Паво, Милошевић кан. Антун, Петровић Крсто, Радић Августин, Ирхајевић Јосип, Сројкович Јово, Трипковић Владислав, Верона Марко и Вуковић Трипо који су једногласно подржали, заједно са општинским тајником Антуном Росси и пресједником Општине Котора Вукотић Ђуром, да се промјени име которске башће и да носи име Краља Петра I.

Слика 11. ДАЦГ ИАК, ОК CLXXXI/A – 1418

„За ово велико дјело народног ослобођења уједињења Србија је жртвовала преко милиун и триста хиљада својих становника међу којима броје, на бојним пољима цвијет српске младости и интелигенције [...]. Предлог о новом називу башће на Бенову због великог дјела ослобођења, које је извршено под владавином краља Петра Карађорђевића наишла је на радосно кликтање одборника 'Живио Његово Краљевско Величанство Петар Карађорђевић, Краљ Срба, Хрвата, и Словенаца!', 'Живио Његово Краљевско Височанство Пријестолонаследник Регент Александар!'. На ове поклик одборници устају те се једнодушно одазивљу са 'Живио! Живио! Живио!' на што гласба пред опћинским Домом засвира краљевску химну и загрузаше топови са градских зидина. Овим би завршена сједница”.

„Приликом прославе годишњице народног уједињења општински одбор града Котора у свечаној сједници нарочито сазваој уз највише одушевљење гласало је закључак, да се општинска башћа на морској обали која је до пропасти Аустрије носила име Фрања Јосипа I, назове од данас именом Краља Петра I, и да се на два главна уласка у башћи, постави спомен плоча с Краљевским натписом.

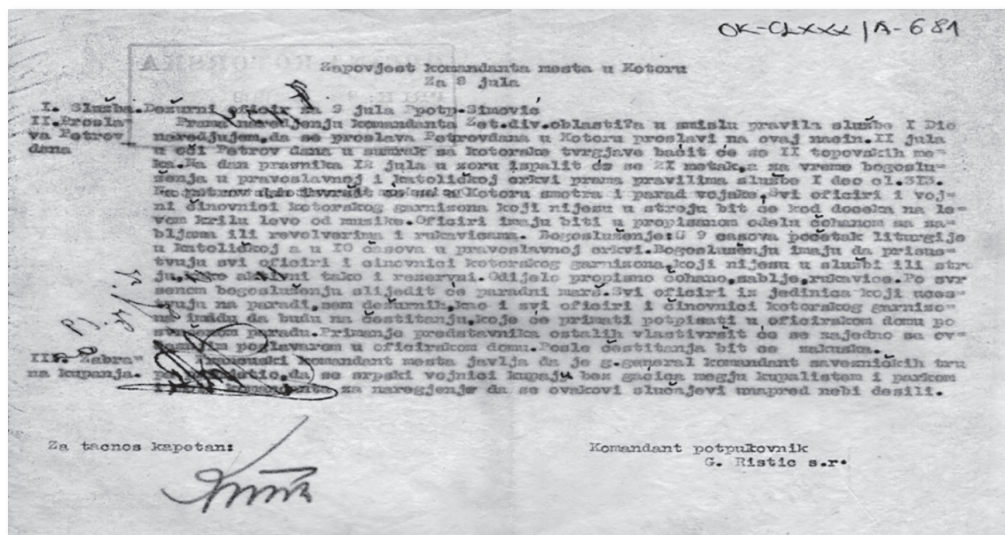
Најпонижније молим Ваше Краљевско Величанство да благоизволи узети на знање овај мали овај мали знак признања и вјечите успомене града Котора за велико ђело, ослобођење и уједињење нашег троименог народа у једну државу, које се сретно извршило под владавином Вашег Краљевског Величанства.

Бог поживио Ваше Краљевско Величанство да уживате плодове народног уједињења стечено великом муком и жртвама!

Пресједник општине Котор”

Још један издвојени докуменат о томе како се прослављао Петровдан у 1919. години и какав су догађај припремили је „Заповјест команде места у Котору”.

Слика 12. ДАЦГ ИАК, ОК CLXXXI/A – 1526

Слика 13. ДАЦГ ИАК, ОК CLXXX/A- 681

„Према наређењу Зетске дивизијске области у смислу правила службе да се прослава Петровдана у Котору прослави на овај начин 11. јула уочи Петровдана у сумрак са Которске тврђаве бациће се 11 топовских метака. На дан празника 12. јула у зору испалиће се 21 метак, а за вријеме богослужења у православној и католичкој цркви према правилима службе.. Сви официри и војни чиновници которског гарнизона, који нису у строју бит ће код дочека биће на левом крилу лево од музике. Официри имају бити у прописаном одјелу чоханом, са сабљом или револвером и рукавицама [...]. По свршеном богослужењу услиједит ће парадни марш”.

Огласи поводом прославе уједињења Срба, Хрвата и Словенаца

У овом документу објављује се прослава 6. новембра, што је битан дан за Котор када су „храбри орлови долијетели и на својим крилима донијели слободу и независност”. Захваљују се Другом југословенском пуку под командом Гргура Ристелића и другима:

„Грађани! Сјутра се навршује година, да је Народно Вијеће у бијелом Загребу као Врховна Власт свих Срба, Хрвата и Словенаца прекинуло државне везе са Аустријом и Угарском и изјавило се за уједињење цијелог југословенског народа у његовим етнографским границама од Соче до Вардара у једну народну, суверену и независну државу.

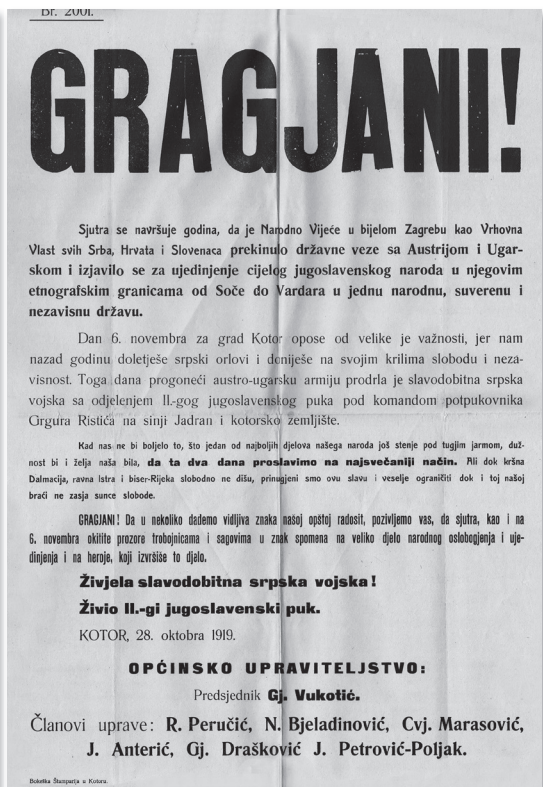
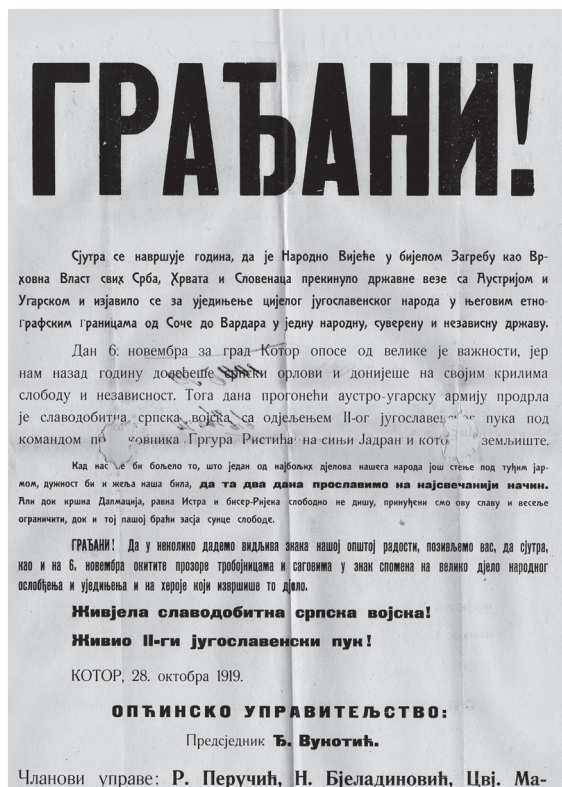
Дан 6. новембра за град Котор опосе од велике је важности, јер нам назад годину долећеше српски орлови и донијеше на својим крилима слободу и независност. Тога дана прогонећу аустро-угарску армију продрла је славодобитна српска војска са одјељењем II-ог југославесног пука под командом потпуковника Гргура Ристића на сињи Јадран и которско земљиште [...].

Грађани! Да у неколико дадемо видљива знака нашој општој радости, позивљемо вас, да сјутра, као и на 6. новембра окитите прозоре тробојницама и саговима у знак спомена на велико дјело народног ослобођења и уједињења и на хероје који извршише то дјело.

Живјела славодобитна српска војска!

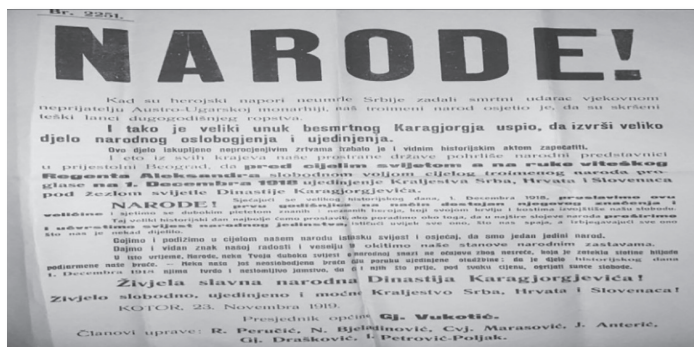
Живио II-ги југославенски пук!

Котор, 28. октобра 1919.”

Слика 14. ДАЦГ ИАК, ОК, гјеловодни број 2001

„Народе! Сјећајући се великог хисторијског дана 1. децембра 1918. године, прославимо ову прву годишњицу на начин достојног његовог значења и величине, и сјетимо се дубоким пијететом знаних и незнаних хероја, који својом крвљу и костима издвојише нашу слободу. Тај велики хисторијски дан најбоље ћемо прославити ако порадимо око тога да у најшире слојеве народа проширимо и учврстимо свијест народног јединства, истичући увјек оно, што нас спаја, а избјегавајући све оно што нас је некад дјелило”.

Слика 15. DACG, ИАК ОК, дјеловодин број 2251

Бр. 1132.

Суграђани и опћинари!

На 12.^о овог мјесеца опојени радошћу славимо — у добри час — први пут након много вјекова

рођендан владара наше крви, славимо рођендан јуначког краља

ПЕТРА КАРАЂОРЂЕВИЋА

првог краља уједињених Срба, Хрвата и Словенаца.

Не двојимо, да ће сви наши опћинари, прожети и задовољени патриотским осјећајима и вјерни праједовским предајима, настати да што достојније прославе овај радосни дан.

Ми службеници Божији, које ће се држити у столицама и породичним црквама — уз срдичне захвалице за постигнуту срећу ослобођења и уједињења — нех сваки упори топле молбе Свевишњему за дуг и сретан живот

Њ. Величанства витешног нашег краља Петра и Прејасног наследица Пријестола регента Александра.

Нутарње осјећаје нех сваки настоји што сјајније потврдити и вањским исказима, те нека што додичније окити своје станове по граду, а — у колико је то ноде могуће — и по селима.

Нека Бог за дуго поживи јуначког нап Краља, нех обаспе благословима Прејасни Владалачица Дом Карађорђевића и уређи уједињену нашу мнау домину!

КОТОР, 7. Јула 1919.

ОПЋИНСКО УПРАВИТЕЛСТВО:

А. Роси, Ш. Тирковић, Др. А. Јововић, М. Каралан,
Џвј. Марасовић, Б. Милиновић.

„На 12-ог овог мјесеца опојени радошћу славимо — у добри час — први пут након много вјекова рођендан владара наше крви, слави-мо рођендан јуначког краља Петра Карађорђевића, првог краља уједињених Срба, Хрвата и Словенаца”.

Слика 16. ДАЦГ ИАК, ОК, дјеловодни број 1132

Закључак

Захваљујући доступности докумената Историјског архива Котор имамо јасну ретроспективу уназад тачно један вијек, на основу којих се може разумјети деликатно стање, које је последица ратовања. Доношење одлука везаних за прославе није олакшала ни финансијска исцрпљеност, али размишљање о бољем животу – уз очување вјековних традиција, и поред тако тешке године успјело је у Котору успјело направити амбијент за реализовање великих свечаности од значаја за државу и културу.

Иако су ресурси са којима је которска општина располагала били исцрпљени ратовима, одржавање свечаности је био посебан изазов за тадашњу власт. Није се радило само о организовању пригодног церемонијалног дијела, за шта је била потребна и здружена помоћ околних општина. У том периоду, новоформиране политичке околности које су остварене уз велике жртве, наметале су потребу и да се грађанство повеже и учествује у одржавању традиције и патриотског поноса, упркос тешким временима.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

Архивска грађа:

Државни архив Црне Горе – Историјски архив Котор, арховски фонд
Општина Котор

Литература:

- Abramović, Radojka, i dr. *Bokeljska mornarica Kotor: 1210 godina istorije, duhovnosti i culture: katalog izložbe*. Cetinje: Ministarstvo kulture; Kotor: JU Pomorski muzej Crne Gore, 2019.
- Milošević, Miloš. *800 godina Katedrale Sv. Tripuna u Kotoru (1166–1966)*. Kotor: Republički odbor za proslavu 800-godišnjice katedrale Sv. Tripuna, 1966.
- Синдик, Илија. *Комунално уређење Котора од групе њоловине XII до њочетика XV столећа*. Београд: Научна књига, 1950.
- Stjepčević, Ivo. *Katedrala Sv. Tripuna u Kotoru*. Split: Novo doba, 1938.
- Ковијанић, Ристо, и Иво Стјепчевић. *Културни животи старога Котора (XIV–XVIII вијек)*. Цетиње: Историјски институт НР Црне Горе, 1957.

Maruška Nenezić

CELEBRATIONS OF THE UNIFICATION OF SERBS, CROATS, AND SLOVENES IN KOTOR IN 1919

Abstract: The Bay of Kotor is a jewel of world cultural heritage, an area where history is alive in numerous buildings and the traditions of a specific mentality, known for its historical wealth and heritage. In the Historical Archives of Kotor, a treasure trove of precious documents is preserved—testimonies from several centuries past, from which we gain insight into many significant moments that have marked the history of this region. In this context, the period following the unification of Serbs, Croats, and Slovenes, a century ago, is particularly interesting, as it is synthesized in writings and dispatches concerning the organization of celebrations at the level of the Kotor municipality. The difficult year of 1919 left significant consequences for the citizens. Countless human casualties, diseases that ravaged the population, destroyed infrastructure, and survival were the challenges they faced in the newly formed unity of the three states under the patronage of the Karađorđević dynasty. The actions of the local authorities at the time are documented, not only regarding politics and efforts to revitalize the city, but also important events that brought the people together. Although some documents are damaged, the preserved materials in the Historical Archive of Kotor allow us to piece together a mosaic of events from 1919, describing rare but significant celebrations that have preserved the tradition. The Bay of Kotor, along with its followers and key figures in power, endeavored to make these events as beautiful as possible, celebrating them in the best way they could with the modest means available at the time.

Keywords: Kotor, tradition, Karađorđević dynasty, celebrations, Boka Navy Kotor, festivities

UDC 930.251(497.113)
Критичко издање научне грађе
doi: 10.46793/Arheon7.231C

Мирослава Ћаћић¹
Градски музеј Сомбор
Музеј Подунавских Шваба
Србија

ИДЕНТИТЕТИ: ИСПРАВЕ ИЗ ИСТОРИЈСКЕ ЗБИРКЕ МУЗЕЈА ПОДУНАВСКИХ ШВАБА

Сажетак: Рад се односи на богат историјски материјал који се чува у збиркама Музеја Подунавских Шваба и који је приказан у истоименом каталогу и на изложби, коју је Музеј Подунавских Шваба реализовао у октобру 2024. године. За потребе истраживачког рада и израде изложбе, Историјски архив у Сомбору је позајмио изузетно значајну грађу, која се чува у њиховим фондовима. У раду су приказане различите врсте исправа, које су настале у различитим временским раздобљима и приказују записе о животима појединаца, кроз аутентична документа, која представљају незамењива сведочанства времена у ком су настала.

Кључне речи: повеља, вандровка, еснаф, сведочанство, диплома, пасош

Уобичајени поступак коришћења исправа се усталио крајем 19. века, иако су се прве идентификационе исправе појавиле још у античком Риму. Ова документа сведоче о периодима развоја државне управе и администрације, кроз податке који су у одређеном временском раздобљу сматрани нужним за идентификацију појединца. Класификација исправа је извршена на основу намене њиховог издавања:

1. Повеље
2. Занатске исправе
 - Вандровке
 - Мајсторска сведочанства
 - Мајсторске дипломе

¹ *mirarasic88@gmail.com*; Miroslava Ćasić, Sombor City Museum, Museum of Danube Swabians, Serbia

3. Школске исправе

- Ђачке књижице
- Сведочанства
- Уверења
- Дипломе
- Индекси

4. Личне исправе

- Личне карте
- Пасоши
- Исправе за бицикл
- Возачке дозволе
- Легитимације за избеглице

5. Чланске исправе

- Приступнице
- Чланске карте

Повеље

Повеља је званична исправа, писано сведочанство, којим се нешто додељује, допушта или потврђује. Представља документ којим се утврђују пословно-правни односи између владара и корисника права, којима се додељује одређена привилегија, признање или част. Реч повеља је настала у средњем веку, као изведница грчке речи *прóσταυμα* (простагма-*йовеленије*, од које се касније и развио, најчешће употребљаван, термин- *йовеља*). Повеље представљају права ремек дела калиграфске и занатско-уметничке вештине. Израђиване су у специјализованим канцеларијама, у којима је, под одређеним прописима, уређиван њихов изглед и структура. Највећу правну важност су имале у средњем веку, иако је релативно мали број њих сачуван. Најзначајније место заузимају владарске даровнице манастирима и уговори владара и великаша са Дубровачком републиком. Верна служба и војне заслуге биле су најчешћи разлог издавања царских повеља, истакнутим појединцима и њиховим породицама.²

² Душица Бојић, *Повеље и дигломе од 17. до 20. века. Капталог изложбе*, Историјски музеј Србије, Београд 2011, 1–2; Загорка Авакумовић и Дејан Јакшић, *Збирка йовеља и диглома Архива Војводине*, Архив Војводине, Нови Сад 2018, 9–11.

Посебну групу чине повеље којима су хабзбуршки владари, путем специјалних привилегија, даривали насељеним местима статус слободних, краљевских градова. Након што је Сомбор 1. новембра 1745. године издвојен из састава Потиске војне границе, укључен је у састав Бачке жупаније и стављен под надлежност Угарске дворске коморе, а положај граничара је битно измењен. Њима је дата могућност да се преселе у граничарска насеља у оквиру сремске Војне границе или да буду развојачени са статусом коморских поданика. Након протестног збора, који је одржан 18. новембра 1745. године, испред Светођурђевске цркве, донет је захтев у ком је затражено да Бечки двор поништи дату одлуку, а документ су потписала 244 сомборска граничара. Отпочели су дуго преговори, на којима је сомборско изасланство предложило царици Марији Терезији да, уз новчану надокнаду царској благајни, Сомбор добије статус слободног, краљевског града. Након што су Сомборци у царску благајну уплатили 150.000 рајнских форинти, царица Марија Терезија је, 17. фебруара 1749. године, ставила свој потпис и печат на Елибертациону повељу, након чега је Сомбор постао слободан, краљевски град, са свим припадајућим правима: грбом, печатом и титулом *Regiæ Liberæqve Civitatis Zomboriensis*. Из Беча у Сомбор повеља је донета у посебној металној шкрињи која се чува у Градском музеју Сомбор. Повеља је смештена у посебну металну, флорално орамен- тисану кутију, са испупчењем за печат и чува се у Историјском архиву

Сл. 1.

Сл. 2.

Сомбор. Добијањем статуса слободног краљевског града, Сомбор је обезбедио значајну политичку, судску и економску самосталност, што је знатно убрзало даљи економски, културни и просветни развој града.³

За разлику од слободних, краљевских градова, трговишта (вароши) су подлегала под жупанијску јурисдикцију. Вароши су, такође, биле подређене владару, који им је даривао одређене привилегије, у виду плаћања даждина отсеком, одржавања вашара, као и одређену судску и управну самосталност. Развој трговишта се огледао управо кроз одржавање вашара, који су омогућили даљи напредак трговачког и занатског слоја друштва. Повељу цара Франца I и статус трговишта село Станишић је добило 1811. године, као племићки посед породице Редл.⁴

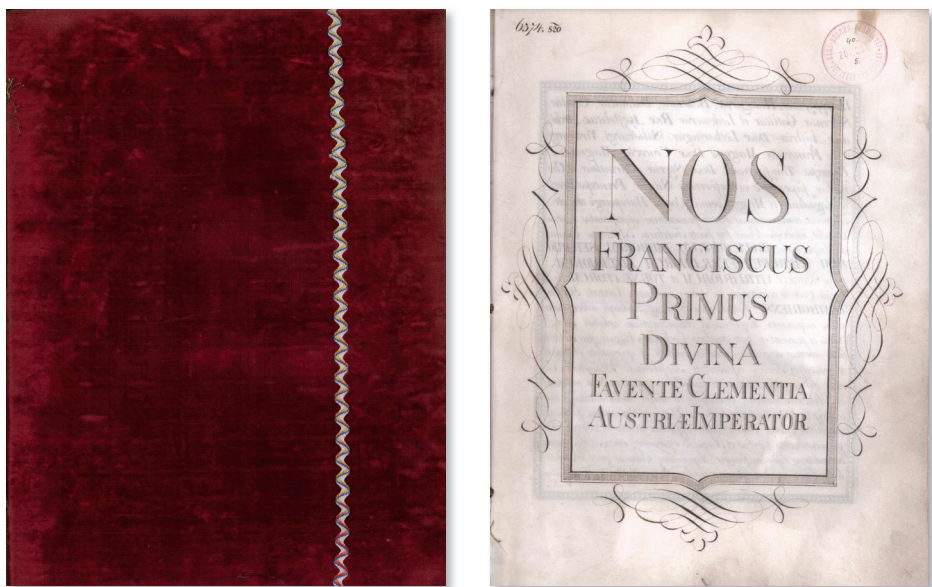

Сл. 3.

³ Милан Степановић, *Повеља Слободној краљевској града Сомбора*, Историјски архив Сомбор, Сомбор 2008, 11–17; Душица Бојић, *нав. дело*, 24–25.

⁴ Загорка Авакумовић, Дејан Јакшић, *нав. дело*, 14. Немачка грађанска породица Редл оставила је дубоки траг у историји Сомбора и његове околине. Најзначајнији представник ове породице је Франц Јозеф Редл, коморски администратор Бачке и Срема, члан Мађарског судског савета и од 1753. године администратор свих крунских добара Бачке и Потиске области. Племићки статус је добио 17. маја 1759. године од цара Франца I. Племићки статус је обновљен 1765. године наследницима Франца Јозефа Редла од стране царице Марије Терезије. Његови синови Фердинанд и Франц су 1780. године од цара Франца II у трајно власништво добили пустару Радину недалеко од Сомбора. Францови наследници Емерик и

Царске повеље дариване су еснафима (цеховима), ради регулисања права и обавеза њихових чланова, питања организације и одређених привилегија. Привилегије су додељиване значајним еснафским удружењима, у занатским и трговачким центрима. Израђиване су у форми луксузно укоричених, репрезентативних књига. Еснафски правилник сомборским занатлијама (столарима, браварима, ковачима, коларима, стакларима и стритерима), издао је цар Франц I, 1820. године. Правилник је повезан у чврсте корице и пресвучен црвеним плишом, који је типичан за већину званичних документа тог времена. Садржи укупно 6 листова, писаних на латинском и немачком језику.⁵

Сл. 4.

Занатске исправе

Развој заната и трговине на подручју данашње Војводине може се пратити још из времена Угарске краљевине, када се, у 13. веку, оснивају прва

Јулије као и његова супруга од цара Франца II добијају у посед село Станишић које ће 1811. године добити статус трговишта. У: Milan Stepanović, *Plemićke porodice u Somboru do kraja XVIII veka*, Gradska biblioteka „Karlo Bijelicki”, Sombor 2019, 198–205.

⁵ Душица Бојић, нав. дело, 26; Снежана Јанковић, *Повеља цара Франца I румским занатлијама из 1818. године. Капало изложбе*, Завичајни музеј Рума, Рума 2021, 2.

еснафска удружења, што је било директно повезано са развојем насеља и стварања првих вароши на овим просторима. Даљи развој занатства се наставио у време Турака, који су поседовали развијену мрежу базирану на еснафима и руфетима. Непосредно након протеривања Турака, према попису из 1699. године, у Бачкој је регистровано 298 занатских радионица, у 47 насеља. Након Великог бечког рата и сеобе Срба у Хабзбуршку монархију, интензивира се трговина са Османским царством, где значајну улогу у размени занатских производа, поред Грка, Цинцара и Јермена, имају и Срби.⁶

Чести ратови са Османским царством довели су до стагнације ових подручја, демографске катастрофе и економске неразвијености. За разлику од цара Карла VI, чија је колонизација имала искључиво аграрни карактер, Марија Терезија и њен наследник, Јосиф II, подстичу насељавање немачких занатлија, путем давања одређених повластица. Сваки занатлија је приликом насељавања добио кућу са окућницом, једну парцелу оранице, парцелу ливаде, две краве, као и потребан занатски алат. Поред тога, занатлије су ослобођене плаћања пореза, на период од десет година. Међу њима је било највише ткача, ковача, бачвара и клонпара. Након Револуције 1848/1849. и укидања кметства, долази до развоја занатства. Села и градови добијају право на одржавање вашара, који постају главно место окупљања трговаца, занатлија и сељаштва, ради продаје сопствених производа.⁷

Како би заштитили интересе, занатлије се удружују у еснафе. Еснафска правила су веома прецизно одређена. Она су регулисала права и обавезе мајстора, калфе и шегрта, као и њихов међусобни однос, начин производње и продаје. Еснафи су оснивани међусобним удруживањем већег броја сродних занатских организације. У циљу што правилнијег функционисања еснафа, 1730. године је основан Цеховски комесаријат. Основни правни документ цеховских удружења је Статут, који је регулисао односе међу члановима, стадарде понашања, однос према цркви и држави. Цеховима су управљали органи управе, који су бирали из редова чланства, на годишњој скупштини, која се одржава обично у време цеховске славе. Том приликом је биран старешина и његов заменик, аћамештер, који је чувао кључеве цеховске касе. Често су цехови организовани по националној основи, па су

⁶ Александар Крел, „Развој ћурчијског заната у оквиру цеховске организације у Новом Саду”, *Рад Музеја Војводине*, бр. 46, Нови Сад 2004, 185; Драгана Катић, *Слободни краљевски град Нови Сад: трговина и занатство у 18. веку*, Научно удружење за развој српских студија, Нови Сад 2021, 35.

⁷ Борислав Јанкулов, *Преглед колонизације Војводине у XVIII и XIX веку*, Матица српска, Нови Сад 1961.

постојали немачки, мађарски и српски цехови, за исти занат. Цехови рибара, бербера, клонпара, месара, зидара, бравара и стаклара су сматрани немачким, цехови кујунџија, опанчара, ужара, казанџија, ћурџија српским, а цехови кројача мађарским.⁸

Магистрат је био задужен да регулише правила понашања, као и међусобне односе занатлија и трговаца. Повластице у области производње, пласирања производа, односно, трговине, као и устројство цеха потврђивао је владар, доносећи привилеговано писмо. Апатин, као главно средиште немачких занатлија, добио је од Марије Терезије, 19. децембра 1770. године, цеховску привилегију. Осим Апатина, привилегије су имали Сомбор, Суботица и Нови Сад. Први еснаф у Апатину је настао удруживањем рибара, лађара, пекара и грнчара, 1773. године. У Апатину је, 1860. године, основано Занатлијско удружење, које је, 1874. године, организовало прву занатлијску изложбу, на којој је, међу многобројним излагачима, златну медаљу добила чувена занатска радионица лимених инструмената Лудвига Хорна. Организовање изложби је 1907. године подигнуто на виши ниво, организовањем прве Националне занатске изложбе у Печују, на којој је

Сл. 5.

⁸ Александар Крел, *нав. дело*, 186; Зоран Јањетовић, *Немци у Војводини*, Институт за новију историју Србије, Београд 2009, 69.

произвођач штрукатурне трске, Меркл Јанош, из Сонте добио почасну диплому.⁹

Прва занатско-трговачка и индустријска изложба у Сомбору, након Првог светског рата, приређена је 10. августа 1929. године, у организацији Бачког пољопривредног удружења, на чијем челу се налазио др Јован Јоца Лалошевић. Изложба је приређена у парку испред болнице краља Александра и краљице Марије. На изложби се налазило 22 павиљона, на којима су излагани различити пољопривредни, занатски и индустријски производи. Изложбу је, 11. августа, свечано отворио начелник министарства пољопривреде, Милан Ђурић. Након отварања, приређена је свечаност у хотелу „Слобода”. У првом одељењу излагани су пољопривредни производи (пшеница, кукуруз, јечам, репа, конопља и дукан), у другом павиљону се излагао сточни фонд (коњи, краве, телади и овце), трећи павиљон је био резервисан за пољопривредну механизацију и вештачка ђубрива, четврти за занатске производе, а пети за производе пољопривредне индустрије (пиво, шећер, штрукатура, ужад...). Међу многобројним излагачима пољопривредно-индустријских производа, излагала је фабрика штрукатурне трске, „Меркл и синови”, из Сонте, која је на изложби освојила златну медаљу, на основу које је издата и диплома.¹⁰

Најважнији задатак цеховских организација било је стручно оспособљавање и образовање млађих генерација, са циљем очувања традиције одређених занатских струка. Будуће занатлије су, поред шегртовања код мајстора, биле у обавези да, три пута недељно, прате наставу у занатским школама. Након две године шегртовања код мајстора, кандидати су приступали полагању калфенског испита, који је подразумевао теоријски и практични део. Након положеног испита, уз полагање заклетве, постају редовни чланови цеха и стичу право на најмање три године вандровања, по занатским центрима широм Хабзбуршке монархије. Калфама су издаване тзв. вандровке (Wanderbuch), путне и личне исправе, у виду књижице, у којима су уписивани подаци о стручном усавршавању. Свака вандровка, поред основних података о калфи, садржи податке о времену које је калфа провео код мајстора, оцени или мишљењу које је добио на крају вандровања, што се оверавало потписом и печатом мајстора.¹¹

⁹ Маргита Погањ, „Успон занатства у Апатину до своје прве и друге изложбе заната”, у: Милош Тешић, Милан Мартинов и Лазар Лазић (ур.), *Стари занати у Војводини*, Културно-историјско друштво „Пролеће на ченејским салашима”, Нови Сад 1992, 23–24.

¹⁰ Историјски архив Сомбор, Ф. 475, Збирка Варие 1698–2000, Каталог опште пољопривредно индустријске и трговачке изложбе у Сомбору, инв. бр. 49.

¹¹ Олга Ковачев, „Прилог проучавању историјата лицидерског заната у Војводини”, Рад

Сл. 6.

Сл. 7.

Општа Пољопривредна, Занатлијска и Трговачка
Изложба у Сомбору.

Сомбор, 7-ог августа 1929.

Врло поштовани Господине!

Наша Општа Пољопривредна, Занатлијска и Трговачка Изложба биће на свечан начин отворена 11-ог августа о. г. пре подне у 11 часова.

Приреда Војводине чини веома значајну стварку у нашем национално економском билансу и она заслужује пажњу свих меродавних фактора.

Уверени да Ви и подручно Вам особље цени ишци најор и издржљиви сиваралачки род наших привредника, ми Вас учиниво позивамо и молимо, да са Вашим подручним особљем изолитије учеснивовати у свечаносији отпварана ове прве наше изложбе.

Овај позив важи за бесплатан улаз Господињу Шефу званца.

У нади да ће се нашем учинивом поизну одазвати остпјајемо

са одличним поштованем:
Др. МАКСИМОВИЋ СТЕВО
председник.

Сл. 8.

Сл. 9.

По завршетку успешног вандровања, калфе су приступале изради ремек-дела, односно, завршног рада, као услова за добијање мајсторске дипломе, углавном у радионици мајстора код кога су били ученици. Статут цеховских удружења је јасно одређивао правила која су се тичала израде ремек-дела, а која су се разликовала у зависности који је занат у питању. Након подношења неопходне документације надлежној цеховској скупштини, а између осталог и вандровке, којом се потврђивао завршетак калфовања, кандидат је могао да приступи изради ремек-дела. Столар је био у обавези да изради велики ормар и једну шкрињу (сандук), тачно прописаних димензија и конструкције, док је златар морао, у року од осам недеља, да уради прстен са драгим каменом, путир и један печат, урезан у челик или сребро. Ремек-дело се, по правилу цеховских удружења, продавало, новац је припадао цеху, који је из тог фонда помагао удовице бивших чланова. Након положеног мајсторског испита, сваки мајстор је, од Магистрата, добијао писмену потврду грађанског права и диплому, као потврду да је изучио занат. Након добијања мајсторског звања, кандидати су се обично враћали у своје родно место или оближњи занатски центар, како би отворили занатску радионицу. Вандровање се настављало, сваки мајстор је и даље одлазио у остале делове царства, како би сазнао нешто ново у вези

Сл. 10.

војвођанских музеја, бр. 35, Нови Сад 1994, 219–220; Љиљана Радуловачки, „Папучарски занат у Сремској Митровици”, *Рад Музеја Војводине*, бр. 36, Нови Сад 1995, 129.

Сл. 11.

струке, купио материјал и на крају продао свој производ.¹²

У време највећег полета занатства, 1872. године, укида се систем еснафа, што је у практичном смислу значило да се занатом може бавити свако ко добије дозволу за отварање радионице или радње. Ова одлука је довела до појаве недовољно обучених занатлија, тзв. фушера, због чега држава доноси Закон о занатству, 1884. године, по којем су занатлије морале да заврше стручну школу и да на крају полажу мајсторски испит. Настава у Занатско-трговачким школама трајала је три године, завршни испит се састојао из полагања следећих предмета: математике, историје, цртања, књиговодства и Закона о радњама.¹³

Занатлијско удружење у Сомбору је основано 3. октобра 1887. године. За председника удружења је изабран златар Имре Фрај, секретар удружења је био адвокат Ђура Николић. Наредне године је сазвана Годишња скупштина, ради избора нове управе. Прву занатску изложбу удружење је организовало 1889. године, када је новоизабрани председник и собосликар, Иштван Хушвет, добио златну медаљу. Захваљујући добровољним прилозима истакнутих Сомбораца, удружење је, 1890. године, добило заставу, којој је кумовала супруга Иштвана Хушвета. У време Краљевине СХС, удружење мења назив у Удружење занатлија Сомбор. Приликом прославе

¹² Бранка Кулић, *нав. дело*, 76–80; Александар Крел, „Развој ђурџијског заната у оквиру Цеховске организације у Новом Саду”, *Раг Музеја Војводине*, бр. 46, Нови Сад 2004, 186–187; Олга Ковачев, *нав. дело*, 221.

¹³ Љиљана Радуловачки, „Папучарски занат у Сремској Митровици”, *Раг Музеја Војводине*, бр. 36, Нови Сад 1995, 130–131; Трива Крстоношић, „Цехови и појава првих занатлијских удружења и задруга у Војводини”, *Раг војвођанских музеја*, бр. 3, Нови Сад 1954, 272–273.

педесетогодишњег јубилеја, приређена је свечаност у сомборском позоришту, након чега је, у поподневним часовима, уприличен банкет, у великој дворани Соколског дома. Према попису из 1937. године, у Сомбору је било 682 мајстора.¹⁴

Сл. 12.

Школске исправе

Након доношења Елибертационе повеље, 17. фебруара 1749. године, којом је Сомбор постао слободан, краљевски град, почиње убрзани развој града, који се огледао у економском, културном и просветном смислу. Просветитељске идеје, посебно разбој грађанске класе, имале су свог директног утицаја на развој школства. Све до доласка Марије Терезије на власт, школе су биле у искључивој надлежности цркве, па су у Сомбору постојале две школе, православна и фрањевачка. На иницијативу царице, педагог Јохан Игнац Фелбигер је, 6. 12. 1774. године, израдио *Ойшйу школску уредбу*, за немачке нормалне, главне и тривијалне школе. Овом уредбом је уведено обавезно основно образовање на територији читавог царства. Доношењем школског закона *Ration educationis*, који је ступио на снагу 1777. године,

¹⁴ Историјски архив Сомбор, Ф. 475, Збирка Варие 1698–2000, Споменица прославе педесетогодишњице Удружења занатлија у Сомбору 1887–1937, инв. бр. 428.

остали народи су доби́ли могућност да оснивају тривијалне, односно, народне школе, у којима се настава одвијала на матерњем језику.¹⁵

За разлику од ранијих периода, учитељи су морали бити квалификовани за свој рад, што је, због малог броја образованог учитељског кадра, у основи био велики проблем. Закон је, из тог разлога, предвиђао отварање нормалних школа, специјализованих за образовање учитеља. На иницијативу првог надзорника српских школа у Бачкој жупанији и учитеља, Аврама Мразовића, у Сомбору је, 1. маја 1778. године, покренута Градска школа „Норма”, која је у свом склопу имала тромесечне течајеве за образовање и стручно оспособљавање учитеља, активно је радила до 1811. године, када је затворена. Прва српска учитељска школа је основана у Сентандреји, 1812. године, активно је радила до августа 1816. године, када је пресељена у Сомбор.¹⁶

Након затварање Норме, српска деца су ишла у Српску православну основну школу, која ће 1856. године, добити и четврти разред. На основу извештаја главног школског надзорника Бач-бодрошке жупаније Милоша Димитријевића је утврђено да српска деца немају адекватну школску зграду. Захваљујући доброчинству двојице угледних Сомбораца, браћи Ђоки и Ники Михајловићу, који су велики део свог иметка оставили у добротворне сврхе, подигнута је на некадашњем плацу породичне куће добротвора, Српска основна школа „Браћа Михајловић”. Школа је свечано отворена августа 1903. године, беседом Николе Вукичевића, управника Српске учитељске школе и школског надзорника свих српских вероисповедних и народних школа. У школи су постојала четири мушка одељења од првог до четвртог разреда и једно комбиновано одељење. Након Првог светског рата, поред српских одељења, отварају се мешовита одељења, на мађарском и немачком језику.¹⁷

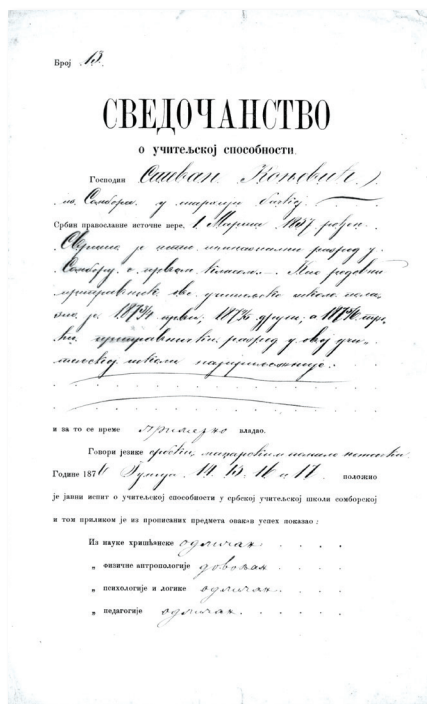
Средње школско образовање у Сомбору почиње отварањем Латинске граматикалне школе, 1782. године, која је након три године укинута и

¹⁵ Радомир Макарић и Стеван Васиљевић (ур.), *200 година образовања учитеља у Сомбору 1778–1978*, Одбор за прославу две стотине година образовања учитеља у Сомбору, Сомбор 1978, 11–18; Милан Степановић и Атила Пфајфер, *150 година Гимназије у Сомбору*, Гимназија „Вељко Петровић”, Сомбор 2022, 11–12.

¹⁶ Радомир Макарић и Стеван Васиљевић, *нав. дело*, 19–30; Стеван Васиљевић, *Знаменини Сомборци*, Књижевна радионица „Славија”, Нови Сад 1989, 22.

¹⁷ Радомир Макарић и Стеван Васиљевић, *нав. дело*, 19–30; Стеван Васиљевић, *Знаменини Сомборци*, 22; Иван Лукић и Миле Марјановић, *Прилози за историју задужбине „Браћа Михајловић” и сомборској основној школи 1903–2003*, Основна школа „Никола Вукићевић”, Сомбор 2003; 25–28.

претворена у основну тривијалну школу. Неколико деценија касније, у Сомбру се отвара Нижа реална школа, која је, 1869. године, претворена у Реалну гимназију, са наставним српским и мађарским језиком, радила је две године. Захваљујући иницијативи сомборских власти, Министарство вера и просвете је донело одлуку да се у Сомбору оснује Гимназија, која је свечано отворена 15. октобра 1872. године. Школа је у почетку била четвороразредна, са тенденцијом да се сваке наредне године отвори по један разред, како би постала осморазредна, што ће се и десити 1876. године. Настава се одвијала на српском и мађарском језику, уз обавезно учење

Сл. 13.

mañičkim. Nastava je trajala tri godine, 1903. godine se uvodi četvrti razred, za sve one koji su željeli da školovanje nastave u trgovačkim i državnim zanatskim školama. U Somboru je od 1909. godine radila Muška građanska škola, u kojoj se nastava odvijala na mađarskom jeziku. Nakon

немачког и латинског језика, а у вишим разредима и класичног грчког језика. Првобитна зграда Гимназије се показала недовољном за тако велики број ученика, нова зграда Гимназије је завршена 1886. године, након свечаног отварања, за директора је изабран др Еде Маргалић, угледни научник и потоњи професор Пештанског универзитета. Након Првог светског рата, 1919. године је основана Државна гиманзија, са наставом на српско-хрватском језику, уз обавезно учење немачког, латинског и класичног грчког језика.¹⁸

У другој половини 19. века, под утицајем развоја трговине и занатства, оснивају се грађанске школе. Наставни план у Грађанским школама се разликовао од школе до школе, у зависности којој су групи припадале, занатским, трговачким, занатско-индустријским или до-

¹⁸ Антал Бодор, Лепосава Маширевић, Сретен Опачић и Радмила Ковчин, *Сто година ђиманзије у Сомбору*, Гимназија „Вељко Петровић”, Сомбор 1972, 11–43; Чарна Милинковић и Љубица Отић, *Истийи зрелосийи, Маџуранџийи војвођанских ђиманзија од љововине 19. века до 60-ийих ђодина 20. века. Каџалол изложбе*, Музеј Војводине, Нови Сад 2019, 38–40; Милан Степановић и Атила Пфајфер, *нав. дело*, 40–83.

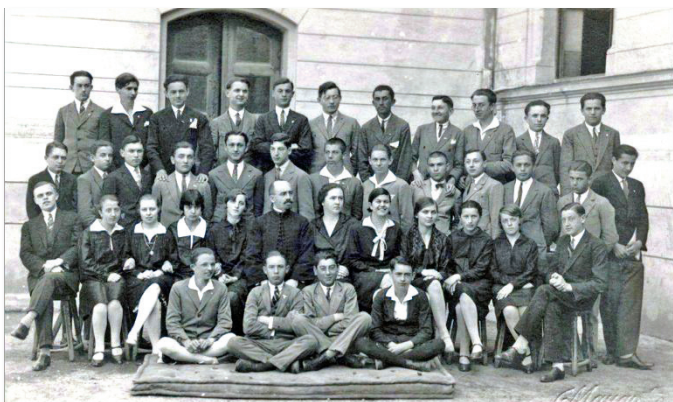
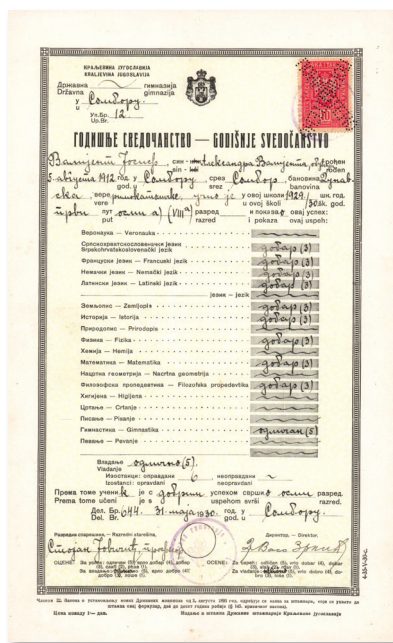

Сл. 14.

Првог светског рата, државни апарат, услед индустријализације, потенцира отварање грађанских школа.¹⁹

На простору данашње Војводине, у другој половини 19. века, као обавезан део школског програма, уведен је испит зрелости. Завршавање једне етапе школовања представљало је успех појединца, али и васпитно образовне установе и читавог просветног система једне земље. У животима младих људи он је био искорак у свет одраслих, последња етапа ка осамостаљењу. Као битна друштвена појава, испит зрелости је регулисан посебним правилима и законима, у зависности од рада државне управе, правила су се често мењала и допуњавала. У циљу што свеобухватније процене кандидата, ученици су полагали завршни испит из предмета које су похађали током школовања, како би се утврдило њихово дотадашње знање, ради процене способности за даљи наставак школовања. Испит је организовала комисија, састављена од управника школе, представника министарства просвете и професора. Крајем 19. и почетком 20. века, полагали су се следећи предмети: латински језик, грчки језик, математика и историја. Након Првог светског рата, постојали су нижи и виши течајни испити, који су се полагали након завршетка четвртог разреда Гиманзије. Критеријуми професора током полагања испита били су изузетно високи, што

¹⁹ Биљана Шимуновић Бешлин, *Просветна политика у Дунавској бановини (1919–1941)*, Филозофски факултет, Нови Сад 2007, 168; Иван Лукић и Миле Марјановић, *нав. дело*, 9–10; Архив Војводине, Ф. 126, VIII-16218-32, Извештај о броју уписаних ученика у Општу занатску трговачку школу у Крњаји.

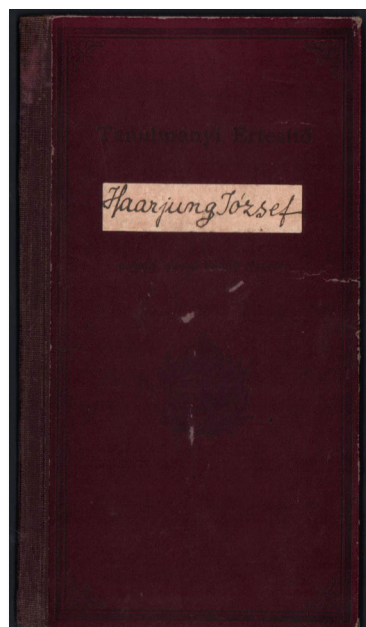

Сл. 16.

Сл. 15.

Сл. 17.

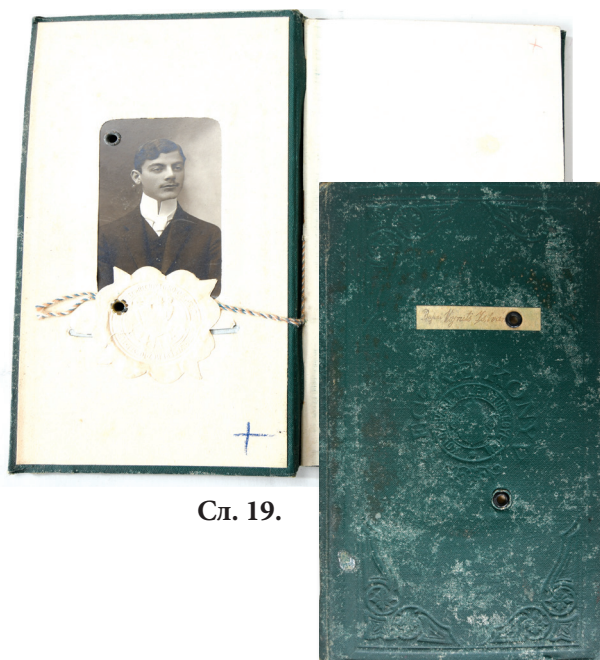
Сл. 18.

се може утврдити на основу школских извештаја, који указују на број положених испита, као и број оних којима је дата могућност да школовање наставе на многобројним универзитетима.²⁰

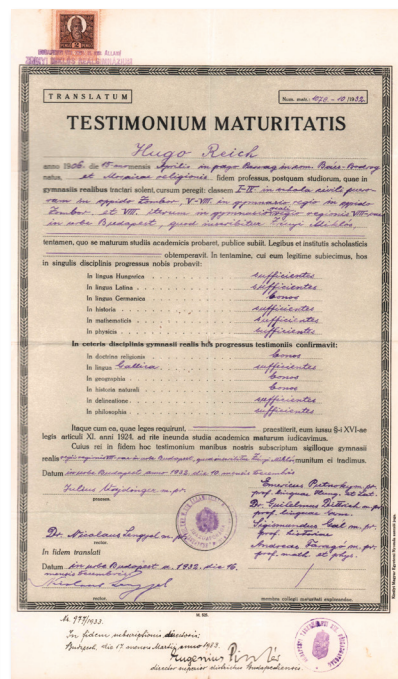
²⁰ Чарна Милинковић и Љубица Отић, *нав. дело*, 68–82.

Личне исправе

Први закон о личним документима, *Закон о безбедном ојхођењу* је донет 1414. године, у време енглеског краља Хенрија V Ланкастера. Овај закон се посебно односио на издавање путних исправа. Термин пасош, „*passport*“, успостављен је у време француског краља Луја XIX, што у буквалном преводу речи значи „*ићи кроз луку*“, јер се већина путовања у то време обављала бродовима. Слична врста докумената за путовање се појављује у српској средњовековној држави, тзв. *књиџа верована* (*list verovani, litterae credentiales*), коју су издавали српски владари и црква, дипломатама и трговцима, ради безбедног преласка на различите територије. У време владавине Карађорђа појављује се посебна врста путне исправе, тзв. *Објавленија*, која је, поред основних података о власнику документа и издаваоцу, имала прилог, у виду руте којом ће се путник кретати током путовања.

Сл. 19.

Сл. 20.

Током друге половине 18. века, Хабзбуршка монархија уводи нове технике провере мобилности и идентификације становништва. Централна власт преузима искључиву надлежност у контроли кретања људи и робе, путем путних исправа, које су се у почетку издавале само привилегованом

слоју друштва. Посебан привилеговани статус имао је занатлијски слој, којем је била обезбеђена слобода кретања, у сврху продаје и усавршавања, посебно у периоду калфовања, када занатске исправе тзв. *вандровке* и служе у сврху путовања. Посебну врсту путних исправа имали су немачки колонисти, пасоши које су поседовали су им омогућавали слободан пролаз кроз хабзбуршке земље, до коначног одредишта за насељавање. Након Берлинског конгреса 1878. године, уведена су међународна правила око издавања путних исправа, закон је прописивао шта чини једну путну исправу, који подаци се уносе, на који рок се издаје као и како она треба да изгледа. Након Париске мировне конференције, прописан је дизајн путних исправа за 42 чланице Лиге народа. Овај дизајн пасоша остао је, са одређеним изменама, у виду квалитета папира, државних симбола, увођења чипа са биометријским подацима непромењен до данас.²¹

Сл. 21.

Развој саобраћаја, почетком 20. века, створио је потребу за уређењем саобраћајних прописа, који су се једним делом односили на издавање саобраћајних дозвола. Појава бицикла је изазвала праву револуцију, превоз са једног места на други је постао далеко бржи. Због појаве све већег броја бицикала, Министарство унутрашњих дела Краљевине Србије је, 3. јуна 1897. године, издало *Наредбу др. 42159* о коришћењу бицикла у саобраћају. Утврђена су строга понашања бициклиста, наредбом је изричито одређено да сваки бицикл мора имати полицијски број изнад предњег точка, кормило, кочницу, лампу и звонце, које се морало чути на најмањој удаљености од 30 метара. Бициклом су могла да управљају деца старија од 9 година, која су добијала потврду да су обучена за вожњу. Правила понашања налазила су се у исправу за бицикле, са додатком у виду приказа саобраћајних знакова које је возач морао да научи.²²

вине Србије је, 3. јуна 1897. године, издало *Наредбу др. 42159* о коришћењу бицикла у саобраћају. Утврђена су строга понашања бициклиста, наредбом је изричито одређено да сваки бицикл мора имати полицијски број изнад предњег точка, кормило, кочницу, лампу и звонце, које се морало чути на најмањој удаљености од 30 метара. Бициклом су могла да управљају деца старија од 9 година, која су добијала потврду да су обучена за вожњу. Правила понашања налазила су се у исправу за бицикле, са додатком у виду приказа саобраћајних знакова које је возач морао да научи.²²

²¹ Јован Пешел, „Надзор и контрола странаца у 18. веку. Случај Хабзбуршке монархије”, *Београдски историјски гласник*, бр. 2, 2011, 177–189.

²² <https://www.uzzpro.gov.rs/biblioteka-digital.html>

Сл. 22.

Посебна пажња је усмерена ка уређењу саобраћајних прописа за аутомобиле, 1900. године је донета Уредба, у оквиру Зборника закона за Краљевину Хрватску и Славонију, на основу Наредбе бр. 58.651, од 8. септембра 1900. године, одређено је да брзина вожње аутомобила не сме бити већа од брзине коња у касу. Сваки аутомобил је морао да има регистарску ознаку, са именом власника и

његовом адресом. У време Краљевине Југославије, регистарске плочице су биле двобојне, прва трећина плочице је била обојена светло плавом бојом, док су друге две трећине биле обојене белом бојом, на плавом пољу се црвеном бојом уписивао број који је означавао бановину, док се у другом делу уписивао регистарски број возила.²³

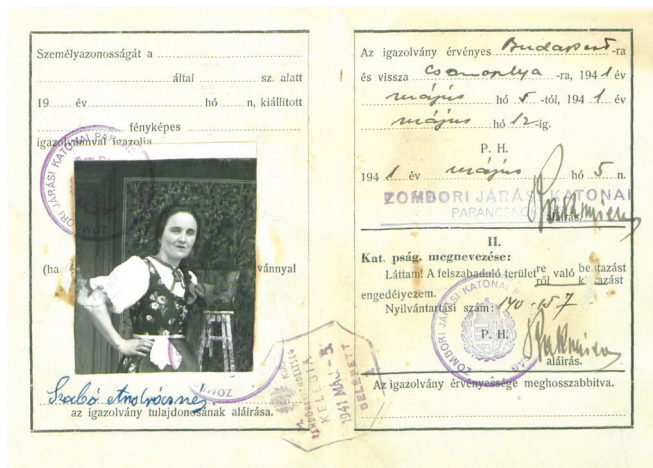
Сл. 23.

²³ https://muzej-policije.gov.hr/UserDocsImages//muzej/izlo%C5BEbe/panoi_07//NadzorDokumenta.pdf

Фотографска идентификација исправа се појавила 1876. године, иако ће бити опште прихваћена крајем 19. и почетком 20. века, када фотографије постају обавезан део пасоша и других личних исправа: возачких дозвола, личних карти, војних књижица и др.

Чланске легитимације

Привредни развој градова Војводине, крајем 18. и почетком 19. века, имао је снажан утицај на формирање грађанског слоја друштва, који је постао ослонац друштвеног и духовног развоја свих народа који су живели на овим просторима. Под утицајем просветитељских идеја, у циљу свеопштег духовног и културног просвећења, народи Хабзбуршке монархије оснивају културна, просветна и спортска удружења. Крајем 19. века и почетком 20. века, у Сомбору се оснива велики број удружења: Мушко певачко друштво (1857), Сомборска српска певачка дружина (1870), Занатлијско удружење (1871), Добровољно ватрогасно удружење (1872), Сомборско спортско удружење (1887), Добротворна задруга српкиња сомборкиња (1896), Аматерско фотографско удружење (1904), Католичко момачко друштво (1907), Буњевачко коло (1921) и др.²⁴

Сл. 24.

Сл. 25.

²⁴ Ljubica Otić, „Odlike građanskog života u Vojvodini do početka Drugog svetskog rata”, u: *Zavičaj na Dunavu. Suživot Nemaca I Srba u Vojvodini. Katalog izložbe*, Muzej Vojvodine, Novi Sad – Centralni Muzej Podunavskih Švaba, Ulm, 2009, 186–192.

Сл. 26.

Сл. 27.

Сомборско спортско удружење је основано 1887. године. Након Оснивачке скупштине, која је одржана 1. октобра 1887. године, донета су правила удружења и изабрано је руководство. Поред мачевања, атлетике, тениса и гимнастике, 1896. године се покреће боксерска секција, 1889. пливачка секција, 1907. ватерполо секција, 1909. фудбалска секција, 1925. стонотениска секција. Жене се активно укључују у спорт 30-их година 20. века, када се формира секција хазене. Од 1889. године, у састав Сомборског спортског удружења улази Клизачко удружење, које је основано 1863. године.²⁵

Под утицајем соколских друштава из Новог Сада и Сремских Карловаца, у Сомбору се, 1911. године, оснива Соколско друштво „Храброст“, које је наредне године променило назив у „Српски Соко“. Након Првог светског рата, у Сомбору се оснива Соколско друштво „Сомбор“ које је активно радило до 1941. године, као члан Југословенског соколског савеза. Чланови Соколског друштва су били униформисани, униформе су се разликовале по категорији чланства, носило се јединствено одело, које је могло бити свечано или вежбачко, у зависности од прилике. Поред чланских значака, чланови су приликом приступања друштву добијали чланске карте, које су на својим корицама имале приказ сокола са испруженим крилима.²⁶

²⁵ Душан Колунџија, *Сомборско спортишко удружење 1887–1945*, издање аутора, Сомбор 2020, 5–43.

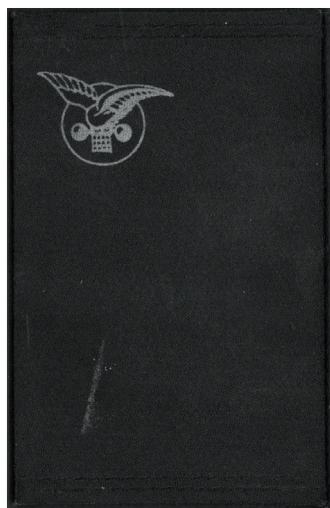
²⁶ Милка Љубоја, „Соколско друштво у Сомбору од 1919. до 1929. године“, *Годишњак Градског музеја Сомбор*, бр. 6/7, Сомбор 2013, 70–80.

Размотривши предности колективног супротстављања ватреној стихији, као и организовања противпожарне заштите, у Сомбору се оснива Добровољно ватрогасно удружење, 1872. године. Након оснивачке скупштине, за председника удружења је изабран Јожеф Шефнер, док је за командира изабран истакнути сомборски адвокат Јанош Цедлер. Након Првог светског рата, извршена је реорганизација ватрогасних заједница, донета су правила за ватрогасне чете, која су, између осталог, подразумевала да сваки активни ватрогасац мора да поседује чланску легитимацију са фотографијом. Након Другог светског рата, обнавља се рад ватрогасних друштава, 1949. године се оснивају општинско-градски ватрогасни савези. Основни подаци сваког члана се уписују у регистар Друштава, приликом приступања, сваки члан добија чланску карту са фотографијом, оверну печатом Друштва и потписом председника.²⁷

Списак илустрација

- Сл. 1. *Повеља Слободној краљевској ģрада Сомбора*, Историјски архив Сомбор
- Сл. 2. *Метална шкриња*, Градски музеј Сомбор
- Сл. 3. *Повеља Сјанишића из 1811. године*, Историјски архив Сомбор
- Сл. 4. *Еснафски ģравилник Франца I сомборским занатлијама 1820*, Историјски архив Сомбор
- Сл. 5. *Диплома са Националне занатске изложбе у Печују 1907*, Музеј Подунавских Шваба Сомбор
- Сл. 6. *Медаља, 1929*, Музеј Подунавских Шваба Сомбор
- Сл. 7. *Диплома са Ошће ѿоћиривредно индустријске и ģрѿовачке изложбе у Сомбору 1929*, Музеј Подунавских Шваба Сомбор
- Сл. 8. *Позивница за изложбу 1929*, Приватно власништво Милана Степановића
- Сл. 9. *Павиљони на изложби 1929*, Приватно власништво Милана Степановића
- Сл. 10. *Вандровка, 1816*, Музеј Подунавских Шваба Сомбор
- Сл. 11. *Мајѿорско сведочанство, 1896*, Музеј Подунавских Шваба Сомбор
- Сл. 12. *Сомборске занатлије 1941*, Историјски архив Сомбор

²⁷ Историјски архив Сомбор, Ф. 6, Збирка нормативних аката, Основна правила сомборског добровољног ватрогасног удружења, инв. бр.628; Историјски архив Сомбор, Ф. 5, Комунална делатност (Ватрогасци) 422–201, инв. бр. 7782/881; *Закон о орјанизацији ватрогасѿива*, Геца Кон, Београд, 1933.

Сл. 28.

Сл. 29.

- Сл. 13. Сведочансїво о учїиїельској сїособносїи, Историјски архив Сомбор
- Сл. 14. Разїледница Преїарандије, їочейїак XX века, Музеј Подунавских Шваба Сомбор
- Сл. 15. Сведочансїво, 1930, Музеј Подунавских Шваба Сомбор
- Сл. 16. Сомборски їмназиїалци, 1928, Приватно власништво Милана Степановиїа
- Сл. 17. Ученици Граїанске школе у Сїїанишиїу, Приватно власништво Милана Степановиїа
- Сл. 18. Ђачка књижица Граїанске школе у Сомбору, 1941, Музеј Подунавских Шваба Сомбор
- Сл. 19. Индекс сїуденїїа Правної факулїїейїа у Калочи, Музеј Подунавских Шваба Сомбор
- Сл. 20. Уверење о исїїиїу зрелосїи, 1932, Музеј Подунавских Шваба Сомбор
- Сл. 21. Одглазак у Америку, їрва їоловина 20. века, приватно власништво породице Гролингер
- Сл. 22. Пасош Країевине Јуїославије, 1933. Музеј Подунавских Шваба Сомбор
- Сл. 23. Леїїїимациїа за їородицу воїника, Историјски архив Сомбор
- Сл. 24. Лична карїїа, 1941, приватно власништво Карла Славиїа
- Сл. 25. Воїничка исїрава, 1924, Музеј Подунавских Шваба Сомбор
- Сл. 26. Прва вожња, Сивац, їрва їоловина XX века, приватно власништво Славка Пуриїа
- Сл. 27. Исїрава за дицикл, 1926, Музеј Подунавских Шваба Сомбор

Сл. 28. Соколска лејџимација, 1930, Музеј Подунавских Шваба Сомбор

Сл. 29. Чланска карџа ССУ за клизање, 1915, Музеј Подунавских Шваба Сомбор

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

Необјављени извори

Историјски архив Сомбор, Ф. 1, Збирка повеља
 Историјски архив Сомбор, Ф. 5, Магистрат слободног краљевског града
 Историјски архив Сомбор, Ф. 6, Збирка нормативних аката
 Историјски архив Сомбор, Ф. 475, Збирка Варие
 Архив Војводине, Ф. 126, Фонд Краљевске банске управе Дунавске бановине

Литература

- Авакумовић, Загорка, и Дејан Јакшић. *Збирка повеља и диглома Архива Војводине*, Архив Војводине, Нови Сад 2018.
- Бодор, Антал, Лепосава Маширевић, Сретен Опачић, и Радмила Ковчин. *Сто година гимназије у Сомбору*, Гимназија „Вељко Петровић”, Сомбор 1972.
- Бојић, Душица. *Повеље и дигломе од 17. до 20. века. Каталој изложбе*, Историјски музеј Србије, Београд 2011.
- Васиљевић, Стеван. *Знамениџи Сомборци*, Књижевна радионица „Славија”, Нови Сад 1989.
- Јанковић, Снежана. *Повеља цара Франца I румским занатлијама из 1818. године. Каталој изложбе*, Завичајни музеј Рума, Рума, 2021.
- Јанкулов, Борислав. *Прејлед колонизације Војводине у XVIII и XIX веку*, Матица српска, Нови Сад 1961.
- Јањетовић, Зоран. *Немци у Војводини*, Институт за новију историју Србије, Београд 2009.
- Катић, Драгана. *Слободни краљевски град Нови Сад: ширјовина и занатство у 18. веку*, Научно удружење за развој српских студија, Нови Сад 2021.
- Ковачев, Олга. „Прилог проучавању историјата лицидерског заната у Војводини”, *Рад војвођанских музеја*, 35, Нови Сад 1994.
- Крел, Александар. „Развој ћурчијског заната у оквиру Цеховске организације у Новом Саду”, *Рад Музеја Војводине*, бр. 46, Нови Сад 2004, 185–193.

- Крстоношић, Трива. „Цехови и појава првих занатлијских удружења и задруга у Војводини”, *Рад војвођанских музеја*, бр. 3, Нови Сад 1954, 272–276.
- Лукић, Иван, и Миле Марјановић. *Прилози за истїорију задуждине „Браћа Михајловић” и сомборскої основної школїтва 1903–2003*, Основна школа „Никола Вукићевић”, Сомбор 2003.
- Љубоја, Милка. „Соколско друштво у Сомбору од 1919. до 1929. године“, *Годишњак Градскої музеја Сомбор*, бр. 6/7, Сомбор 2013, 69–88.
- Макарић, Радомир, и Стеван Васиљевић, *200 їодина образовања учийтеља у Сомбору 1778–1978*, Одбор за прославу две стотине година образовања учитеља у Сомбору, Сомбор 1978.
- Милинковић, Чарна, и Љубица Отић. *Исїиї зрелостїи, Маїшуранїи војвођанских їманзија од їоловине 19. века до 60-їих їодина 20. века. Катїолої изложбе*, Музеј Војводине, Нови Сад 2009.
- Пешаљ, Јован. „Надзор и контрола странаца у 18. веку. Случај Хабзбуршке монархије”, *Беоїрадски истїоријски їласник*, бр. 2, 2011, 177–190.
- Радуловачки, Љиљана. „Папучарски занат у Сремској Митровици”, *Рад Музеја Војводине*, бр. 36, Нови Сад 1995, 129–136.
- Степановић, Милан. *Повеља Слободної краљевскої їрада Сомбора*, Историјски архив Сомбор, Сомбор 2008.
- Степановић, Милан. *Племићке їородице у Сомбору до краја XVIII века*, Градска библїотека „Карло Бијелицки”, Сомбор 2019.
- Степановић, Милан, и Атила Пфајфер. *150 їодина Гиманзије у Сомбору*, Гимназија „Вељко Петровић”, Сомбор 2022.
- Шимуновић Бешлин, Биљана. *Просветїна їолиїтика у Дунавској бановини (1929–1941)*, Филозофски факултет, Нови Сад 2007.

Miroslava Ćaćić

IDENTITIES: DOCUMENTS FROM THE HISTORICAL COLLECTION OF THE MUSEUM OF THE DANUBE SWABIANS

Abstract: The paper refers to the rich historical material kept in the collections of the Museum of the Danube Swabians in Sombor and which is presented in the catalogue of the same name and at the exhibition, which the Museum of the Danube Swabians realized in October 2024. For the purposes of research work and the creation of the

exhibition, the Historical Archives of Sombor borrowed extremely significant material, which is kept in their funds. The paper presents different types of documents, which were created in different time periods and present records of the lives of individuals, through authentic documents, which represent irreplaceable testimonies of the time in which they were created.

Keywords: charter, travel document, guild, certificate, diploma, passport

UDC 930.251(497.113)

Критичко издање научне грађе

doi: 10.46793/Arheon7.257A

Загорка Авакумовић¹

Архив Војводине (Нови Сад)

Србија

У ПРИЛОГ ПРОУЧАВАЊА АРХИВСКЕ ГРАЂЕ АРХИВског Фонда КОМИСИЈА ЗА РЕГУЛАЦИЈУ ПОТИСКОГ КРУНСКОГ ДИСТРИКТА АРХИВА ВОЈВОДИНЕ

Сажетак: Рад се бави проучавањем архивске грађе архивског фонда Комисије за регулацију Потиског крунског дистрикта, који се чува у Архиву Војводине. Овај фонд обухвата грађу за период од 1752. до 1832. године, а садржи документе који се односе на рад Комисије која је формирана 1829. године с циљем израде новог 25-годишњег уговора између Угарске двораске коморе и Потиског крунског дистрикта. Фонд обухвата различите врсте докумената, укључујући извештаје, рачуне, пописе становништва и имовине, као и списак прихода и давања, који се односе на организацију и функционисање дистрикта. Посебан акценат стављен је на групу пописа који пружају увид у националну структуру и имовно стање становништва Потиског дистрикта, као и на пописе имовине подложне опорезивању. Овај рад пружа нови увид у делимично заборављену архивску грађу, наглашавајући потребу за даљим истраживањима овог фонда у циљу проширивања знања о историји и администрацији Потиског крунског дистрикта.

Кључне речи: Потиски крунски дистрикт, старија архивска грађа, архивски фонд, истраживање

Потиски крунски дистрикт образован је 1751. године на основу привилегије царице Марије Терезије, након развојачења Потиско-поморишке војне границе, и представљао је прелазни облик између војне и цивилне власти. Између осталог Дистрикт је образован са циљем задржавања ондашњег становништва на тим просторима. Административно се налазио

¹ zagorka.a@arhivvojvodine.org.rs; Zagorka Avakumović, Archives of Vojvodina (Novi Sad), Serbia

на територији Бачко-бодрошке жупаније али је био изузет испод жупанијске власти и уживао извесне повластице. Седиште Дистрикта се налазило у Старом Бечеју а поред њега исти је обухватао и следећа места: Аду, Бачко Градиште, Мартонош, Мол, Петрово Село, Сенту, Срдобран, Стару Кањижу и Турију. Дистрикт је имао сопствени магистрат са грађанском и судском јурисдикцијом, као и политичко-економску самосталност у односу на Бачко-бодрошку жупанију. Отуда се Дистрикт током свог постојања налазио у сталној борби са овом жупанијом за очување привилегованог положаја. Привремено је укинут 1848/49. године и припојен Српском војводству и Тамишком Банату, да би након периода Баховог апсолутизма 1861. године био обновљен. До његовог коначног укидања долази 1872. године.

Становништво Дистрикта налазило се у повољнијем положају у односу на становништво жупаније. Између осталог, уместо десетине давали су осмину и то не од свих усева, били су ослобођени кулука за који су плаћали откуп, итд. У погледу својих обавеза и давања Дистрикт је склапао са Угарском дворском комором уговоре на 25 година. У том смислу, а на основу царског декрета којим је наложено склапање новог уговора, 1829. године образована је Комисија за регулацију Потиског крунског дистрикта са задатком да омогући склапање новог уговора. Задатак Комисије се огледао у прикупљању података који се односе на приходе и расходе Дистрикта, приносе и давања од усева, али и друга давања становништва, реамбулацији, премеравању и разграничењу земљишта, и сл.

Архивски фонд Комисија за регулацију Потиског крунског дистрикта – Стари Бечеј (1829–1832), 1752–1852 (Ф. 15) који се чува у Архиву Војводине садржи архивску грађу о раду наведене Комисије која је деловала у периоду од 1829. до 1832. године. Како је наведено Комисија је образована са задатком да омогући склапање новог двадесетпетогодишњег уговора између Угарске дворске коморе и Потиског крунског дистрикта. С обзиром на задатак који је имала ова Комисија, у архивској грађи архивског фонда Ф. 15 налази се велики део предмета и докумената из ранијих година који сведоче не само о давању становништва и премеравању земљишта већ и о унутрашњој организацији Дистрикта.

Архивска грађа архивског фонда Ф.15 састоји се из предмета и докумената везаних за рад или проистеклих из рада Комисије за регулацију Потиског крунског дистрикта. У питању су дописи, различити извештаји и друга акта упућивана Комисији или одашиљана од стране исте другим телима. Грађа сведочи не само о раду Комисије и њеним надлежностима, већ и о организацији, правима и обавезама самог Потиског крунског дистрикта, односно његовог становништва. Стога се у грађи архивског фонда

налази велики број признаница, рачуна, рачунских извештаја који се односе на различите уплате и исплате дистриктске благајне и сведоче о приходима и расходима Дистрикта. Ту су и различити пописи становништва, њиховог имовног стања, различитих врста пореског оптерећења и њихових износа. Без обзира на временске оквири грађе (1752–1832. година) целокупна несумљиво има везе са радом Комисије.

Списи архивског фонда Ф. 15 су делимично сачувани, док сачуваних књига има тек незнатан број (свега три инвентарне јединице). Ревизија архивске грађе овог архивског фонда извршена је 2015. године када је установљена његова садашња структура. Том приликом израђен је и нов сумарни инвентар (са историјском белешком) за овај фонд.

Ревизија архивског фонда Ф. 15 подразумевала је спровођење регистратурског принципа сређивања архивске грађе. Архивске јединице (предмети) са регистратурским ознакама сређене су по годинама, унутар година према регистратурским бројевима. Предмети без регистратурских ознака сређени су према хронолошком принципу. Као посебна група образовани су предмети властелинског суда који се односе на парницу места Сенте у вези са питањем извесног терена и његовог премеравања. Ови предмети су сређени према бројевима на полеђини, који иду у континуитету од један па надаље, мада није посве сигурно да је у питању судска сигнатура већ бројеви који су овим предметима дати накнадно. У току ревизије одлучено је да се и предмети који се односе на пописе прихода и давања места на територији Потиског крунског дистрикта у периоду од 1760. до 1781. године, а чији број није мали, образују као посебна група. На крају фонда остављена је група рачуна и признаница с тим што је ревизијом хронолошки принцип доследније спроведен. Треба напоменути да предмети који немају регистратурске ознаке Комисије, те су из истог разлога сређени у наведене групе предмета и углавном уз поштовање хронолошког принципа, несумљиво имају везе са радом ове Комисије без обзира на њихове временске оквири.

Архивски фонд Ф. 15 састоји се од 33 инвентарне јединице, 3 књиге и 30 кутија списа, односно 3,5 дужних метара архивске грађе хронолошког оквира 1752–1832. године. Грађа фонда писана је на латинском, немачком, мађарском и славеносрпском језику. Од наведене 33 инвентарне јединице архивског фонда Ф. 15 свега три представљају сачуване књиге и то: **Рачунска књига** хронолошког оквира 1752–1831 (инвентарна јединица броја 1), **Извештај комисије броја 2415** из 1831. године (инвентарна јединица броја 2) и **Извештај комисије броја 2487** такође из 1831. године (инвентарна јединица броја 3). Списи су подељени у групе предмета које су сређене према наведеном принципу и смештени су у инвентарне јединице (кутије)

инвентарних бројева 4–33. Од списка су образоване следеће групе предмета: **Сјиси комисије** хронолошког оквира 1829–1832. године (инвентарне јединице 4–22), **Сјиси без сиџајуре** хронолошког оквира 1760–1831. године (инвентарна јединица 22–23), **Сјиси без сиџајуре и дајума** (смешени у инвентарној јединици 23), **Власџелински суд** хронолошког оквира 1782–1829. године (инвентарна јединица 24), **Појиси** хронолошког оквира 1760–1781. године (инвентарне јединице 25–26), **Рачунски сјиси** хронолошког оквира 1758–1826. године (инвентарне јединице 27–33), **Рачунски сјиси без дајума** (смештени у инвентарној јединици 33).

Посебан акценат овом приликом желимо да ставимо на групу предмета **Појиси** и упутили бисмо на ову архивску грађу истраживаче и друге кориснике архивске грађе. Ова група предмета, како је наведено, смештена је у инвентарне јединице (кутије) инвентарних бројева 25 и 26 и обухвата хронолошке оквири 1760–1781. године, с тим што не садржи све године овог распона (недостају 1765, 1767, 1769/70, 1772–1774, 1776/1777. и 1780. година). Пописи немају никаквих ознака, регистратурских или каквих других, те су из тог разлога одвојени у засебну групу и сређени су хронолошки. У питању су различити пописи становништва и њихове имовине вршени са циљем одређивања његових обавеза (пореза, давања). Међу њима налазе се пописи приноса жита, броја јагањаца, кошница и друге имовине подложне опорезивању. Пописима су обухваћена углавном сва места Потиског крунског дистрикта. Поред назнаке места на која се попис односи и године они садрже име и презиме одређеног лица (пореског обвезника), количину приноса од житарица наведеног лица, или број јагањаца и њихову новчану вредност, и сл., зависно од врсте пописа. Ова грађа је на латинском и славеносрпском језику. Треба напоменути да се и у остатку архивског фонда Ф. 15 може пронаћи слична грађа, односно различити пописи, пре свега у групи предмета **Сјиси комисије** где се јављају у виду прилога предмета, али и у остатку фонда.

Значај архивске грађе садржане у групи предмета **Појиси** видимо у томе што би се, уз одређену резерву, могло рећи да иста даје одређену слику о националној структури становништва места Потиског крунског дистрикта, као и о њиховом имовном стању. Наведени пописи би се уз одговарајући пропратни текст и објашњење могли приближити научним и другим заинтересованим корисницима. Поред инвентарних јединица броја 25 и 26 могло би се извршити истраживање архивске грађе у оквиру остатка архивског фонда са циљем проширења временског оквира ове врсте грађе. На ову врсту истраживања архивске грађе архивског фонда Ф. 15 истраживачи и други корисници се упућују и из разлога што овај фонд није

аналитички обрађен, односно што поред сумарног инвентара (са историјском белешком) за овај фонд нема израђених других научно-информативних средстава.

CONTEXT OF STUDYING THE ARCHIVAL HOLDINGS OF THE ARCHIVE FOND OF THE COMMISSION FOR THE REGULATION OF THE CROWN DISTRICT OF POTISJE IN THE ARCHIVES OF VOJVODINA

Abstract: This paper deals with the study of archival material from the fonds of the Commission for the Regulation of the Crown District of Potisje, stored in the Archives of Vojvodina. This fonds covers material from the period between 1752 and 1832 and contains documents related to the work of the Commission, which was formed in 1829 with the aim of drafting a new 25-year agreement between the Hungarian Court Chamber and the Crown District of Potisje. The fonds includes various types of documents, such as reports, accounts, population and property censuses, as well as records of income and dues, which relate to the organization and functioning of the district. Special emphasis is placed on a group of censuses that provide insight into the national structure and property status of the population of the Potisje District, as well as property subject to taxation. This paper provides new insight into the partially forgotten archival material, emphasizing the need for further research of this fonds in order to expand knowledge of the history and administration of the Crown District of Potisje.

Keywords: Crown District of Potisje, older archival holdings, archival fonds, research

АРХЕОЛОГИЈА

UDC 904:623.445.2(497)"04/07"

Оригинални научни рад
doi: 10.46793/Arheon7.265M

Сандра Молнар¹

Музеј града Новог Сада (Петроварадин)
Србија

ШЛЕМОВИ ТИПА „БАЛДЕНХАЈМ” НАЂЕНИ НА БАЛКАНУ

Апстракт: Рад обухвата шлемове познате под називом „Балденхајм” са девет локалитета на Балкану, назване по примерку шлема нађеног 1902. године на локалитету Балденхајм код Стразбурга у алзашком Порајњу. На локалитетима Батајница, Сињ, Салона, Нарона и Хераклеја Линкестис нађени су шлемови: пет са 4 споне и један са 6 спона. На локалитетима Градина на Јелици, Царичином Граду, Водно и Новае нађени су фрагменти који су сачињавали делове овог типа шлема. Препознатљиви по начину израде и украшавању, овакви шлемови приписују се германским племенима и датирају се у 5, 6. век и сам почетак 7. века. Представљају статусну ратничку припадност јер су даривани војсковођама у знак захвалности за војне подвиге.

Кључне речи: „Балденхајм” шлемови, златарске технике (пунцирање, отискивање), Велика сеоба народа, германска племена

Увод

Шлемови типа „Балденхајм” припадали су значајном војном наоружању и израђивани су од различитог материјала попут гвожђа и племенитих метала. Искључиво су се носили у ратним борбама, разним церемонијалним представама, приликом крунисања или одликовања због указане храбрости.

На локалитету Батајница нађен је шлем са 4 споне, у Градини на Јелици ухобран шлема, на Царичином Граду три фрагментоване споне и један део украсног чеоног обруча, на локалитету Новае један ухобран, на Сињу и Салони два шлема са по 4 споне, код Нароне такође два шлема, један са

¹ *sandramolnar77@hotmail.com*; Sandra Molnar, Novi Sad City Museum (Petrovaradin), Serbia

4 а други са 6 спона, на локалитету Водно фрагментовани ухобран и на Хераклеји Линкестис шлем са 4 споне. Поседовање шлема оваквог типа означавало је војни ранг власника и његову ратничку одважност и пожртвованост приликом борбе са непријатељем.

Циљ овог рада је обједињавање свих налаза шлемова типа „Балденхајм” на територији Балкана. За одређивање њиховог порекла значајан допринос је дао немачки археолог Јоахим Вернер, који их сматра источним, због иранско-сасанидског начина израде. Важан прилог њиховом истраживању и стручној обради дао је хрватски археолог Бранимир Габричевић који је шлем из Салоне уврстио у овај тип шлемова и дао опис пронађених бакарних делова – спона (провесла), док је унос у инвентар извршио Фрањо Булић, такође хрватски археолог. У својим истраживањима археолози Зденко Вински из Хрватске и Евица Манева из Македоније били су фокусирани на налазе са Балкана и јадранског Средоземља, док је археолог Маханд Вогт објединио налазе и локалитете и објавио најновије податке о овом типу шлемова.

Порекло и географска распрострањеност шлемова типа „Балденхајм”

Шлемови са бакарним спонама типа „Балденхајм” по налазишту Балденхајм код Стразбурга у алзашком Порајњу, представљају специфично украшену ратничку опрему.² По мишљењу Јоахим Вернера немачког археолога ови шлемови су источног, вероватно партског, касније иранско-сасанидског порекла, а у римске области доспевају у 3. веку, у време када римска војска прима персијске утицаје.³ Сасаниди су живели на територији данашњег Ирана, са главним градом Ктесифоном на Тигрису, простирући се током 3. и 7. века све до Инда на истоку и до Еуфрата на западу, тј. до тадашње границе са Римским царством.⁴

На свим сасанидским шлемовима истичу се масивне бронзане кугличасте нитне са конструкцијском наменом, док су на неколико раскошних касноцарских шлемова римско-варваризираним примерцима кугличасте нитне биле само декоративни елементи преузети од сасанидско-иранских шлемова. У стручној литератури су сасанидски шлемови датирани приближно

² Zdenko Vinski, „Šljem epohe seobe naroda nađen u Sinju”, *Starohrvatska prosvjeta*, god. 3, br. 12, 1982, 7–34.

³ Joachim Werner, *Neues zur Herkunft der frühmittelalterlichen Spangenhelme vom Baldenheimer Typus*, Mainz: Germania, 1988, 527.

⁴ Vinski, *op. cit.*, 11.

у 4. век са претпоставком да су њихови носиоци били истакнути ирански ратници сасанидских војних формација. Шлемови типа „Балденхајм” углавном су стављани у временски оквир краја 5. и прве половине 6. века, при чему су појединачни примерци махом датовани пратећим налазима – као што је новац и оружје.⁵ Шлемови су имали огромну материјалну вредност.

Шлемови типа „Балденхајм” појављују се на јужноевропским налазиштима претежно у античким урбаним насељима на Балканском и делом Апенинског полуострва, највише на јадранском Средоземљу, а у појединачном случају и на средоземној афричкој обали.⁶ Налази се концентришу у централној и југоисточној Европи, тј. у Порајњу, Подунављу и на обалама Јадранског мора. Разматрањем налазишта шлемова типа „Балденхајм” расутих широм Европе, од Средоземља на југу до Балтика на северу, Потисја на истоку и долина река Салоне и горње Рајне на западу, запажа се чињеница да су малобројнији примерци са 4 споне нађени јужније од многобројнијих примерака са 6 спона.⁷ Носиоци шлемова типа „Балденхајм” првенствено су германска племена у Европи, што потврђују налази у германским некрополама северно од Алпа у богато опремљеним гробовима, као и налази на подручју Аламана и Бургунда у средњој Европи, Гота и Гепида у Подунављу.⁸

На југу Европе, односно у простору Средоземља, нема налаза шлемова типа „Балденхајм” сачуваних у гробовима. Готи, а нарочито Остроготи, нису имали обичај стављања оружја у гробове својих ратника. Шлемови се појављују на јужноевропским налазиштима углавном у античким урбаним насељима, у оставама или попришту битке на Балканском полуострву.⁹

Начин израде шлемова типа „Балденхајм”

Што се конструкције шлемова тиче, она је свим примерцима заједничка, осим поделе на варијанту са четири и на варијанту са шест спона, које су углавном биле од бакра и позлаћене. У свом доњем делу споне су биле

⁵ Werner, *op. cit.*, 526.

⁶ Vinski, *op. cit.*, 19-20.

⁷ Mihailo S. Milinković, *Arheološki nalazi iz vremena seobe naroda. Doktorska disertacija – Germanska plemena na Balkanu*, том I, Beograd, 1998, 92.

⁸ Zdenko Vinski, „Arheološki spomenici Velike seobe naroda”, *Glasnik narodnog muzeja u Ljubljani*, 1957, 11.

⁹ Vinski, „Šljem epohe seobe naroda nađen u Sinju”, 1982, 20.

горизонтално проширене у виду обрнутог слова „Т”, док су се према горњем делу шлема постепено сужавале, да би међусобно биле спојене најчешће бакарном кружном плочицом, на којој се налазио држач за перјаницу или неки други украс.

Функција спона састојала се у повезивању четири или шест сегментних гвоздених плоча шлема, зависно од варијанте, у једну целину. Споне и гвоздене плоче биле су углавном међусобно спојене симетрично распоређеним нитнама. Гвоздене плоче биле су усађене у гвоздени чеони обруч, који је био обложен бакарним или бронзаним, позлаћеним лимом. Могле су бити прекривене танким слојем позлаћеног бакра или сребра, са високим процентом бакра. Метални делови шлема који би имали изразиту црвену боју видљиву при светлости, слободно би се могли приписати бакру чистог облика. Приликом производње некада је додаван калај, олово и цинк ради побољшања квалитета и на тај начин су, у зависности од мешавине добијане легуре бронзе или месинга.

На неким примерцима се на предњој страни налазе лучно повијени изрези за очи, између којих је могао бити постављен гвоздени штитник за нос.¹⁰ На врху темена се налази кружна плочица са избочином попут лоптице или с рупом за перјаницу, док је чеони обруч од гвожђа обложен бакарним позлаћеним или бронзаним лимом, а сви делови шлема су везани бројним полукружним испупченим нитнама. Гвоздени ухобраници налазили су се на бочним странама, често прекривени позлаћеним бакарним или бронзаним лимом, украшеним мотивом рибљих крљушти. На задњој страни је био причвршћен штитник за врат, у виду густог низа каричастих гвоздених ланаца. Постава шлема израђивана је од коже, која се причвршћивала за перфорације, постављене уз рубове чеоног обруча и ухобраника. На основу анализе хришћанских мотива и технике израде, може се закључити да ови шлемови нису израђивани од стране германских мајстора, већ у романским рановизантијским радионицама (Салона, Нарона, Царичин Град, Хераклеја Линкестис, Новае, Лептис Магна).

Иако су сви шлемови по начину конструкције и орнаментици блиско повезани, упоредном анализом могу се издвојити две територијалне групе – западна и источна. Западну групу карактеришу шлемови са шест спона и са извесним, само у овој области присутним орнаменталним мотивима (приказ Данила са лавовима), док су за источну групу типични шлемови са четири споне.¹¹ Између шлемова са 4 или 6 спона не постоји

¹⁰ Milinković, *op. cit.*, 92.

¹¹ *Ibid.*, 94.

јасна хронолошка разлика, али се у стручној литератури може наслутити да су они са 4 споне нешто старији.

Важно је нагласити да су сви шлемови типа „Балденхајм” међусобно формално по изради и стилски врло сродни по облику, конструкцији и декору. Украшени на спонама и ухобраницима орнаментиком различитог обележја често мотивима троугла и крљушти техником пунцирања и позлатом, подсећали би на сасанидске шлемове.¹² На спонама појединих шлемова су видљиве пунциране композиције са фигуралним приказима хришћанског симбола, крст (*crux gemmata*), калез (calix), литургијско посуђе, различити амблеми попут дрвета живота и висеће круне, симбол еухаристије (молитве, захвалнице) мотиви птице грабљивице, рибе итд. На чеоним обручима украси су били рађени златарском техником отискивања помоћу матрица, претежно коптско-равенског стила са уочљивим приказима у медаљонима попут гроздова винове лозе или голубова у низу.¹³ Сама унутрашњост шлема, ивице дуж обруча, образни штитници, испод копчи и штитници за врат, били су прекривени животињском кожом или текстилом, коју није било могуће пронаћи као доказ постојања, због њиховог брзог пропадања. Изузетак очувања мањих делова тканине на штитницима за врат, пронађен је у областима Гамертинген и Крефелд Гелп.¹⁴

Локалитети на Балкану са пронађеним шлемовима типа „Балденхајм”

Батајница

Пред Други светски рат, приликом обрађивања земље у близини Батајнице недалеко од Београда, пронађен је гепидски кнежевски гроб у којем се налазио шлем типа „Балденхајм” направљен од гвожђа, бронзе и злата са 4 споне. Недостајала је једна трећина обруча шлема, позамашни део спона и врх, али шлем је био у стабилном стању и могли су се уочити процеси његове производње. Шупљине између трака биле су испуњене гвозденим неукрашеним плочицама, док је дно шлема било обавијено гвозденим чеоним обручком обложеним бакарним лимом, наслоњеним на споне са видљивим

¹² Mahand Vogt, *Spangenhelme-Baldenheim und verwandte typen*, Mainz: Romisch-germanischen Zentralmuseums, 2006, 19–24.

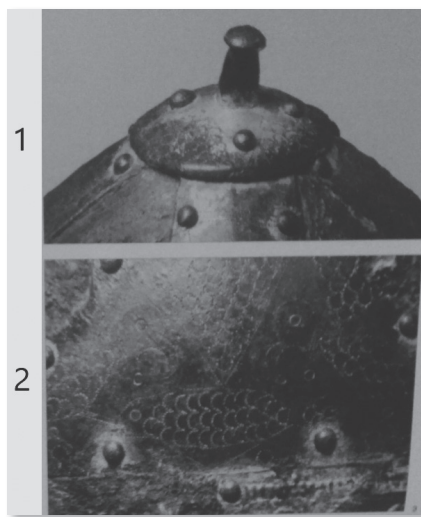
¹³ Vinski, „Šljem epohe seobe naroda nađen u Sinju”, 18.

¹⁴ Vogt, *op. cit.*, 41.

трагом позлате.¹⁵ Чеони обруч је био причвршћен за споне нитнама а на средини чела је имао шиљату избочину, вероватно као остатак нособрана. Бакрени лим чеоног обруча израђен је помоћу матрице, а украшен је мотивима птица у два реда, бобицама и кружићима између њих. Доњи руб чеоног обруча густо је избушен рупицама, које су на положају очију смештене у облику лука и служиле су за пришивање кожне поставе. На шлему су све нитне биле једнаких облика, полукугlaste испупчене главице. Шлем је био позлаћен и највише сачувани видљиви остаци позлате су уочљиви на плочици теменог врха шлема са украсом у виду звезде петокраке. На шлему су уочљива знатна видљива оштећења, чеоног обруча и гвоздене плоче, због чега је рестауриран.¹⁶

Висина шлема је износила: 20,6 cm, обим чеоног обруча: 19,8 cm, а дужина образне плоче: 13,3 cm. Конструисан је са четири украшене бакарне позлаћене споне, које су се ка доле шириле и имале облик латиничног слова „Т”, спојене на врху позлаћеним нитнама на плочицу облика диска.¹⁷

Све четири споне су биле украшене техником пунцирања орнамената рибљих крљушти, кружића и троугаоних мотива уз руб ивица сваке споне. Поједини троуглови били су повезани попречно пунктираним цртама. Прикази риба и птица су сви једнаких величина и положаја, декориса-

Сл. 1.

них орнаментом рибљих крљушти, док су им главе и кљунови испуњени тачкицама, а очи наглашене кружићима. На доњем делу леве и десне споне, налази се по једна мистична животиња са украшеним телом, узаном главом, наглашеним оком и уветом.¹⁸ Избочина на врху шлема била је у облику трна (Сл. 1/1), као и на шлему са шест спона из локалитета Вида код Метковића, тако да избочине оне нису служиле за причвршћивање перјанице, како је то био случај код осталих шлемова.¹⁹ Чеона предња страна споне била је декорисана орнаментом рибљих

¹⁵ *Ibid.*, 194.

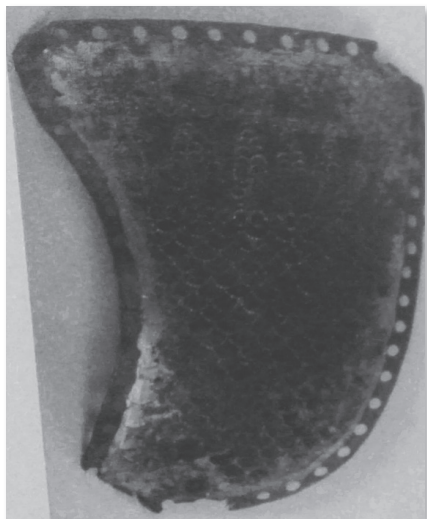
¹⁶ Vinski, „Arheološki spomenici Velike seobe naroda”, 4.

¹⁷ Vogt, *op. cit.*, 194.

¹⁸ Vinski, „Arheološki spomenici Velike seobe naroda”, 4.

¹⁹ *Ibid.*, 7.

крљушти и концентричним кружићима, док су на доњем делу приказане две птице грабљивице (орлови) и једна риба постављена између њих.²⁰ (Сл. 1/2).

Сл. 2.

рибе симбола еухаристије, индицира извесну радионичку сродност ових иконографских блиских шлемова.²³ (Сл. 3). Шлем се датује највероватније у време гепидског владара Кунимунда 567. године, где је доспео у гепидски посед по својој прилици из античког града Сирмијума, који је до 535. године био под остроготским законодавством, и ово је најјужнији такав гробни налаз у Европи.²⁴

Сачуван је само леви образни штитник, позлаћен и такође декорисан орнаментом рибљих крљушти и кружића, а по ивицама је видљива перфорација, која је служила вероватно за пришивање кожане поставе, чији су остаци откривени са унутрашње стране шлема.²¹ (Сл. 2). На површини четири гвоздених плоча између спона, које су ромбоидног облика, нема видљивих украса.²² Свака од тих плоча била је причвршћена за споне са по четрнаест нитни.

Батајнички шлем има аналогиче са сличним шлемом нађеним у Салони, који је такође са 4 споне. Подударност приказа птица грабљивица (орлова) и

Сл. 3.

²⁰ Vogt, *op. cit.*, 194.

²¹ Vogt, *op. cit.*, 193–195.

²² Vinski, „Arheološki spomenici Velike seobe naroda”, 3.

²³ *Ibid.*, 24.

²⁴ *Ibid.*, 23.

Сињ

Локалитет у Хрватској где је 1965. године, приликом војних земљаних радова на југозападној падини брежуљка на којем је смештена сињска

Сл. 4.

тврђава, где се некада вероватно налазио антички кастел *Osinium* пронађен је шлем типа „Балденхајм”. Након откривања шлем је био у лошем и кородираним стању, недостајали су му поједини мањи делови, због чега је послат на рестаурацију у Археолошки музеј у Загребу (Сл. 4).

Израђен је од гвожђа коничног облика, конструисан са 4 споне које су нитнама биле причвршћене на сам врх плочице кружно конвексног облика. Празнине између спона биле су испуњене сегментима гвоздених плоча причвршћених нитнама. Имао је две образне плоче порубљене рупицама за пришивање кожане поставе и није био украшаван. Димензије шлема су:

висина = 17,5 cm, пречник чеоног обруча = 21 x 18 cm, а висина образне плоче = 11,7 cm.²⁵ Шлем из Сиња спада у изузетно редак налаз, и представља за сада једини сачувани гвоздени шлем. Због присуства радионица у равенско-севернојадранској зони Средоземља, појава шлема у Сињу у непосредном залеђу источнојадранске обале, није по својој прилици случајна. Може се сматрати као „једноставан сродник” раскошних шлемова типа „Балденхајм”, израђен у рановизантијским радионицама и највероватније је био у употреби у 6. веку, за време цара Јустинијана.²⁶

Салона

Данашње место Солин у близини Сплита, била је метропола провинције Далмације и један од највећих античких градова у овом делу царства. Током неколико векова римске владавине она је израсла у значајан и велик град, са бројним становништвом различитог етничког порекла.²⁷ У

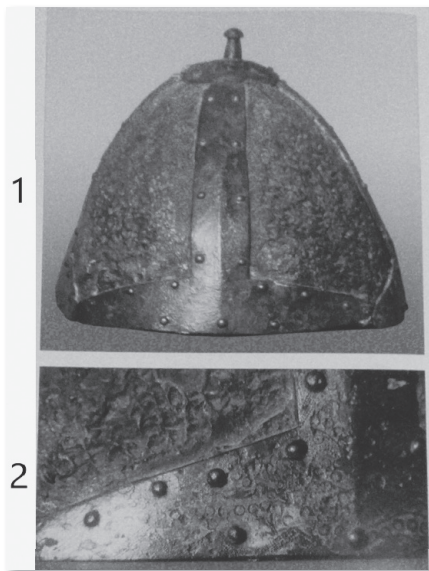
²⁵ *Ibid.*, 7–8.

²⁶ *Ibid.*, 28.

²⁷ Milinković, *op. cit.*, 82.

унутрашњости бедема, средишњем источном делу града 1906. године, у једној остави откривени су остаци шлема типа „Балденхајм”.²⁸ Шлем са 4 споне, којем недостаје чеони обруч, пронађен је са неколико примерака новца Јустинијана I као и копча са језичком за појас. Шлем је могао бити у употреби и током 6. века, а похрањен је као драгоцен имовина у смислу блага у тој остави.²⁹

Две споне су поседовале истоветне димензије од 18,1 и 18,5 cm док је

Сл. 5.

ширина износила између 15,3 и 17 cm, и биле су израђене од бакра причвршћене нитнама за гвоздене плоче шлема. Споне из Салоне поседују типичан облик за шлемове типа „Балденхајм” у виду обрнутог слова „Т”. Све четири споне биле су украшене на истоветан или сличан начин. Орнамент је био нанет пунцирањем, у основи понављањем једноставних геометријских мотива (цик-цак траке у појасевима, кругови са тачком у средини и сл.), док су се на доњем хоризонталном делу спона, уз чеони обруч, налазиле посебне представе. На три споне су приказане по две птице грабљивице како у канцама држе рибу.³⁰ Само у случају једне споне, где је приказана усамљена птица са рибом заједно уоквирене кружићима.³¹

На врху шлема све четири споне биле су спојене једном приближно кружном плочицом, на којој се налазио држач за перјаницу или други сличан украс.³² (Сл. 5/1,2).

На основу декорације (птице грабљивице и риба) шлем своје најближе аналогии има у налазима из Батајнице и Монтепагана у средњој Италији. Околности налаза шлема са градске територије Салоне важне су не само за његово датовање, већ и за интерпретацију употребе овог скупогеног дела ратничке опреме.

²⁸ Branimir Gabričević, „Nepoznati šljem na provjesla iz Solina”, *Zbornik radova za historiju umjetnosti i arheologiju*, 2, Zagreb 1957, 7–9.

²⁹ Vinski, „Šljem epohe seobe naroda nađen u Sinju”, 24.

³⁰ Milinković, *op. cit.*, 91.

³¹ *Ibid.*, 92.

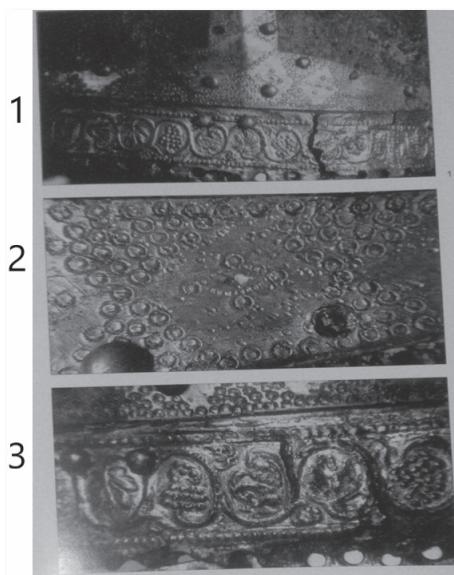
³² Vinski, „Šljem epohe seobe naroda nađen u Sinju”, 24.

Анализом делова појасне гарнитуре показало је да се ради о византијским производима насталим око 6. века. Према томе, шлем из Салоне био је у употреби задуго након прогона Гота из Далмације, те да није могао бити у њиховом власништву, сем уколико се није радило о неком истакнутом Готу са службом у царској војсци. Сама остава настала је вероватно пре пада Салоне у првој половини 6. века, када се и одређује његова израда.³³

Нарона

Подигнута на повољном положају чији се остаци налазе у селу Вид, око 4 км западно од Метковића била је грчки *emporion*, док је током каснијих векова стекла статус римске колоније, највероватније под Цезаром свакако пре 27. године. На територији Далмације она је била други по величини град иза Салоне са рано стеченом аутономијом, колонизованим италским становништвом и досељеницима оријенталног порекла.³⁴ Нарона постаје седиште епископа Марцелуса током 5. века и живот у њој престаје почетком 7. века, што се може закључити резултатима анализе оставе златног новца чија ковања припадају цару Маврикију (582–602 г.).

Почетком 20. века, током археолошких ископавања 1901. и 1902. године

Сл. 6.

на локалитету Нарона поред остатака бедема, откривени су остаци два шлема са бакарним спонама са по 4 и 6 спона и оба припадају шлемовима типа „Балденхајм”. Ово налазиште има посебан значај јер су ту пронађена два шлема која понаособ носе две основне типолошке варијанте, један са 4 споне, а други са 6 спона.³⁵ Иако се шлемови разликују по броју спона, они су слични по основној конструкцији и начину украшавања.

Шлем састављен од четири сегментне гвоздене плоче и од четири бакарне споне, окружен са чеоним обручком украшеним бакарном траком са

³³ Milinković, *op. cit.*, 95.

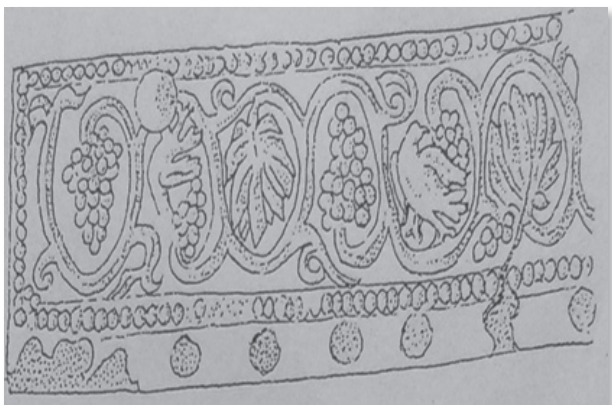
³⁴ *Ibid.*, 100.

³⁵ Vinski, „Šljem epohe seobe naroda nađen u Sinju”, 15.

орнаменталним мотивима (Сл. 6/1,3). Споне шлема биле су декорисане кружићима који су били распоређени да формирају празна ромбоидна поља испуњена кружићима у облику ромбоидног симбола (Сл. 6/2). Имао је и један сачуван десни ухобран украшен мотивом рибљих крљушти са перфорацијама за пришивање кожне поставе, распоређеним на уобичајен начин у густом низу дуж обода³⁶ (Сл. 7). На бакарном лиму постављеном

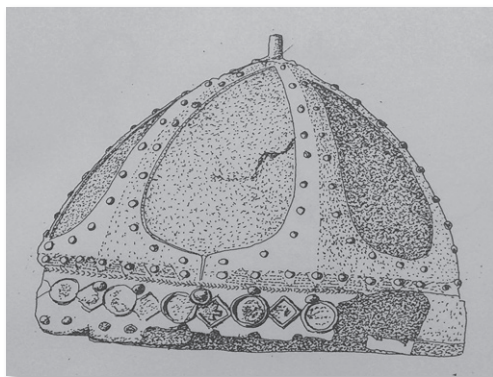
Сл. 7.

Сл. 8.

преко чеоног обруча био је приказан украс израђен отискивањем са матрице. Уоквирен једноставном орнаменталном бордуром са мотивима винове лозе и гроздовима које кљуцају птице (Сл. 8).

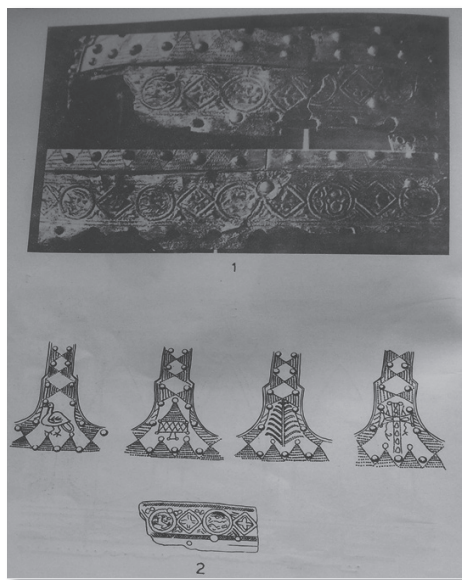
Конструкција шлема са шест гвоздених плоча, тј. шест бакарних спона је нешто сложенија и за разлику од шлема са 4 споне, овај примерак је садржавао и држач за перјаницу (Сл. 9). Присутна је трака око чеоног обруча, украшена са низом наизменично кружних и ромбоидних поља попут ме-

Сл. 9.

даљона. На неким кружним пољима могу се уочити зооморфне представе, док на једном броју ромбоидних поља примећује се мотив налик равнокраком крсту, а има и представа са нејасним мотивима. Услед приказаних мотива, није могуће дати потпунији опис орнаментике чеоне траке (Сл. 10/1). Вертикални делови спона се у свом горњем делу сужавају и украшени су супрот-

³⁶ Milinković, *op. cit.*, 101.

Сл. 10.

стављеним низовима спојених троуглова, а у доњим зонама поред поменутих троуглова, налазе се и представе крста (*crux gemmata*), птица, дрвета живота и других предмета (Сл. 10/2). Спона са пунцираним крстом, како се на основу одређених аналогича са налазима из средње Немачке може претпоставити, налазила се на предњој страни шлема, тј. била је окренута према противнику у борби. Повезаност шлема са шест спона са шлемом из Балденхајма, указује сличан начин обликовања вертикалних делова спона (у оба случаја шест) и украсне траке за чеони обруч.³⁷ Код шлема из Нароне са 6 спона недостају ухобраници.³⁸

Хераклеја Линкестис

Једна од најстаријих и важнијих античких и рановизантијских градова на територији Прве Македоније. Њени остаци се налазе на око 2,5 km западно од Битоља. За Хераклеју је од посебног значаја био њен положај на важном путу Via Aegnatia, који је чинио најкраћу везу између Рима и Цариграда.

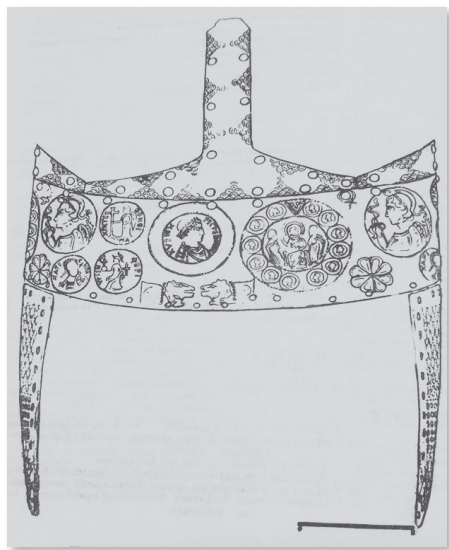
Шлем типа „Балденхајм” из Хераклеје пронађен је током систематских ископавања 1966. године под руководством Гордане Томашевић, у једном од јужних анекса Базилике „С”, другим речима, близу јужног бедема у слоје-

³⁷ Зденко Вински сматра и да су украсне траке за чеони обруч, по својој прилици биле отиснуте са исте матрице и да су оба шлема потицала из исте радионице (Vinski 1982, 25). Порекло из исте радионице је заиста вероватно, али се претпоставка о отискивању са исте матрице мора примити са резервом (Милинковић, С. 1998, 102). Упоредивањем детаљнијих илустрација шлемова из Балденхајма и Нароне добија се потврда за изнето мишљење, сем уочавања очигледних сличности, низа наизменично постављених кругова и ромбова постаје вероватно, да су оба шлема настала приближно истовремено или без веће временске осцилације, иако им стратиграфски положај није био исти (Милинковић, С. 1998, 103). Према првобитном мишљењу Винског, датују се у прву половину 6. века (Vinski 1957, 15–16).

³⁸ Vinski, „Šljem epohe seobe naroda nađen u Sinju”, 25.

вима над мозаичким подом.³⁹ Шлем из Хераклеје променио је дотадашња схватања о пореклу израде, нудећи јасне назнаке да је као тип био израђиван у рOMEЈСКИМ престоничким радионицама, а не под источнОГОТСКОМ управом у Италији, како је својевремено Јоахим Вернер претпоставио, а у чему су га многи следили.⁴⁰

Елица Манева је изнела претпоставку да шлем потиче из слојева де-струкције Хераклеје Линкестис. Његови остаци нађени су раздељени на

Сл. 11.

котама од 0,15 до 1,15 m.⁴¹ Калота шлема састојала се од четири гвоздене плоче приближно ромбоидног облика, дебљине око 2–2,5 mm. Плоче су биле међусобно повезане са четири бакарне споне у облику слова „Т”, ширине око 2,2 cm и имале намену да заштите власника од ударца. Горњи делови спона нису сачувани, тако да се не зна како је изгледао завршетак шлема. Доњи делови спона се у основи спајају са гвозденим чеоним обручком, обложеним бакарним декорисаним лимом. Појединачни делови шлема били су међусобно спојени бакарним нитнама. Сачуван је један штитник за образ у целости, прекривен бакарним лимом, док су рубне зоне шлема перфо-

риране ради причвршћивања кожног поставе⁴² (Сл. 11).

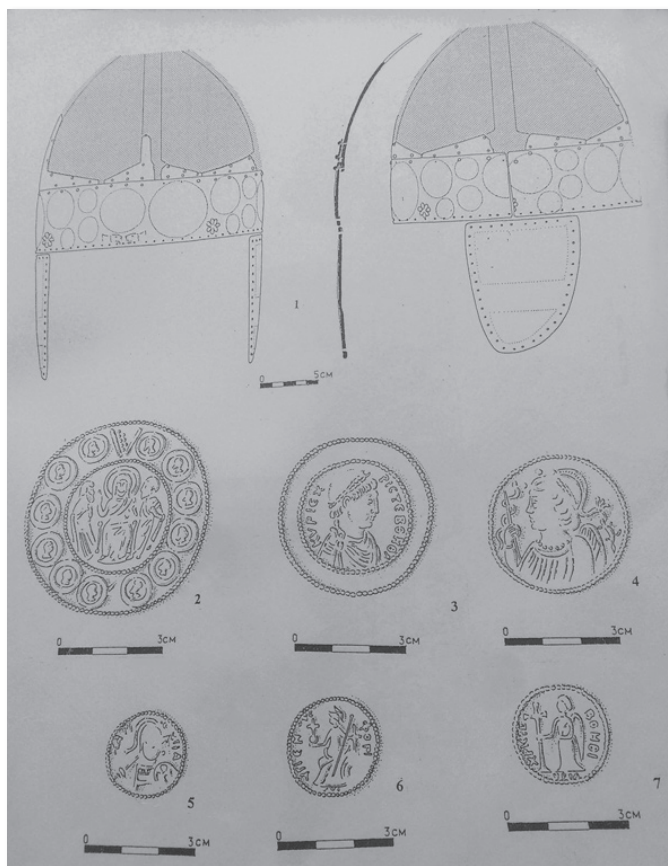
Сви бакарни делови, као и делови обложени бакарним лимом били су позлаћени, а трагови штитника за нос или врат нису пронађени. Извесну представу о висини шлема дају сачувани делови, чија максимална висина износи 21 cm. Декорација је остала очувана само на бакарним деловима, док је уз рубове спона утискивањем постављен мотив рибљих крљушти у троугаоном распореду, тако да једна равна страна троугла додирује руб споне. Мотивом рибљих крљушти украшени су и штитници за образ.

³⁹ Elica Maneva, „Šlem so spojki od Herakleja”, *Živa Antika*, 36, Skoplje 1986, 71.

⁴⁰ Joachim Werner, „Zur Herkunft der fruhmittelalterlichen Spangenhelme”, *Praehistorische Zeitschrift*, 34–35, 1949/1950, 193.

⁴¹ Elica Maneva, „Casque a fermoir d’Heraclee”, *Archaeologia Iugoslavica*, 24, Ljubljana 1987, 101–111.

⁴² Mihailo Milinković, „Osvrt na nalaze vremena seobe naroda sa Juga Srbije i iz susednih oblasti”, u: *Niš i Vizantija IV*. Niš: Gradska prosveta, 2006, 253.

Сл. 12.

Главни украси су се налазили на лименој чеоној траци, настали искуцавањем лима са матрицама. Реч је о украсном фризу, на коме се четири пута понавља иста група медаљона, с тим што у једном наврату није поновљен медаљон са представом Христа са апостолима. Осим поменутих медаљона, на фризу су се налазиле и представе четири розете (од којих једна само делимично, јер је преклопљена спојем чеоног обруча на темном делу) и животињских протома (лавова?) (Сл. 12/1). Овакав начин украшавања шлемова са спонама до открића шлема из Хераклеје није био познат. Наиме украсни медаљони примерка из Хераклеје израђени су према византијским нумизматичким прототиповима⁴³ (Сл. 12/2, 3, 4, 5, 6, 7).

Медаљон бр. 2 – ова представа је највећа и уоквирена је рамом који чине два концентрична круга. Рам је испуњен са дванаест малих радијално

⁴³ *Ibid.*, 254.

распоређених кружница у којима су стилизовани портрети, а у горњем средишњем делу, налази се представа грозда. Димензије пречника медаљона су 9 mm и њихов облик подсећа на аверсе касноантичких минима.⁴⁴ Вероватно је у питању симболична представа дванаест апостола, где је у средини приказан Христ на престолу са ореолом око главе обучен у хламиду. Десна рука је подигнута и стоји у положају благосиљања, док у левој руци држи свитак. Са леве и десне стране налазе се две мање стојеће фигуре окренуте ка Христу. Фигуре су голих глава са кратком косом и брадом обучене у тоге и сасвим суморно приказане.

Медаљон бр. 3 – представа је уоквирена са две концентричне кружнице. У средини је портрет владара приказан у десном профилу. Приказан је владар без браде у оклопу са полудаментумом и дијадемом на глави. Према стилским карактеристикама портрет има аналогије са ликом на аверсу новца Анастасија I (491–518. г.) кованог у Цариграду. Са леве и десне стране портрета исписан је текст: ΚΥΡΙΕ ΧΡΙΣΤΕ ΒΟΗΘΙ у преведеном значењу „Господе Христче помози”. Испод ове представе, на средини чеоног дела ленте, приказана су два лавља протома који представљају ремонисценцију на старозаветну сцену „Даниел међу лавовима”.⁴⁵

Медаљон бр. 4 – у кружном пољу приказан је леви профил жене обучене у хаљину са античким шлемом на глави, а иза њених леђа налази се стилизована представа гуштера. Дуга коса на потиљку скупљена је у пунђу а на врату је приказана огрлица од перли. Десна рука је подигнута и држи штап око кога је обавијена змија.

Медаљон бр. 5 – у питању је један од најзаступљенијих нумизматичких представа на аверсима златних солида кованих крајем 5. и у првој половини 6. века (Манева 1986, 73). Приказано је попрсје владара у полупрофилу са шлемом и дијадемом на глави. Владар је обучен у оклоп, где у десној руци држи копље пребачено преко десног рамена, а у левој подигнут штит. Са његове леве и десне стране налази се текст: ΧΑΡΙΣ ΥΓΙΑ у преводу „Милост, здравље”.

Медаљон бр. 6. – у округлом пољу приказана је персонификација Константинопоља. Реч је о женској фигури представљеној у левом профилу која седи на престолу. На глави има антички шлем са перјаницом, у десној руци држи глобус, а поред трона налази се њен штит. Овакве представе познате су на новцу кованог од времена Анастасија I на којима је често приказана персонификација града са карактеристичним шлемом. Монете са

⁴⁴ Maneva, „Šlem so spojki od Herakleja”, 72.

⁴⁵ Elica Maneva, „Herakleja vo ranoto hristijanstvo”, *Kulturno nasledstvo*, 16, Skoplje 1993, 22.

оваквим приказом доводе се у везу са побуном Валентијана и датују се у време 507–517. године. Око представе је натпис ΥΓΙΕΝ ους ΦΟΡΙ са значењем: „Носи нас здраве”.⁴⁶

Медаљон бр. 7 – у заокруженом пољу представљена је стојећа фигура крилате богиње Викторије Августе, окренута улево, са великим крстом који придржава десном руком. Исте представе налазимо на аверсима златних солида кованих крајем 5. и у првој половини 6. века. Око представе исписан је текст: ΧΡΙΣΤΕ ΒΟΗΘΙ ΥΓΙΑ са значењем „Христe помози са здрављем”.⁴⁷ Сви медаљони су изведени искуцавањем на матрици, односно посебно израђеним калупима који имају узор на нумизматичким представама којима су по потреби додавани нови елементи и текстови. Налаз из Хераклеје издваја се од осталих сличих шлемова по јединственој декорацији чеоног обруча. Описане представе одсликавају политичку ситуацију која одговара времену владавине Анастасија I, чији је портрет по својој прилици приказан на медаљону бр. 3. и под чијим је заповедништвом вероватно био и власник шлема.⁴⁸

Медаљон бр. 2. на коме су приказана два владара које Христ благосиља, према мишљењу Елице Маневе, може се довести у везу са присуством Теодориха (476–526. г.) на двору у Цариграду. Период од 493. године, када настаје Теодорихова Источноготска краљевина у Италији све до 523. године када се издаје едикт којим се забрањује укључивање Еверита и Аријанаца тј. Гота у јавне службе, је време када је овај шлем могао да буде израђен.⁴⁹ По облику и садржини прикази на печатима 5, 6 и 7 инспирисани су представама са златних солида којима су придодати текстови литургијског тј. молитвеног карактера. Поред портрета владара обученог у војну опрему и персонификације Константинопоља, издваја се представа Викторије Августе поред које је велики крст, што у иконографском смислу подсећа на представе Св. архангела Михаила. Стил, техника израде и уметнички карактер указују да је у питању производ цариградских радионица.

Што се тиче етничке атрибуције, имајући у виду време израде, засигурно се може рећи да је шлем припадао неком од високих официра у служби источно римског царства. Могуће да је реч о неком од вођа германских трупа односно Острогота што би било у сагласности са хипотезом о германској припадности овог типа шлема. Претпоставка је да је припадао неком

⁴⁶ Maneva, „Šlem so spojki od Herakleja”, 76.

⁴⁷ *Ibid.*, 77.

⁴⁸ Maneva, „Herakleja vo ranoto hristijanstvo”, 22.

⁴⁹ *Ibid.*, 22–23.

важном византијском официру германског порекла, који је био заповедник градске посаде стациониране у Хераклеји након источнотоготског похода по Македонији и околним областима у 479. години.

Овакво мишљење утемељено је на бројним налазима који потичу из германских кнежевских гробова, као и ликовним представама познатих са германских емисија новца. На новцу кованом за време владавине Теодориха, на аверсу је приказан источно-римски император Анастасије I (518–527. г.), а на реверсу његов монограм. Познати су и примерци са ликом Теодориха на аверсу где је он представљен гологлав, а касније неки остроготски владари приказивани су на свом новцу са шлемовима на глави типа „Балденхајм”.⁵⁰ Израда шлемова са спонама датира се за крај 5. века до почетка 7. века, што се поклапа са имитирањем представа са монета царева Анастасија или Јустина I на једном од централних медаљона на примерку из Хераклеје.

Зависно од свог носиоца, шлем је могао доспети и као трофеј, поклон или на неки други начин. С обзиром на технику израде, која јасно упућује на цариградске радионице и мајсторе, није искључено да је шлем од двора дарован као знак признања неком германском војном команданту, или као потврда захвалности за његову верну службу.⁵¹

Локалитети на Балкану са пронађеним фрагментима који су сачињавали делове шлема типа „Балденхајм”

Градина на Јелици

Налази се у месту Драгачево 8 km удаљеном од града Чачка у Србији. Остаци утврђеног комплекса налазе се на једном од доминантних врхова планине Јелице, 846 m надморске висине и површине око 22 ha, што обухвата и ареал око Базилике „Б” са околном некрополом. Одвојено и засебно брањене области свакако су били Северно и Јужно подграђе, као и Горњи град на самом врху Градине.⁵² Током досадашњих истраживања откривено је око 20 зграда профаног карактера и пет цркава.⁵³ Образни штитник (ухобран) шлема типа „Балденхајм” пронађен је у Објекту I, на нивоу пода

⁵⁰ Maneva, „Šlem so spojki od Herakleja”, 84.

⁵¹ Milinković, „Osvrt na nalaze vremena seobe naroda sa Juga Srbije i iz susednih oblasti”, 256.

⁵² Mihailo Milinković, i Perica Špehar, *Gradina na Jelici: Trideset godina arheoloških istraživanja (1984–2014)*, Čačak: Narodni muzej, 2014, 25–26.

⁵³ *Ibid.*, 27.

просторије која је представљала резиденцију у којој је становала угледна личност са вишим социјалним статусом и налаз се датира у 6. век.⁵⁴

Сл. 13.

Штитник димензија 11,1 x 8,3 cm је у приличној мери кородиран. По дужини и попречном пресеку благо је испупчен, у складу са захтевима везаним за његову намену (Сл. 13). Има равне бочне ивице са благо искошеном горњом страном која је шири од његове доње заобљене стране. Уз рубове ухобрана се назире трагови низа перфорација за уплитање кожних врпца, којима је везивана постава шлема, а на једној од њих налази се сачувана гвоздена нитна. Спојница уз помоћ које је ухобран био фиксиран за чеони обруч шлема није остала сачувана.

По свом облику, овај ухобран подсећа на једноставније штитнике за уши шлемова типа „Балденхајм”. Због последица јаке корозије није могуће потврдити да ли је његово гвоздено језгро било пресвучено позлаћеним бакарним или бронзаним лимом. Услед тога се одређивање типолошке припадности ухобрана мора одложити, уз констатацију да се он по свом облику може уклопити у тип ухобрана шлема „Балденхајм”.⁵⁵

Царичин Град (Justiniana Prima)

Лежи на благим падинама које се спуштају од планине Радан ка Лесковачкој котлини, на месту ван главних путних токова 28,5 km од Лесковца и 7,5 km од Лебана.⁵⁶ Са Царичиног Града потиче неколико уломака шлемова типа „Балденхајм” са спонама. Који су нађени на југозападном делу Горњег града, што доказује насељеност Германа на овом подручју.⁵⁷

Три фрагмента спона и један део украсног чеоног обруча нађени су у близини ковачке или златарске радионице, што подвлачи питање места

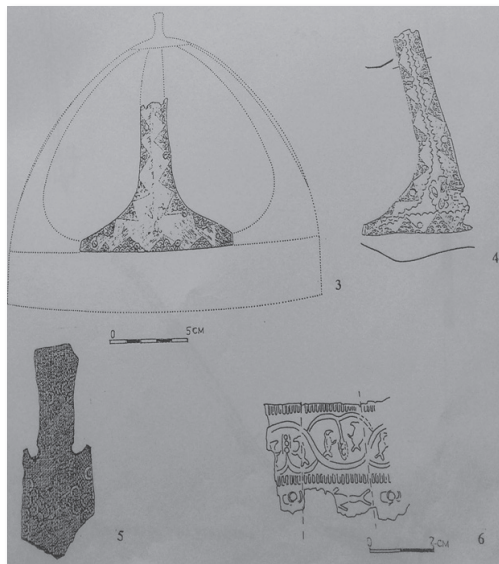
⁵⁴ Milinković, *Arheološki nalazi iz vremena seobe naroda*, 264.

⁵⁵ *Ibid.*, 267.

⁵⁶ *Ibid.*, 457.

⁵⁷ *Ibid.*, 462.

њихове израде, тј. израде одређених делова споне су биле уобичајеног облика, налик обрнутом слову „Т”, израђене од бронзе или бакра, позлаћене и украшене пунцираном орнаментиком у виду рибљих крљушти груписаних у троугловима.⁵⁸ Најбоље очуваној спони недостаје горњи део, који је на врху калоте шлема био спојен са осталима и фиксиран дугметасти завршетком (Сл. 14/3). Спона је израђена од бронзе са траговима позлате у облику обрнутог слова „Т”, са дим. 10,3 x 8,9 cm. Начин њеног украшавања се не разликује од уобичајене орнаментике шлемова типа „Балденхајм”. Дуж споне постављено је низ троугаоних мотива испуњених концентричним полукруговима распоређених попут рибљих крљушти. На месту укрштања кракова споне урезана су

Сл. 14.

три бадемаста мотива, од којих је сваки пропраћен са три урезана кружића. Уз њену ивицу налазе се у једнаком растојању перфорације,⁵⁹ у којима су се већим делом сачувале нитне.

На сличан начин је украшена бронзана и позлаћена спона дим. 6,7 x 11,6 cm (Сл. 14/4). Нађена је у оштећеном стању са препознатљивим орнаментом, од низа троугаоних мотива испуњених концентричним полукруговима, постављених уз рубове споне, са урезаним бадемастим мотивима другачијег распореда. На овој спони присутан је још један украсни мотив, на ком су врхови сваког реда троуглова спојени са урезаним таласастим линијама, које уоквирују и бадемасти урези. Уобичајено и овде руб прати равномеран низ перфорација.

Трећи пронађени део споне је најмањи фрагмент а уједно и најлошије очуван, са димензијама: 5,5 x 2,4 cm (Сл. 14/5). На овом фрагменту уочени су слични украси као и на претходна два уломка – троуглови испуњени концентричним полукруговима без повезујуће урезане таласасте линије и других елемената. Сва три фрагмента потичу са различитих места налаза

⁵⁸ Milinković, „Osvrt na nalaze vremena seobe naroda sa Juga Srbije i iz susednih oblasti”, 252.

⁵⁹ Перфорације су служиле за причвршћивање кожне поставе шлема (Милинковић, С. 1998, 462).

унутар југозападног дела Горњег града који се градио у четвртој фази изградње Царичиног Града.

За разлику од горе наведених, четврти фрагмент шлема представља део бронзане украсне оплате његовог чеоног обруча (Сл. 14/6). И овај фрагмент је орнаментисан на начин уобичајен за шлемове типа „Балденхајм” са стилизованим мотивом винове лозе са грожђем које кљуцају птице, док се испод њих назире представа рибе. Мотив лозице уоквирен је једноставним низом кратких попречних линија. Целокупна орнаментика изведена је искуцавањем и овај налаз такође је нађен у делу Горњег града у трећој фази изградње Царичиног Града.

На основу ових налаза, намеће се питање о броју шлемова којима су ови фрагменти припадали. Фрагменти нису нађени на истим местима, и њихов стратиграфски положај није био исти, али су нађени на ареалу дасетак метара око златарске/ковачке радионице. Прве две наведене споне биле су сличних димензија и сличног начина украшавања, док се најмањи фрагмент споне разликовао по облику и по одређеним детаљима у начину украшавања (нпр. троугаоно распоређени концентрични полукругови нису уоквирени тачкастом линијом, изведеном пунцирањем) што би индицирало бар два различита шлема.⁶⁰ Мање уочљиве разлике у орнаментисању две боље очуване споне, могу се прихватити као различите споне једног истог шлема. У том смислу се најмањи комад јасно издваја од претходна два. Што се дела украсне оплате чеоног обруча тиче, на располагању стоје различите могућности: припадао је или једном од поменутих два шлема, или трећем. У близини златарске/ковачке радионице где су нађена четири фрагментна дела шлема типа „Балденхајм”,⁶¹ може се подједнако приписати коришћењу шлемова оваквог типа од стране романске или германске популације у Царичином Граду.⁶²

Водно

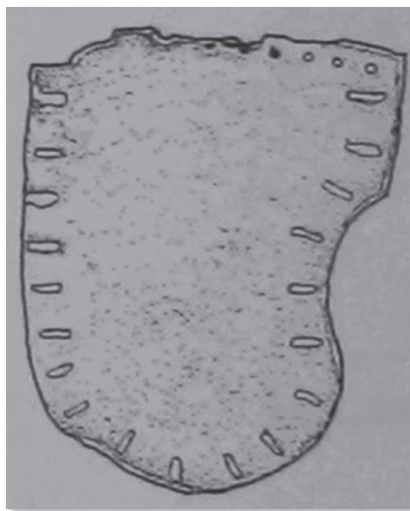
Године 1979. у септембру отпочета су археолошка истраживања на Акропољу локалитета Маркови Кули у Водном у Македонији 8 km југозападно од центра Скопља, где се налазио рановизантијски град подигнут за

⁶⁰ Milinković, *Arheološki nalazi iz vremena seobe naroda*, 462.

⁶¹ Бернард Бавант даје могућност да су шлемови у целисти или бар делом израђивани у Царичином Граду (нпр. једна или више фаза приликом израде, склапање или одржавање опреме), (Бавант и Иванишевић 2006, 106).

⁶² Bernard Bavant i Vujadin Ivanišević, *Juistiana Prima – Caričin Grad*, Leskovac: Narodni Muzej, 2006, 463.

време Јустинијана I (527–565 г.). Током 10. века град бива обновљен и настањен све до 13. века и уједно добија назив град Чрнче. У потпуности је истражен источни део бедема Акропоља на којем су биле узидане четири куле. А рановизантијска фаза која се везује за време Јустинијана I, уочљива је на северном и јужном делу бедема, са једино очуваном главном улазном капијом. Бочни зидови капије били су дебљине од 3,85 до 2,20 m, који су се ширили према унутрашњости града, а сужавали при изласку. На зидовима капије налазили су се декоративни пиластри и фасадни украси око улаза

Сл. 15.

капије. Капију су затварала двоструко масивна дрвена врата, а мање од метар источно од капије налазила се петоугаона кула за брањење. У близини југоисточног дела бедема чија је спољна фасада била изграђена од камења огромних димензија међусобно спојених малтером,⁶³ пронађен је гвоздени ухобран једноставније израде⁶⁴ (Сл. 15). Пресвучен бакарним лимом без икаквог видљивог украшавања са заобљеном доњом страном и видљивим перфорацијама дуж рубова ивица којима се везивала постава шлема. Као и ухобран са Јелице и овај примерак припадао је шлему типа „Балденхајм” и датира се у 6. век.⁶⁵

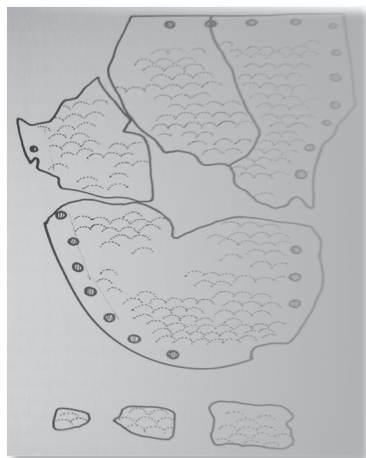
Новае

Налази се на јужној обали Дунава, око 4 km источно од данашњег града Свиштова у Бугарској, на путу према граду Русе. Римски војни логор Нове или Новеа је основан у првом веку, некадашњем делу римске провинције Мезије, када је саграђено мноштво зграда. Током археолошких ископавања у централном делу старог града Новае, код Бискупске катедрале пронађена је резиденција која је припадала остроготском владару Теодориху Великом (454–526 г.). Град Новае је функционисао све до почетка 5. века,

⁶³ Ivan Mikulčik i Miloš Bilbija. „Markovi Kuli, Vodno, Skopje, 1979 i 1980”, *Macedoniae acta archaeologica*, br. 7–8, Skoplje 1987, 205–206.

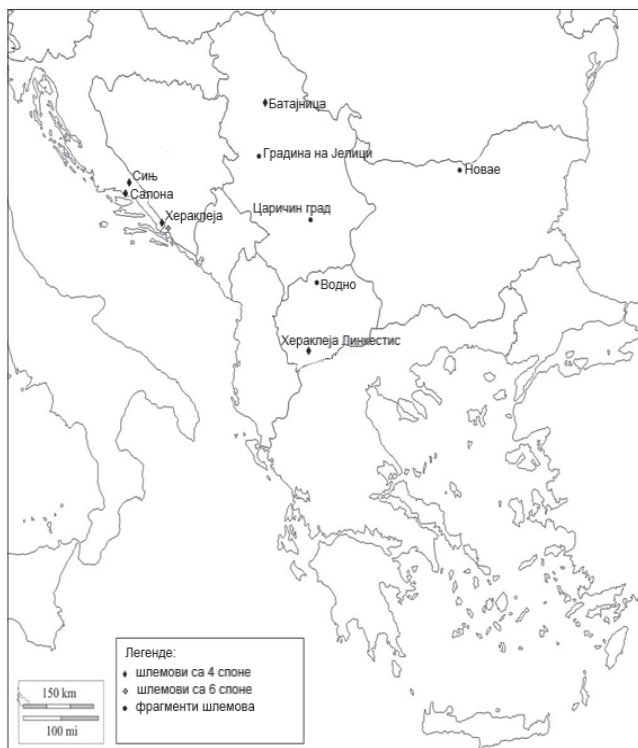
⁶⁴ Milinković, *Arheološki nalazi iz vremena seobe naroda*, 268.

⁶⁵ Mahand Vogt, *Spangenhelme-Baldenheim und verwandte typen*, 299.

Сл. 16.

а од 6. века бива напуштен.⁶⁶ У унутрашњости резиденцијске грађевине на дубини од 70 cm у слоју 2 откривен је 1971. године десни гвоздени образни штитник у деловима, четири већа и три веома мала фрагмента (Сл. 16). Био је израђен од бакра пресвучен позлатом, декорисан орнаментом у виду рибљих крљушти, са видљивом перфорацијом од 0,3 cm пречника, дуж целе ивице за пришивање кожане поставе. Површина образног штитника је од удараца делимично оштећена, у виду линија које су уочљиве са спољне стране образника. Налаз се налази у Археолошком музеју у Софији у Бугарској и припадао је шлему типа „Балденхајм”.⁶⁷

Сл. 17.

⁶⁶ Leszka Kajzer i Andrzej Nadolski, „Fragmenty uzbrojenia z Novae”, *Archeologia*, 26, Warszawa 1973, 136–137.

⁶⁷ Vogt, *op. cit.*, 261.

Закључак

Богато израђени и украшени шлемови типа „Балденхајм” непроцењиве вредности и лепоте представљали су моћ, интегритет и статусну ратничку припадност појединца у друштву. Била је велика част поседовати један овакав шлем, који би придавао значају улоге истицања моћи и дигнитета власника шлема.

Драгоценост ових шлемова састојала се у самом начину њихове израде, као што је примена златарских техника (пунцирање, отискивање) и омогућавала занатлијама да изразе своје уметничке способности и ставе печат на завршен производ. Богат иконографски садржај обухватао би приказе хришћанске симболике: приказа рибе, дрвета живота, крста, винове лозе, хришћанске еухаристије у виду молитви, захвалница, представе птица грабљивица обележја паганског култа, флоралне и геометријске мотиве.

За живота њихових власника имали су обележја моћи и власти. Стављани су као прилози у затвореним гробницама германских племића, кнежева или војсковођа. Њихова важност огледала се и у томе, да су се наслеђивали и преносили генерацијама и тиме омогућавали опстанак у заједници више деценија, чак и векова.

До сада је пронађено најмање 40 примерака шлемова типа „Балденхајм” на 36 локалитета, од тога су сви из Европе, сем једног примерка из Лептис Магне у Либији. На територији Балкана истражено је укупно шест шлемова, пет са 4 споне и један са 6 споне на налазиштима: Батајница, Сињ, Салона, Нарона и Хераклеја Линкестис. На четири налазишта, Градина на Јелици, Царичином Граду, Новае и Водно нађени су само фрагменти, који су сачињавали делове шлемова типа „Балденхајм”. Широм Европе овакви шлемови су били у власништву германског владајућег слоја и били су даривани као знак признања и добре воље, као потврда захвалности за верну службу током ратовања.

Легенда

Сл. 1/1. Диск са трном на врху шлема са нитнама из Батајнице, 2/2. приказ чеоне предње стране са представом птица грабљивица и рибе у средини са шлема из Батајнице (Vogt 2006, Т. 2-2,3).

Сл. 2. Слика левог ухобрана са орнаментом рибље крљушти и кружићима са шлема из Батајнице (Vogt 2006, Т. 2-1).

Сл. 3. Реконструкција шлема из Батајнице (Vinski 1982, Т. IX-1).

- Сл. 4. Цртеж шлема са 4 споне са ухобраницима из Сиња (Vinski 1982, Т. I-1).
- Сл. 5/1. Фотографија шлема са 4 споне из Салоне, 5/2. Детаљ рибе и птице уоквирене кружићима на спони из Салоне (Vogt 2006, Т. 37-1,2).
- Сл. 6/1,3. Детаљи украса чеоног обруча шлема са 4 споне из Нароне, 6/2. Приказ споне декорисане у виду кружића са шлема из Нароне са 4 споне (Vogt 2006, Т. 33-2).
- Сл. 7. Фотографија шлема са 4 споне и десним ухобраном из Нароне (Vogt 2006, Т. 32).
- Сл. 8. Детаљ украса обруча шлема са 4 споне из Нароне у виду грозда, вионовог листа и птице која једе грозд (Милинковић 1998, Т. 12-5).
- Сл. 9. Цртеж шлема са 6 споне из Нароне (Милинковић 1998, Т. 13-1).
- Сл. 10/1. Детаљи украса чеоног обруча шлема са 6 споне из Нароне, 10/2. Прикази украса доњих делова спона попут троуглова са приказима птица, дрвета живота, крста и других симбола (Vinski 1982, Т. VIII-2).
- Сл. 11. Реконструкција шлема из Хераклеје Линкестис (Манева 1986, стр. 88, цртеж II).
- Сл. 12/1. Цртеж шлема са 4 споне из Хераклеје Линкестис, 12/2,3,4,5,6,7. Приказ фигура на медаљонима са обруча шлема из Хераклеје Линкестис (Милинковић 1998, Т. 152; 1-7).
- Сл. 13. Фрагмент ухобрана са видљивим перфорацијама дуж рубова ивице пронађен на локалитету Градина на Јелици (Милинковић 1998, Т. 86-5).
- Сл. 14/3. Реконструкција шлема из Царичиног Града, 14/4. Спона са троуглом и рибљих крљушти 14/5. Део споне са таласастим линијама, 14/6. Део чеоног обруча са виновом лозом, птицама и рибом (Милинковић 1998, Т. 146; 3-6).
- Сл. 15. Фрагмент ухобрана са видљивим перфорацијама дуж рубова ивице са локалитета Водно (Милинковић 1998, Т. 140-3).
- Сл. 16. Ухобран са четири већа и три мања фрагмента декорисана у виду рибље крљушти са видљивом перфорацијом на рубу дуж ивица са локалитета Нове (Vogt 2006, стр. 262, цртеж 96).
- Сл. 17. Карта налаза шлемова типа „Балденхајм” на Балкану

ЛИТЕРАТУРА

- Bavant, Bernard, i Vujadin Ivanišević. *Juistiana Prima – Caričin Grad*. Leskovac: Narodni muzej, 2006.
- Gabričević, Branimir. „Nepoznati šljem na provjesla iz Solina“. *Zbornik radova za historiju umjetnosti i arheologiju*, 2, Zagreb 1957, 49–51.
- Kajzer, Leszka, i Andrzej Nadolski. „Fragmenty uzbroyenia z Novae“. *Archeologia*, 26, Warszawa 1973.
- Maneva, Elica. „Šlem so spojki od Herakleja“. *Živa Antika*, 36. Skoplje 1986, 71–88.
- Maneva, Elica. „Casque a fermoir d’Heraclee“. *Archaeologia Iugoslavica*, 24, Ljubljana 1987.
- Maneva, Elica. „Herakleja vo ranoto hristijanstvo“. *Kulturno nasledstvo*, 16, Skoplje 1993, 17–32.
- Mikulčik, Ivan, i Miloš Bilbija. „Markovi Kuli, Vodno, Skopje, 1979 i 1980“. *Macedoniae acta archaeologica*, br. 7–8, Skoplje 1987, 205–220.
- Milinković, Mihailo S. *Arheološki nalazi iz vremena seobe naroda: Doktorska disertacija – Germanska plemena na Balkanu*, tom I. Beograd 1998.
- Milinković, Mihailo. „Osvrt na nalaze vremena seobe naroda sa juga Srbije i iz susednih oblasti“, u: *Niš i Vizantija IV*. Niš: Gradska prosveta, 2006, 245–256.
- Milinković, Mihailo, i Perica Špehar. *Gradina na Jelici: Trideset godina arheoloških istraživanja (1984–2014)*. Čačak: Narodni muzej, 2014.
- Vinski, Zdenko. „Arheološki spomenici Velike seobe naroda“. *Glasnik narodnog muzeja u Ljubljani*. Ljubljana 1957.
- Vinski, Zdenko. „Šljem epohe seobe naroda nađen u Sinju“. *Starohrvatska prosvjeta*, god. 3, br. 12, 1982, 7–34.
- Vogt, Mahand. *Spangenhelme-Baldenheim und verwandte typen*. Mainz: Romisch-germanischen Zentralmuseums, 2006.
- Werner, Joachim. „Zur Herkunft der fruhmittelalterlichen Spangenhelme“. *Prähistorische Zeitschrift*, 34–35, 1949/1950.
- Werner, Joachim. *Neues zur Herkunft der fruhmittelalterlichen Spangenhelme vom Baldenheimer Typus*. Mainz: Germania, 1988.

Sandra Molnar

BALDENHEIM-TYPE HELMETS FOUND IN THE BALKANS

Abstract: This paper covers helmets known as “Baldenheim-type” from nine sites in the Balkans, named after the helmet found in 1902 at the Baldengheim site near Strasbourg in the Alsatian Palatinate. Helmets were found at the Batajnica, Sinj, Salona, Naronna, and Heraclea Lynkestis sites: five with 4 studs and one with 6 studs. Fragments of helmets that once made up parts of this type were found at the Gradina na Jelici, Caričin Grad, Vodno, and Novae sites. Recognizable by their construction and decoration, these helmets are attributed to Germanic tribes and date to the 5th, 6th, and early 7th centuries. They represent a status symbol of warrior affiliation, as they were given to military leaders as a token of gratitude for military deeds.

Keywords: “Baldengheim” helmets, goldsmithing techniques (punching, embossing), Great Migration Period, Germanic tribes

МУЗЕОЛОГИЈА

UDC 069.5:528.929.4
Стручни рад
doi: 10.46793/Arheon7.293V

Драгана П. Вучићевић¹
Природњачки музеј у Београду
Србија

БОСИЉАК: СИГУРНИ АПОТРОПАЈОН, НЕЗАОБИЛАЗНИ ЕПИЗОДНИ „ГЛУМАЦ” ИЛИ САМО СЛУЧАЈНИ „ГОСТ” НА ТРИ УЗАСТОПНЕ ИЗЛОЖБЕ

Сажетак: Рад се заснива на анализи поменуте ботаничке врсте (*Osimum basilicum*, L.)² са више аспеката различитих наука уз кратак осврт на три узастопне изложбе у галерији Природњачког музеја на Калемегдану, где је поменута врста представљена на изложбама: „Хиландарски медицински кодекс и историја српске средњовековне медицине”, „Природа и језик” и „Биљка као зачин:у царству боја мириса и укуса”. У раду је коришћена метода студије случаја и том приликом је ова врста описана са аспеката ботанике, фитохемије, фармације, а такође и са становишта социо-лингвистичких, историјских и културно-антрополошких приступа, како би се осветлио значај представљања босиљака не само кроз призму музејске, изложбене презентације, већ и читавог спектра различитих, понекад врло оригиналних, тумачења изложеног босиљака у оквиру теме саме изложбе, што имплицира примену и на пољу музејске едукације, а повезујући са наставним програмом више предмета (за ученике и студенте) или општом културом (за одрасле посетиоце).

Кључне речи: босиљак, музејска изложба, медицина, фитофармација, лингвистика, митологија, религија, књижевност

Увод

Не дешава се често, посебно у специфичним музејима који чувају и проучавају око два милиона различитих музејских предмета, разврстаних у 23 колекције, да се у току исте године (током целе 2023., са преласком на 2024. и током највећег дела 2024. године), на три узастопне изложбе разли-

¹ draganav@nhmbeo.rs; Dragana Vučićević, Natural History Museum (Belgrade), Serbia

² Позната и као слатки босиљак или босиљак.

читих аутора, које се баве разноврсним аспектима презентације потпуно различитих тема (које се односе на природњачко културно наслеђе), међу бројним и разноврсним експонатима, нађе једна те иста ботаничка врста, потпуно спонтано и без претходног договора међу ауторима изложби, а опет, савршено уклопљена у циљеве и херменеутичку мисију самих изложби. Оно о чему се мора водити рачуна је да је босиљак као музејски предмет постављен у сасвим другачијим конотацијама, поштујући основне концепцијске постулате и специфичну сценографију сваке од изложби понаособ.

Међутим, питање које се намеће само по себи је питање о оправданости заступљености босиљка на чак три поставке, у временском периоду дужем од годину и по дана и то на изложбама које су забележиле изузетно добру посећеност и, судећи по усменим коментарима, као и бројним похвалама у Књизи утисака, веома позитивну евалуацију од стране музејских посетилаца.

Ова чињеница може посебно инспиративно деловати на унапређење музејске едукације, с обзиром да се стручна вођења могу надовезати на специјализована тумачења везана за одговарајући експонат на претходним изложбама (нпр. босиљак као одређена ботаничка врста се може представити са аспекта културне антропологије, народне књижевности, фитофармације, етномедицине, ботанике, козметологије, али и кроз призму гастрономије или нпр. кроз хемијско-технолошке процесе везане за индустријску производњу парфема).

Чиме је (и да ли је уопште) босиљак заслужио да се нађе на три узастопне изложбе? Колико уопште размишљамо о босиљку, колико смо о њему знали знали пре, а колико након обиласка изложбе? Да ли је значајан више за медицину или за кулинарство? Да ли помаже у лечењу неких болести, да ли помаже у јачању имунитета, колика му је нутритивна вредност? Каква сећања буде мириси босиљка на изложби? Да ли нам је прва асоцијација на босиљак неки давно заборављени стих из народне књижевности или нам је ближи његов теургички значај? Да ли је босиљак заиста апотропајон³? И, има ли босиљак значај у очувању културног идентитета?

Подсетимо се начас чувеног прогласа Одбора за оснивање јестаственичког музеја (на чијем челу је био ученик Јосифа Панчића, знаменити геолог Јован Жујовић), крајем прошлог века, односно *Поклича* за оснивање

³ Апотопајон или апотопејон (старогрч. ἀποτρέπειν – одвраћати) представља предмет, камен или биљку која растерију и одбија лоше утицаје, практично то је нека врста амајлије. Поред босиљка, код нашег народа се против злих сила најчешће користе од предмета крст, а од биља босиљак, тамјан, бели лук.

Музеја српске земље. Жујовић у једном делу каже: „српска земља је и брдна и равна и родна и неродна. Србија је свуда мила и дивна, а странцима свима примамљива. Али, ипак, за то у српском народу нигде нема огледала српске земље, нигде места где би се њена слика могла размотрити, познати и завоleti... Свака држава и сваки просвећени народ подигао је земљи на којој живи праве храмове у којима се народу приказује цело природно благо његове земље а омладина учи да своју отаџбину потпуно упозна и љуби”. Да ли би и босиљак био међу тим биљкама, која се могу сврстати у „природно благо” представљано као „Огледало српске земље”? Свакако да би одговор био позитиван.

Један од најпознатијих и најпоетичнијих записа о босиљку дао је Јосиф Панчић, ботаничар, лекар и први председник Српске краљевске академије: „Ова је биљка нашем народу осим многих других, које су раста виђенијег, цвета и мириса лепшег, најмилија, чему је узрок тај што босиљак прати Србина кроз све озбиљније прилике у животу, од рођења, где се младенцу кита босиљка у освећеној води до узглавља меће, до смрти, где му сестрина или болеће које сроднице рука босиљак на гроб посади”.⁴

Упознавање са босиљком: ред, род, фамилија и кратка биографија

Босиљак врсте *Ocimum basilicum* L припада реду Lamiales, породици Lamiaceae. Род *Ocimum* L. (босиљак) један је од најпознатијих и највише коришћених родова фамилије уснатица (Lamiaceae). Основне карактеристике свих представника ове фамилије јесу четвороугаоно стабло, наспрамно постављени листови са доста жлезданих длака и изразито зигоморфни⁵ цветови са две различите усне. Род *Ocimum* L. припада подфамилији Nepetoideae коју одликује присуство изразито ароматичних есенцијалних уља. Таксономски, род је први пут описао 1753. године Лине⁶ тако што је у оквиру рода *Ocimum* убројао пет врста, али се од тада класификација овог рода вишеструко мењала⁷. Прецизну таксономију босиљка

⁴ Јосиф Панчић, *Јесіасійвеница за ученике Велике школе. Део друіи. Боіаника*, Државна Штампарија, Београд, 1868, 51.

⁵ Цветови са једном равни симетрије.

⁶ Carl von Linné, шведски научник и „отац таксономије”, увео биноминалну номенклатуру.

⁷ Увођење биноминалне номенклатуре утицало је на глобализацију ботаничке литературе, али прекретницу је направило тек откриће и изолација алкалоида из појединих биљака, као и изолација гликозида, означили су почетак развоја фармације као науке, по-

је тешко остварити, не само због његове знатне полиморфије, већ и због огромног броја сорти, и честог унакрсног опрашивања (које резултира новим хибридами) са другим члановима рода *Ocimum* и унутар врсте. *Ocimum basilicum* има најмање 60 варијетета, што додатно компликује таксономију. На пример, често коришћена сорта у терапији канцера, тзв. „свети босиљак” (данас означен као *Ocimum Tenuiflorum* L, а раније познат као *Ocimum sanctum* L.), који, наравно, припада фамилији Lamiaceae, чини незаобилазан део индијске традиционалне медицине, а свакако, и светске културне баштине. Ову биљку Индуси узгајају у саксијама близу храмова и насеља. Традиционални назив тулси⁸ долази из санскрита и значи „јединствен”. Стога је постојала потреба да се зна о геному ове биљке да би се разумео њен метаболички потенцијал, разноликост, регулација и еволуционе импликације.

Данас је у оквиру рода *Ocimum* сврстано више од 150 једногодишњих и вишегодишњих врста углавном зељастих биљака, ређе жбуња, које су

четком 19. века. Данас, у научнопопуларној литератури, одомаћила се инфрагенеричка класификација, чији је аутор Pushpangadan (1974) и према којој се разликују две групе: *Basilicum* група (зељасте једногодишње, ретко вишегодишње биљке са црним, елипсоидним, јако слузавим-муцинозним семенима и основним бројем хромозома $x = 12$) и *Sanctum* група (укључује вишегодишње жбунасте форме са лоптастим, браон семенима, без или са јако мало слузи и основним бројем хромозома $x = 8$). Према овом аутору, *Basilicum* група садржи једино секцију *Ocimum* са подсекцијом *Ocimum* заједно са најраспрострањенијим таксонима (var. *basilicum*, var. *difforme*, var. *purpurascens* и други), док су сви остали представници сврстани у *Sanctum* групу. Култивација терапеутски важних представника рода *Ocimum* глобално је интензивирана, пре свега због њиховог фармацеутског и нутритивног значаја, као и широког опсега прилагодљивости различитим типовима земљишта и климатским условима. Дугогодишња традиционална употреба представника овог таксона, заједно са широком дистрибуцијом, селекцијом и укрштањем, знатно је допринела варијабилности међу коришћеним сортама које су јако бројне, при чему их узгајивачи углавном могу разликовати на основу величине и боје листова (зелена до тамно љубичаста), боје цвета (бела, црвена, љубичаста), као и осталих карактеристика попут облика изданка, висине, периода цветања и ароме. K. Carović-Stanko, M. Petek, M. Grdiša, J. Pintar, D. Bedeković, M. Herak Ćustić and Z. Satović, “Medicinal plants of the family Lamiaceae as functional foods”, *Czech Journal of Food Sciences*, 34(5), 2016: 377–390.

⁸ У Индији се сматра инкарнацијом хиндуистичке богиње среће, лепоте и просперитета Лакшми (назив Туласи или Тулси се везује за физичку манифестацију истоименог божанства, које се сматра аватаром богиње Лакшми; супруге бога Вишнуа). Поменут по својим лековитим својствима као спасоносни „еликсир живота” доносећи „божанску заштиту, подиже дух и развија оданост” у записима Ајурведе, користи се преко 3000 година и то не само у ајурведској, већ и у другим древним системима медицине, као што су медивцина античке Грчке и Рима, Сидха, Унани, као и у арапским земљама, у којима има велики број терапеутских примена. Све сорте *Ocimuma* имају јединствене и индивидуалне хемијске саставе; али њихова лековита својства још нису у потпуности истражена.

аутохтоне у тропским и суптропским деловима Азије, Африке и централним деловима Јужне Америке. Најбројније су једногодишње зељасте биљке код којих одсуствује ризом и присутан је површински коренов систем, а ређе, представници овог рода имају чврсту жбунасту грађу. Карактеришу их разгранате четвороугаоне стабљике на којима су наспрамно распоређени листови на дугачким дршкама, јајоликог облика, равног или назубљеног обода и зашиљени на врху. Цветови се налазе на краткој цветној дршци и сложени у пршљенове организују цвасти на врху стабљике.

Назив рода *Ocimum*⁹ је највероватније изведен из грчке речи *ὄζειν* (*озеин* „мирис“), док „basil“ у називу врсте долази из латинске речи *basilius*, (на грчком βασιλικόν φυτόν [*basilikón phytón*]), у значењу „краљевске биљке“, односно „мирисне биљке достојне краљева“ или „мирисни царски цветак“, што се доводи у везу са коришћењем ове биљке у производњи парфема за припаднике владарских династија. Познат је и француски израз „*l'herbe royale*“, такође у значењу „краљевско биље“. Занимљиво је да је назив врсте, вероватно забуном, довођен у везу са митолошким рептилом *базилиском* (василиск)¹⁰, односно, претпостављало се да се од њега справља антидот,

⁹ Генеричко име, лат. *Ocimum*, потиче од старогрчке речи *окимон*, која означава мирис.

¹⁰ Базилиск или василиск представља, по легенди, једну од најупечатљивијих фигураирмагинираног средњовековног бестијаријума – базилиск, и њему сродних митских животиња – змије-петла (енгл. *Cockatrice*), змијског цара (*rex serpentium*), абраксаса. Сматрало се да сам њихов дах или поглед директно у њихове очи, изазива смрт. Понегде се представља као полуптица-полузмија, односно хибридно митолошко биће налик змају са крилима и главом петла, са великим варијацијама у описима. Анализа писаних извора, од антике, преко средњовековне до ране модерне епохе, потом народних предања, као и ликовних представа, показује да су базилиск и њему сродна бића, настала спајањем елемената змије/змаја и петла/птице, иако у сржи амбивалентни, првобитно имали суштински позитивну симболику и представљали покретачку силу и активност, надвладавање супротности и успостављање целовитости, те сложеност људске природе и космичку синтезу (Ивана Башић и Александар Узелац, „Базилиск змија-петао и његова симболика у општем и јужнословенском контексту“, *Гласник Етнографској инститиуи САНУ*, год. 66, бр. 1, 155–176). Симболи базилиска, Абраксаса, баш као и змаја, утолико су сложенији, јер поред тога што у себи носе сву амбивалентност симболизма змије, они представљају двоструко сложени симбол, састављен од (доминантно) подземног начела змије и ваздушног начела птице/петла (који ј еистовремено хтонска и соларна животиња). Стога су они симболи целокупности и свеобједињености. Занимљиво је да су представе базилиска у српском средњовековном ликовном изразу још су старије и од оних забележених у писаним изворима, па је. Базилиск препознат још на тринаест минијатура из Мирослављевог јеванђеља, где се јавља са увек идентичним карактеристикама: у форми која обједињује тело птице са оштрим канцама, реп змије и главу змаја (Tamara Ognjević, „Jairova kći i krilate zmiје u *Miросlavљевом јеванђељу*“, *Novopazarski zbornik*, br. 37, 2014,10), а често се у свом устаљеном облику, односно са главом петла, среће као релативно честа представа у скулптуралној декорацији српских манастира

тј.противотров против отрова базилика. Иако примарно не проиходи, на овај податак се некако метафоричко-логичком деривацијом надовезује и античка легенда да је босиљак видао ране змајева, задобијене у борби. Занимљиво би било проучити корене ове повезаности, да ли је назив врсте баш случајно и пуком забуном доведен у везу са поменутим хибридни митолошким бићем и то би могло бити евентуално тема једног будућег рада. У евентуалним даљим истраживањима, пожељно би било истражити етимологију овог назива на основу више различитих древних ведских записа, који су касније имали различите интерпретације, па и ону где се доводе у везу са „змијским царем”.

Његово величанство босиљак (са аспекта ботанике, биохемије и фитомедицине)

Биљке су од непроцењивог значаја за живот човека, пре свега зато што, „без фотосинтетичких организама, не би било кисеоника, неопходног за живот свих аеробних организама”.¹¹ Биљке се од давнина користе за лечење разних болести, многе служе као основна храна за човека, извор енергије, а такође потребних минерала и витамина за опстанак организма. Познат је све већи број зачинских биљака, које су се некада користиле у различитим културама углавном локално, а сада су познате широм света, било појединачно (нана, оригано, цимет, босиљак) или као висококомпонентне смеше (нпр. кари).

Живот човека је одувек непосредно зависио од природе, те је човек, непрестано учећи, најпре емпиријски класификовао биљке према њиховој сврси, као „јестиве, лековите или отровне”,¹² уочавајући сличности и разлике довољне за распознавање корисних биљака од некорисних или опасних по живот.

Немањић епохе. У Дечанима, покрај олтарске трифоре, приказан је базилик супротстављен змају. Упркос уобичајеном, негативном симболичном значењу базилика, ова сложена представа, према једној веома уверљивој интерпретацији, има сасвим другачију поруку – базилик симболизује Христа, док двоножни змај представља Сатану. У средњем веку се веровало да се међу четири животиње које је Христ згазио налазио и базилик. Ово се може довести и у везу са Псалмом 90 (13. На аспиду и василику наступиши, и попереши лава и змаја).

¹¹ Petar Marin, *Biohemijska i molekularna sistematika biljaka*, NNK Internacional, Beograd, 2003, 5–90.

¹² *Isto*.

Зачини и свеже исечено биље осим у кулинарству, могу се могу користити и као традиционални лекови. Свеже зачинско биље је богат извор биоактивних једињења у људској исхрани. Врсте из породица *Lamiaceae* и *Ariaceae* садрже добро позната етерична уља која им дају типичну арому¹³. Током 1970-их, научници су открили да људско тело непрестано ствара слободне радикале, што је кулминирало оксидативним стресом. Да би се слободни радикали елиминисали, морају се користити антиоксиданси, јер, ако они недостају, оксидативни стрес утире пут патогенези, односно настанку бројних болести (кардиоваскуларних, канцера и сл.), па је неопходно обезбедити довољно антиоксиданаса из извора хране. Нека фенолна једињења инхибирају оксидацију липида (масти), па је ово откриће током касних 40-их година прошлог века допринело коришћењу синтетичких антиоксиданата у прехранбеној индустрији. Ови синтетички антиоксиданси су веома ефикасни, али су нестабилни и могу деловати као промотери канцерогенезе. Из тог разлога расте интересовање за проучавање природних адитива као потенцијалних антиоксиданата. Присуство антиоксиданата у многим зачинама такође омогућава дуготрајније очување хране (као конзерванс).

Осим као зачини, ароматичне биљке у традиционалној медицини заузимају значајно место у лечењу дигестивних, уринарних и респираторних тегоба, зато што садрже биолошки вредне активне састојке: етарска уља, танине, тритерпене и полифенолне компоненте. Према свом хемијском саставу, босиљак спада у ароматичне биљке, чији се квалитет цени према садржају етарског уља којег у херби има 0,5–0,8%. Етарска уља (*Basilici aetheroleum*) и екстракти босиљка (са високим садржајем фенолних компоненти и флавоноида), испољили су у експериментима противупално, антибактеријско, антивирусно, антиоксидативно и антидијабетично дејство. Физиолошка улога терпена и аромата (главних компоненти етеричних уља) јесте обезбеђивање енергије за биохемијске процесе. Поред тога, код цветача биљака служе као помоћна средства за поступак опрашивања, при чему мирис представља мамац за инсекте, као и средство за распознавање (од стране пчела). Такође, служе и као заштита биљака од животиња и инфекција гљивицама и бактеријама, због својих фунгицидних и бактерицидних својстава.

Познато је преко 3000 различитих етарских уља, али само око 150 има практичну примену. Осим пријатног мириса, стабилности и лековитог

¹³ Садрже и многе друге антиоксидативне супстанце, као што су аскорбинска киселина, токофероли, каротеноиди, полифеноли (флавоноиди, антоцијанини, фенолкарбоксилне киселине и кумарина).

дејства, треба да постоји и могућност индустријске производње у довољним количинама и одговарајућим приносом.¹⁴ Имајући у виду да су одређене бактерије и гљиве отпорне на комерцијалне антибиотике, као и могући негативни ефекти синтетичких антиоксиданата, оправдано је повећан интерес за истраживање етарских уља. Дакле, етарска уља испољавају антимикубно, антивирусно, антиканцерогено, хепатопротективно деловање. Најзначајнији типови етарских уља су: европски или француски, египатски, реунион, бугарски и јавански тип.

Европски тип етарског уља је најбољег квалитета, има најфинију мирисну ноту и највећу цену на тржишту Доминантне компоненте овог типа етарског уља су линалол и метил кавикол (естрагол). Херба босиљка (*Basilici herba*) користи се у традиционалној и хомеопатској медицини за лечење већег броја болести. Етарско уље босиљка (*Basilici aetheroleum*) користи се прехранбеној, парфимеријској и козметичкој индустрији. Етарско уље босиљка има изражену биолошку активност: бактерицидно, фунгицидно, антивирално, репелентно, антиоксидативно¹⁵, антидијароично, хемопревентивно и радиопротективно дејство.

Поред бенефита, треба напоменути да босиљак може да има и нежељене ефекте, па треба бити веома опрезан приликом његове употребе. Уље босиљка може понекад изазвати кожане и алергијске реакције код осетљивих људи. Пријављено је да конзумирање превеликих количина босиљка током трудноће може изазвати нежељене ефекте, као што су контракције материце, а претклиничке студије показују и да може имати негативан утицај на плодност. Уз све наведено, босиљак може имати и друге нежељене ефекте, као што је предозирање еугенолом, (који је иначе користан због својих антиимфламаторних, антибактеријских и антисептичких својстава), али, као снажно једињење, у великим концентрацијама може имати нежељена дејства (попут мучнине, убрзаног рада срца, плитког дисања, вртоглавице и сл). Нека једињења (естрагол), у великим количинама могу повећати ризик од рака јетре. Студије су показале да босиљак, као природни репелент, показује и моћна инсектицидна својства, нудећи еколошки прихватљиву алтернативу синтетичким инсектицидима. У индустрији пар-

¹⁴ Ahmed Mohamed Elgndi, *Farmakološko delovanje ekstrakata odabranih aromatičnih/ lekovitih biljaka*, doktorska disertacija, Tehnološki fakultet, Univerzitet u Novom Sadu, 2018.

¹⁵ Етарско уље и екстракти босиљка показују снажна антиоксидативна дејства, па, један од оксиданата у организму β -каротен се претвара у витамин А, спречава оксидацију холестерола у крвотоку и на тај начин штити срце и крвне судове. I. Mladenoska i D. Dimitrovski, „Preliminarno ispitivanje antimikrobne aktivnosti pojedinih začina koji se koriste kao aditivi u proizvodnji sosova od paradajza”, *Advanced Technologies*, 6(1), 2017: 14–18.

фема, босиљак се највише користи за средње и горње мирисне ноте. Наиме, цела биљка пријатно мирише, а олфакторни рецептори шаљу поруку лимбичком систему, који је повезан са памћењем, инстинктима, емоцијама, расположењима.

Традиционална медицинска употреба	Босиљак се може похвалити опсежном листом традиционалних медицинских употреба, за лечење стања од прехладе до маларије. Различите културе користе босиљак за разне болести, попут болова у ушима, менструалних неправилности, артритиса и још много тога. Користи се у хомеопатији и сматра се антхелминтиком, антиеметиком и антидијарејом у различитим регионима
Фармаколошке употребе	Истраживање је истражило фармаколошке карактеристике босиљка, откривајући његову ефикасност против гљивичних, вирусних, бактеријских и протозоалних инфекција. Босиљак показује потенцијал у инхибицији раста канцерогених ћелија и има примену у лечењу ХИВ-а. Студије указују на његову ефикасност против различитих болести, укључујући грозницу, кашаљ, грип, астму, бронхитис и његову способност да снижава ниво холестерола.
Антиканцерогена активност:	Босиљак показује добро утврђену антиканцерогену активност, приписану флавоноидима као што су виценин и оријентин. Ова једињења бране ћелијске структуре и хромозоме од зрачења и оштећења на бази кисеоника. Босиљак показује инхибиторне ефекте на хемијски изазване папиломе коже, хепатоме и неоплазије.
Радиопротективна активност:	Флавоноиди из листова босиљка показују веће радиопротективне ефекте од синтетичких радиопротектора, штитећи људске лимфоците од оштећења изазваног зрачењем. Антимикробна активност: Етерична уља босиљка, укључујући линалол, еугенол и лимонен, показују антимикробну активност, оштећујући ћелијске зидове бактерија и инхибирајући раст патогених бактерија. Босиљак показује ефикасност против различитих организама, укључујући бактерије, гљивице и вирусе
Анти-инфламаторни ефекти:	Анти-инфламаторна активност босиљка се приписује једињењима као што је еугенол, блокирајући активност ензима циклооксигеназе (ЦОКС). Смањује упалу сузбијањем проинфламаторних цитокина и медијатора.
Имуномодулаторни и адаптогени ефекти:	Босиљак побољшава и ћелијски и хуморални имунитет, чинећи га ефикасним имуномодулатором. Такође делује као адаптоген, смањује стрес, побољшава памћење и опушта ум. Антидијабетичка активност: Босиљак показује антидијабетичка својства, снижавајући ниво шећера у крви код дијабетичких и хипергликемичних пацова. Испитивања на људима показују приметан пад нивоа глукозе у крви након оброка и наташте.
Антипиретички, анти-артритични и антиканцерогени ефекти:	Фиксно уље босиљка показује антипиретичке, анти-артритичке и антиканцерогене ефекте у студијама на животињама, смањујући температуру, упалу и инхибирајући раст ћелија рака.
Нега коже	Босиљак се појављује као свестрани савезник за негу коже, нудећи предности које често остају непримећене. Извађен из листова и цветова, босиљак може допринети постизању блиставе и здраве коже.
Појачавање хидратације:	Креме за лице са босиљком су одличне у повећању влажности коже и смањењу храпавости, пружајући решење на бази биљака за суву и грубу кожу.
Ублажавање акни:	Уље босиљка показује антимикробна и антиинфламаторна својства, потенцијално позитивно утичући на акне.Здробљени листови свежег босиљка, тестирани као лек за акне, показују се упоредиво ефикасним у односу на конвенционалне опције.
Смањење бора:	Концентровани екстракти босиљка из листова и цветова показују потенцијал у смањењу бора, додајући димензију против старења рутини неге коже. Антифунгална одбрана: Етерично уље босиљка обећава као антифунгални агенс, пружајући природан приступ борби против специфичних врста гљивица. За персонализоване третман, консултација са здравственим радником је кључна за гљивичне инфекције коже.

Табела 1. Медицински и фармаколошки бенефијии уїойїреде босиљка¹⁶

¹⁶ Табела 1 се ослања на податке из: J. Vábková, i J. Neugebauerová, „Nutritivna vrednost odabranog začinskog bilja (Lamiaceae)”, *Acta agriculturae Serbica*, 15(29), 2010: 77–82.

Босиљак у кулинарству

Употреба биљака из породице уснатица у исхрани и прехранбеној индустрији, баш као и цењеност у гастрономији је велика. Листови појединих биљака се вековима користе као зачини и природни конзерванси, нарочито у кухињама медитеранских народа (нана, босиљак, жалфија, мајчина душица, рузмарин, мајоран, матичњак и др.). Босиљку његове препознатљиве ароме и благо горке или слаткасте укусе дају састојци етеричних уља која се налазе у листовима и другим деловима биљке, као што су метил кавикол, еугенол и линалоол. Количина сваког од ових хемијских састојака варира у зависности од сорте, сезоне, поднебља и других фактора. Метил кавикол пружа слаткаст укус који се пореди са анисом и француским естрагоном, линалоол производи цветни мирис, док еугенол подсећа на каранфилић. Не постоје две сорте босиљка са истим укусом. Босиљак се пуно користи у гастрономији, посебно у медитеранској кухињи, као појачивач укуса. Има велику примену као зачин, а такође и у производњи пића (*Chartreuse*, француски биљни ликер и др.). Ставља се у супе, чорбе, варива, сосове, салате, печења, кобасице, рибу. Користи се и код спремања зимнице (кисели краставци, боранија, грашак) и за пацовање. Код спремања рибе са жалфијом и рузмарином (такође из породице уснатица), даје јако фину хармонију. Уколико се користи јако умерено, у неким јелима може се ставити уместо бибер. Јелима са парадајзом даје бољи мирис и укус. Занимљиво да се босиљак јако ретко користи у индијској кухињи.

Босиљак и ономастика

Basilienkraut бажилек, бажулек, баселак, базиље, башилак, босиљак, бо-сиок, босиље, бажуљак, васлеђен,¹⁷ велсаген веслиген, веслиђан, феслиђан, феслиџан, феслиђен, феслиген, миртела, мислођен, мислођин, сармаш – све су то називи који се могу срести.

Женско име Босиљка настало је по називу биљке босиљак. Како се босиљак у нашим народним песмама често помиње као „српско цвеће”, тиме

¹⁷ Слободан Филиповић у књизи *Србизми у шурско-источноначким језицима* наводи: „Василица (колач о св. Василију), васула, придевак бога Нава > осет. басил. васлеђен (васлиген), вāсула, један од осам главних аријских богова, √ вас, мирисати > рус. василёк, тур. fesliğen, ст. срп. василок, кропило, босиљак. Василок је антисептик и својство бога Васуле (Велтман), одакле је настао србизам басилеос, у јелинској титули за архонта, који је одомаћио име босиљак”.

се оправдава учесталост имена босиљка и других патронима и антропонима. „У свакој антропонимској парадигми рефлектују се посебни аксиолошки параметри који откривају природу нашег менталитета и чине елементе језичке слике света која је типична за српску културу”¹⁸ Босиока је варијанта имена Босиљка (с обзиром да су босиок и босиљак синоними), док је Боска скраћени облик поменутих женских антропонима. За сва ова имена користе се хипокористици Боса, Бока, Боца и сл. По узору на женско име Босиљка, настао је и мушки антропоним Босиљко (настао додавањем суфикса: -ко на основу). Појављује се, мада ретко, и облик Босиок. Најчешћи надимци за ова мушка имена су Боле и Боско. Од личних имена насталих по босиљку, настала су и нека словенска презимена, као Босиљчић и Босић. У топонимији, босиљак је заслужан за назив града у југоисточној Србији, Босилеграда (Босиљград). Такође, и Мислођин код Обреновца се повезује са једним од назива за босиљак. У арапском језику, често је име Рејхан (босиљак) или женски облик Рејхана, изведено од корена арапских речи са значењем „мирисати”.¹⁹ И код Јермена се појављује арапска реч за босиљак (Рехан), која се не користи као лично име, али постоји презиме Реханјан²⁰. Код Румуна, постоји презиме Босујок (румун. busuioc). У источној Индији, постоји лично име Тулси (Туласи), по врсти босиљка.

Босиљак и књижевност

Један од најпознатијих (и најмрачнијих) помињања босиљка у светској књижевности је у једној причи из Бокачовог *Декамерона*. „У усменим лирским песмама чудесно биље обавља различите функције”²¹. Босиљак се јако често помиње у нашим лирским народним песмама, а примера је безброј,

¹⁸ У „цветном” именослову издвојена су три карактеристична слоја: први (магијски), где лично име има заштитну улогу од злих сила (...), будући да се биљка којом је име мотивисано користи као средство магије. Посебно место, затим, припада обредним биљкама, нарочито у свадбеним светковинама (смиље, рузмарин), те се њихова симболична представља шири на симбол радости, среће, плодности (...), што су уједно вредносни параметри који представљају важне сегменте српске језичке слике света. Биљке мотиватори које имају важну улогу у хришћанском култу у лична имена преносе концепт лепоте и чистоте – телесне и духовне, и имају заштитни карактер (љилиан, босиљак).

¹⁹ Од имена Рејхана изведен је хипокористик Хана.

²⁰ Треба напоменути да се босиљак „обилно користи у јерменској кухињи”.

²¹ Ана В. Вукмановић, „Чудесно биље усмене лирике”, у: *Гора Љиљанова (Биљни свет у традиционалној култури Срба): зборник радова*, Удружење фолклориста Универзитетска библиотека „Светозар Марковић”, Београд, 2016, 69–79.

као „Изникал ми струк босиљак” или стих у познатој песми „Девојка јунаку прстен повраћала”: Ја босиљак сијем, мени пелен ниче”. Леп пример да је босиљак „рано цвеће”, које се прво сади је у лирској народној песми „Дјевојка је имање до вијека”²²:

Седи мома у градини,
Бразду бразди, воду мами,
Да намами у градину,
Да залива рано цвеће,
Рано цвеће, бел босиљак,
Бел босиљак, жут каранфил.
Где браздила, ту заспала:
Вргла главу у босиљак.

Босиљак се помиње и у Мокрањчевој *13. руковети*. Етномузиколог Миодраг Васиљевић, оснивач Катедре за етномузикологију, забележио је изванредну народну песму са Косова „Босиљак ми се не нија”²³. У првој половини 19. века, у Пешти, Стеван В. Поповић издавао је прве српске збирке песама за децу, међу којима се издваја збирка под називом *Босиље – дарак доброј деци од Чика Сџеве*, 1880.²⁴ У ову Збирку, Поповић је уврстио и загонетке у стиху. У Босни и Херцеговини, католички фрањевци су били иницијатори националних и културно-просветних установа, покренули су и издавали новине и часописе. У септембру 1883. године, дон Фране Милићевић је покренуо лист за забаву и књижевност под називом *Херцеговачки босиљак*²⁵.

Илустративан за ову тему је један пример анализе симболике цвећа у поезији Јована Грчића Миленка, где се каже; „Слику природе и рајских вртова осликава и песма „Моја и њена срећа”. Грчић је, како можемо запазити, користио различито цвеће попут лале, зумбула, божура да ослика врлине своје драге, али као њен главни репрезент узима ружу коју у свом песништву најчешће спомиње. Веома је битно да се уз ружу јавља и босиљак који је изузетно поштован и веома присутан у свим обредним радњама (рођење, свадба, крштење, сахрана) те можемо рећи да је ово цвет изузетно присутан у читавом животном човековом циклусу. Цвеће које Грчић ставља

²² Српске народне њјесме, скупио их и на свјејџ издао Вук Сџефановић Карацић, књиџа љрва, у којој су различне женске њјесме, Штампарија Краљевине Србије, Београд, 1891, 346.

²³ Миодраг А. Васиљевић, Јуџословенски музички фолклор, књ. I, Народне мелодије које се љевају на Космејџу, Просвета, Београд, 1950.

²⁴ Мара С. Кнежевић, „Прве српске збирке за децу: прилог историји књижевности за децу”, *Зборник радова Учиџељској факулџетџа Призрен-Љејосавић*, књ. 14, 2020, 63–71.

²⁵ Истџоријске новине, Просвејџни љласник, 1. 6. 1924, 155.

уз своју драгу има функцију да ослика њену рајску природу, неокаљану овоземаљским”.²⁶

Босиљак кроз призму традиције, обичаја, веровања, митологије

Римски филозоф и природњак Плиније Старији записао је да су босиљак давали кобилама и магарицама, због плодности, а сматрао се и афродизијаком. У древна времена веровало се да босиљак откалања депресију, пошто његов мирис повољно утиче на расположење. У старом Египту коришћен је за балсмовање мумија, а у Египту и старој Грчкој веровало се да обезбеђује путовање у загробни живот.

У Италији је распрострањено веровање да младе девојке треба да носе гранчицу босиљка заденуту за појасом или на грудима, означавајући чистоту и поштење. Кад девојка задене стручак босиљка, поручује да је зрела за удају и рађање. Међутим, истовремено постоји и веровање да босиљак доноси љубав и срећу у љубави, па се у неким италијанским крајевима назива и *bacia-nicola* (превод: пољуби ме, Никола). Удате жене су гранчицу босиљка носиле у коси. Саксија (лонац) са босиљком у прозору била је договорени знак да заљубљени момак може несметано доћи у посету.

Код Срба и других православних народа, босиљак има важну теургичку улогу, користи се приликом крштења, за свећење водице, за украшавање верских објеката, њиме су се китили жртвени колачи о свадби, слави, задушницама. Босиљак се садио по гробовима. Босиљак се сматра „божјим и српским цвећем”, а „игра изванредно важну улогу у магији, религији и култу, у медицини, у поезији српског народа”.²⁷ У башти се прво сади босиљак, па све остало цвеће, присутан је у мртвачком култу, лустрацијама (кађењу или пијењу и купању у води у којој је босиљак потопљен), а значајна веровања везују се за кићење босиљком за Нову годину, кад домаћин уђе у кућу да честита Божић, полажаоника, о свадби девера, приликом првог орања волови, при свршетку жетве, при свршетку вршаја стожер, домаће и црквене иконе.²⁸ На Тодорову суботу (коњски празник), босиљком се

²⁶ Милица Кандић, „Симболика цвећа у поезији Јована Грчића Миленка”, у: [Зборник радова са Научној окуплој сјолоа] Цвеће: Еко(јо)ејика у књижевностіи, језику и умејностіи : [у оквиру XVI међународној научној скуја] Срјски језик, књижевностіи, умејностіи, [Крајујевац/Андрићград, 12–14. новембар 2021.], Филолошко-уметнички факултет, Крагујевац – Андрићев институт, Андрићград, 2022, 225–240.

²⁷ Веселин Чајкановић, *Анјолоіја срјске књижевностіи: речник срјских народних веровања о бљкама*, Учитељски факултет, Београд, 2009, 13–17, 159–169.

²⁸ *Истіо*, 38–39.

кити коњ који је ритуално пројахан. Босиљак служи култном очишћењу, присутан је од паганизма и подразумева купање пред празнике где, такође, има ритуални карактер како би оспособио учеснике да у обредној радњи учествују.²⁹ У води у којој је потопљен босиљак, купа се породиља, као и новорођенче првих 40 дана. Ташта босиљком шкروпи зета када први пут уђе у кућу. Гаром од босиљка се новорођенчету правио крст на челу, босиљком се бранило од болести и чува од црне магије, њиме се китила женска капа „смиљевац”.

„Босиљак се често користи у теургичким радњама. Најчешће се набере, веже у струку и окачи. У том стању се чува током целе године и износи се када свештеник свети водицу у кући, да са њом окропи укућане. Босиљак и његов пријатни мирис симболишу благодат Духа Светог.”³⁰

„Два су празника о Годишњим обичајима посвећена босиљку: Макевеја (14. август) када се освећује нови босиљак и Крстовдан (27. септембар)”. Босиљак се везује, посебно у Грчкој, и за празник Св. Василија Великог (1. јануар по старом, одн. 14. јануара по новом календару), када се освећују гранчице у цркви. Босиљак симболизује Богородицу, јер је према легендама то њен омиљени цвет, често се јавља уз ружу на гробу преминулих и представља чистоту те особе, али је исто тако и цвеће које симболизује рајски врт.³¹

У народној поезији, ружа и босиљак „са свог високог етичког значења је удостојен да буде постеља најпопуларнијег српског свеца, Светог Николе”.³² Натко Нодило наводи да „босиљак, *osimium basilicum*-има велику знаменитост са двојаког симболизма: његов цвет збачи и смрт и љубав. У Индији слична биљка, *Osimum sanctum*, знамењује ово двоје- Што је босиљков цвијет ситан и бијел, тиме означаје Бога Творца, при сутону и уранку, а што је миомирисан, доликује љубави плоднога бога.”³³

У народној традицији постоје подаци о томе да човекова душа после смрти може прећи у дрво или биљку, те су тако из крви косовских јунака никли божурови. И у хришћанском наслеђу се појављује запис да је царица Јелена, мајка цара Константина (обоје канонизовани као светитељи),

²⁹ *Исјо*, 65–66.

³⁰ Николај Велимировић, *Српске славе; Верски обичаји*, Глас цркве, Ваљево, 1996.

³¹ Веселин Чајкановић, *Речник српских народних веровања о биљкама*, САНУ – СКЗ, Београд, 1985, 17.

³² Веселин Чајкановић и Павле Софрић Нишевланин, *Сунце, месец, лија, босиљак... у народним веровањима и предањима*, Српска књижевна задруга, Београд, 2011, 49.

³³ Natko Nodilo, *Religija Srba i Hrvata: na glavnoj osnovi pjesama, priča i govori narodnog*, Tisak dioničke tiskare, Zagreb, 1885, 92.

пронашла крст на коме је страдао Исус Христос, испод ове биљке, јер је „на месту где је пала Христова крв, изникао босиљак”.

Култ дрвета (биљке) заузима посебно место у српској митологији. „Зачетке успостављања култа дрвета налазимо у култусима паганских веровања и старе вере који образују словенску митологију. Паганска веровања су била чврсто укорееена код Словена у периоду када је долазило до покрштавања, односно христиијанизације, која је трајала вековима. „Паганска веровања су се дуже одржала у источним, него у западним словенским областима, где је деловање католичке цркве било веома јако, па зато народне песме и приче још увек садрже многе елементе старе словенске религије”. У непотпуности утемељења једне религије, словенска религија је дуго била подељена између паганства и Хришћанства, при чему је неретко долазило до мешања основа двеју вера. С тим у вези, Хришћанство је попримило поједине својствене обичаје паганских веровања као заостатака од којих Словени нису могли да се одвоје, као од своје исконске традиције према којима су објашњавали основна антрополошка питања која су се везивала за основе егзистенције, поимање живота, природе и природних појава. На основу тога можемо објаснити постојање одређених култова, обичаја и веровања у хришћанској религији”.³⁴

Студије случаја:

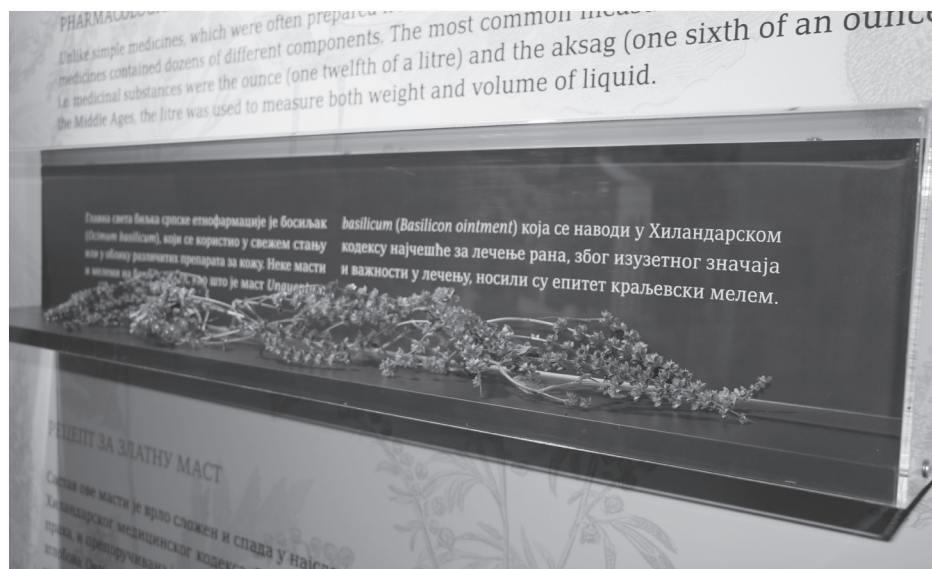
1. Босиљак на изложби „Хиландарски медицински кодекс и српска средњевековна медицина”³⁵

Босиљак је на овој изложби приказан на више начина, на илустрацијама Боре Милићевића у Каталогу и на текстовима на самој изложби, затим као хербарски материјал у облику слободно растресите биљке у хоризонталној витрини, на висећим „листићима” (мањи комади форека у облику листа биљака) са средњевековним рецептима, међу којима се издваја онај за царску маст, као жива биљка засађена у саксији која представља симболич-

³⁴ Јелена Ђ. Весковић, „Култ дрвета у српској народној традицији”, *Лийар*, год. 19, бр. 67, 2018.

³⁵ Изложба је трајала шест месеци, током прве половине 2023. године, у галерији Природњачког музеја на Калемегдану. Аутори, др Александра Савић, музејски саветник Природњачког музеја и др Снежана Јарић, из Института за биолошка истраживања „Синиша Станковић”, лауреати су награде „Михаило Валтровић” ауторском тиму за изузетне резултате током 2023. године.

ки „башту средњовековних болница” у саксији. У пратећој публикацији се истиче да је „главна света и чудотворна биљка српске етнофармације био и остао босиљак, који се користио у свежем стању или у облику различитих препарата за кожу”. Такође се у Хиландарском кодексу помињу и масти и мелеми на бази босиљка, истичући маст *Unguentum basiliscum*, која се користила за лечење рана и носила епитет „краљевски мелем”.

Слика 1. Хоризонтална вишрина са струком босиљка (фото А. Марковић)

2. Босиљак на изложби „Природа и језик”³⁶

Изложба „Природа и језик”, имала је за циљ да са што више различитих углова гледања, са аспеката и друштвених и природних наука, анализира различите конотације лексеме „језик” у односу на природу. На изложби је представљен значај босиљка у књижевности, религијским обредима, фолклористици и митологији, а наведени су и различити називи за босиљак. Поред хербарског материјала и фотографије на којој је представљен босиљак, узети су и одговарајући цитати о босиљку са становишта културне антропологије и лингвистичка појашњења. Босиљак се појављује и у Каталогу изложбе, на стр. 23. Првобитна намера аутора у

³⁶ Изложба „Природа и језик” аутора Драгана Вучићевић, вишег кустоса Природњачког музеја трајала је од 26. јула до 26. новембра 2024. године и била је уврштена међу кандидате за добијање награде „Михаило Валтровић” за 2023. годину.

договору са дизајнерима је била да се кита босиљка привеже у струку и да виси са таванице, ван домашаја публике, али се, због визуелног концепта током припреме изложбе, од те идеје одустало, па је кита босиљка (онај исти експонат постављен у хоризонталној витрини са изложбе „Хиландарски медицински кодекс”), био предвиђен за другу улогу, као дидактички материјал у едукацији и стручним вођењима за одабране групе. На изложби је представљено 166 експоната (биљака, животиња, минерала, фосила), међу којима се, „случајно и неизоставно, нашао и босиљак”.

3. Босиљак на изложби

„Биљка као зачин: у царству боја мириса и укуса”³⁷

На овој изложби, приказано је 39 различитих зачина, који су презентовани на различите начине: фотографије и текстови у каталогу, на легендама и форекусама, сушене биљке и одабрана семена и плодови на импровизованој „пијачној тезги”, специјално дизајнираној на изложби, затим херба, сушени листови и делови биљака у епруветама или расути у витрини, мирисна атарска уља у стакленим бочицама (намењена интерактивном раду са публиком) хербарске примерке, смештене у специфичне „кухињске даске” од епокси смоле, затим као увећани, уметнички вајани модели зачина (семе, лист, плод, цела биљка) од стиродура, реализовани уз помоћ дрвофикса и акрилних боја, које је израдио дипл. инж. Александар Стојановић, иначе конзерватор ентомолог у Природњачком музеју, као и на друге начине.

Сам босиљак је приказан на следеће начине:

Фотографије на легендама и на самој изложби, као и илустрације и текстови у Каталогу (аутори Каталога – пратеће публикације на изложби су др Урош Бузуровић и др Александра Маран Стевановић), на страницама 109–111 и 162–163.

Илустрације и текст на специјално дизајнираним тродимензионалним „коцкама”, постављеним у простору саме Галерије, које посетиоци могу да окрећу око вертикално постављене осе, тако да се на четири странице коцке може налазити илустрација, фотографија биљке или текст са занимљивим подацима из гастрономије, митологије или ботаничким информацијама. Аутор илустрација је Бора Милићевић.

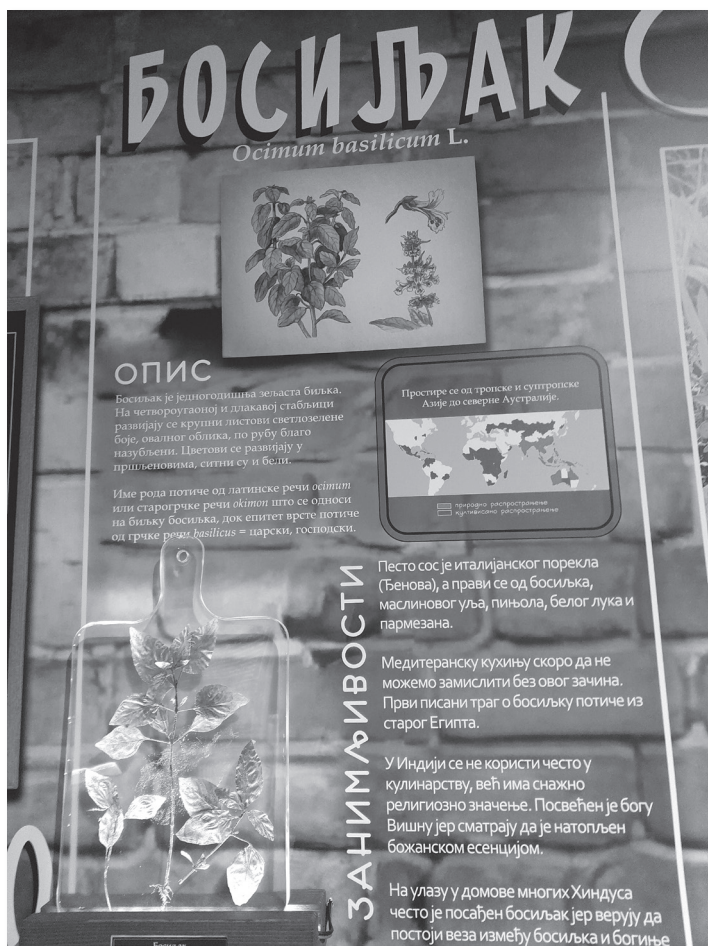
Живи примерци биљке у саксији, у витринама, које су уједно и део интерактивне радионице типа едукативног квиза у оквиру изложбе. Посе-

³⁷ Изложба аутора др Уроша Бузуровића, вишег кустоса, трајала од децембра 2023. до августа 2024.

тиоци-учесници радионице, могли да пруже руку у отвор, да протрљају лишће загонетне биљке и да по мирису који је остао на прстима погађају о којој се биљци ради. На самој витрини су постављени таблети, са софтверским програмом који је нудио одговоре, а задатак посетиоца је био да, притиском на одређени тастер, да одговор. Тачност одговора индицирало би црвено или зелено осветљено поље са одговором.

Хербарски материјал постављен у специјалним провидни тзв. „кухињским дашчицама” од епокси смоле. Куриозитет је да је све „дашчице” изливао сам аутор изложбе, др Урош Бузуровић.

Сушени струк слатког босиљка на импровизованој „пијачној тезги”, која је у оквиру дизајниране сценографије изложбе.

Слика 2. Босиљак као хербарски материјал, смештен унутар изливених дашчица (фото Д. Вучићевић)

Слика 3. Имїровизована їијачна шезїа на изложби „Биљка као зачин”
(фото С. Ступарушић, презуето из: дневни лист *Полиїиика*, 18. 12. 2023)

Закључак

Предмет овог рада је босиљак, са посебним освртом на врсту *O. basilicum* L., тзв. „слатки босиљак”, при чему се разматрала оправданост присуства босиљка, чак на три узастопне изложбе, различитих аутора и различите тематике, односно анализирању значаја босиљка у ботаници, фитофармацији, народној медицини, антропологији, књижевности, гастрономији. Рад је богат примерима који би могли објаснити његове утилитарне функције и улогу босиљка у медицини, али и у књижевности и митологији, кроз целокупну светску културну баштину, укључујући и очување националног идентитета, а нарочито као својеврсног апотропајона. Овај преглед обухвата опис поменуте биљке, њених фитохемијских састојака и различитих фармаколошких активности, при чему описује употребу босиљка у лечењу различитих болести, укључујући и упозорења о контраиндикацијама или нежељеним ефектима и алергијама, које се могу појавити у индивидуалним случајевима. Садржи подсећање на улогу босиљка у народној традицији, примере када је коришћен као лек, научно оправдан, а када као традиционални апотропајон, за заштиту од болести и нечистих сила. Када се све наведено узме у обзир, закључак је да је босиљак, иако можда без претходног промишљања или намере, премда није у првом фокусу пажње како посетилаца, тако ни и аутора, ипак је, по својој изузетној релевантности по свим описаним критеријумима, оправдано нашао своје место на све три изложбе. Поставља се реторичко питање, да ли се на изложбама овом „случајном госту” могла посветити и већа пажња, коју свакако заврежује. Због

ограничености обима рада, још обимнији и детаљнији примери и докази који говоре у прилог поменутом, морали су бити изостављени.

Dragana Vučićević

BASIL: A CERTAIN APOTROPION, AN INEVITABLE EPISODE “ACTOR” OR JUST AN INCIDENTAL “GUEST” AT THREE CONSECUTIVE EXHIBITIONS

Summary: The paper is based on the analysis of the aforementioned botanical species (*Osimum basilicum*, L.) from several aspects of different sciences, with a brief review of three consecutive exhibitions in the gallery of the Natural History Museum on Kalemegdan, where the aforementioned species was presented at the exhibitions: “The Chilandar Medical Codex and the History of Serbian Medieval Medicine”, “Nature and Language” and “Plant as a Spice: in the Empire of Colors, Smells and Tastes”. The paper used the case study method and on this occasion this species was described from the aspects of botany, phytochemistry, pharmacy, and also from the standpoint of socio-linguistic, historical and cultural-anthropological approaches, in order to highlight the importance of presenting basil not only through the prism of museum, exhibition presentation, but also the entire spectrum of different, sometimes very original, interpretations of the exhibited basil within the theme of the exhibition itself, which implies its application in the field of museum education, and connecting it with the curriculum of several subjects (for pupils and students) or general culture (for adult visitors).

Keywords: basil, museum exhibition, medicine, phytopharmacy, linguistics, mythology, religion, literature

БИБЛИОТЕКАРСТВО

UDC 026.54:004.9(497.11)
Претходно саопштење
doi: 10.46793/Arheon7.315R

Љиљана Раковић¹

Библиотека Пореске управе (Земун)
Министарство финансија
Србија

БУДУЋНОСТ СПЕЦИЈАЛНИХ БИБЛИОТЕКА ДРЖАВНИХ ОРГАНА РЕПУБЛИКЕ СРБИЈЕ

Сажетак: У раду су предложене и анализиране могућности трајног чувања стручних монографских и серијских публикација, чланака и докумената које поседују специјалне библиотеке државне управе Републике Србије. Реч је о библиотечком фонду који је и национално благо, међутим више није користан за рад државних службеника, али је јесте и биће за рад истраживача и научника. У светлу нових дигиталних и информационих технологија значајно би било да та врста стручне литературе добије свој трајни смештај у оквиру Стратегије развоја информационог друштва и информационе безбедности у Републици Србији за период од 2021. до 2026. године. Претходна Стратегија већ је истакла важност дигитализације културног наслеђа и важност отвореног приступа том садржају.

Кључне речи: специјалне библиотеке, државна управа, стручне монографске публикације, национално благо, дигитализација културног наслеђа

Специјалне библиотеке државних органа Републике Србије су библиотеке затвореног типа, а главни циљ њиховог оснивања је едукација државних службеника ради извршавања конкретних радних задатака. Међутим, збирке специјалних библиотека државних органа поседују вредне стручне монографске публикације: уџбенике, приручнике, зборнике рецензираних научних радова, енциклопедије, речнике, лексиконе. Такође, ту су и стручне серијске публикације неопходне за посао запослених у државној администрацији. Наведена литература је у слободном приступу за државне службенике, који имају статус примарних чланова библиотеке, док научни

¹ ljiljarakovic67@gmail.com; Ljiljana Raković, Tax Administration Library (Zemun), Ministry of Finance, Serbia

радници и грађани као корисници могу да имају статус привремених чланова. Примарни чланови имају могућност да књиге и часописе задуже и износе из библиотеке, а то привременима није дозвољено. Поједине домаће специјалне библиотеке поседују ретка дела стручне литературе, која се не могу лако пронаћи јер су штампана у веома малом тиражу, или је реч о монографијама које нема ниједна друга библиотека у Републици Србији.

Осим што су својеврсне збирке монографских и серијских публикација, чланак и докумената, специјалне библиотеке државне управе представљају и национално благо. У светлу нових дигиталних и информационих технологија значајно би било да и оне добију нову димензију рада у оквиру Стратегије развоја информационог друштва и информационе безбедности у Републици Србији за период од 2021. до 2026. године.² Претходна Стратегија већ је истакла важност дигитализације културног наслеђа и важност отвореног приступа том садржају:

Стварањем предуслова за развој програма дигитализације културног историјског наслеђа стварају се услови за развој дигиталних библиотека, електронског архива и портала о културном наслеђу Републике Србије. Главни приоритет је да се информације о објектима од историјског, научног, уметничког, технолошког, социјалног и других садржаја дигитализују и учине доступним јавности путем Интернета.³

Према подацима Народне библиотеке Србије⁴, у Централни регистар библиотека Србије уписано је 268 специјалних библиотека и библиотека научноистраживачких института и установа. Од тог броја, 86 библиотека су научне, док су 182 специјалне. Оснивачи специјалних библиотека су државни органи, установе, музеји, архиви, удружења грађана, медијске организације...

Оснивач Асоцијације специјалних библиотека (*Special Libraries Association – SLA*) и њен први председник Џон Котон Дејна (1856–1929) дао је једну од најстаријих и најцитиранијих дефиниција специјалне библиотеке: „Специјална колекција књига, извештаја и другог штампаног материјала је тако разноврсна по свом карактеру и по њеном коришћењу да нема такве дефиниције која ће на задовољавајући начин све те врсте обухватити”.⁵

² Стратегија развоја информационог друштва и информационе безбедности у Републици Србији за период од 2021. до 2026. године, *Службени гласник РС*, бр. 86, 2021.

³ Стратегија развоја информационог друштва у Републици Србији до 2020. године, *Службени гласник РС*, бр. 51, 2010.

⁴ Август 2024. године.

⁵ John Cotton Dana, “The president’s opening remarks”, *Special libraries*, vol. 1, no. 1, 1910, 4–5.

Рад специјалних библиотека је веома специфичан – не може се мерити и ценити бројем чланова или прочитаним књигама. Намењене су уском кругу корисника, али су оне тим корисницима неопходне. Због непостојања „општеприхваћене типологије и јединствених стандарда, не постоје ни параметри на основу којих би се могла вршити егзактна процена обима и квалитета рада специјалних библиотека. То знатно отежава њихово поређење, као и само дефинисање појма специјална библиотека”.⁶

У данашње време велики је изазов прецизно, једноставно и кратко дефинисати специјалне библиотеке. Најшире одређење је да су то библиотечки, информациони и документациони центри. Будућност специјалних библиотека везана је за дигитализацију и све напредније технологије. Морају да прате најактуелније информације и догађаје из области коју покривају. Тешко их је замислити без скувих монографских публикација, интернета (Google-a), логовања, PDF-ова, преузимање (download), претплата на разне и скупе базе података и стручне часописе. Такође, неопходна им је сарадања са библиотекама из земље и иностранства.

Домаће специјалне библиотеке прате светске трендове у погледу организовања и кадровских решења. Главни фонд је најновија стручна литература. Предност имају периодичне публикације и неконвенционални носиоци информација, а стручна грађа мора редовно да се отписује јер брзо застарева.⁷

Управо је то је разлог да се библиотечко-информациона грађа специјалних библиотека похрани у електронским базама података. Дигиталним садржајима може да се приступи брже и готово у сваком тренутку, а њихова употреба је економичнија: није потребан физички простор за смештај грађе. Такође, савремене информационо-комуникационе технологије омогућавају прелазак штампаних публикација у дигитални облик чиме се чувају од заборава, а самим тим и архивирање неактуелне грађе која ће на тај начин бити сачувана, иако теже доступна. Без обзира на то што део грађе специјалних библиотека државне управе постаје временом неактуелан, неопходно га је сачувати макар у дигиталном формату јер у мањој или већој мери представља историјско-културно наслеђе и извор је информација за научне радове.

⁶ Оливера Настић и Гордана Рудић, „Музејске специјалне библиотеке у Србији”. *Базилина*, бр. 57, 2022, 239–251.

⁷ Мирјана Димитријевић Станковић и Снежана Марић, „Специјалне библиотеке: са посебним освртом на специјалне библиотеке у Златиборском округу”, *Корак библиотеке*, бр. 5, 2020, 71.

Потребно је да библиотеке државних органа имају и јединствен, централни каталог доступан преко интернета. Иако су већина библиотека у Србији чланице COBISS.SR,⁸ занемарљив број специјалних библиотека државне управе Републике Србије је у том систему који преко интернета омогућује увид у фонд библиотека чланица. У овом контексту потребно је напоменути да се у просторије појединих државних органа не може ући без одобрења (дозволе), па тако ни у библиотеку. То је још један разлог да се убрза процес дигитализације не само специјалних библиотека већ и других како би се проширила њихова отвореност и приступачност. До скоро се мисији библиотеке „приступало на традиционалан начин, а данас се за њено испуњавање очекују: сарадња, интерактивност, интердисциплинарност, мултифункционалност, мултимедијалност, динамичност, брзина, доступност, претраживост, те скуп ових особина и активности наводи савремене теоретичаре да такву библиотеку назову виртуелном или постмодерном”.⁹

Фонд у библиотекама државне управе (све спадају у категорију специјалних) купљен је средствима из буџета Републике Србије, а обезбеђују их грађани плаћањем обавеза према држави у оквиру јавних прихода (порези, таксе, царине). Библиотечка грађа није у потпуности претражива преко интернета и физички је доступна уском кругу корисника. Контрадикторно је да су те библиотеке затворене за широку јавност, односно грађане, који су фактички финансирали њихову набавку.

Једна од идеја је да се збирке, иако преобимне, дигитализују односно пребаце у електронску форму, а потом чувају на серверима дата центра Владе Србије. На тај начин би се заштитиле, али и учиниле транспарентним. Дата центар би омогућио широку доступност, али и безбедан приступ. Иако је реч о великом и веома захтевном послу, ипак је то можда једино решење да изузетно богати и вредни фондови специјалних библиотека државне управе не остану бескорисна грађа која ће пасти у заборав, а можда и немилост каснијих генерација. Зато су у читавом свету пред специјалним библиотекама све већи изазови које оне брзо прихватају и превазилазе, јер нове дигиталне технологије промовишу и захтевају транспарентност.

Решење би могло бити и формирање јединствене платформе специјалних библиотека које ће имати део за депоновање стручних монографских

⁸ Платформа повезивања библиотека у национални библиотечко-информациони систем са узајамном каталогизацијом и узајамном библиографско-каталошком базом података и локалним базама података библиотека чланица.

⁹ Александра Вранеш, „Дигитална хуманистика и савремене библиотеке”, *Инфошјека*, бр. 1, 2015, 5.

публикација које су неактуелне, али вредне за научнике и истраживаче. Могу се похранити у дигиталном облику и чувати у електронским базама након скенирања и архивирања. Дигиталне базе података омогућавале би њихову доступност у будућности. Дигитализоване верзије могле би бити смештене у јединствен репозиторијум специјалних библиотека државне управе.

Одређене монографије, иако више нису актуелне, потенцијално имају историјску вредност и могу да се депонују у специјалном архиву или музеју књиге који би имао искључиво ту намену.

Специјалне библиотеке државне управе свој рад у будућности базираће на електронским базама података. Мораће да редефинишу и свој однос према ширем кругу корисника како би библиотечка грађа, у ма којој форми да се налази, била приступачна свима или бар већини заинтересованих читалаца, нарочито инострана литература која, иако скупа и тешко доступна брзо губи актуелност, а можда и вредност за научне раднике и грађане.

Експоненцијални развој информационих и комуникационих технологија (интернет, софтвери, рачунари, телефони, мултимедијални садржаји итд.) драстично повећава могућности у функционисању свих сегмената савременог друштва па тако и специјалних библиотека, чија је будућност, највећим делом, у организовању електронских база података у којима ће место заузимати стручне електронске књиге и часописи.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

- Стратегија развоја информационог друштва и информационе безбедности у Републици Србији за период од 2021. до 2026. године, *Службени гласник РС*, бр. 86/2021.
- Стратегија развоја информационог друштва у Републици Србији до 2020. године. *Службени гласник РС*, бр. 51/2010.
- Вранеш, Александра. „Дигитална хуманистика и савремене библиотеке“, *Инфошкола*, год. 15, бр. 1, 2014, 4–15.
- Dana, John Cotton. “The president’s opening remarks”, *Special libraries*, vol. 1, no. 1, 1910, 4–5.
- Настић, Оливера, и Гордана Рудић. „Музејске специјалне библиотеке у Србији“, *Башићина*, бр. 57, 2022, 239–251.
- Димитријевић Станковић, Мирјана, и Снежана Марић. „Специјалне библиотеке: са посебним освртом на специјалне библиотеке у Златиборском округу“, *Корак библиотеке*, бр. 5, 2020, 71–85.

Ljiljana Raković

THE FUTURE OF SPECIAL LIBRARIES IN GOVERNMENT AUTHORITIES OF THE REPUBLIC OF SERBIA

Abstract: The paper proposes and analyzes the possibilities for the permanent preservation of professional monographs, serial publications, articles, and documents held by special libraries in the public administration of the Republic of Serbia. This is a library collection that is considered a national treasure, but is no longer useful for the daily work of government officials. However, it remains relevant and will continue to be for researchers and scholars. In light of new digital and information technologies, it would be crucial for this type of professional literature to receive its permanent storage as part of the Information Society Development Strategy and Information Security in the Republic of Serbia for the period 2021–2026. The previous Strategy already highlighted the importance of digitizing cultural heritage and ensuring open access to this content.

Keywords: special libraries, public administration, professional monographs, national treasure, digitization of cultural heritage

КОНЗЕРВАЦИЈА И РЕСТАУРАЦИЈА

UDC 930.251:912]069.44
Стручни рад
doi: 10.46793/Arheon7.323N

Мр Вишња Николић¹
Архив Војводине (Нови Сад)
Србија

КОНЗЕРВАТОРСКО-РЕСТАУРАТОРСКИ РАДОВИ НА КАРТАМА И ПЛАНОВИМА АРХИВА ВОЈВОДИНЕ

Апстракт: Збирка карата и планова Архива Војводине броји 1134 архивске јединице различитих формата, настале у распону од 1718. до 1956. године.² Последице неадекватног чувања архивске грађе манифестоване су механичким оштећењима готово на сваком предмету из Збирке (насталим првенствено услед вишеструког савијања), деформацијама, прљавштином, као и развојем микроорганизама на групи предмета на којима је било потребно извести и третман дезинфекције у циљу заустављања постојећих штетних процеса, а ради очувања грађе и здравља корисника, тј. свих оних који њоме рукују. На основу листе приоритета, до сада су изведене интервенције на укупно 45 предмета из Збирке, који датирају из 18. и 19. века. У раду је описано затечено стање оштећених предмета и процес извођења конзерваторско-рестаураторских радова. Својства материјала и степен и врсте оштећења утицали су на избор метода којима су она санирана, и којима су постигнута жељена естетска побољшања.

Кључне речи: карте, планови, збирка, оштећења, конзерваторско-рестаураторски радови

Увод

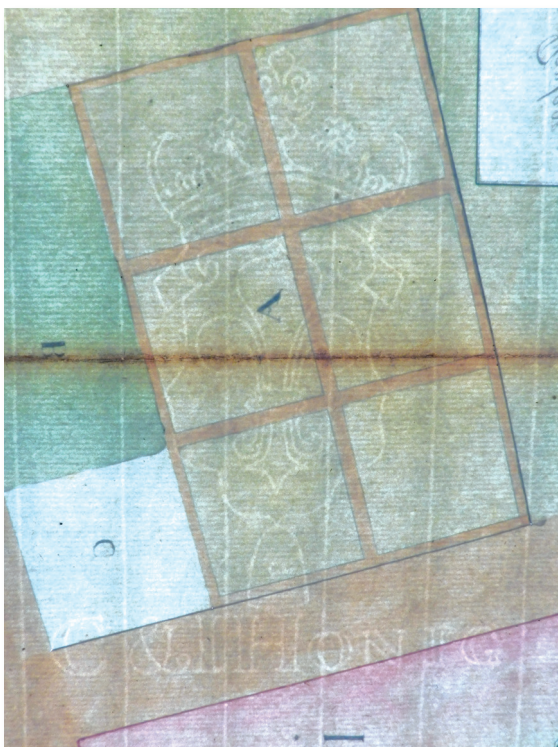
Архиви као институције заштите чувају карте и планове као драгоцену архивску грађу која преноси знања у истој мери као што то чине и историјски списи, с том разликом што податке приказују првенствено графички. Овај картографски материјал међусобно се разликује не само по формату, већ и по техникама изведбе и подлогама на којима је сачињен, па се

¹ visnja.n@arhivvojvodine.org.rs; Višnja Nikolić, Archives of Vojvodina (Novi Sad), Serbia

² Архив Војводине, ф. 373 Збирка карата и планова 1718–1956, белешка о фонду

најчешће сусрећемо са цртежима који су изведени тушем, са или без колорације техником акварела, али и са онима који су реализовани неком од графичких техника – углавном бакрореза, дрвореза и литографије.

Архивска грађа Збирке карата и планова Архива Војводине сачињена је на различитим носиоцима – папиру, картону и платну – и садржи планове градова, црквених и секуларних објеката, инфраструктуре, као и административне, географске и демографске карте некадашњих територијалних јединица и ширег окружења. Графички прикази тј. цртежи садрже и пратећи текст исписан мастилима различите боје и састава. На појединим предметима из Збирке налазе се папирни и воштани печати, као и забелешке исписане оловкама у боји.

Сл. 1.

Карте и планови који датирају из 18. века израђени су на ручно произведеној хартији од квалитетних сировина. Прегледом водених знакова утврђено је да је велики број мапа изведен на хартијама чувених холандских произвођача. Најучесталији међу њима је водени знак који упућује на холандског произвођача Хониг (Honig), који карактерише приказ крунисаног штита са салцбуршким љиљаном и иницијалима произвођача С & I HONIG (Слика 1). Производња ове ручно рађене хартије одвијала се у чувеном млину *Позлаћена кошница* (*De vergulde Bijkorf*), као и у другим фабрикама у Зандејку (*Zaandijk*). Контрамарка³ IV упућује на Жана Виледарија (*Jean Villedary*), француског

произвођача папира, чија фабрика је имала огранак у Холандији (*Gelderland, Hattem*).⁴

³ Споредни знак са иницијалима на другој половини арка

⁴ *A unique collection of old watermarks from the Smoorenburg Collection: 165 watermarks on*

Боја се користила као техничко средство у изради карте, заједно са папиром, оловком, пером, четком и тинтом, и то по тачно утврђеним правилима тј. обрасцима.⁵ Бојење карата за циљ је имало побољшање естетских својстава и читљивости, тј. наглашавање картографских елемената, па је постало нормативна пракса у стварању рукописних мапа великог формата. Што се штампаног материјала тиче, графичка слика, која подразумева и мапе, значајно се разликује од штампане речи. Она је са перцептивне стране много комплекснија, а због своје концептуалне сложености аутор не само да је морао пажљиво да постави симболе како би мапа била тачна, већ је морао да посвети пажњу и њеном целокупном графичком дизајну.⁶

Оштећења карата и планова из Збирке

Идентификација врсте и степена оштећења и разумевање узрока њиховог настанка, као и самих карактеристика материјала од којих је архивска

Сл. 2.

грађа сачињена, чине кључне елементе у одређивању избора конзерваторско-рестаураторских метода. Како се предмети из ове архивске збирке међусобно разликују по формату, избор начина чувања је од велике важности за њено очување и дуготрајност.

Механичка оштећења, констатована увидом у затечено стање предмета, најчешћи су тип оштећења, и првенствено су последица пређашње неадекватне похране – посебно у случајевима када су карте због великог формата вишеструко пресавијане (Слика 2).

Слабљење механичке јачине хартије на местима пресавијања довело је до појаве процепа, а неретко и до губитка мањих фрагмената. Гужвање

143 blank paper sheets, PDF catalog and watermark images Electronic reproduction, Rockingstone 2017, pp 6–7,

<https://libmma.contentdm.oclc.org/digital/collection/p16028coll4/id/35727/> (25. 05. 2024.)

⁵ N. VERDIER – J. M. BESSE, Color and cartography, *History of Cartography. Volume four Cartography in the European Enlightenment*, eds. EDNEY M. H. – SPONBERG PEDLEY M, Chicago 2020, pp. 294–302, p. 8 halshs-03053545

⁶ D. WOODWARD (ed.), *Five centuries of map printing*, Chicago and London 1975, p. 2.

Сл. 3.

Сл. 4.

папирног носиоца, као и појава мрља и подеротина, узроковани су немаром и ранијим нестручним руковањем, а неадекватани покушаји санације механичких оштећења употребом лепљивих трака, најчешће селотејпа, за последицу имају жуте мрље на местима апликације (Слике 3, 4). Ова оштећења задају велике муке конзерваторима, а оксидација лепка и његово продирање у структуру папира као последицу има трајно нарушену естетику предмета.

Дисколорација папирног носиоца приметна је на полеђини готово свих карата и планова на којима је цртеж тониран вердигрисом,⁷ пигментом зелене боје, који је веома реактиван и нестабилан. Карте на картону, поред раслојавања и уобичајених меха-

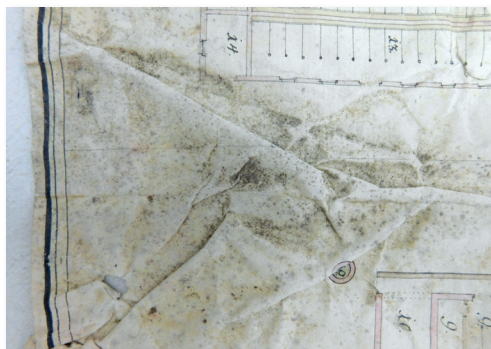
ничких оштећења манифестованих подеротинама и недостајућим деловима, карактерисала је и киселост носиоца праћена дисколорацијом.

Како услови чувања ове архивске грађе у прошлости нису увек били оптимални, с обзиром на то да је и Архив више пута мењао своју локацију, јасно је да су оштећења на појединим предметима последица деловања влаге на коју је папир као органски материјал посебно осетљив. Влага је довела не само до деформација хартије, већ и до микробиолошких оштећења – развоја бактерија и плесни. На групи предмета из Збирке микроорганизама су својом активношћу изазвали бројне промене на материјалу – структурне, хемијске и естетске. Плесни су узрок појаве различито обојених мрља чији облик, величина и нијанса варирају у зависности од саме врсте која их је проузроковала, од њеног развоја, квалитета хартије, амбијентал-

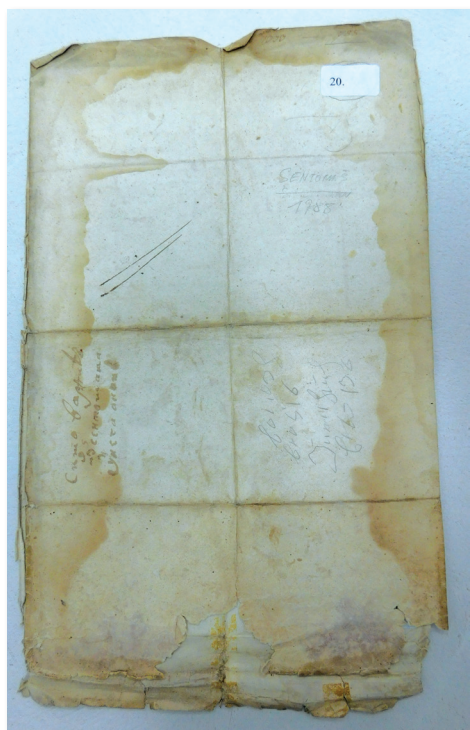
⁷ Данас је вердигрис је опште име за ацетате бакра различитог састава, чија боја варира од зелене преко плавозелене до плаве. В. РАДОСАВЉЕВИЋ, *Техника старог писма и минијатуре*, Београд 2007, 184.

Сл. 5.

Сл. 6.

Сл. 7.

них услова, коегзистенције са другим врстама итд.⁸ Деградација целулозе за последицу има смањену механичку отпорност папира, а губитак информација на цртежима, умањена читљивост текста, одвајање, па и губитак фрагмената на неким предметима су најчешће манифестације ових оштећења (Слике 5, 6, 7).

Конзерваторска испитивања

Пре конзерваторско-рестаураторских радова изведена су конзерваторска испитивања која су обухватила израду фотографске документације (снимање затеченог стања лица, полеђине и детаља дигиталним фотоапаратом), визуелну инспекцију предмета под бочним и контра светлом, преглед UV лампом и увећавајућим лупама,

pH тест папирног носиоца и спот тестове растворљивости мастила, оловака и штампарске боје на воду и етил алкохол (етанол). Растворљивост свих мастила и боја било је неопходно испитати како би се утврдила могућност

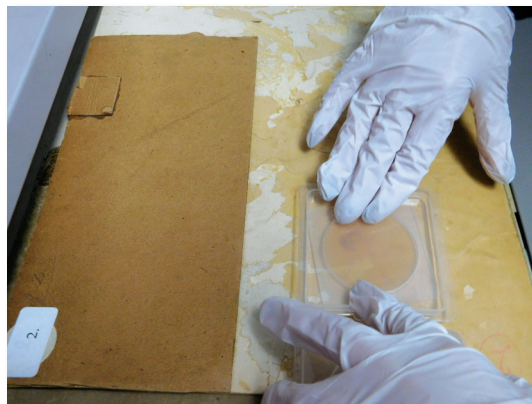
⁸ A. ĐARDULO, *Konzervacija i zaštita knjiga. Materijali, tehnike i infrastruktura*, Beograd 2005, 118.

извођења мокрих поступака. Резултат спот теста показао је да је црвена боја најнестабилнија у контакту са водом и дезинфицијенсом.

Како би се утврдило присуство микроорганизама на предметима из Збирке са евидентним променама које су указивале на контаминацију, стручну помоћ Архиву Војводине пружили су научници са Катедре за био-

Сл. 8.

Сл. 9.

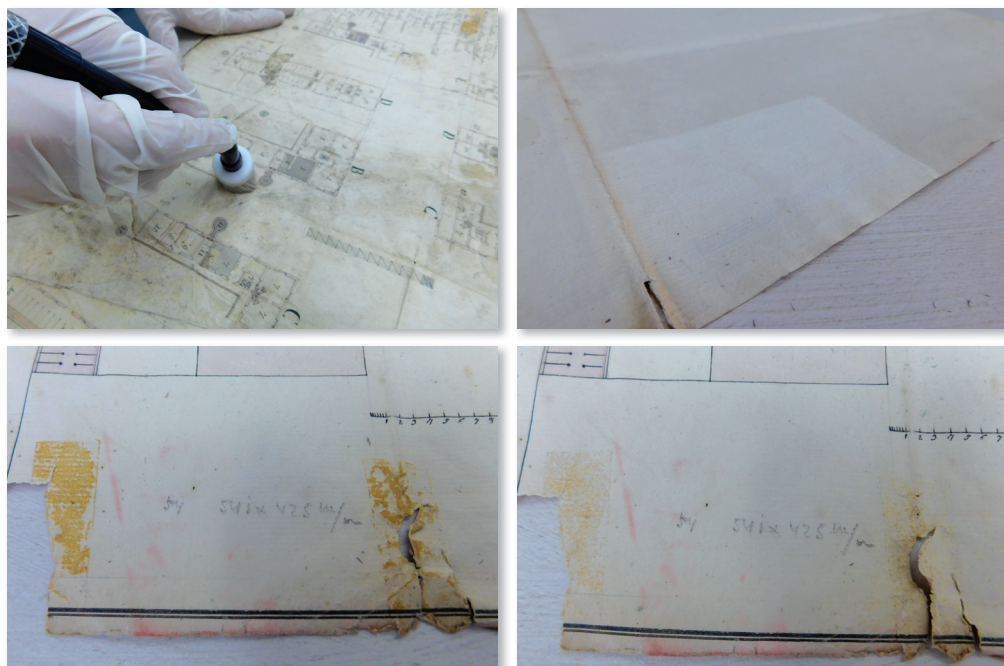
технологију и фармацеутско инжењерство Технолошког факултета у Новом Саду. Микробиолошко испитивање је спроведено методом бриса и помоћу контактних плоча са разливеном хранљивом подлогом за одређивање укупног броја микроорганизама Plate Count Agar (PCA) (HiMedia, Mumbai, Indija) (Слике 8, 9). За изолацију микроорганизама са оштећених предмета из Збирке коришћене су две хранљиве подлоге: PCA (Plate Count Agar; HiMedia, Mumbai, Indija) за култивисање бактерија и PDA (Potato Dextrose Agar; HiMedia, Mumbai, Indija) за култивисање плесни и квасаца. За сејање хранљиве подлоге су инкубирале: PCA на 30 °C током 72h, а PDA на 25 °C, током 120h. За изоловање чистих култура коришћене су исте хранљиве подлоге. Одабрани изолати су идентифи-

ковани до нивоа рода према: Ранковићу (2011),⁹ на основу макроморфолошких и микроморфолошких одлика колонија. Резултати микробиолошких испитивања су указали на доминантну заступљеност плесни рода *Aspergillus* на узетим узорцима, које су због своје целулолитичке активности веома штетне по архивску грађу на папиру, а такође имају и патогену потенцију, те као такве представљају здравствени ризик за сва лица која контаминираним грађом рукују.

⁹ B. RANKOVIĆ, *Sistematika gljiva*, Kragujevac 2011.

Ток радова

Суво чишћење микробиолошки оштећених карата и планова изведено је најпре помоћу музејског усисивача са *HEPA* филтером (MUNTZ 555-MU-E *HEPA*), како би се са површине папира уклониле честице прашине и трагови плесни. Потом је уследило, као и на осталим издвојеним предметима из Збирке, уклањање површинских нечистоћа употребом меке четке, гумица, сунђера различите мекоће и састава (*Akapad*, *Wallmaster*, *Magic Rub*), и скалпелом – када су у питању биле тврдокорне нечистоће. Старе селотејп траке уклоњене су механичким путем, помоћу хируршког скалпела, и употребом етилацетата, с тим да су овим поступком мрље на местима апликације селотејпа могле бити само ублажене, не и у потпуности уклоњене (Слике 10, 11, 12, 13).

Сл. 10–13

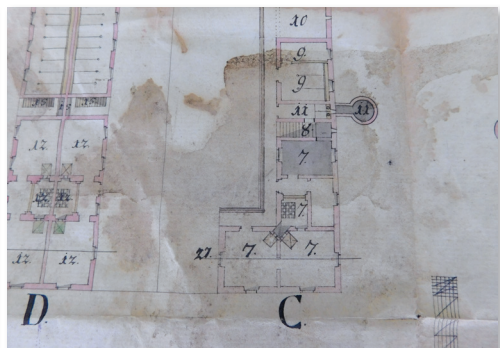
Третман дезинфекције на групи предмета са микробиолошким оштећењима изведен је етанолом 70%,¹⁰ локално, помоћу туфера, и изла-

¹⁰ S. O. SEQUEIRA, *Fungal biodeterioration of paper. Development of safer and accessible conservation treatments*. (FCT: DCR – Teses de Doutorado, 2016), 103.

<http://hdl.handle.net/10362/18496>

гањем пари етанола, у случајевима када је постојала могућност разливања тинте. Препрека апликацији етанола напрскавањем и урањањем у раствор била су не само нестабилна мастила и боје којима је изведен или тониран цртеж, већ и забелешке на полеђини карата исписане растворљивим оловкама у боји.

Мрље на папирном носиоцу су третиране локално, употребом органских растварача – само на деловима где нема цртежа и записа мастилом – а остале нечистоће, водене мрље и део киселине из папира извучене су контролисаним прањем (влажним третманом) са документа на упијач, употребом дестиловане воде, као и мешавине воде и етанола у размери 1:1. Овим поступком је папирни носилац постао релаксиран тј. довољно влажан да се могло извести исправљање деформација под притиском пресе (Слике 14, 15, 16). На појединим картама, веће деформације хартије у виду

Сл. 14–16

набирања, настале као последица стреса који су влакна претрпела услед наизменичног дубрења и скупљања узрокованог великим колебањем влаге, морале су бити исправљане најпре локално, па тек онда под притиском пресе, како би се могао спровести поступак

уклањања нечистоћа. С обзиром на то да су се на полеђини предмета налазили печати архива и старе сигнатуре исписане растворљивим оловкама у боји, као заштита од разливања током извођења мокрих поступака коришћен је циклододекан у спреју. Исправљање набора на предметима који нису захтевали прање, као и онима на којима оно није било изводљиво због осетљивости тинте, спроведено је поступком посредног влажења и

пресовањем у меко-тврдом сендвичу између холитекса, вуненог филца, лепенки и дрвених дасака, у књиговезачкој преси (Слике 17, 18, 19).

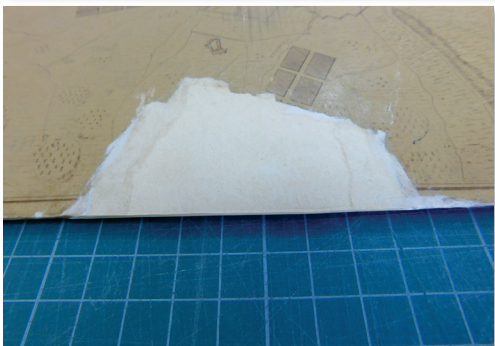

Сл. 17-19

Санације процепа и подеротина изведене су јапанским папиром, употребом скробног лепка и метилцелулозе. Такође, на свим оштећеним предметима, апликацијом трака тањег јапанског папира изведено је и парцијално ојачавање хартије на местима пресавијања, на којима је осла-

бљен папирни носилац. Недостајући делови надомештени су јапанским хартијама у боји и грамажи која је најсличнија оригиналу. Будући да су поједини цртежи израђени на дељим хартијама и картонима, за израду инсерата користила се комбинација више различитих врста хартија, лепљених у неколико слојева. Изузетак је била карта бр. 2 (*Опис њавне и њраничарске њврђаве Београд*, без године) на картону – на којој су констатована већа механичка оштећења у виду раслојавања, преламања и недостајућих делова – затечена са неадекватном закрпом од чврстог картона на полеђини, којом је синтетичким лепком фиксиран већи фрагмент у горњој зони листа. На полеђини ове карте налазили су се слојеви старог лепка са остацима картона које је требало уклонити како би се извело каширање на нову подлогу – хартију веће грамаже. На овај начин спојени су фрагменти карте и фиксирани све постојеће подеротине, а због киселости носиоца поступку каширања претходила је неутрализација апликацијом калцијум-хидроксида са полеђине. Након што су надомештени недостајући делови, урађен је ретуш акварелом у оловци, како би се ублажиле тонске разлике између инсерата и оригинала (Слике 20, 21, 22, 23, 24, 25, 26, 27).

Закључак

Степен и врсте оштећења, као и својства материјала утицали су на избор конзерваторско-рестаураторских метода којима су оштећења санирана и на тај начин постигнута жељена естетска побољшања, а у циљу очувања и дуговечности Збирке. По завршетку конзерваторско-рестаураторских радова сваки предмет засебно је упакован у тањи омот од бескиселинског папира, а групе предмета похрањене у мапе од картона архивског квалитета – ради чувања у свом пуном формату.

Како би се на третираној архивској грађи избегао настанак нових оштећења, од посебне важности је пажљиво руковање и адекватно чување у оптималним условима.

Легенде

- Сл. 1. Водени знак холандској џроизвођача џајира Хониј (Honig)
- Сл. 2. Неадекватан начин чувања карџа и џланова – вишеструко џреса-вијање
- Сл. 3, 4. Последице неадекватне санације механичких оштјећења у џотредом селоџеј џрака – оштјећења харџије у виду мрља (деџаљи)
- Сл. 5, 6, 7. Манифестације микробиолошких оштјећења на џредмеџима из Збирке (џланови др. 7, 11, 20)
- Сл. 8, 9. Микробиолошко исџиџивање метоџом дриса и џомоћу конџакџних џлоча
- Сл. 10, 11, 12, 13. Уклањање џовршинских нечисџоћа и остџаџака лейко од сџарих селоџеј џрака механичким џуџем (суво чишћење)
- Сл. 14, 15, 16. Уклањање нечисџоћа конџролисаним џрањем – изџед џре и након извођења мокрих џосџуџака, карџа др. 7 (деџаљи)
- Сл. 17, 18, 19. Исџрављање деформација на џајирном носиоцу, џлан др. 42
- Сл. 20, 21, 22, 23, 24, 25, 26, 27. Конзерваторско-рестаураторске инџервенције – џлан на карџону (др. 2)

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

- Архив Војводине, ф. 373 Збирка карата и планова 1718–1956, белешка о фонду
 Antonio Đardulo, *Konzervacija i zaštita knjiga. Materijali, tehnike i infrastruktura*, Beograd 2005, p. 118.
 A unique collection of old watermarks from the Smoorenburg Collection: 165 watermarks on 143 blank paper sheets. PDF catalog and watermark images Electronic reproduction, Rockingstone 2017, p. 6–7,
<https://libmma.contentdm.oclc.org/digital/collection/p16028coll4/id/35727/> (25. 05. 2024.)
 Branislav Ranković, *Sistematika gljiva*, Univerzitet u Kragujevcu, Prirodno-matematički fakultet Kragujevac 2011.
 Бера Радосављевић, *Техника сѣпарог ѿисма и минијаѿуре*, Народна библиотека Србије, Београд 2007, p. 184.
 David Woodward (ed.), *Five centuries of map printing*, The University of Chicago Press, Chicago and London 1975, p. 2.
 Nicolas Verdier, Jean-Marc Besse. Color and cartography. Eds. Edney M. H., Sponberg Pedley M. *History of Cartography. Volume four Cartography in the European Enlightenment*, Chicago University Press 2020, pp. 294–302, p. 8, halshs-03053545
 Silvia Oliveira Sequeira, *Fungal biodeterioration of paper. Development of safer and accessible conservation treatments*. (FCT: DCR – Teses de Doutoramento, 2016), p. 103.<http://hdl.handle.net/10362/18496>

Višnja Nikolić

CONSERVATION AND RESTORATION WORK ON MAPS AND PLANS OF THE ARCHIVES OF VOJVODINA

Abstract: The collection of maps and plans in the Archives of Vojvodina consists of 1,134 archival units of various formats, created between 1718 and 1956. The consequences of inadequate storage of archival materials are manifested through mechanical damage on almost every item in the collection (primarily due to frequent folding), deformations, dirt, as well as the development of microorganisms on a group of items that required disinfection treatment to stop the existing harmful processes, in order to preserve the materials and protect the health of users, i.e., all those who handle them. Based

on a priority list, interventions have been carried out on a total of 45 items from the collection, dating back to the 18th and 19th centuries. This paper describes the condition of the damaged items and the process of performing conservation-restoration works. The properties of the materials and the extent and types of damage influenced the choice of methods used to repair them, achieving the desired aesthetic improvements.

Keywords: maps, plans, collection, damage, conservation-restoration works

UDC 069.533(497.113)
Стручни рад
doi: 10.46793/Arheon7.337J

Маја Јокмановић¹

Архив Војводине (Нови Сад)
Србија

КОПИЈА ПОВЕЉЕ ЦАРИЦЕ МАРИЈЕ ТЕРЕЗИЈЕ О УСТАНОВЉЕЊУ ВЕЛИКОКИКИНДСКОГ ПРИВИЛЕГОВАНОГ ДИШТРИКТА ИЗ 1774.

Сажетак: Великокикиндски привилеговани диштрикт је био аутономна територијално-организациона јединица у оквиру Хабзбуршког царства од 1774. до 1876. године, са седиштем у Великој Кикинди (данашња Кикинда). Диштрикт је био махом насељен Србима. Постојање Диштрикта са његовим повластицама помогло је очувању националног идентитета српског живља на просторима овог дела Баната. Аутономија Великокикиндског диштрикта је 74 године старија од Српске Војводине. Аустријска царица Марија Терезија је основала Великокикински диштрикт 12. новембра 1774. године. Тим поводом је издата и посебна повеља којом је гарантована самоуправа са седиштем у тадашњој Великој Кикинди. Захваљујући томе, подручје и становници Диштрикта су уживали привредне и политичке повластице у оквиру царства (политичку аутономију, управна и судска аутономна права на нивоу општина, били су власници земље коју су обрађивали и ослобођени од феудалних обавеза). Повеља је рађена у форми књиге, писана је на пергаменту немачком готицом. Корице повеље су пресвучене у свилени плиш тамноцрвене боје. Траке којима се везује повеља су подвучене под корице и израђене су од пуније свиле у жутој боји. На левом делу књиге на два места су избушене рупе (кроз корице и цео књижни блок) и кроз њих пролази декоративна плетеница. С обзиром да Повеља припада грађи од изузетног значаја Архиву Војводине је стигла молба за израду копије повеље из Историјског архива Кикинда. Копија је рађена по узору на оригиналну повељу за чију су израду коришћени најквалитетнији материјали који по изгледу и карактеристикама веродостојно имитирају оригинални изглед Повеље царице Марије Терезије о установљењу Великокикиндског привилегованог диштрикта из 1774. године.

Кључне речи: повеља, царица Марија Терезија, Великокикиндски привилегован диштрикт, израда копије

¹ *maja.jokmanovic@gmail.com*; Maja Jokmanović, Archives of Vojvodina (Novi Sad), Serbia

Увод

„Одобрењем царице Марије Терезије од 12. новембра 1774. године, озваничено је оснивање Великокикиндског привилегованог дистрикта. Повеља којом је Дистрикт основан израђена је од пергамента² са висећим печатом. Унутрашњи садржај повеље можемо поделити на званичне, дипломатичке делове који, поред владарске титулатуре, наводе и историјске околности због којих је настала повеља, као и осамнаест тачака које прецизно утврђују унутрашње уређење новоосноване територије. Дистрикт је био сачињен од десет насеља, односно општина. Места која су сачињавала дистрикт била су: Велика Кикинда, Башаид, Мокрин, Тараш, Јозефово, Крстур, Меленци, Кумане, Карлово и Фрањево. Седиште администрације налазило се у Великој Кикинди. Власт је била подељена на централну, оличену у магистрату, и локалну, чије су се институције налазиле у општинама. Садејством локалних и централне власти вршио се избор чиновника, сакупљали су се намети, планирао се привредни развој и надзи-

Сл. 1

рала се национална структура становника. Како бисмо увидели значај повеље, морамо истаћи да је она већинском српском становништву доделила унутрашњу судску, финансијску и територијалну аутономију са слободом самосталног постављања чиновничког апарата, чиме су могли бити ударени темељи за оснивање српске државе”³ (Сл. 1). Издава је путем Аустријско-чешке дворске канцеларије.⁴

² Пергамент – кожу као подлогу за писање користили су још антички народи, прво као сирову, а затим различито прерађену. Име је добио по граду Пергаму, који је дуго времена остао центар производње [пергамента]. У средњем веку у Европи највише је писано на пергаменту, јер је био врло цењен као лепа и трајна подлога за писање и илустрирање. За рукописе су углавном коришћени пергаменти од јарећих, јагњетих и телећих кожа.

В. Радосављевић и Р. Петровић, *Конзервација и рестаурација архивске и библиотечке грађе и музејских предмета од шекспира и коже*, Београд 2000, 16–17.

³ С. Сивчев, Д. Белеслић и В. Дудић, *Повеље Великокикиндској привилегованој дистрикта*, Кикинда 2024, 23.

⁴ В. Вујин, Д. Белеслић и В. Дудић, *Окруј златној лава 250 година од оснивања Великокикиндској дистрикта*, Кикинда 2024, 40.

С обзиром на то да Повеља царице Марије Терезије о установању Великокикиндског привилегованог дистрикта из 1774. године, припада грађи од изузетног значаја,⁵ Архиву Војводине је стигла молба за израду копије повеље (у четири примерка) из Историјског архива Кикинда, у чијем се власништву налази оригинална повеља. У сусрет јубилеју 12. новембра 2024. године када се навршава 250 година од успостављања Великокикиндског привилегованог дистрикта планирана је прослава на којој ће се две копије повеље поклонити граду Кикинди, док је за друге две повеље планирано да се чувају у архиву и да се једна изложи у стаклену витрину на сталној поставци како би се оригинална повеља заштитила и сачувала од пропадања.

Копија повеље је рађена по узору на оригиналну повељу за чију су израду коришћени најквалитетнији материјали који по изгледу и карактеристикама веродостојно имитирају оригинални изглед Повеље.

Изглед оригиналне повеље царице Марије Терезије о установању Великокикиндског привилегованог дистрикта из 1774. године

Повеља је рађена у форми књиге у тврдом повезу и писана је на пергаменту немачком готицом (Сл. 2). Корице повеље су пресвучене у свилени плиш тамноцрвене боје. На предњим корицама књиге се налази утиснути траг настао од металне кутије за воштани печат. Боја плиша је на том месту изгледела. Повез који је коришћен приликом израде повеље је тзв. повез на „биндове” тј. подигнуте траке (канапе).⁶ Траке нису видљиве на хрбатном делу (како је то обично био случај код ове врсте повеза), него је хрбат израђен од мекшег картона (Сл. 3). Предлисти су рађени на марбл хартији⁷ (Сл. 4). Траке којима се везује повеља су кроз танке прорезе под-

⁵ Историјски архив Кикинда Ф. 2 Збирка повеља и легата 1783–1881, 1774

⁶ Врста повеза коришћена у 18. или раном делу 19. века. Према овом методу канапи се не постављају у жљебове који их ураћају испод површине леђа, већ се једноставно полажу уз леђа [књижног блока]. Приликом шивења конач може изаћи на ближој страни канапа и унутра на даљој страни, тако да заобиђе канап на полеђини књиге; или може изаћи на даљој страни и унутра на ближој страни, тако да у потпуности окружује канап. У оба случаја шивење је изузетно снажно.

A. L. Bailey, *Library Bookbinding*, New York 1916, 41.

⁷ Марбл [мраморни] папир – овај папир поседује боју распоређену тако да имитира мермер; отуда и његово име. Производи се прскањем правилно припремљених боја на површину кељива, направљеног или од биљне емулзије или од раствора смоласте гуме. J. W. Zaehnsdorf, *Tehnological handbooks The art of Bookbinding, a practical treatise*, London 1890, 34.

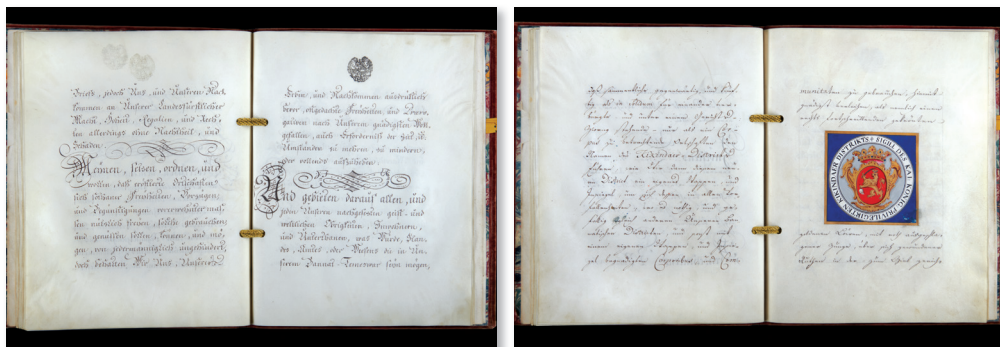
Сл. 2–5

вучене између корица и предлиста и израђене су од шантунг⁸ свиле у жутој боји. На повељи се укупно налазило осам трака (по четири на свакој корици), од којих је сачувана само једна (Сл. 4). У горњем и доњем делу хрбата се налазе капитали⁹ израђени од зеленог и белог конца (Сл. 5). На левом делу књиге, близу хрбата, на два места (горњем и доњем) су избушене рупе (кроз корице и цео књижни блок) и кроз њих пролази декоративна плете-

⁸ Шантунг свила – добијање влакана из чауре свилених буба било је познато у давним временима. Производњом су се бавиле широке народне масе, али су предмете од ње носиле само имућније, више класе друштва. У Кини, у провинцији Шантунг, ту вештину су знали још у XXVII веку п. н. е. У Европи су гајење први почели Византинци, 552. године нове ере. В. Радосављевић и Р. Петровић, *Конзервација и реституирација архивске и библиотечке грађе и музејских предмета од шексџиља и коже*, Београд 2000, 286–287.

⁹ Капитали [капиталне траке] су мали комади велума, црева или гајтана пришивени на главу и реп књиге свилом или концем. Имају функцију да онемогућавају настанак оштећења књиге приликом њеног узимања са полице.

D. Cockerell, *Bookbinding, and the care of books*, New York 1910, 148.

Сл. 6–7

ница (Сл. 3). Плетеница је израђена тако што је више танких канапа оба-вијано једно уз друго уз додавање танких трачица метала, а затим је рађен преплет са четири канапа. Плетеница пролази тако што улази кроз доњу рупу, пролази кроз цео књижни блок и завршава се поново у доњој рупи. Повеља садржи 61 писану страницу. Текст је писан црним мастилом калиграфски и слободоручно са деловима текста на којима су додати декоративни елементи (Сл. 6). На 47. страници повеље се налази грб Великокикиндског привилегованог дистрикта. На грбу се налази приказ златног лава са сабљом који у подигнутој десној предњој шапи за перчин држи одсечену турску главу. Грб је осликан златном, црвеном, плавом и белом бојом, а текст око грба је писан црном бојом великим словима (Сл. 7).

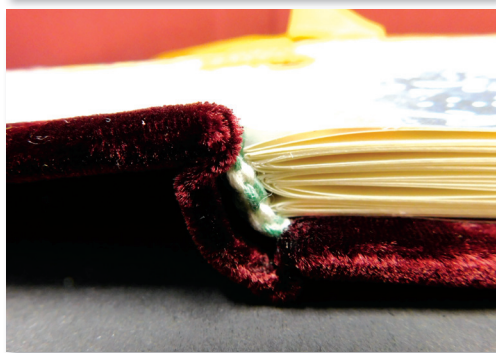
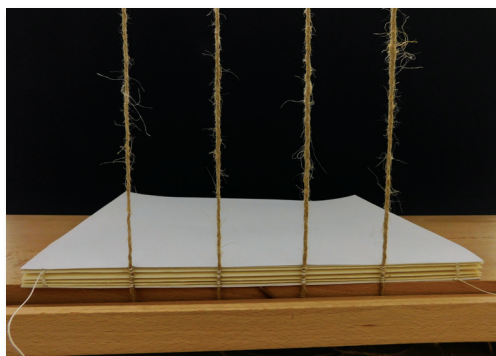
Израда копија повеље царице Марије Терезије о установању Великокикиндског привилегованог дистрикта из 1774. године

Изради копије повеље је претходила детаљна припрема за штампу (скенираних страница повеље) која је подразумевала обраду у *photoshopi*, као и слагање текста. Оригинални текст је писан на пергаменту који је на среди-ни пресавијен на пола и на тај начин је добијен дволист. На дволистима на обе стране се налази писани текст. Пре обраде у *photoshopi* било је потреб-но “послагати” странице на начин на који су сложене у оригиналној повељи тако да када се уради реконструкција повеза на новим повељама текст на страницама буде идентично послан као и на оригиналном документу. Књижни блок је изведен са 4 лога (свеске). Приликом посматрања ориги-налне повеље примећено је да су на другомлогу додатно убачене још два дволиста, тако да је слагање текста на страницама представљало додатни изазов за аутентичну поставку текста на дволистима. Такође, било је по-

Сл. 8

Војводине. Обрађене странице у *photoshopu* су штампане на дигиталном штампачу у боји. Штампа је рађена на пергаментном папиру¹⁰ веће грама-

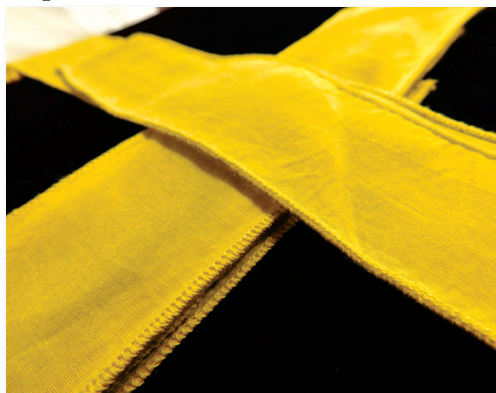
Сл. 9–10

редно и да се текст преклапа на страницама јер је хартија на којој је штампана копија благо транспарентна (као и код оригиналног документа). Странице су чишћене тако да текст остане на транспарентној подлози како се приликом штампе не би приказивала и оригинална боја пергаментна. Све послове везане за припрему и обраду текста извршила је Татјана Цавнић, начелник Одељења за издавачку делатност Архива

Повез је изведен по узору на оригиналну повељу, помоћу четири канапа. Повезивање логова је рађено књиговезачким ланеним концем на дрвеној шивалици. Повез је изведен тако што је игла са концем пролазила на даљу (леву) страну канапа, затим је окруживала канап и излазила кроз ближу (десну) страну канапа (Сл. 9). Након израде повеза (на све четири повеље) рађени су капитали тако што је на платнене траке ушивен преплет (сличан као на оригиналу) помоћу две игле у две боје (бела и зелена) конца (Сл. 10). Укупно је израђено 8 капитала. Траке којима се

¹⁰ Пергаментни папир је врста чврстог, полупрозорног папира непропусног за масноће, који је изгледом и својствима врло сличан пергаменту. Производи се пергаментирањем, тј. обрадом сулфатном киселином или цинковим хлоридом (https://hr.wikipedia.org/wiki/Pergamentni_papir).

везује повеља су израђене од беле шантунг свиле у димензијама као и на оригиналној повељи. Траке су потом порубљене машински и бојене су бојама за свилу. Укупно је израђено 32 траке (Сл. 11). Израда декоративне плетенице је рађена преплетом помоћу четири танка канапа у жутој боји, са додавањем две до три танке нити „златног” конца. (Сл. 12). За сваку повељу је било потребно израдити по 1,5 m плетенице тако да је укупно израђено 6 m плетенице (Сл. 12a).

Сл. 11–13

Корице су израђене од дебље лепенке преко којих је обложен најфинији свилени плиш тамно црвене боје (Сл. 13). За потребе транспорта и чувања повеља израђене су заштитне кутије.

Закључак

Израда копије повеље је представљала изазов у којем је требало спојити савремен приступ, доступан избор материјала и традиционалне методе израде повеље. Детаљним посматрањем оригиналне повеље добијен је увид у разумевање процеса израде коју је мајстор произвео пре два и по века. С обзиром на то да није познато да ли постоји литература која се бавила начином израде повеља из 18. века са простора Хабзбуршке монархије, као и да је данас немогуће набавити идентичне материјале који су употребљени приликом израде било је потребно импровизовати већину поступака, а да ипак завршни изглед копија повеље не умањи важност и естетику оригиналног документа. Такође, битно је напоменути да су се искуство и знање стечено на обукама о повезу, које су колеге из градског и националног архива из Будимпеште несребично поделиле, показали драгоценим приликом разумевања процеса израде копија повеље. Израдом копије повеље царице Марије Терезије о установљењу Великокикиндског привилегованог дис-трикта из 1774. године обезбеђено је да се оригинални документ трајно сачува, а да посетиоцима Историјског архива Кикинда и корисницима архивске грађе буде доступна копија за посматрање и изучавање грађе.

Легенде

- Сл. 1. Оригинални изглед повеље царице Марије Терезије
- Сл. 2. Унутрашњи изглед повеље – текст на јошници
- Сл. 3. Изглед хрбати и декоративне илестенице на оригиналној повељи
- Сл. 4. Предлестии израђени на марбл хартији
- Сл. 5. Калитиалне тираке (доњи хрбати део)
- Сл. 6. Декоративни елементи на стираници повеље
- Сл. 7. Грб Великокикиндској привилегованој дис-трикта
- Сл. 8. Изглед одишамјаних стираница којије
- Сл. 9. Израда повеза на којијама
- Сл. 10. Изглед калитиала на којији
- Сл. 11. Изглед свилених тирака
- Сл. 12. Изглед декоративне илестенице унутар којије

Сл. 12а. Изглед декоративних илејеница на койијама

Сл. 13. Завршни изглед повеље царице Марије Терезије у четири примерка

Мaja Jokmanović

CREATING A COPY OF THE CHARTER OF EMPRESS MARIA THERESA ON THE ESTABLISHMENT OF THE GREAT KIKINDA PRIVILEGED DISTRICT FROM 1774

Abstract: Austrian empress Maria Theresa established the District of Velika Kikinda on November 12, 1774. A special charter was issued on the occasion, guaranteeing autonomy of administration for the area centred around what was then Velika Kikinda. Thanks to this, the District and its inhabitants enjoyed economic and political privileges within the empire (political autonomy and autonomous administrative and judicial rights at the municipal level, owning the land they cultivated and enjoying freedom from feudal obligations). The charter is in the form of a book, written on parchment in German Gothic script. The cover of the charter is bound in dark red silk velvet. The ribbons with which the charter is tied are tucked under the cover and made of thicker, yellow silk. On the left side of the book holes are drilled in two places (through the cover and the entire body of the book) and a decorative braid passes through them. Given that the charter is a record of exceptional importance, the Historical Archive of Kikinda requested a copy of it from the Archives of Vojvodina. The copy is modelled after the original charter, and materials of the highest quality were used, in appearance and characteristics faithfully imitating the original appearance of the 1774 Charter of Empress Maria Theresa on the establishment of the Privileged District of Velika Kikinda.

Keywords: charter, Austrian empress Maria Theresa, the Great Kikinda Privileged District, creating a copy

ИЗВЕШТАЈИ И ПРИКАЗИ

UDC 930.251(497.113)(049.32)

Приказ

doi: 10.46793/Arheon7.349J

Мр Дејан Јакшић¹

Архив Војводине (Нови Сад)

Србија

Шаролта Картаг Миладинов, Жужана Мезеи / Kartag Miladinov Sarolta, Mezei Zsuzsanna, Министарство вера и просвете Краљевине Угарске (1867–1918) / Magyar Királyi Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium (1867–1918), аналитички инвентар / Analitikus leltár, свеска 3, Архив Војводине, Нови Сад 2023, електронско издање, 413 стр.

Серија XIX едиције *Научноинформативна средства о архивској грађи* Архива Војводине у оквиру које се публикује аналитички инвентар и преноси садржај фонда Министарство вера и просвете Краљевине Угарске (Ф. 36), богатија је за још једну свеску, и овога пута у облику електронског издања. Свеска је, као и остала дигитализована издања Архива Војводине, доступна на архивском сајту.²

Фонд се састоји од преузетог дела грађе истоимене институције која се односи на данашњу територију АП Војводине, и то пре свега просветне тематике (не и верске). Остатак грађе који је остао у седишту творца фонда у Будимпешти је касније однео ратни и револуционарни вихор. Наиме, у току Другог светског рата Земаљски архив у Будимпешти био је погођен и део грађе Министарства је изгорео. У току Револуције 1956. године поново је страдала зграда Архива, тако да је и преостали део грађе уништен. Грађа која се чува у Архиву Војводине је стога од непроцењивог значаја, јер се преко ње може реконструисати рад целокупног Министарства. Зато је одлучено, што је новина у домаћој архивској пракси, да се за овај фонд раде двојезични аналитички описи, са описом садржаја на српском и мађарском језику, како би фондовски садржај био доступан што већем броју корисника.

¹ dejan.j@arhivvojvodine.org.rs; Dejan Jakšić, Archives of Vojvodina (Novi Sad), Serbia

² <https://arhivvojvodine.org.rs/izdavacka-delatnost>

Историјат и структура фонда

Архивски фонд Архива Војводине (Ф. 36) Министарство вера и просвете Краљевине Угарске је катогорисан као фонд од великог значаја. Део грађе овог фонда је у смислу одредбе Уговора о миру у Тријанону и према реституционим уговорима из 1924. године, предата је Краљевини СХС 1926. године, а затим и Државној архиви у Новом Саду (данас Архив Војводине). Други део грађе је предат Југославији 1956. године у смислу Уговора у миру између Југославије и Мађарске 1947. године.

Фонд се у целини налазио у Министарству вера и просвете у Будимпешти, а реституцијом преузета грађа односи на Бачко-бодрошку (129 насеља), Торонталску (144) и Тамишку жупанију (51) односно на данашњу Војводину, али су знатно присутни и списи из других жупанија (нпр. Зала, Чонград, Ваш), односно садашње Мађарске, Румуније и Хрватске. Према овоме може се закључити да је у току издвајања предмета у Мађарској на брзину извршен избор и није се обратила довољна пажња на идентификацију места.

Према записницима примопредаје фонд је био сређен по деловодној ознаци, а без иједне помоћне административне књиге. У Архиву Војводине је извршено пресређивење грађе фонда и то по местима и унутар места по годинама и регистратурским ознакама. Током 2012. године извршена је последња ревизија фонда, исправљена идентификација списка, и грађа је сређена по местима у азбучном реду. Архивисти су се трудили да азбучни поредак места у фонду, а после и у публикацијама, буде према оновременом српском облику имена насеља. Места се сукцесивно нижу унутар инвентарних јединица – кутија, а архивска сигнатура је број предмета унутар кутије.

Садржај фонда и публикације

Иако није обрађен цео фонд, ипак можемо рећи доста тога о садржају. Теме су најчешће: финансијски планови и извештаји, обнова старих или изградња многих нових школа, конкурси на упражњена места наставног особља, организација курсева, национализација, молбе за државу помоћ итд. Интересантни су предмети који садрже спискове набављаних наставних средстава или књига за потребе појединих школа или забавишта. Доста информација добијемо у вези са радом и опремљеношћу верских школа, али и о неким специфичним темама које се појављују, као што су пи-

тања школства бивших граничарских места. Из записника школских надзорника који су сачињени приликом школских посета, добија се пуно података о материјалној ситуацији и о специфичним проблемима насеља. Према оснивачу разликују се следеће врсте школа: комуналне, верске, закладне и државне. Према врсти образовања: забавишта, основне, пољопривредне продужне, занатске, грађанске школе, гимназије и учитељске школе.

Поред информација о школству и просвети списи садрже и друге интересантне податаке. Осим примене закона и уредбу о просвети можемо да пратимо и друге ствари, нпр. однос између државе и црква, права националних мањина, законе који се односе на верске заједнице и на бивши граничарски део државе и друга актуелна догађања. Бићемо обавештени, тако, о прослави Милененијума у Угарској, развоју технике (у овом периоду су увођени телефон, плинско осветљење, струја, водовод, нортон бунари итд.), разним болестима које су се појавиле на овом подручју (тифус, туберкулоза итд.), пољопривредним појавама (филоксера у виноградама). Пуно информација добијемо о животу и о обичајима Срба у бившем граничарским местима, националним покретима крајем 19. и почетком 20. века, а демографски извештаји за поједина насеља и данас могу бити корисни. Кроз предмете који су до сада обрађени пратимо напредак који је био присутан у том периоду у целој држави. Школски центри који су тада изграђени и данас функционишу: учитељске школе у Сомбору и у Суботици, средње занатске и стручне школе и гимназије. Можемо закључити да овај фонд није интересантан само за истраживаче из Војводине него и шире, и може послужити и онима који се баве писањем монографија појединих места или се баве истраживањем породичног стабла.

Ова, трећа свеска обухвата описе за 84 места, од тога 34 из бивше Бачко-бодрошке жупаније, 31 из Торонталске и 19 из Тамишке жупаније. Из банатског дела 13 места налази се у данашњој Румунији, а са бачке стране 6 у Мађарској. То значи да је са данашње територије АП Војводине обрађено 65 места из Бачке и Баната. Међу местима постоје таква за које постоји само неколико списа, а списи за Нови Сад налазе се у три кутије.

Што се тиче садржаја списа нема велике разлике у односу на претходне свеске. И даље је нагласак на национализацији комуналних и верских школа. Да би се опслужиле локалне занатлије отварају се занатске школе и често тражи помоћ за њихово издржавање. На селима поред основних школа функционисале су пољопривредне продужне школе. У овим школама усавршавала је своје знање омладина која је хтела да се бави пољопривредом. У школи би се упознавали са најновијим техничким достиг-

нућима на пољу пољопривреде и са најновијим методама производње, учили су воћарство и виноградарство. Девојке су поред ручног рада училе и о разноврсној исхрани и конзервирању животних намирница.

Процес национализације школа имао је за последицу велико улагање у школство. Скоро у сваком месту грађене су нове школске зграде. Број обданишта брзо је растао и на селу и у граду. У забавиштима су радиле васпитачице, а у школама су у већем броју запошљаване учитељице, али то је био изузетак, да се за девојке отворају занатске школе.

Пажња је посвећена и местима укинутих Великокикиндског и Потиског крунског дистрикта, те Војне границе, мада је из ових места сачувано мало списа, и то из каснијих година.

Развој технике и привреде на крају 19. века није могао да заобиђе ни школе. Тада се појављује осветљење на гас, па убрзо и електрична енергија. Писаћа машина и телефон исто тако, брзо улазе међу школске зидове.

Последице Првог светског рата уочавају се и у школству, највише као недостатак наставног особља, мањак огрева, употреба школских зграда у војне сврхе итд.

Аналитички инвентар

Уводни текст *Школство у време дуализма у Краљевини Угарској*, доноси сажети преглед школског система из времена рада творца фонда: *Закон о народном школству, Развој народног образовања 1867–1918, Образовни систем у дуализму (Забавишта, Основне народне школе, Занавишће школе, Грађанске школе, Средње школе, Високо образовање и образовање наставника, Школски надзорници Торонџалске, Тамишке и Бачко-бодрошке жупаније*, са одговарајућим табеларним прилозима.

Књига обихвата девет кутија фонда (18–26): 18. Загајица, Зичифалва (Пландиште), Иваново, Идварнок (Банатски Двор), Идвор, Иђош (Мали Иђош), Избиште, Иланца; 19. Ирмењхаза (Јерменовци), Иштванфелд (Крајишник), Јабука, Јанкаид (Јанков Мост), Јанковац, Јаношфелде, Јасеново, Језвин, Јожефалва, Јожефсалаш, Јозефово (Нови Кнежевац), Кајтасово, Каравуково; 20. Карлово (Ново Милошево), Карољфалва (Банатски Карловац), Каталинфалва (Равни Тополовац), Каћ, Каћмар, Керестеш, Киш Оросин (Руско Село), Кишјеча, Клек, Клоподија, Кнез, Ковачица, Ковиљ-Сентиван (Шајкаш), Колут, Ковин; 21. Крњаја (Кљајићево), Крстур (Руски Крстур), Крућани, Крушевље, Крушчица, Кула, Кулпин, Куцура, Кунбаја,

Купусина, Кусић, Кутош (Милешево), Кумане; 22. Лазарфелд (Лазарево), Лалић, Липова, Лок, Мадараш, Мађарсентмихаљ (Михајлово), Мађарска Црња (Нова Црња), Мајдан, Мала Маргита (Банатска Дубица), Мали Бечкерек, Мали Кер (Бачко Добро Поље), Маргита, Мартонош, Матеовић, Мељкут, Модош (Јаша Томић), Мол, Моноштор (Бачки Моноштор), Моравица, Мошорин, Мраморак; 23. Надаљ, Нађжам, Нађтосег (Нови Козарци), Наково, Немачка Ечка (Ечка), Немачка Паланка (Бачка Паланка), Немеш Милитић (Светозар Милетић), Неузина, Николинци; 24. Нова Паланка (Бачка Паланка), Нови Сад; 25. Нови Сад; 26. Нови Сад, Нови Сивац (Сивац), Ново Село (Бачко Ново Село), Ново Село (Банатско Ново Село). Грађа је неједнако сачувана, и по местима и по годинама.

Садржај фонда је пренесен у виду аналитичких инвентара који подразумева појединачну обраду сваког предмета у фонду, са описом садржаја као најбитнијег дела. Формални елементи су заједнички док је опис дат упоредо на српском и мађарском језику. Док део описа на мађарском задржава језик, ортографију и облике из оригинала, дотле је српски део прилагођен српском језичком облику, са траскрибованим именима лица и насеља. Када је мањи део предмета сачуван, то је у опису и назначено (*Предмет је фрагментарно очуван!*).

Број са леве стране испред текста описаног предмета представља архивску сигнатуру предмета, односно број предмета у оквиру кутије. Подаци о датуму и месту настанка налазе се у горњем левом углу изнад текста описа. Број наведен у горњем десном углу изнад текста означава изворну сигнатуру, односно регистратурску ознаку архивске јединице. У доњем левом углу наведена је атрибуција језика, а у десном углу број листова у предмету. Када су документи предмета претрпела оштећења, што омета њихово коришћење, то је такође назначено.

Именски регистар даје детаљније податке о наведеном лицу (занимање, функција, титула, пребивалиште и др.), који су значајни за разумевање садржаја докумената у којима се појављују. Списак географских појмова у Географском регистру није оптерећен местима у којима се налазила нека централна верска или образовна институција, нпр. код Калочке надбискупије није наведено и место Калоча, као ни град Сегедин кад се у тексту наводи Главна дирекција школског округа у Сегедину. Ове институције наведене су у Предметном регистру.

Одреднице Предметног регистра сложене су азбучно/абecedно у оквиру већих тематских група и подгрупа, које су посебно прилагођене за ово издање: *Институције (Министарства, Школски надзорници, Црквене институције, Жупаније), Школе, Службеници, Школска зграда (Изградња,*

Кадровска питања, Наставне и школске активности, Одремање школа и стручних кабинета, Ослободилачки рат

Ради лакшег коришћења књиге, промене и различите употребе имена места Бачке и Баната у прошлости, на крају књиге је дат преглед насеља. Табела садржи: број кутије у којој се грађа за неко место налази, распон година грађе у кутији, име места под којим се води у аналитичким описима и информативним средствима, тадашњи званични мађарски назив, немачки назив, садашњи званични назив (и држава), и тадашња жупанија.

*

Проучавајући садржај докумената овог фонда, преко јасних и концизних аналитичких описа, може се закључити да је његова грађа занимљива, не само истраживачима школства и просветних питања, него и свима који се баве проучавањем прошлости насеља, историјом породица, националним покретима, грађевинарством, привредом или демографијом. Истина, грађа је често шаблонског карактера, везана за административна и текућа питања (финансирање, поправке, конкурси, изградња, набавка, помоћ, примена закона) али се у њој налазе и специфични и интересантни подаци о: прославама, развоју технике, актуелним питањима, локалним проблемима, болестима и др.

Архив Војводине, у духу своје основне функције заштите архивске грађе, са намером да је што више приближи истраживачима и корисницима, и на овај начин садржајно веродостојно преноси сведочанства времена. Ауторке виши архивисти Шаролта Картаг Миладинов и Жужана Мезеи и сарадници су се потрудили да изворни архивски материјал постане доступан за проучавање, познавање и разумевање. Сигурни смо да ће ово електронско издање бити добро полазиште за проучавање прошлости школства, народа, насеља, демографије, привреде и разних других истраживања.

UDC 930.251(497.113 Sombor)"2024"

Приказ

doi: 10.46793/Arheon7.355S

Наташа Стојановић¹

Историјски архив Сомбор
Србија

ДЕШАВАЊА У ИСТОРИЈСКОМ АРХИВУ СОМБОР 2024. ГОДИНИ

Почетак године обележио је као и претходне године сарадњу са Градским музејом Сомбор где смо поводом Дана Града Сомбора организовали заједничку изложбу „Шетња главним сокаком”. Изложбом је представљено како је сомборски Главни сокак мењао изглед од 1541. године и времена османске управе када је настало централно градско језгро – Венац, преко периода уласка у оквиру Хабзбуршке монархије и стицања статуса слободног краљевског града након чега креће и уређење ове улице, све до најскорије реконструкције у делу испред Жупаније. Град који се дичи својим вековним трајањем и наслеђем из минулих времена, указано је, бележи бројне промене, различита стремљења и ход у складу са временом.. Ауторке изложбе су Милка Љубоја, музејска саветница историчарка, Анастасија Мако, архивисткиња Историјског архива Сомбор и Мартина Малбашки, кустоскиња историчарка.

¹ *stojanovicnatasa1989@gmail.com*; Nataša Stojanović, Historical Archives of Sombor, Serbia

Архив је узео учешће у обележавању прославе Дана града са два програма, изложбом „Шетња главним сокаком” и представљањем монографије *Визија Слободе – елиберација Сомбора од 1745–1749*. Књига је настала поводом 75 година постојања и рада Историјског архива и 275. годишњице од проглашења Сомбора за слободан краљевски град. Тим поводом, у име локалне самоуправе, госте је поздравила чланица Градског већа за област културе и образовања Анита Стојаков. Присутнима су се обратили и аутор књиге Милан Степановић, директорица Историјског архива Сомбор Наташа Стојановић, те историчари др Владан Гавриловић и доц. др Атила Пфајфер, а за све госте био је обезбеђен бесплатан примерак монографије захваљујући средствима које је Историјски архив Сомбор обезбедио путем конкурса Покрајинског секретаријата за културу, јавно информисање и односе са верским заједницама.

Историјском архиву Сомбор је на свечаној академији „Сомбор – прича о граду који траје 1749–2024.” која је одржана у Народном позоришту Сомбор поводом Дана града, градоначелник Сомбора господин Антонио Ратковић уручио захвалницу за 75. годишњицу оснивања и професионалног приступа управљању историјском грађом и чувању највреднијих докумената Града Сомбора.

И у току ове године наставило се са инфраструктурним уређењем установе. Министар културе Никола Селаковић, 30. 05. 2024. године је посетио Сомбор где је у присуству градоначелника Града Сомбора Антонија Ратковића са сарадницима и директорима градских установа културе обишао просторије Историјског архива Сомбор. Министар Селаковић је истакао да је највећи део средстава опредељен Историјском архиву Сомбор, који је кроз конкурс „Градови у фокусу” ове године добио 12,7 милиона динара за реконструкцију фасаде. Директорика Историјског архива Сомбор, Наташа Стојановић, захвалила се Министарству културе и додала да су поред реконструкције фасаде, у плану и други пројекти који ће допринети бољем и функционалнијем објекту архива.

У последње две године, пуно се радило на улагању у ову установу. Уложена су средства и у унутрашњост архива а затим је захваљујући Министарству културе Републике Србије започета и прва фаза реконструкције фасаде зграде Историјског архива Сомбор.

*Реализована прва фаза реконструкције фасаде зграде Историјског архива Сомбор
(изв. Крушићева палата)*

Историјски архив Сомбор – некада

Историјски архив Сомбор – данас

Захваљујући Граду Сомбору који је у буџету обезбедио средства за уређење читаонице ће бити решен дугогодишњи проблем истраживача који су до сада боравили у истој просторији са запосленима, сада ће имати угодно и пријатно место за истраживање, а архив ће добити додатни простор за смештај књига. У току 2024. године завршена је ревизија библиотичког фонда и следеће године ће званично бити отворена читаоница.

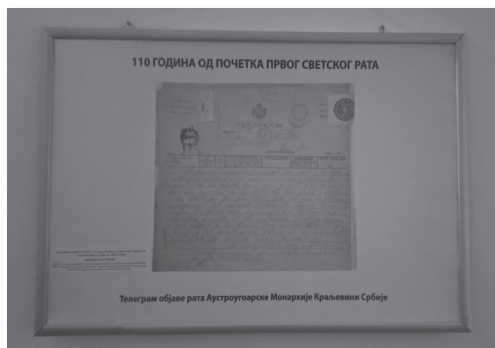

И у 2024. години је настављена успешна сарадња са другим институцијама. У организацији Архива Будимпеште, одржан је седми по реду „Архивски пикник”. Манифестација је међународног карактера, и за циљ има

представљање делатности архива Мађарске и региона широј публици. По позиву Градског архива Будимпеште, манифестацији су присуствовали директорица Наташа Стојановић и архивисти Стеван Пузић, Исидора Жеж и Анастасија Мако. На штанду Историјског архива Сомбор су представљена нова издања књига. За најмлађе посетиоце је припремљена кретивна радионица, гужва на штанду трајала је сатима док су малишани уживали правећи своје креације од пластелина и картона, неки су колорисали грб Сомбора.

Поводом 110 година од почетка Првог светског рата, Државни архив Србије је, од 23. до 28. јула 2024. године, јавности изложио оригинале Ултиматума Аустроугарске Србији, концепт Одговора српске Владе на Ултиматум, као и Телеграм објаве рата. Имајући у виду значај годишњице почетка једног од највећих светских сукоба у историји човечанства, идеја је да документа која су му непосредно претходила буду изложена јавности, не само у Београду, већ и широм Србије. Том приликом Историјски архив Сомбор је у својим просторијама од 22. до 28. јула 2024. године изложио копије поменутих значајних докумената.

Поводом 90 година од убиства краља Александра I Карађорђевића, Музеј Југославије је 9. октобра 2024. године уприличио изложбу под називом

„Чувајте (ми) Југославију”. Изложба је организована под покровитељством председника Републике Србије а на иницијативу Министарства културе. У оквиру сегмента споменичког наслеђа које је представљено на изложби, заступљени су и експонати из Сомбора. Представљене су фотографије и документи из фондова и збирки Историјског архива Сомбор о подизању и откривању споменика краљу на Тргу Светог Ђорђа 21. јула 1940. године. Представљен је програм свечаности, позиви званицама, њихови одговори и потврде доласка, свечани говори и друго. Споменик је изведен као коњаничка статуа краља са подигнутим мачем у десној руци, аутора Антуна Аугустинчића. Мађарска војна управа уклонила је споменик 1941. године.

Поводом обележавања Дечје недеље Историјски архив Сомбор је ове године први пут отворио своја врата уз пригодан програм за најмлађе посетиоце. Посетили су нас ученици који похађају наставу на српском али и одељење које похађа наставу на мађарском језику у Основној школи „Братство јединство”.

Архивисти Силвиа Ковачевић, Анастасија Мако и колегиница Вишња Алексић су пожелеле добродошлицу деци и учитељицама. Причале су им о згради у којој се налазе, о такозваној Крушперовој палати. Кроз занимљиву причу су им дочарале значај Историјског архива, шта се налази у архиву, шта се ради и како се чува архивска грађа. Показале су им један део депоа и неке старе записе. Деца су могла да виде и фототипско издање Повеље Марије Терезије и сазнају како је Сомбор добио статус слободног краљевског града.

Након тога имали су радионицу у којој су уживали правећи краљице, штитове, бојајући витезове, грб Сомбора итд. Била је веома лепа, радна и другарска атмосфера. Све што су деца направила понела су са собом као сувенир, а свако од њих је добио и посебну захвалницу коју им је уручила

директорица Наташа Стојановић. И у наредном периоду планиран је наставак радионица за најмлађе посетиоце како би приказали значај наше установе.

И пред сам крај године у Сенти је одржано VIII Међународно архивистичко саветовање, у организацији Архивистичког друштва Србије, Историјског архива Сента и Међуопштинског историјског архива у Чачку, уз подршку Министарства културе Републике Србије. Чланови Организационог одбора овог међународног скупа били су Лела Павловић из Међуопштинског историјског архива Шабац, др Борис Булатовић и Љиљана Дожих из Архива Војводине, Татјана Сегединчев из Историјског архива Суботица, Милан Стојановић из Историјског архива „Топлице” из Прокупља и Слободанка Цветковић из Историјског архива Пожаревац.

Саветовање је окупило бројне стручњаке из области архивистике, уз презентацију стручних радова и потписивање Протокола о сарадњи са Словачким архивистичким друштвом (Протокол су потписале Лела Павловић и др Мартина Оросова, председнице два национална струковна удружења. Обрађене су теме као што су актуелни проблеми архивске теорије и праксе, положај човека у архиву, као и извори за економску историју. Такође је одржана радионица под називом „Актуелна питања у систему заштите архивске грађе и документарног материјала у Србији” и представљен је и 18. број *Архивског гласника* (на промоцији су говорили чланови редакције Зорица Смиловић и др Борис Булатовић). Историјски архив Сомбор су представљали директорка Наташа Стојановић, као и архивист Стеван Пузић и архивски помоћници Александра Комненов и Мирко Љубоја.

Директорица Историјског архива Сомбор, Наташа Стојановић је за *Архивски гласник* писала о години јубилеја Историјског архива Сомбор, као и о многим битним инфраструктурним улагањима и многобројним активностима које су се дешавале у протеклој години.

Врло успешна година завршена је свечаним отварањем гостујуће изложбе „Топоти са Смајца“. Гостујућа изложба Историјског архива „Верослава Вељашевић“ из Смедеревске Паланке под насловом „Топоти са Смајца“ отворена је у холу Историјског архива Сомбор, који је био премали да прими све љубитеље коњичког спорта и баш тог касачког топота, који се и у Сомбору воли. На велико одушевљење присутних, један од аутора изложбе, поред директорке Историјског архива из Смедеревске Паланке, Снежане Савић, био је и доктор Богдан Бељански, Сомборац, пореклом од „Бељанских из Прњавора“. Захваљујући несебичном труду доктора Бељанског прикупљена је архивска грађа Коњичког клуба „Селевац“, те предата Архиву на чување. Вођена идејом да се публици представи богатство сачуваног, директорка Снежана Савић и њени сарадници, те већ поменути др Бељански, осмислили су и реализовали ову сјајну изложбу. Председник Српског касачког савеза, господин Бранислав Јокић је са великим задовољством прихватио позив и пригодним речима отворио изложбу. Запослени из Историјског архива Сомбор представили краћи историјат касачког спорта који се такође негује у овом граду.

Упутство сарадницима

Радове за часопис *Археон* слати на е-mail као прилог (Attachment) на адресу Редакције (bulatovic_boris@yahoo.com) до 1. септембра за број који ће бити објављен у текућој години. У разматрање се прихватају текстови писани на српском, енглеском, руском, немачком, француском, шпанском, као и на језицима у службеној употреби на територији АП Војводине.

Структура категорисаних чланака (за рубрике Архивистика, Историографија, Културна баштина и Прилози и грађа) је следећа:

- име и презиме, звање;
- адреса аутора или установе у којој ради;
- наслов рада;
- апстракт (50–100 речи) на језику основног текста;
- кључне речи (4–8);
- текст (обима до једног и по ауторског табака – 24 странице, односно до 45.000 карактера);
- наслов, резиме и кључне речи на енглеском језику (100–250 речи) и на српском уколико је основни текст писан на неком од преосталих наведених језика;

Прилози за остале рубрике не захтевају апстракт и резиме.

Форма текста:

- текст процесор Word Office;
- стил Normal;
- формат стране B5;
- фонт Times New Roman, 16 pt наслов, 11 pt апстракт, кључне речи и резиме, 12 pt поднаслов (bold), 12 pt основни текст, 10 pt напомене;
- проред Single,
- напомене Footnotes у непрекинутом низу од 1 даље.

Начин цитирања:

- **Монографија:** Метју С. Андерсон, *Европа у осамнаестом веку 1713–1789*, Clio, Београд 2003, распон страница (на језику и писму цитираног издања);
- **Чланци у периодичним публикацијама:** Татјана Стеванчев, „Услуге архива у Војводини доступне на интернету”, *Архивски анали*, год. 5, бр. 5, 2009, 20–63.
- **Чланци у зборницима радова:** Дарко Танасковић, „Окциденталистички редукционизам пред уметношћу Иве Андрића”, у: Рајко Кузмановић

(ур.), *Андрић између Истока и Запада*, Академија наука и умјетности Републике Српске, Бања Лука 2012.

- **Поглавље у књизи истог аутора:** Димитрије Богдановић, „Политика КПЈ према националном питању”, у: *Књига о Косову*, Српска књижевна задруга, Београд 2006, 337–352.

Илустрације које се прилажу уз рад морају бити адекватно скениране (јасно читљивог текста, уколико га има). Свака илустрација мора бити означена бројем, мора да има легенду и назначено место унутар текста где ће се наћи. Формат илустрације може бити: bmp, jpg или tiff (300 pixels/inch). Свака илустрација би требало да буде послата у засебној датотеци.

Аутори гарантују да рукопис представља њихов оригиналан допринос, да није објављен раније и да се не разматра за објављивање на другом месту. Истовремено предавање истог рукописа у више часописа представља кршење етичких стандарда. Такав рукопис се изузима из даљег разматрања.

У случају да је послати рукопис резултат научноистраживачког пројекта или да је, у претходној верзији, био изложен на скупу у виду усменог саопштења (под истим или сличним насловом), детаљнији подаци о пројекту, конференцији и слично, наводе се у фусноти на почетку текста. Рад који је већ објављен у неком часопису не може бити прештампан у Археону, уколико није реч о преводу, адаптацији и измени на основу додатних истраживања, што мора бити јасно назначено.

Примљени радови се не враћају.

Издавач

Архив Војводине
Жарка Васиљевића 2А, Нови Сад
тел.: +381 21 4891 800; факс: +381 21 522 332
www.arhivvojvodine.org.rs
E-mail: info@arhivvojvodine.org.rs

За издавача

Др Небојша Кузмановић, директор

Лектура и коректура

Марија Цветићанин

Преводи резимеа

Уредништво, Александар Димитријевић (енглески),
Јованка Алимпић Вујичић (руски)

Припрема за штампу

Татјана Цавнић

Обрада фотографија

Жељко Радаковић

Штампа

САЈНОС, Нови Сад

Тираж

300 примерака

CIP - Каталогизација у публикацији
Библиотека Матице српске, Нови Сад

930.25(497.113)

АРХЕОН : часопис Архива Војводине = Arheon : journal of the
Archives of Vojvodina / главни и одговорни уредник Небојша Кузмановић.
- Год. 1, бр. 1 (2018)- . - Нови Сад : Архив Војводине, 2018- (Нови Сад :
Сајнос). - 24 cm

Годишње. - Текст на срп., енгл., рус. и мађ. језику.

ISSN 2620-1305 = Археон

COBISS.SR-ID 327430407